

૧૫૭ છાંદો ચોક્કસીનું અવનમન	૩ ૧-૦-
૧૫૮ યુગરતનો આચીન ઇતિહાસ ભાગ ૧ નો.	૩ ૦-૦-
૧૫૯ યુગરતનો અર્ચીન ઇતિહાસ ભાગ ૨ નો.	૩ ૧-૦-
૧૬૦ નૃતિમિદાન	૨ ૧-૦-૦
૧૭ ક્રાન્સિસ બેકનનું અવનમન	૩ ૧-૪-૦
૧૮ ક્રાન્સિસ બેકનનું અવનમન	૩ ૦-૬-૦
૧૯. પદોપકર	૩ ૦-૧૨-૦
૨૦. દેવનું ખાતર.	૩ ૦-૪-૦
૨૧. જમતનો આર્ચીન ઇતિહાસ	૩ ૨-૦-૦
૨૨. કિશોરનીય કાવ્યનું મૂલ્યાંકન યુગરતી બાદમાં	૩ ૧- -૦
૨૩. વિવિધ પ્રકારના હુન્નરપદોની તેજાઓ	૩ ૦-૧૦-૦
૨૪. વાર્તા	૩ ૧-૦-૦
૨૫. અનુનો આદર્શ.	૩ ૦-૧૦-૦
૨૬. ક્રાન્સિસ બેકન.	૩ ૦-૮-૦
૨૭. શિશુપાલ વધ-પૂર્ણ (સર્ગ ૧ થી ૧૦)	૩ ૧-૦-૦
૨૮. શિશુપાલના અંગ્રેજી રાજાનો ઉદય	૩ ૦- -૦
૨૯. રસાયનશાસ્ત્ર	૩ ૦-૧૬-૦
૩૦. વિવિધ શિશુપાલના આધિક ઇતિહાસ ભાગ ૧ નો.	૩ ૦-૧૨-૦
૩૧. જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ.	૩ ૦-૧૬-૦
૩૨. શિશુપાલ-વધ-ઉત્તરાર્ધ (સર્ગ ૧૧-૨૦)	૩ ૧-૦-૦
૩૩. લેન્ડોના કાવ્યનાં સંવાદો, ભાગ ૧ નો.	૩ ૦-૧૦-૦
૩૪. ખગોળ વિદ્યા	૩ ૦-૧૨-૦
૩૫. લેન્ડોના કાવ્યનાં સંવાદો, ભાગ ૨ નો.	૩ ૦-૧૨-૦

પ્રસ્તાવના.

માનસશાસ્ત્ર દંત્ર હાલના યુગનુ એક જાણક ।
 સમયમા મનોવ્યાપારો વિષ કંઈ જ્ઞાન હતુ જ નહીં એ
 ગકામ, પ નુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ મનોવ્યાપારોનો
 દંત્ર ધણા નોડા વર્ષોથી જ શરૂ થયો છે આમ હોવાથી
 દંત્ર એક સ પૂર્ણ શાસ્ત્ર હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ નહ
 જોતા આ શાસ્ત્ર વિશે આપાર સુધી જોટલુ જ્ઞાન મળી યુ કરણ
 હોના કરતા અજ્ઞાન વધારે છે, તથા હોના સુખ્ય પ્રશ્નો વિખેરેલ
 મતભેદો દંત્ર આજ છે માનસશાસ્ત્રનું કોઈ પણ પુસ્તક નહી ૫
 મનમા મનના ગૂઢ અને અંદિત વ્યાપારો વિશે ચોક્કસ રિલિય-
 ન્સની શકનાને અશકત છે કારણ કે વિદ્વાન માનસશાસ્ત્રીયોતે ના
 પણ મનની અન્નર પ્રવૃત્તિ વિશેના તથા મન અને મરીચ્યોના ।
 સમબંધના ચિકિત્સ પ્રદેશમા દંત્ર અંધાર જ લુએ છે.

જે મૂળ પુસ્તકના અનુનાદરે આ પુસ્તક લખાયેલુ હો
 કેતાં વિલિયમ જેમ્સ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમા હારવર્ડ યુનિવર્સિટી
 માનસશાસ્ત્રનો એક મહા વિદ્વાન પ્રોફેસર હતો અને માનસ-
 વિષયમા જે જે પુસ્તકો લખાયા છે તેમા હોનુ પુસ્તક એમ
 સામાન્ય અભિપ્રાય છે મનના વિવિધ વ્યાપારોની હોણે ।
 ચર્ચા કરી છે અને આ અત્યન્ત અવવાડાભરેલા વિષયમા અત્યંત હો
 તથા નિયમો નોધીને જેમ અને તેમ શાસ્ત્રીય પાયા પ્રાપ્તોના
 રચના કરવા માટે હોણે ધણા શ્રુત્ય પ્રનાસ કર્યો છે જ્ઞાન
 પુસ્તકની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં ખીજ લેખકો મેળ-
 અકદમ માની વીધા નથી પરન્તુ તે સર્વેની જોટલી દરેક
 ચર્ચા કરીને વાણી જામતોમા પોનાનો નવો જ માર્ગ
 આમા ધણીખરી ચર્ચા ધગી જારિક તથા નિરસ
 નારીરિક શાસ્ત્રનો જોણે હોડો અખ્યામ કર્યો હોય તેમજ
 સકાય હોની છે આમ હોવામા

માનસશાસ્ત્ર

પ્રકરણ પહેલું.

માનસશાસ્ત્રનો વિષય.

મનુષ્યના મનના વિવિધ બાજુ વ્યાપારોનું વર્ણન, વર્ગીકરણ તથા શાસ્ત્રીય સંશોધન-તેને માનસશાસ્ત્ર કહેવાય છે. માનસિક વ્યાપારો જોઈને આપણે હંકાર્યા મનોવ્યાપારો કદીયું તેઓમાં ઇન્દ્રિય ધારે મળતા કસરકારો, વાસનાઓ, ભાવનાઓ, અનુભૂતિ, સંકલ્પો, પ્રાણો, ગ્રેહણો, ઇચ્છાઓ વિગેરે ને કહી વ્યાપારો મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વે વ્યાપારોના સ્વરૂપો, તેમની ઉત્પત્તિનાં કારણો તથા તેમના પરસ્પર સંબંધનો અભ્યાસ કરવો એ માનસશાસ્ત્રનો વિષય છે.

આ અભ્યાસ કયા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરવો તેનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે, અને તે વિચાર કરવામાં માનસશાસ્ત્રનો ખીમ* શાસ્ત્રો માથે તથા ઉચ્ચતમ શાસ્ત્ર-તત્ત્વજ્ઞાન સાથે સ્ત-સંબંધ છે તેનો પણ વિચાર નિકટ રીતે સમાયેલો છે. સકલ વિશ્વમાં પદાર્થો તથા જીવોના સર્વે વિભાગો વચ્ચે પરસ્પર અડગાડગી ભાવનો એટલો ટ સંબંધ છે કે કોઈ પણ એક વિભાગનું જ્ઞાન ખીમ વિભાગોના નિશિવાય અપૂર્ણ રહે છે, અને જ્યાં સુધી સર્વે વિભાગોનું જ્ઞાન પડી સકાય નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ એક વિભાગનું જ્ઞાન મેળ-અશક્ય છે. તેમજ વિશ્વના અપૂર્ણ જ્ઞાન માટે તેના દરેક

* આપણી પ્રત્યક્ષ આવેલી કોઈ પણ વસ્તુનું ઇન્દ્રિયો વડે ને જ્ઞાન રહેતે અચેત્તમા *Unconsciousness* કહે છે. ગુજરાતીમાં આ અર્થ સુષ્પ્ત માટે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અથવા ઇન્દ્રિય અરકાર અર્થવા એકલા પ્રત્યક્ષ કે ૧૩ તાજે વાપરીયું.

વિભાગના વિશિષ્ટ જ્ઞાનની જરૂર રહે છે. આર્તુર્ અર્પુર્ જ્ઞાન કે જે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ છે તે મેળવવું મનુષ્ય માટે અશક્ત હોય છે અને દૈવાચ દુર્લભ પણ છે, પરંતુ તે જ્ઞાન આપણી શક્તિ અનુસાર એટલું અને તેટલું મેળવવા માટે ઉત્તમ રીતિ એ છે કે પ્રત્યેક વિભાગને બીજા વિભાગથી ક્ષણવાર જુદો પાડી તેનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન મેળવવું કે જેથી અતે તે સર્વે જ્ઞાનનું એકીકરણ કરી તેના વડે તત્ત્વજ્ઞાનની રચના થઈ શકે. આવા વિવિધ વિભાગોનાં શાસ્ત્રોને આપણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો કહીશું. દરેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું લક્ષણ એ છે કે પોતાની માથે મંજન્ધ ધરાવતા બીજા વિષયો તરફ નિર્લક્ષ્ય બની પોતાનાજ વિષય ઉપર ધ્યાન આપે છે, અને પોતાના વિષયને લગતા કેટલાએક બળ સિદ્ધાંતો કે જે પોતે પોતાનાજ વિષયના સકુચિત દર્શિબિન્દુ વડે સિદ્ધ કરવાને અશક્ત છે તેમને તેમના સત્યાસત્યનું નિરાકરણ કર્યા સિવાય માની લે છે. જેમકે પદાર્થશાસ્ત્ર પ્રકૃતિના પરમાણુઓમાં પ્રકૃષ્ઠમય ગતિ તથા એક પ્રકારની શક્તિ રહેલી છે એ સિદ્ધાંત ગતિ, શક્તિ વિગેરેનું તાત્વિક સ્વરૂપ શું છે તેનું નિરાકરણ કર્યા સિવાય માની લે છે. લૈાતિકશાસ્ત્ર અતિમુદ્ધમ પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ નથા તેમની આકર્ષણ-અપકર્ષણ શક્તિ માની લે છે. રસાયણશાસ્ત્ર પણ અમુક પદાર્થો વચ્ચે રાસાયણિક સમાનતાના ગુણોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી લે છે. શારીરશાસ્ત્ર રસાયણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો માની લે છે, અને આપણે આગળ જોઈશું તેમ માનસશાસ્ત્ર શારીરશાસ્ત્રના કેટલાએક સિદ્ધાંતો સ્વીકારી લે છે. અત્રે સહેજ પ્રશ્ન થશે કે બ્યારે દરેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પોતાના સિદ્ધાંતો કે જેમના ઉપર આખા શાસ્ત્રનો પાયો રચાયેલો હોય છે તેમને સિદ્ધ કર્યા સિવાય માની લે છે, તો તે શાસ્ત્રોએ રચાયેલા નિયમો સત્ય છે તેનું પ્રમાણ શું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધ વિશેના મહત્ત્વ વિષયમાં વધારે, હંડા ઉત્તરોથી જ આપી શકાય. અહીં તો એટલું જ જણાવતી જરૂર છે કે દરેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે માની લીધેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણ સહિત

સિદ્ધ કરવાને તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પોતે અશક્ત છે, કારણ કે તહેનો પોતાનો વિષય સંકુચિત હોઈ જે કંઈ સિદ્ધ કરવાને પોતાના વિષયની ખદાર જરૂં પડે તેમ હોય તે મુર્ખે સિદ્ધ કર્યા શિવાય માની લેવાની જરૂર પડે છે. આ એક વિજ્ઞાનની અપૂર્ણતા છે જારી, પરંતુ તે અનિવાર્ય છે. કારણ કે મનુષ્ય-શુદ્ધિ સૃષ્ટિનું એકસામંદુ એટલે કે એકી વખતે તહેના સઘળા ભાગોનું વિશિષ્ટજ્ઞાન મેળવવાને અશક્ત છે.

માનસશાસ્ત્રનો આવા એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તરીકે આપણે અહીં અભ્યાસ કરવાનો છે. અર્થાત્ તહેનો વિષય આપણા માનસિક જીવનના ખાલ વ્યાપારોનું વર્ણન તથા વિવેચન કરવામાં જ સંકુચિત રહેલો છે. મનનું તાત્વિક સ્વરૂપ શું છે તથા જ્ઞાન મેળવવાની સક્રિય કેવી રીતે અને કેટલે સુધી મન ધરાવે છે, તે વિગેરે મનના અન્ત સ્વરૂપ વિષે ઉદ્ભવતા ગદન પ્રશ્નોનું નિરાકરણ માનસશાસ્ત્ર તત્વજ્ઞાનને સોંપી દે છે, અને પોતે મનના ખાલ સ્વરૂપ વિશેજ, એટલે કે એક પછી એક ઉત્પન્ન થતા વ્યાપારોનો પ્રવાહ તેજ મન છે એમ સ્વીકારી, તે વ્યાપારોના નિયમે તથા તહેમના પરસ્પર સંબંધનું સાત્ત્વીય રીતે સંશોધન કરે છે. આ સંશોધન કરવામાં તે નીચેના બે સિદ્ધાન્તોનું સાત્ત્વીય સ્વીકારી આગળ વધે છે:-

૧. એક પછી એક અનુસરતા મનોવ્યાપારોના પ્રવાહનું અસ્તિત્વ. આ સિદ્ધાન્તનો અર્થ એ છે કે મનનું અન્તસ્વરૂપ મને તે હો, તથા તે વિષે જડવાદીઓ તથા ચેતનવાદીઓ વચ્ચે મને તે વિરોધ હોય, પરંતુ એક પછી એક અનુસરતા મનોવ્યાપારોમાં મનનું ખાલ સ્વરૂપ જણાય છે એ વાત તો સર્વમાન્ય છે, અને તેથી માનસશાસ્ત્ર આ સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત ઉપર પોતાનો પાયો રચે છે.
૨. બીજો સિદ્ધાન્ત એ છે મનુષ્યને જે કંઈ જ્ઞાન મળે છે તેનું સાધન મન છે, અર્થાત્ મનને પોતાના વ્યાપારો

વડે વસ્તુઓનું જ્ઞાન મળી શકે છે, તથા પ્રત્યેક મનો-
વ્યાપાર કેઈ પણ વસ્તુનું પણ જ્ઞાન કરાવે છે. આ
જ્ઞાન મને તો જડ વસ્તુઓ વિશે હોય, કે એવન પ્રાણીઓ
વિશે હોય, કે પછી બીજાના કે પોતાના મન વિશેજ હોય,
પરંતુ તે સપણું મનોવ્યાપારો વડેજ મળી શકે છે.

આ બે સામાન્ય સિદ્ધાન્તો ઉપર માનસશાસ્ત્રનો પાયો રચાયેલો છે.
દરેક મનનો અવ્યાપાર આપણે કેવી રીતે કરવાનો છે તે નિર્ધાર્યું.

કાંઈ પણ વસ્તુનો અભ્યાસ કરવામાં હોતી પરિસ્થિતિ શી છે અને
તે પરિસ્થિતિ સાથે હોતો શો સંબંધ છે, તે સર્વે જાણવાની મુખ્ય
આવશ્યકતા છે. અર્થાત્ મનની શક્તિઓ શી જાણાય છે અને તે
સાથી ઉત્પન્ન થઈ છે હોતો અભ્યાસ ને પરિસ્થિતિમાં મન રહે છે
હોતો અભ્યાસ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. મનુષ્ય જ્યારથી જન્મે
છે ત્યારથીજ હોતો મનમાં બીજા રૂપે અમુક શક્તિઓ રહેલી હોય
છે. આ શક્તિઓના વિકાસ માટે હોમનો ઉપયોગ અર્થાત્ અનુભવની
જરૂર રહે છે પરંતુ તે અનુભવ કેવા સ્વરૂપનો છે અને તેથી માનસિક
શક્તિઓનો વિકાસ કેવા રૂપમાં થાય છે, હોતો આધાર ને પરિસ્થિ-
તિમાં મનને અનુભવ મેળવવાનો છે હોતો ઉપર રહે છે. મનુષ્યના
શરીરના અવયવો તથા મનની શક્તિઓની ઉત્ક્રાન્તિ કેવી રીતે થઈ
છે હોતો અભ્યાસથી ગ્રપ્ત જાણાય છે કે જે ને શારીરિક તથા માન-
સિક શક્તિ મનુષ્ય ધરાવે છે તે નિરર્થક નથી, પરંતુ જે પરિસ્થિતિમાં
મનુષ્યને રહેવાનું છે તેમાં તે સહીસહાયમત રીતે રહી પોતાનો ઉત્કર્ષ
કરી શકે તેવી રીતે તે શક્તિઓ હોમની પરિસ્થિતિ સાથે ધણે અંશે
એકમય થયેલી છે. સર્વે જાનના પ્રાણીઓની રચના એવી છે કે જે
જાતિ પોતાની પરિસ્થિતિ સાથે એકમય થાય, અર્થાત્ આસપાસના
સંબંધોમાં રહી શકવાને જરૂરની શક્તિઓ ધરાવે તેજ જાતિ ટકી
શકે છે. આમ હોવાથી સર્વે માનસિક શક્તિઓ મનુષ્ય પોતાની
પરિસ્થિતિમાં રહી શકે ને ઓજાનથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. ઉદાહરણ

તરીકે કોઈ વસ્તુ આપણા જીવનને ઉપયોગી હોય તો તેને જોતાં જ આપણું મન તેને જાણવાની અથવા મેળવવાની પ્રેરણા ધરાવે છે. કોઈ વસ્તુ આપણા જીવનને હાનિકારક હોય તો પહેલેથી તેની તરફ બહીરની લાગણી વિકસન થાય છે. એવી વસ્તુઓ પારખવાને કડવાણને! સ્વાદ અનુભવવાની શક્તિ મનમાં રહેલી છે, અને જે વસ્તુઓ આપણા જીવનને પહોં જરૂરી છે તે સર્વે મેળવવા માટે શુધ્ધાની પ્રેરણા પ્રથમથી જ રહેલી છે. આ ઉપરથી સ્કમગરી કે આપણું માનસિક જીવન તથા તેની શક્તિઓ મુખ્યત્વે કરીને સપ્રયોજન છે. અર્થાત્ આજીવન સૃષ્ટિમાં આપણું જીવન દરવા માટે ઉપયોગી હોવાને લીધેજ આપણી વિવિધ વિચાર શક્તિઓ વિકાસ પામેલી છે. મદાન તત્ત્વેત્ત દરખાઈ રહેનારે આ વિષે એક સિદ્ધાન્ત ધ્યાનમાં છે કે આપણા મન તથા શરીરની રચનાનું જાણ સૃષ્ટિમાં રહેલી રચનાની સાથે એકમુખ થયું તેજ આપણા શારીરિક તથા માનસિક જીવનનો ધર્મ છે. દાખલ તરીકે જાણ સૃષ્ટિની રચના એવી છે કે ગ્રાણીઓના જીવન માટે અન્ન વગેરે સર્વે જરૂરી વસ્તુઓ એક રથજે હોતી નથી પરંતુ જુદે જુદે રથજે તથા જુદાં જુદાં રથોમાં કાચી કે પાકી રીતિમાં હોય છે, તેથી હોમને મેળવવાની, ઉગારવાની કે પકાવવાની જરૂર રહે છે. આજ હોવાને લીધે મનુષ્યમાં ફરવા ફરવાના અવયવોની વિવિધ ધન્દિયોની તથા જે જે અન્નનું ઘોલી બની શકે તેવા અન્નનું પાચન થવા માટે પાચકચન્દ્ર વગેરે અવયવોની રચનાની જરૂર રહે છે. જે અ. ખાને રચનામાં એકતા ન હોય તો ગ્રાણી માત્રનું જીવન ટકી શકેજ નહીં.

હવે આપણે મનની પરિસ્થિતિનું મુખ્ય લક્ષણ શું છે તે જોઈશું. મનનું અન્ત મ્વરૂપ મને તે હોય પરંતુ તેનું જાણ સ્વરૂપ તો એજ છે કે મનના સર્વે વ્યાપારો સાથે અત્યંત નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. આ સંબંધ એટલો ગાઢ છે કે વિચારો, લાગણીઓ, ક્રિયાઓ વગેરે સર્વે મનોવ્યાપારોની ઘોલી ઘણી અંસર શરીર ઉપર થયા વિના રહેતીજ નથી. ધારો કે હમણાં બેડે બેડે રહેને

વિચાર આપ્યો કે મદારે જરૂરના કામ માટે કોઈ રથને જવું છે અને તરતજ હું ઉભો થાઉં ત્યારે મદારી શારીરિક સ્થિતિમાં જે ફેરફાર થયો તેનું કારણ મદારા મનમાં વિચારની સ્ફુરણા છે. હું ઉભો થયો તેથી મદારા વિચારની ગરીરના સ્નાયુઓ ઉપર દરમિયાન ગતિ અસર થઈ, પરંતુ ધારો કે મદારે વિચાર તો આપ્યો છતાં તે ઉભો થયો નહીં. અહીં મદારા વિચારની અસર કાંઈ બદાર તો જણાઈ નહીં, પરંતુ અદરમ રીતે પણ તેની અસર થયા વિના ગઈ નથી. અહીં પણ મદારા વિચારની ગરીર ઉપર અસર કરવાની શક્તિ તો એની એજ છે, પરંતુ ધારો કે મદારે ઉભા ન થવાનું કારણ એ છે કે મદારે બીજો વિચાર આપ્યો કે આજ તો બહુ મોટું કામ જવું છે તેથી મને જઈ નહીં. હવે આજે બીજો વિચાર આપ્યો તેની પણ શારીરિક અસર થતી જોઈએ. અને તે અસર પહેલા વિચારની જે કાંઈ અસર ચાલુ તેને ટાળી દેવાની છે. અર્થાત્ બન્ને વિચારો પોતપોતાની શારીરિક અસરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત છે અને પરસ્પર વિરોધી ન હોય તો તેમની અસર દરમિયાન ગતિ પણ થાય પરંતુ અહીં બીજા વિચારની અસર પહેલા વિચારને રોકવાની છે અને આવી બન્ને અસરો સ્થગિત રહેવા કામ કરવાથી બીજા અસર પહેલી અસરને નબળી કરી નાખે છે અને તેને દરમિયાન ચલા દેતી નથી આ ઉપરથી જણાશે કે મનના ફરક આધારે, ગમે તો તે કોઈ પ્રજાગ્ર ઈચ્છા હોય અથવા કોઈ ઉદ્દેશ વિચાર હોય કે માન કલ્પના હોય પરંતુ તે સર્વેનું પરિણામ શારીરિક સ્નાયુઓમાં કોઈપણ પ્રકારની ગતિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે.

જેવી રીતે મન ગરીરના અવયવો ઉપર અસર કરે છે, તેવી જ રીતે શરીરમાં થતા ફેરફારો પણ મન ઉપર અસર કરી શકે છે. આનું કારણ એ છે કે માનસિક શક્તિઓના આધારે મનના આધાર મગજમાં થતા વ્યાપારો ઉપર રહેલો છે. એટલે મગજની સ્થિતિ મનપર અસર કરે છે. આ સિદ્ધાંતને ગરીરના દરદોષી મન

ઉપર થતી અસરનો અનુભવ તથા શારીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ રીતે ઠેકા આપે છે. આ સિદ્ધાન્તનું સ્વસ્થ ચોખવું તથા તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા ખોળા પ્રશ્નો જેવા કે શરીર વિના મન રહી શકે કે નહીં તથા રહી ન શકે તો ત્હેનું શું કારણ છે એ વિગેરે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવો તે માનસશાસ્ત્ર માટે અસક્ય છે. પરંતુ શરીર તથા મનના સારી તેમજ નબળી સ્થિતિઓના અનુભવમિદ્ધ અભ્યાસથી એ સિદ્ધાન્તનું સાત્ય માનવાને પ્રમુખ કારણ મળે છે. માથા ઉપર બેરેંઝી ફટકો મારવાને લીધે પુષ્કળ લોહીનો પ્રવાહ કોષપણ રસ્તે શરીરમાંથી નીકળી જવાને લીધે, તેમજ અત્યન્ત દારૂ, અશીષ તથા કેટલીક દવાઓ લેવાને લીધે, મન બેભાન થઈ જાય છે તથા તાત્પ વગેરે દરદોષી થતા શરીરના વિકારોથી મગજ નબળું પડવાને લીધે મનની શક્તિઓ પણ નબળી પડી જાય છે એ સર્વે જાણીતું છે. તેમજ શરીરની તન્દુરસ્તીથી મગજમાં લોહી વધવાને લીધે, અથવા મગજના તન્દુરસ્તીને પ્રમુખ બનાવનાર કોઈ ગોળધ લેવાને લીધે મનની શક્તિઓ પ્રતીક્રિયા થાય છે તે પણ જાણીતું છે. મગજ થાકી ગયું હોય ત્યારે ગરમાગરમ ચા અથવા કોફી લીધાથી મનની શક્તિઓ સજીવન થાય છે તે પણ ચા-કોફી પીનારાઓને સુવિદિત છે આપણા મનમાં ખુશાલી, દિલગીરી વગેરેની સ્થિતિઓ તથા હેમને લગતા વિચારોનો આધાર હેમને ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ કરતા મગજમાં ફરતા લોહીના પ્રવાહની સ્થિતિ ઉપર વધારે રહેલો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તેમજ અમુક સંયોગોમાં માણસનું મન હીમતવાનું રહેશે કે લયબીન થઈ જશે, હેનો આધાર પણ હેના જ્ઞાનવસ્તુઓ ઉપર ઘણું આધાર રહે છે. માથા માણુઓના મગજની પરીક્ષા ઉપરથી જણાય છે કે ઘણુંજર મગજના લાગોમાં વિકાર થયેલો હોય છે. તે ઉપરાંત મગજના અમુક ભાગના જગાડ અથવા નાશથી મનની પણ અમુક શક્તિઓનો નાશ થાય છે તે પણ વિવિધ પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયેલું છે. આ પ્રમાણે એટલું તો નિઃસંશય

જણાય છે કે મનનું રચાન મગજમાં છે. અને મનોવ્યાપારો તથા મગજમાં થતા ફેરફારો પરમ્પર અત્યન્ત નિકટ સંબન્ધ ધરાવે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સગીર તથા મન એટલે શારીરશાસ્ત્ર તથા માનસશાસ્ત્રના નિકટ મંબન્ધના સિદ્ધાન્ત ઉપર આપણે માનસ-શાસ્ત્રની રચના કરવાની છે. પરન્તુ આગળ આત્મા જેવાં એક વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે કે આ સિદ્ધાન્તનો અર્થ એમ નથી કે શરીર તેજ મન છે, અથવા મનની માફક થતા શારીરિક વ્યાપારોના નિયમોથી માનસિક નિયમો રચનન્ત્ર છે જ નહીં, એમ માનવાને આપણી પાસે કાર્ષ પશુ કારણ નથી આપણા સિદ્ધાન્તનો અર્થ એટલોજ છે કે મનુષ્યના મનના આવિર્ભાવો અર્થાત્ મનો-વ્યાપારોનો આધાર શરીરના એટલે પ્રકૃતિના નિયમો ઉપર રહેલો છે. પરન્તુ તે આધારવડે મનનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તે વિશે કાંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અર્થાત્ કેવળ પ્રકૃતિના નિયમોથી મનનું રહસ્ય જાણી શકીએ તેમ નથી તે સિદ્ધાન્ત પણ આપણે સ્વીકારીશું. અહીં તો આપણે માનસશાસ્ત્રને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોવાનું છે, અને તેથી મનના બાહ્ય વ્યાપારોનો અભ્યાસ કરવામાં લેખની સાથે સંબન્ધ ધરાવતા શારીરિક વ્યાપારો વિશે પણ થોડું પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે.

પ્રકરણ બીજું.

તન્તુચક્રની રચના તથા તેનાં કાર્યો.

ઉપરના પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ સર્વે માનસિક ક્રિયાઓ શરીરમાં થતી ક્રિયાઓ સાથે અત્યન્ત નિકટ સંબન્ધ ધરાવે છે. આમ હોવાથી શરીરની જે રચનાનો મન સાથે સંબન્ધ રહેલો છે તે જોવી જાતની છે અને તેનું શું કાર્ય છે તે જાણવાની પ્રથમ જરૂર છે. આ રચનાનું મૂર્ખુ જ્ઞાન મેળવવા માટે શારીરશાસ્ત્રના

હંડા અગ્યાસની આવશ્યકતા છે. પરન્તુ અદિઓ તો માત્ર પ્રસ્તુત વિષયને લગતી મુખ્ય બાબતોનું જ વર્ણન થઈ શકે તેમ છે.

આપણા શરીરના આધારી તે પગસુધી-અર્થે હાથોમાં અમંખ્ય તન્તુઓ અનેક શાખાઓમાં વહેંચાઈને પ્રસરી રહેલાં છે. આ તન્તુઓમાં યતા વ્યાપારને લીધે મનો વ્યાપારો ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેને જ્ઞાનતન્તુઓ કહેવાય છે. અને જેમ કોઈ વૃક્ષની જાની મોટી સર્વે શાખાઓ ચક્રમાં મળે છે, તેમ આ સર્વે તન્તુઓ વિવિધરીતે એક બીજા સાથે મુલ્યવાઈને અન્તે મળજામાં મળે છે. તન્તુઓની આ રચના તન્તુચક્ર કહેવાય છે, અને મગજ તન્તુચક્રનું મધ્યસ્થાન એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન તરીકે રહેલું છે, શરીરની સર્વે ઇન્દ્રિયો તથા સ્નાયુઓમાં જ્ઞાનતન્તુઓના છેડાઓ રહેલા છે. આખા, કાન, જીભ, નાક, તથા ચામડી એ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયમાં જ્ઞાનતન્તુઓની ઘણી મુક્ત શાખાઓ પ્રસરી રહેલી હોય છે. આ સર્વે તન્તુઓમાંના કેટલાએકનો એક છેડો શરીરના પૃષ્ઠ ભાગ એટલે સપાટી ઉપર આવેલા ઇન્દ્રિયસ્થાનોમાં રહેલો હોય છે. અને બીજો છેડો મગજની સાથે સંબન્ધ ધરાવે છે. અર્થાત્ તેઓ તારના દોરડાની માફક સર્વે ઇન્દ્રિયોનો મગજ સાથે સંબન્ધ ઉત્પન્ન કરે છે. હવે જ્યારે જ્ઞાનની કોઈ વસ્તુનો અમુક ઇન્દ્રિય ઉપર સંસ્કાર પડે ■ ત્યારે તે ઇન્દ્રિયમાં રહેલા જ્ઞાનતન્તુઓના આણુઓમાં એક જાતની પ્રકંઠમય ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ ગતિ એક પ્રવાહની માફક તન્તુમાં પ્રસરી ઠેક મગજના હિચ્ચ ભાગમાં પહોંચે છે. અને જેથી તે ગતિ ત્યાં પહોંચે છે કે તરત તે વસ્તુનું જ્ઞાન જોડેને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અથવા સંસ્કાર કહીશું તે ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે તન્તુઓમાં થતી ક્રિયા મગજમાં પહોંચ્યાથી પ્રત્યક્ષ માનસિક ક્રિયા હિચ્ચે છે. આ તન્તુઓ ઇન્દ્રિયો ઉપર પડેલા વસ્તુઓના સંસ્કારોનું મગજમાં સંવદન કરે છે. તેથી તેને સંવાદક તન્તુઓ કહેવાય છે. હવે આ સંવાદક તન્તુઓ ઉપરાંત એક બીજી

જનના જ્ઞાનતન્ત્રો એ છે તેમનો એક છેડો મગજ ગાથે મંબન્ધ પડાવે છે અને બીજો સરીના વિવિધ અવયવોમાં આવેલા સ્નાયુઓમાં રહેલો હોય છે. આ તન્ત્રોનું કાર્ય મગજમાંથી સ્નાયુઓમાં ગતિનો પ્રવાહ લઈ જઈ તે સ્નાયુઓમાં આકુંચન ઉત્પન્ન કરવાનું છે, અને આવાં આકુંચનોથીજ સરીના અવયવોમાં ગતિ એટલે દીક્ષ્યાય પેદા થાય છે આવી રીતે આ જ્ઞાનતન્ત્રો મગજમાંથી સ્નાયુઓમાં પ્રવાહનું ઉદ્ભવન કરી સરીના કાર્ય પશુ ભાગમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેને ઉદ્ભાવક તન્ત્રો કહેવાય છે. દુઃખમાં કહીએ તો સંવાદક તન્ત્રોનું કાર્ય ઇન્દ્રિયરચનામાંથી બાહ્ય વસ્તુઓના સનિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા પ્રવાહોને મગજમાં લઈ જઈ વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉપજાવવાનું છે, અને ઉદ્ભાવક તન્ત્રોનું કાર્ય આ પ્રવાહોને તેમજ મગજમાં ઉત્પન્ન થતા દેહભાગોમાં જીવ પ્રવાહોને સ્નાયુઓમાં લઈ જઈ કાર્ય કરવા માટે શારીરિક અવયવોની જે કંઈ મનિ જરૂરી છે તે ગતિ સ્નાયુઓના આકુંચનો વડે ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ બન્ને જાતનાં તન્ત્રો એક જગતી માફક આખા સરીરમાં પ્રસરી રહેલા છે, અને મગજના પદાર્થોમાંના તેમનો સંબન્ધ એટલો જોયો સુદૃઢ છે કે સુદમદર્શક મન્ત્ર વડે પણ તેમનું સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી આ સર્વે તન્ત્રો અગ્રુક રાસાયણિક પદાર્થોના બનેલા હોય છે, અને તેમના આકુંચો અત્યંત ત્વરાથી પ્રક્રિયામય ગતિના પ્રવાહો એક ધોળેથી બીજો રથે પડેલાડી શકે છે.

તન્ત્રોયક માત્ર તન્ત્રોઓનુંજ બનેલું હોતું નથી. તન્ત્રોઓની ધટમાળમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ગઠાઈ ગયેલા પદાર્થ જોવામાં આવે છે અને તે પદાર્થોમાંથી અનેક તન્ત્રો દટાયેલા હોય છે. આ પદાર્થને તન્ત્રમુખ્ય કહેવાય છે, અને આવી નખ્યામય તન્ત્રમુખ્યો તન્ત્ર ચક્રનાં પશુ ભાગોમાં અને સુષ્પત્તે કરીને મગજ તથા ઇન્દ્રિય રચનામાં જોવામાં આવે છે. સુદમદર્શક મન્ત્રવડે જોતા આવી પ્રત્યેક

અન્યના તન્તુરસમાં ધણું બારીક કરેા નહેને કોનો કહેવાય છે તે માત્રુમ પડે છે. આ કોનો જુદા જુદા આકાર તથા કદના હોય છે અને તન્તુઓના ધણાખરા છેડાઓમાં તેઓ લેવામાં આવે છે. આવી રીતે તન્તુઓ અને તન્તુઅન્યઓથી આપું તન્તુચક્ર બનેલું હોય છે. મગજમાં તથા વાંસાની વચ્ચે કરોડમાં આવેલું તન્તુઓનું રજજુ નહે કરોડરજજુ કહેવાય છે તેના પદાર્થમાં તન્તુઓ કરતાં તન્તુઅન્યઓ વધારે હોય છે, અને હૃદયસ્થાનો કે જ્યાં સંવાદક તન્તુઓના છેડાઓ આવેલા છે જ્યાં પણ તન્તુઅન્યઓ વધારે હોય છે. તન્તુઓનો રંગ ઘોળો હોય છે અને અન્યઓનો રંગ-ભૂરાશ પડતો હોય છે હવે આ અન્યઓનું મુખ્ય કાર્ય તન્તુઓની વાટે આવતા પ્રવાહોને અટકાવ કરી અમુક કાર્ય માટે જે સ્થળે પ્રવાહોને જવાની જરૂર હોય તે સ્થળે મોકલવાનું છે. ચેતનક્રિયાઓનો મુખ્ય આધાર આ અન્યઓમાં થતી ક્રિયાઓ ઉપર રહેલો છે. અને મગજમાં રહેલી અન્યઓના વ્યાપારોથીજ વિચારો, ભાવનાઓ, વગેરે ઉચ્ચ ચેતન વ્યાપારો સંભવે છે.

ઉપરની હકીકતથી સ્પષ્ટમગજી કે તન્તુચક્રનું મુખ્ય કાર્ય જે કાંઈ શારીરિક ક્રિયાઓ આપણા શ્રવણ માટે જરૂરની છે તે સર્વે ઉત્પન્ન કરવાનું છે. કાંઈ વૃક્ષના યડ ઉપર કુવાડાનો ધા કરીશું તો તેના ખીળા ભાગો ઉપર કાંઈપણ તાત્કાલિક અસર નહીં થાય, પરંતુ મનુષ્યના પગ ઉપર જો કુવાડો મારીશું તો તરતજ શરીરનાં ખીળાં અવયવોમાં બચાવ કરવા વગેરેની હીલચાલ ઉત્પન્ન થશે. આનું કારણ એજ છે કે વૃક્ષમાં જ્ઞાનતન્તુઓની સુક્ષિત રચના નથી પરંતુ મનુષ્યમાં એવી રચના છે. જેવો મનુષ્યના પગ ઉપર કુવાડો પડ્યો કે તરતજ શરીરના તે ભાગમાં આવેલાં સંવાદક તન્તુઓમાં પ્રકંપમય ગતિનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થઈ મગજમાં પહોંચેા અને ધા વાગ્યાનું અત્યક્ષગાન ઉત્પન્ન થયું. હવે જેવો આ સંવાદક તન્તુઓનો પ્રવાહ મગજમાં પહોંચેા કે તરતજ શરીરનાં અવયવોમાં ગતિ

ઉત્પન્ન કરનારા ઉદ્ધવાદક તન્તુઓના મગજમાં આવેલા ઉદ્ગમોમાં તે પ્રવાહ પ્રસર્યો, અને હૃદયના બીજાં છેદાઓ જે સ્નાયુઓમાં આવેલા છે ત્યાં જઈ તેણે સ્નાયુઓનું આકુંચન ઉત્પન્ન કર્યું એટલે ગતિ પેદા થઈ ધારા કે તે મનુષ્યને લાંબી નાની જવાનો વિચાર થયો તો તે પ્રવાહ દ્વાય પગના સ્નાયુઓમાં આવેલા ઉદ્ધવાદક તન્તુઓમાં વળેલો હોય છે અથવા તે કુવાડા ઉઘડી લઈને લાને લા ઉઠા મૂકવાનો વિચાર થયો તો તે પ્રવાહ દ્વાય પગના સ્નાયુઓમાં આવેલા ઉદ્ધવાદક તન્તુઓ તરફ ગરેલો હોય. આવી રીતે આપણા શરીરમાં પરસ્પર નિકટ ન બીજાં ધરાવનારા માનવ-તન્તુઓની અવ્યવસ્થિત રચનાને લીધે કોઈ પણ કાર્ય માટે શરીરના જુદા જુદા અવયવોની જે કઈ ક્રિયાઓ જરૂરની હોય છે, તે સર્વે એક માથે આપણાથી મની શકે છે જેવી રીતે તળાવમાં કાકરો નાખ્યાથી પાણીમાં વર્તુળાકારની ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વર્તુળ ધીમે ધીમે વધીને તળાવના કેન્દ્ર સુધી પ્રસરે છે, તેવી રીતે કોઈ પણ ઇદ્રિયમાં આવેલા અવાદક તન્તુઓમાં જલારતી વસ્તુને મંદકાર પડવાથી હૃદયનામાં જે પ્રક્રમશઃ ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગતિનો પ્રવાહ મગજ અથવા તન્તુચક્રના બીજા ભાગોમાં આવેલા મધ્ય સ્થાનોમાં જઈ ઉદ્ધવાદક તન્તુઓને માગ શરીરના કોઈપણ ભાગમાં પહોંચી શકે છે અને લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે ઇન્દ્રિયોના પ્રોત્સાહનને પરિણામે શરીરના અવયવોમાં ગતિ વગેરે જે કાંઈ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વે સંગ્રહાવજન છે, કોઈ પણ દાનિકારક વસ્તુ આપણી સમક્ષ હોય તો ઇદ્રિયોવાટે તેનું જ્ઞાન થત જ લેને દૂર કરવા માટે જરૂરની શારીરિક ક્રિયાઓ તરફી વખત એમની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે ઉદાહરણ તરીકે આજમાં કાકડી પડે છે તો તરતજ પાપણું બંધ થઈ જાય છે, અને આજમાંથી પાણી નીકળી તે કાકડીને બીની કરી કાઢી નાખે છે આપણા શરીરની ઘણી ક્રિયાઓ અને ખાસ

કરીને પચુપશ્ચિઓના કાર્યો આવી જાતના હોય છે. આ સર્વે કાર્યોનું લક્ષણ એ છે કે જેવી રીતે કોઈ બરેલી ખંદુકનો ઘોડો કામ્યો કે તરતજ ભાડો આપે છે, તેવી રીતે જેવો કોઈ ઇન્દ્રિયોના સંવાદક તન્તુઓ ઉપર પ્રોત્સાહક વસ્તુનો સંસ્કાર પડ્યો કે તરતજ ઉદ્દવાદક તન્તુઓ વડે કંઈકે સપ્રયોજન શારીરિક ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. આવા કાર્યો પ્રેરણાત્મક અથવા પરાવર્તિત કાર્યો કહેવાય છે, કારણ કે આ કાર્યો પ્રોત્સાહક વસ્તુની સરીર ઉપરની ક્રિયાના પગલવર્તન એટલે ઉત્તરરૂપે હોય છે, પાચન, આસોઆસ, હૃદયના ધનકારા વગેરે શરીરના અવયવોમાં થતી ઘણી ક્રિયાઓ તેમજ ધીક, ઉધરસ, ઉવળી વગેરે પણ પરાવર્તિત કાર્યો છે. હવે આ જે શારીરિક ક્રિયાઓ અહીં કહી તે સર્વેનું લક્ષણ એ છે કે તે ક્રિયાઓ કરવામાં મનુષ્યને ૮૫ વિચાર કરવો પડ્યો નથી ઇન્દ્રિયોના પ્રોત્સાહનથી તેઓ પ્રોત્તાની એળેજ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ તેઓ સર્વે પ્રચારકિત કાર્યો છે આની ગતિ વિચારનો અભાવ તે પરાવર્તિત કાર્યોનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અને આ લક્ષણ મનુ પ્રાણીઓના પરાવર્તિત કાર્યોમાં વિશેરે કરીને હોય છે મનુષ્યના કાર્યોમાં આ ગુણ બહુ ઓછો જોવામાં આવે છે, અને વિચારનો આધાર તેના ધણાખરા કાર્યોમાં રહેલો હોય છે ઉદાહરણ તરીકે કોઈ મનુષ્ય ડોકતા દેડતા પહીં જાય તો પડવાનું જાન ચવાની સાથેજ શરીરને બહુ ઇચ્છા ન થાય માટે હાથમાં અમુક ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે આ ગતિનું સ્વરૂપ પરાવર્તિત કાર્યના જેવું છે પરન્તુ ઉપવા ઉદાહરણ અને કાર્યમાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે આજમાથી પાણી નીકળવાની ક્રિયા આપણી અચારકિતની બદલ છે પરન્તુ આ કાર્યમાં ઇચ્છા સક્રિયતા ઘોડો આપાર ગહેલો છે કારણ કે પછી વખત હાથને કેવી રીતે રાખવો તે વિષે આપણે એક ક્ષણમાં પણ વિચાર કરી રાખીએ છીએ અને ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે સ્થિતિમાં હાથને ગતિ આપી રાખીએ છીએ. આવા કાર્યો અર્ધપરાવર્તિત કાર્યો કહેવાય છે. કારણ કે આમાં

ગ્રેગ્રી તેમજ ઇન્જીન સ્થિતિ જનનેના વ્યાપારો થોડે ધણે અંગે હોય છે. પરંતુ આ જનને જાતનાં કાર્યોમાં મનુષ્યનાં સમગ્ર કાર્યો સમાધાન થતા નથી એ વાત હદ્દમાં સમજવાની છે. મનુષ્યનાં ઘણાં કાર્યોમાં ઇન્જીન શક્તિનો વ્યાપાર એટલો જથ્થો હોય છે કે ઇન્ડિયોના મંગ્રાન્ડિયો ઉદ્યોગવતાં કાર્યોનું પોતાની ઇન્જીન પ્રમાણે નિયંત્રણ થઈ નકે છે, અને તેથી પસવર્નિત કાર્યોની માફક અમુક સંસ્કારોથી અમુકજ કાર્ય થશે એમ પહેલેથી કહી સકાતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ મનુષ્ય એન્જીનની સીસોટી સાંભળી રેલવેગાડીમાં બેઠી જાય છે ત્યારે ઇન્ડિયો ઉપર પડતા સંસ્કારોથી તેનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ એજ સંસ્કાર પડ્યાથી આજ કાર્ય થાત તે કહી શકાતું નથી, કારણ કે જો તેનો બેસવાની ઇન્જીન ન થઈ હોત તો આ કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાત. આવાં કાર્યો ઇન્જીનમાં કાર્યો કહેવાય છે અને ઉચ્ચ પ્રાણીઓ તથા મનુષ્યોનીજ તે જના સકે છે. હવે આ ત્રણ પ્રકારના જે કાર્યો આપણે જોયા તે સર્વેનું સામાન્ય ગુણ એ છે કે તેઓ કોઈક ઇન્ડિયો માટે થતા પ્રત્યક્ષ સાધનના પરિણામ રૂપે હોય છે. અર્થાત્ સંવાદક તંત્રોમાંથી મગજમાં જતા પ્રવાહોથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આપણે આધારણ રીતે જાણીએ છીએ કે પ્રત્યેક કાર્ય કેઈક ઇન્ડિયોના સંસ્કારોવડે ઉત્પન્ન થતું નથી એટલે કે કેઈક વિચાર આવ્યો ને આપણે ઉભા થયા, ત્યારે તે કાર્ય કેઈક ઇન્ડિયોના સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થતું નથી એ વાત નક્કી છે. જાનું શારીરિક કારણ એ છે કે આ કાર્ય કરવા માટે પગના સંવાદક તંત્રોએ મગજમાં આવેલા પ્રવાહથી ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ મગજમાંજ ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તેની ઉત્પત્તિ મગજના ગતિ ઉત્પાદક મધ્યસ્થાનોમાંના કોઈ એકમાંથી થયેલી હોય છે. મગજના તંત્રોરસના પદાર્થોના અમુક લાગમાં પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરનારા મધ્યસ્થાનો રહેલા છે, અને અમુક લાગમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરનારાજ મધ્યસ્થાનો રહેલા છે, પહેલાં જાગ પ્રત્યક્ષરૂપે કહેવાય છે, અને

બીજા ભાગ ગતિક્ષેત્ર હોવાથી છે. પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્રમાં સર્વે સંવાદક તન્તુઓ મળે છે. અને ગતિક્ષેત્રમાં સર્વે ઉદ્ભવાદક તન્તુઓ મળે છે. હવે આ બન્ને ક્ષેત્રો ધણાં સુક્ષ્મ તન્તુઓ વડે એક બીજા સાથે સંબન્ધ ધરાવે છે; અને તેથી સંવાદક તન્તુઓનો પ્રવાહ ઉદ્ભવાદક તન્તુઓમાં જઈ શકે છે. પરંતુ વર્તિત કાર્યોમાં અમુક સંવાદક તન્તુઓનો પ્રવાહ અમુક ઉદ્ભવાદક તન્તુઓમાં જ જાય છે. હવે ગતિક્ષેત્રના ઉદ્ભવાદક તન્તુઓ દ્વિત સંવાદક તન્તુઓ સાથેજ સંબન્ધ ધરાવતા નથી, પરંતુ મગજનાં બીજાં ક્ષેત્રો સાથે પણ તન્તુઓ વડે સંબન્ધ ધરાવે છે. જ્યારે મગજમાં કંઈપણ વિચાર આવે છે ત્યારે મગજના અમુક ક્ષેત્રના તન્તુઓમાં પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વિચાર જો કાંઈ કાર્ય કરવાનો હોય તો તે પ્રવાહ ગતિક્ષેત્રનાં ઉદ્ભવાદક તન્તુઓમાં જાય છે.

આ પ્રમાણે મનુષ્ય સહિત સર્વે ઉચ્ચ પ્રાણીઓના કાર્યો તન્તુચક્રની રચના સાથે અસંત નિકટ સંબન્ધ ધરાવે છે. હવે મર્વ કાંઈ જાણે છે કે પશુ પ્રાણીઓના કાર્યો કરતાં મનુષ્યનાં કાર્યો ધણાં ઉચ્ચ સુદ્ધિત છે, એટલે આ ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે પશુ પ્રાણીઓનાં તન્તુઓની રચના કરતા મનુષ્યનું તન્તુચક્ર વધારે સુદ્ધિત હોવું જોઈએ અને જે પ્રકારના વિચારો મનુષ્ય કરી શકે છે પરંતુ પશુ પ્રાણીઓથી થઈ શકના નથી તે સર્વે માટે વિશેષ તન્તુરચના મનુષ્યના મગજમાં હોવી જોઈએ. આ સર્વોનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રાણીઓની જાતિગતી એક જાતિનું તન્તુચક્ર તપાસી, તથા તેનાથી થતાં કાર્યોનું નિરીક્ષણ કરી, તેની અને મનુષ્યની તન્તુરચના વચ્ચે શું શું સમાનતા તથા ભિન્નતા રહેલી છે તે જાણવાની મુખ્ય જરૂર છે.

મનુષ્યના તન્તુચક્રનો વિકાસ સ્કમજનના માટે કાંઈ દેહકાનું તન્તુચક્ર તપાસી જોવું એ સૌથી ઉત્તમ રીતિ છે. હવે આ તન્તુચક્ર તપાસતાં જણાય છે કે શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રસરેલાં

તન્તુઓ ઉપરાંત મગજ અને મગજના પદાર્થમાથીજ લંબાયેલું સંખ્યાબંધ તન્તુઓનું એક રજતુ હોય છે. જેવી રીતે મગજ માયાની ખોપરીમા દંકાયેલું છે તેમ આ રજતુ વાસામા આવેલી દાડકાની કરોડમા દંકાયેલું હોય છે અને તે રજતુમા તથા મગજના વિવિધ ભાગોમા સર્વે સંવાદક તથા ઉદ્વાદક તન્તુઓ મગે છે આ કરોડ રજતુના ઉપવા છેડામાથી મગજનો પદાર્થ વિસ્તાર પામેલો હોય છે. આ પદાર્થ અદરથી પોતો હોય છે, અને વચમા બે જગાએ ઘાતુ સંકેત પામેલો હોવાથી ત્રણ વિભાગમા બેચાઈ મળેલો હોય છે. સૌથી નીચો ભાગ અધરાય, વચ્ચે ભાગ મધ્ય-ગ્રાસ અને સૌથી ઉચો ભાગ ઉત્તમાસ કહેવાય છે અધરાતે જે મુખ્ય પેટા વિભાગમા બેચી શકાય છે ઉપરનો 'સેરીબેલન' અને નીચેનો ભાગ 'મેડ્યુલા ઓબ્લોગેટા' કહેવાય છે 'મેડ્યુલા ઓબ્લોગેટા' કરોડ રજતુની સાથે જોડાયેલો હોય છે અને તેનો આકાર ૪ મગોળ નળીના જેવો હોય છે. મધ્યમાસના ભાગે 'બ્રાઈન સ્ટેમ' તથા 'થેલેમાષ્ટ્ર' કહેવાય છે ઉત્તમાસ 'થેલેમાષ્ટ્ર' સાથે અબંધ ધરાવે છે અને તેનો પદાર્થ લંબગોળ હોય છે આ પદાર્થ વચમાથી બે સરખા ભાગોમા બેચાઈ મળેલો હોય છે અને તેનો દરેક ભાગ ગોળાર્ધ કહેવાય છે મગજના આ સર્વે ભાગો અદરથી પોલા હોય છે, અને કરોડ રજતુઓના તન્તુઓ આ પોવાણુમાથી મગજના જુદા જુદા ભાગો સાથે જોડાયેલા હોય છે.

આવી રીતે દેડકાના તન્તુચક્રનું જઘાણુ હોય છે. હવે આ સર્વે ભાગોનો પરસ્પર સંબંધ કેવો તે જાણવું અગત્યનું છે અને તે જાણવાને કાર્ષ એક દેડકાને લઈ તેના તન્તુચક્રના વિવિધ ભાગોને એક બીજાથી જુદા કર્યોથી તે દેડકાના કાર્યોમા શો ફેરફાર થાય છે તેનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે. હવે જો દેડકાના કરોડ રજતુ અને અધરાય વચ્ચેના ભાગને કાપી નાખીને કરોડ રજતુને મગજનો સંબંધ જુદો કરીએ, અર્થાત્ કુત્ર કરોડ રજતુનોજ સરી-

રના બીજા ભાગો સાથે સંબંધ રહેવા દષ્ટએ, તે તે દેહકો મરી જશે તે નહીં પરન્તુ તેનાં કાર્યો કરવાની શક્તિમાં ઘણો ફરકાર જણાયો. તેનાથી શ્વાસ લઈ શકાશે નહીં, તથા કોઈ વસ્તુ મળી પણ શકાશે નહીં. તેને હિંમો સુવાડયો હોય તે તે પોતાની મેળે ચતો યજ્ઞ શકશે નહીં, તથા પોતાની મેળે ગાલી તથા અવાજ પણ કરી શકશે નહીં. પરન્તુ જો મ્હેં આવીને તેને લટકાવ્યું હોય અને તેની આમડી ઉપર અરચરાટ યાય એવી વસ્તુ લગાડી હોય, તે તે વસ્તુને આમડી ઉપરથી ધરી નાંખવા માટે આત્મરક્ષણનાં કાર્યો ઝડપથી કરી શકશે. તેની ઊતી ઉપર તે વસ્તુ અડકાડીશું તે પોતાના બન્ને આગ્રહા પંજાઓથી તે ભાગ ધસવા માંડશે, અને જો આગ્રહા પંજાઓની કાણી ઉપર લગાડીશું તે પાછલા પંજાઓથી તે ભાગ ધસી નાંખશે, અને જો તે પગને છેડેથી કાપી નાખીશું તે ખેલાં તે તે લંઝકો પગ આમતેમ હસાવશે અને છેવટે બીજા પગવડે તે ઘૂંટણને ધસવા માડશે. હુંકામાં તેની સ્પર્શન્દ્રિય ઉપર કોઈ પણ ગ્રાહક વસ્તુ લગાડીશું તે અમુક સપ્રયોજન અને ચોક્કસ કાર્યો તેનાથી બની શકે છે. હવે આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે દેહકાના કરોડ રજ્જુમાં સ્પર્શન્દ્રિયના સંદેહરો મળ્યાથી પોતાના રક્ષણાર્થે અમુક કાર્યો કરવાની તન્ત્રીઓ તથા તન્ત્રગ્રન્થિઓની રચના હોવી જોઈએ, અને તેથી તેના કરોડ રજ્જુને આત્મરક્ષણ માટેના કાર્યોનું મધ્યસ્થાન કહી શકાય. એટલું જ નહીં પરન્તુ કરોડ રજ્જુના વિવિધ ભાગોને કાપીને જુદા કરવાથી જણાય છે કે તે દરેક ભાગ એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર રીતે વર્તી શકે છે, અને દરેક ભાગમાં હાથ, પગ, માથું વગેરે અવયવોમાંના એકની ક્રિયા માટેની તન્ત્રરચના રહેલી છે. નરનાતિના દેહકામાં હાથની હીલચાલો માટેની તન્ત્રરચના ધરાવતો કરોડ રજ્જુનો 'ભાગ્ય પ્રત્યેત્પાદક' રૂપમાં વિશેષ કરીને, પ્રશ્નતિમય રહે છે અને આ ભાગને તન્ત્રયુગના બીજા ભાગોથી જુદો-કરવામાં આવ્યો

હોય છતાં પણ દેડકાના બે હાથ વચ્ચે આંગળી મુટી હોય તો તે આંગળીને સંબંધ પકડી રાખી ધણી વખત સુધી ત્હેને વળગી રહેશે.

તેવીજ રીતે પ્રયોગોવડે સિદ્ધ થઈ શકે છે કે દેડકાના મગજના સર્વે વિભાગો એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર છે, અને પ્રત્યેકમા અમુક કાર્યો કરવાની સ્વતન્ત્ર તન્તુરચના રહેલી છે. ઉદાહરણ તરીકે અધરાંશમાંની તન્તુરચનાને લીધે તે ખોરાક મગવાનું કાર્ય કરી શકે છે તેમજ કુદી તથા તરી શકે છે. અને મધ્યમાંની તન્તુરચના વડે મ્હોમાંથી અવાજ કઢાડી શકે છે. ફક્ત ઉત્તમાંના બીજા ભાગે માથેના સંબંધ કાપી નાખવામાં આવ્યો હોય તો ત્હેના કાપોમાં ઘણો ઓછો ફેગફાર થશે, અને સાધારણ મનુષ્યને તો ત્હેના કાપો ઉપરથી તે વાત જણી શકારો પણ નહીં, કારણકે ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોથી નીપજતા કાપો મારેની સથળા તન્તુરચના વ્યાપાર થઈ શકે ત્હેવી સ્થિતિમા રહે છે. ઉત્તમાશ વિનાનો દેડકો ઉપર જણાવેલા સર્વે કાર્યો કરી શકે છે, અને તેમ કરતા વચ્ચે કંઈ અન્તરાય હોય તો ત્હેનાથી સાવધ પણ રહી શકે છે. અમુક ઝડપમા જનન-ક્રિયાની પ્રેરણા પણ ત્હેનામા જણાય છે. પરન્તુ એટલો ફેગ હોય છે કે બહારની વસ્તુથી ઇન્દ્રિયના પ્રોત્સાહન વિના કંઈ પણ કાર્ય ત્હેનાથી બની શકતું નથી, અને જે જે કાર્યો તે કરી શકે છે તે સર્વે મન્ત્રની માફક અસ્ખલિત રીતે થાય છે. આવી રીતે ઉત્તમાશ-વાળા અને ઉત્તમાશ વિનાના દેડકામા એટલો ફેર હોય છે કે ઉત્તમાશ વિનાનો દેડકો ચોક્કસ કાર્યો કરી ગેરે છે ખરો. પરન્તુ તે સર્વે મન્ત્રની માફક એકજ દિશામા અને ઇન્દ્રિયોના પ્રોત્સાહનો વડેજ થાય છે, અને ઉત્તમાશવાળા દેડકાને કાર્યો ગમાટે ઇન્દ્રિયના પ્રોત્સાહનની જરૂર રહેલી નથી તથા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે વખત ગમે તે કાર્ય કરી શકે છે. આમ હોવાથી ઉત્તમાશવાળા દેડકાને અમુક ઇન્દ્રિય સંસ્કારો આવ્યાથી ત્હેની પાસે અમુકજ કાર્યો આપણે કરાવી શકના નથી—અર્થાત્ ઉત્તમાંશવાળુ દેડકું પોતાના

શરીરનાં અવયવોની હીલચાલોનું ઉત્પાદક કારણ પોતાનામાંજ ધરાવે છે અને પોતાની સ્વેચ્છા પ્રમાણે કાર્યોનું નિયંત્રણ કરી શકે છે.

હવે આ સર્વે પ્રયોગોમાંથી શું તાત્પર્ય નિકળે છે તે આપણે જોઈએ. એક મુખ્ય વાત એ નીકળે છે ઉત્તમાંશ સહિત તથા ઉત્તમાંશ રહિત બન્ને દેહકાઓમાં સરખી જાતનાં કાર્યો કરતી વખતે બન્નેના એક જ જાતના અવયવોમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ ઉત્તમાંશ રહિત દેહકો પોતાના માર્ગમાં 'આવેલું' સાફડું જોઈ કુદી જાય છે ત્યારે પગનાં જે સ્નાયુઓમાં હીલચાલ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સ્નાયુઓમાં ઉત્તમાંશ સહિત દેહકો જ્યારે તેવીજ રીતે કુદી જાય છે ત્યારે હીલચાલ ઉત્પન્ન થાય છે. પરન્તુ ફેર એટલો કે બન્નેમાં તે સ્નાયુઓ તન્તુચક્રના જુદા જુદા ભાગો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તન્તુચક્રના ઉત્તમાંશ સિવાયના સર્વે ભાગોમાંથી અમુકમાં અમુક કાર્યો કરવાની તન્તુરચના રહેલી છે અને તેથી ઉપર જણાવેલા બન્ને દેહકાઓ સરખા કાર્યો કરી શકે છે. બીજી મુખ્ય વાત એ નીકળે છે કે ઉત્તમાંશ તન્તુચક્રના બીજા ભાગોની માફક અમુકજ કાર્યો કરવાની તન્તુરચના રહેલી નથી પરન્તુ કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે જુદા જુદા તન્તુ વ્યાપારો એક સાથે થઈ શકે તથા અમુક તન્તુ વ્યાપારોની ક્રિયા અટકી શકે તે સર્વે માટેની તન્તુરચના રહેલી છે. અર્થાત્ કોઈ અમુક કાર્ય કરવા માટે તન્તુચક્રના જુદા-જુદા ભાગોને એક સામરો વ્યાપાર તથા તે કાર્યના પ્રતિજન્ધક તન્તુ વ્યાપારોનું નિયંત્રણ લાવવા માટે ઉત્તમાંશમાં રચના રહેલી છે. આમ હોવાથી ઉત્તમાંશ રહિત ગ્રાણીનાં કાર્યો ચન્ત્રની માફક અમુક ક્રિયામાં જ થાય છે. અને ઉત્તમાંશ સહિત ગ્રાણીઓ પોતે ધારેલું કાર્ય કરવા માટે અનેક રીતે તન્તુવ્યાપારોનું સંયોજન તથા નિયંત્રણ કરી શકે છે. આવી રીતે ઉત્તમાંશમાં થતી ક્રિયાઓની સાથે ઉચ્ચ પ્રકારના માનસિક વ્યાપારો થાય છે, અને તેથી ઉત્તમાંશના સર્વે ભાગો ઉચ્ચ સ્થાનો તથા

મધ્યમાય, અધસય તેમજ કૌશ રજ્જુમા રહેલી તન્તુરચનાઓ નીચ સ્થાનો કહેવાય છે.

દેડકાની માફક કણતરો ઉપર આવા પ્રયોગો કર્યાથી પણ આવી જાતનાજ પરિણામો મળે છે. આ પરિણામોનું શોધર નામનો લેખક આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે “ઉત્તમાચરહીત કણતરને સર્વ પદાર્થો સરખાજ હોય છે...ત્રેકલગુને તે જડ પદાર્થ ધારે છે. તેની પામે કાંઈ પ્રાણી હોય, જડ વસ્તુ હોય અથવા કાંઈ સંહારક પક્ષી હોય પરન્તુ તે કણતર તેના જીવર ચઢીને બેસે છે ઉત્તમાચરહીત માદા કણતર નગ્ના અવાજને જાણખી શકતી નથી. ઉત્તમાચ રહીન ન- કણતર માદા પોતા તરફ આકર્ષાય તેવા સ્વરો કહાડી શકે છે પરન્તુ માદા તેની પાસે આવે તે જાણ તેને જાણખી શકતુ નથી. તેનીજ રીતે ઉત્તમાચરહીત માદા પોતાના જગ્યાને જાણખી શકતી નથી અને જગ્યાઓ ખોરાક માટે તેની પાછળ પાછળ ફરે પરન્તુ પચ્ચ પાસેથી ખોરાક મળે તો તેની પાસેથી મળે ! આવુ કણતર ધણજ ગરીમ હોય છે અને મનુષ્ય તરફ જીકે તેનામા રહેતીજ નથી”

હવે આ સર્વ વર્ણન ઉપરથી મનુષ્યના તન્તુચકનું સ્વરૂપ સ્હેવાધથી સ્પષ્ટ શકાયે એટલુ તો નિર્વિવાદ છે કે મનુષ્યનું શરીર તેનાથી નીચી પક્ષિઓના પ્રાણીઓના શરીરમથી ઉત્ક્રાન્તિ પામેલુ છે અને તેથી તેના તન્તુચકની રચના પણ તેનીજ રીતે ઉત્ક્રાન્તિ પામેલી છે. છેક નીચી પક્ષિના પ્રાણીઓનુ તન્તુચક વિશિષ્ટ ભાગોમા બેંચાઈ વિકાસ પામેલુ હોવુ નથી સાથી એક પક્ષિ ઉંચે ચઢીએ તો કેટલાએક પ્રાણીઓમા તન્તુચક વિશિષ્ટ ભાગોમા બેંચાઈ ગયેલુ જણાય છે, પરંતુ આ ભાગો એક જીભથી સ્વતન્ત્ર હોય છે અને ઉત્તમાચનો થોડો ધણો િભસ થયેલો જણાતો નથી તેથી ઉંચે ચઢીએ તો દેડકાની તન્તુચકની માફક ઉત્તમાચનો થોડો ધણો વિકાસ થયેલો હોય છે પરન્તુ આપણે તો દેડકાના તન્તુચકની માફક ઉત્તમાચનો થોડો ધણો વિકાસ થયેલો હોય છે પરન્તુ આપણે ઉપર બેંધ

ગયા તેમ નીચ સ્થાનો હજી ઉત્તમાંશથી સ્વતન્ત્રપણે વર્તે છે. પરન્તુ બ્યારે મનુષ્યના તન્તુચક્ર આગળ આવીએ છીએ ત્યારે ત્યાં ઉત્તમાંશનો સૌથી વધારે વિકાસ થયેલો જણાય છે, અને તેનો તન્તુચક્રના ખીજ ભાગો સાથે એટલો નિકટ સંબન્ધ જણાય છે કે ઉત્તમાંશ વિનાનો પુરૂષ છવી શકતોજ નથી. અર્થાત્ ઉચ્ચ સ્થાનો તથા નીચ સ્થાનો વચ્ચે પરસ્પર ગાઢ સંબન્ધ હોય છે, અને નીચ સ્થાનોના ધ્રુવો વ્યાપારો ઉત્તમાંશની ક્રિયાથી નિયન્ત્રિત થઈ શકે છે. મનુષ્યનું ઉત્તમાંશ બે ગોળાર્ધોમાં બહેંચાયેલું હોય છે, અને પ્રત્યેક ગોળાર્ધમાં સંખ્યાબન્ધ અને આત્મન્ત સુદૃઢ તન્તુ કોષો તથા સર્વે નીચ સ્થાનો સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર તન્તુઓ રહેલા છે.

હવે ઉત્તમાંશ કાર્ય વિશે એટલું ચોક્કસપણે જણાવ ■ કે તન્તુચક્રના નીચ સ્થાનોનો વ્યાપાર ઇન્દ્રિયોની પ્રોત્સાહક વસ્તુઓ હાજર હોય ત્યારેજ થાય છે, પરન્તુ ઉત્તમાંશમાં રહેલા ઉચ્ચ સ્થાનોના વ્યાપાર માટે આ વસ્તુઓની જરૂર રહેતી નથી. મનના વિચારોથીજ રહેમના વ્યાપારો ઉદ્ભવે છે, અને ઇન્દ્રિયો ભાગે જે પ્રત્યક્ષો ઉત્તમાંશમાં આવે છે તે સર્વે આ વિચારોને માત્ર સૂચવે છે. હવે વિચારો અને પ્રત્યક્ષો વચ્ચે નિકટ સંબન્ધ છે, કારણ કે કોઈ પણ કાર્ય કર્યાથી ભૂતકાળમાં આ પ્રત્યક્ષો મળ્યાં છે તથા ભવિષ્યમાં શાં તા પ્રત્યક્ષો મળશે તેની માનસિક કલ્પના તેજ કોઈ કાર્યનો વિચાર હોય છે. રસ્તા ઉપર સાપ જોવાથી તે બધું બચકારક પ્રાણી છે એવો વિચાર કરીને આપા ખશી જમ્મએ લારે તે વિચાર ખરૂં જોતા સાપ ઠરકાથી જે જે પ્રત્યક્ષો અનુભવ્યા છે તેની આબેદુજ માનસિક કલ્પનાઓનો બનેલો હોય છે. આ કલ્પનાઓ આપણા ભૂતકાળમાં વાંચેલા, સાંભળેલા અથવા કદાચ અનુભવેલા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના સ્મરણથી થાય છે. આવી રીતે ઉત્તમાંશ સહિતનું પ્રાણી પ્રોત્સાહક વસ્તુના અભાવમાં કલ્પનામય વિચાર દ્વારા પોતાનાં કાર્યો કરી શકે છે, પરન્તુ ઉત્તમાંશ સહિત પ્રાણીનાં કાર્યો માટે તો તે કાર્યો કરતી વખતેજ

પ્રાન્સાદક વસ્તુઓની જરૂર રહે છે. બીજી મુખ્ય બાબત એ નીકળે છે કે ઉત્તમાંશ સ્મરણશક્તિનું મુખ્ય સ્થાન છે. અને ભૂતકાળના અનુભવના સંસ્કારો તેમાં સચવાઈ રહેલા હોય છે, મનુષ્યનું ઉત્તમાંશ માંથી વધારે વિકાસ પામેલું હોવાથી તેની સ્મરણશક્તિ બીજાં સર્વે પ્રાણીઓ કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની છે, અને આવી સ્મરણશક્તિને લીધેજ તેના કાર્યોમાં વિચારનું મુખ્ય સ્થાન હોય છે.

ઉત્તમાંશ વિનાનું પ્રાણી ભૂતકાળ તથા ભવિષ્યકાળ વિશે વિચાર કરી શકતુંજ નથી. અને દરેક કાર્ય કરતા પહેલાં આવી રીતે વિચાર કરવાનો શુધ્ધ જહેન આપણે દીર્ઘદષ્ટિ ક્ષીએ છીએ તે ગુણ આપા પ્રાણીમાં હોતો નથી. જે પ્રાણીને અત્યન્ત શુદ્ધિત પરિસ્થિતિમાં રહેવાનું હોય છે તેને દીર્ઘદષ્ટિની વધારે જરૂર હોય છે, અને કુદરતની રચના એવી છે કે વધારે ઉચ્ચ પંક્તિના પ્રાણીઓની પરિસ્થિતિ વધારે હોય છે, અને તેથી આપા પ્રાણીઓ પોતાનું જીવન દરેક શકે તેમનાં કાર્યો નીચ સ્થાનોમાંથી ચત્રની માફક ચલા નથી, પરંતુ ઉચ્ચ સ્થાનો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દેડકા વગેરેના ખરા કાર્યો નીચ સ્થાનોમાં ઉદ્ભવે છે. પક્ષીઓના નીચ સ્થાનોમાંથી ચતા કાર્યો તેના કરતાં થોડા હોય છે. ઉત્તર, ખીસકોળી વગેરેના કાર્યો એથી થોડા, અને કુતરાના એથી પણ થોડા કાર્યો નીચ સ્થાનોમાંથી ચાલે છે, અને વાનરો તથા મનુષ્યોમાં કાએજ કોઈ કાર્યો કેવળ નીચ સ્થાનોમાંથી ઉદ્ભવે છે.

આવી રીતે પોતાનાં કાર્યો ઉત્તમાંશમાંથી ઉદ્ભવવાથી ઉચ્ચ પ્રાણીઓને ઘણા લાભ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે કોઈ ઉચ્ચ પંક્તિના પ્રાણીમાં અજની વાંઝના અને તે વાંઝના તૃપ્ત કરવાનું કાર્ય ઉત્તમાંશ સાથે સંબંધ નહીં ધરાવના નીચ સ્થાનોમાંથી પરાવર્તિત કાર્યોરૂપે ઉદ્ભવે. આમ જો ચાલે તો તેનું પરિણામ એજ આવે કે અન્નનો પદાર્થ પોતાની પાસે છે એવું ધન્દ્રિયો વડે એને જ્ઞાન થાય કે તરતજ, જેમ અગ્નિ ઉપર મુકેલું પાણી ગરમ થવા વિના રહે નહીં

તેમ, તે પ્રાણી અજને પોતાના મ્હેંમાં મુક્યા વિના રહે નહો. અને અંતે અતિશય લક્ષણથી તે પ્રાણીની જાતિનો અન્તજ આવે. પરન્તુ ઉત્તમાંશના વિકાસને લીધે ઇન્દ્રિયશક્તિનો વિકાસ થયેલો હોવાથી તે પોતાની કુધાને વિચારપૂર્વક નિયન્ત્રિત કરી શકે છે. આવી રીતે કુમા ઉપરાંત બીજી ઘણી વાંછનાઓ તૃપ્ત કરવાનાં કાર્યો ઉચ્ચ પ્રાણીઓમાં ઉત્તમાંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

મનુષ્યના માનસિક જીવનમાં ઇન્દ્રિયના વર્તમાન વિષયની વાછના અને ભૂત ભવિષ્યના વિચાર વચ્ચેનો ભેદ પ્રાધાન્યપણે રહેલો છે. સર્વે કાળમાં જે મનુષ્યોના વિચારો સૌથી વધારે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા હોય છે, ત્હેની ક્ષુદ્ધિ ઉત્તમ ગણાય છે. એક કલાક પછી શું કરવું તેના વિચાર વિનાનો રખડેલ પુરુષ, બીજો દિવસે શું કરવું ત્હેના લેણ માત્ર વિચાર વિનાનો સ્થેરી મનુષ્ય, ફક્ત પોતાના એકજ જમાના માટે મ્હેનન કરનારો કુંવારો પુરુષ, પોતાની પછીના જમાના માટે મ્હેનન કરનારો સંતાનવાળો પુરુષ, અમુક જનસમાજ અને ભવિષ્યના ધણા જમાનાઓનો કિતચિન્તક સ્વદેશાભિમાની નર અને છેવટે સમસ્ત મનુષ્ય જાતિ માટે તથા અનન્ત કાળ સુધીના વિચાર કરનાર તત્ત્વચિન્તક અથવા ભક્ત પુરુષ-આ સર્વે પુરુષોને એક પછી એક ઉત્તમાંશના વ્યાપાર સાથે રહેલી વિચાર શક્તિના ચક્રતા ક્રમમાં ગોઠવી શકાય.

ઉપર આપણે જોયું કે ઉત્તમાંશના ગોળાર્ધો સમરણશક્તિના સ્થાનો છે. એટલે કે તેઓ તન્ત્રુઓ વાટે આવતા પ્રવાહોના સંસ્કારોને સાચવી રાખી ભવિષ્યમાં તે સંસ્કારોને ફરીથી ઉપજાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. હવે અમુક ઇન્દ્રિય વાટે ચાલતા સંસ્કારો પ્રત્યેક ગોળાર્ધના અમુક ક્ષેત્રમાંજ જઈને ત્યાં તન્ત્રુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરી તે વ્યાપારની અસર તન્ત્રુઓમાં સચવાઈ રહે છે કે ગમે તે ક્ષેત્રમાં જઈ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરી શકે છે એ પ્રશ્ન શારીરશાસ્ત્રીઓમાં ધણો ચર્ચાયેલો છે. આ ચર્ચાને પરિણામે ધણે અંશે સિદ્ધ થઈ શકે છે કે પ્રત્યેક ગોળાર્ધના જુદા જુદા ક્ષેત્રો જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો તથા જુદા જુદા

સ્નાયુ વિભાગો સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એટલે કે અમુક ઇન્દ્રિયમાં નવું વ્યાપારથી જોળાઈના અમુક ક્ષેત્રોમાં વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે.

દવે આ મતમાં રહેલું સત્ય સ્પષ્ટમળવા માટે મગજના વિભાગો તથા માનસિક વ્યાપારો વિશે કેટલાએક પ્રચલિત મતો વિશે ચોક્કસ ધર્મ જણાવવાની જરૂર છે. ઉપરની ચર્ચામાં મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે મગજને, અમુક વિભાગમાં અમુક જ વ્યાપાર થાય એવા જુદા જુદા વિભાગોમાં બહેમી સહાય કે નહીં? આ પ્રશ્ન વિશે યોગ્ય નામના એક વિદ્વાને એવો મત પ્રચલિત કર્યો છે કે મનની જુદી જુદી શક્તિઓ મગજના જુદા જુદા વિભાગો ઉપર આધાર રાખે છે. આ મત બાધવામાં યોગ્યતી પદ્ધતિ એ હતી કે કોઈ માનસિક શક્તિના અત્યન્ન વિકાસવાળો કોઈ પુરુષ એને મળતો ત્યારે તેનું મસ્તક તપામતો અને જો મસ્તકનો અમુક ભાગ બીજા ભાગો કરતાં વધારે ઉપમેસો એટલે કે કાવાળો જણાતો તો તે ભાગને તે માનસિક શક્તિનું સ્થાન અથવા અવયવ ગણતો. આ ઉપરથી મગજ અથવા અર્ધ જોડા બોપરીના અમુક અમુક ભાગો અમુક અમુક માનસિક શક્તિઓનાં સ્થાનો છે એવી કલ્પના કરી મસ્તક વિદ્યા લેણે-રચી. આ મસ્તક વિદ્યા સાધારણ મનુષ્યને આકર્ષણીય લાગે તેમ હોવાથી કેટલેક દૃઢજો ભોક્ત્રિય થઈ, પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને તો તે સતોપકારક જણાઈ નથી. કારણ કે આ વિદ્યા ક્રૂર અનુમાનને આધારે જ રચાઈ છે. આ જ્યાં કોઈ વિકાસ પામેલી માનસિક શક્તિ હોય ત્યાં ત્યાં મગજનો અમુક ભાગ વિકાસવાળો હોવા જોઈએ એ વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. તે ઉપરાંત યોગ્યતી મુખ્ય ભૂમિ એ હતી કે લેણે માનસિક શક્તિઓનો આધાર બોપરી તથા બહેરાના સમવિષમ ભાગો ઉપર મુકયો હતો, અને તેમ કરવામાં લેણી માન્યતા એ હતી કે બોપરીના ભાગોની સમવિષમતા પ્રમાણે જ મગજની સમવિષમતા હોવી જોઈએ. પરંતુ શારીરશાસ્ત્રના અભ્યાસથી આ માન્યતા કેવળ બૂલબરેલી જણાય છે. મગજના બધારણને બોપરીના બધારણ સાથે કંઈ પણ સંબંધ

નથી, અને એવા ધણા પુરુષો હોય છે કે જેઓની ખોપરી મોટી પરંતુ મગજ સ્થૂળ હોય છે, અથવા ખોપરી નાની પરંતુ તીવ્ર હોય છે. ઘણી વખત એમ બને છે ખરું કે ખોપરીના, ચહેરાનાં અથવા શરીરના કોઈ અવયવના પહારના ગંધારણ ઉપરથી મનુષ્યના સ્વભાવ તથા વર્તન વિષેનું અનુમાન ખરું પડે છે. પરંતુ આ અનુમાનોથી મગજના જુદા જુદા વિભાગોના વિશિષ્ટ વ્યાપારો વિશે કંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. વગેરે નોક અને મગજુત જડખું ધણું ખરું વ્યાવહારિક કાર્યશક્તિનાં ચિહ્નો જણાય છે. તથા નરમ અને નાણુક હાથો ઉચ્ચ જાતની લાગણી સૂચવે છે. તેમજ ચંચલ ચક્ષુની સાથે ધણુંખરું ઉચ્ચ વાદ્યશક્તિ રહેલી હોય છે. તથા જળદ જેવી જાડી અને દુંકી ગરદન વિષય વાસનાના ચિહ્ન તરીકે મનાય છે, પરંતુ આ ઉપરથી એમ નથી સિદ્ધ થઈ શકતું કે આવી આખ અથવા ગરદનવાળા ચહેરાની અંદર રહેલું મગજ પોતે આ માનસિક શક્તિઓ તથા શુભોનું સ્થાન છે.

આવી રીતે આપણા મનોવ્યાપારોના મૂળતત્ત્વો મગજના કયા કયા ભાગોના વ્યાપારો સાથે સંબન્ધ ધરાવે છે, તેનો ઉત્તર મસ્તિષ્ક વિદ્યા આપી શકતી નથી. આ વિદ્યા કહે છે કે અમુક મનુષ્યમા પોતાની સંતતિ માટેના પ્રેમ ધણો હોયો જેમણે કેમકે તેના મસ્તકમાં સંતતિ પ્રેમનો ટેકો વિકાસ પામેલો છે. પરંતુ સંતતિ પ્રેમ પોતે શું છે અને તેના માનસિક તત્ત્વો શાં શાં છે અને તેનાં તત્ત્વો અનેક હોય તો મસ્તકનો એકજ ભાગ તેનું અવધવ કેવી રીતે યથા શકે એ પ્રશ્નો સંતોષકારક ઉત્તર આપવાને આ વિદ્યા અશક્ત છે. તેની દૃષ્ટિએ તો સર્વ માનસિક શક્તિઓ બધે જુદાં જુદાં મનો હોય તેમ સ્વતન્ત્રપણે વર્તે છે.

આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આ વિષયને મસ્તિષ્ક-વિદ્યાથી જુદા જ રૂપે જુએ છે. તેની દૃષ્ટિએ મગજ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબન્ધ ધરાવનારાં તથા ગતિ ઉત્પન્ન કરનારાં મૂળતત્ત્વો-તત્ત્વો તથા તત્ત્વ પ્રતિયોગોનું

બનેલું છે. તેમજ મન પણ ઇન્દ્રિય રચનામાથી આવતાં પ્રત્યક્ષો તથા
 શરીરનાં અવયવોમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરનાર તથા નિયંત્રણ કરનાર મનો
 વ્યાપારોના વિવિધ સંમિશ્રણોનું બનેલું છે. એનાટ નામનો વિદ્વાન
 આ પ્રમાણે મગજના ઉત્તમાંશને શરીરના પ્રત્યેક રનાયુ તથા ઇન્દ્રિયમાં
 રહેલા સર્વે તન્તુઓના ગર્ભ જિન્દુઓનું બનેલું છે એમ જણાવે છે.
 અર્થાત્ ઉત્તમાંશના સર્વે જિન્દુઓ સંવાદક તથા ઉદ્વાદક તન્તુઓના
 પ્રતિનિધિરૂપે રહેલા છે, અને આ જિન્દુઓ તન્તુ વ્યાપારોના મૂળ-
 તત્વો તરીકે હોય છે. તન્તુઓ તથા મનના સુક્ષિત વ્યાપારો આ
 મૂળતત્વોના અનેક સુક્ષિત મિશ્રણો તથા સંયોગોથી થાય છે. દરે
 આ પ્રમાણે મગજ તથા મનને આવા મૂળતત્વો અને હેમના સંયોગોના
 બનેલા માનીએ, તો પછી મન અને મગજના વિભાગો વિશે નિર્ણય
 કરવા માટે આપણે એટલું જ જોવાનું છે કે ઇન્દ્રિયોમાથી જ્યારે જ્યારે
 પ્રત્યક્ષો મળે ■ ત્યારે ત્યારે ઉત્તમાંશના કયા ક્ષેત્રના ગર્ભ જિન્દુઓમાં
 તન્તુ વ્યાપાર થાય છે, તેમજ જ્યારે જ્યારે ગતિ ઉત્પન્ન કરનાર
 માનસિક વ્યાપારો થાય છે ત્યારે ત્યારે મગજના કયા ક્ષેત્રના જિન્દુ-
 ઓમાં વ્યાપાર થાય છે. આ જિન્દુઓ (ક્ષેત્ર) નહીં કયાં પછી પછેના
 વિભાગને ઇન્દ્રિય ક્ષેત્ર અને બીજા વિભાગને ગતિ ક્ષેત્ર કહીશું, તથા
 મગજના જુદા જુદા ક્ષેત્રોને એક બીજા સાથે સંબંધ કરાવતા તન્તુ-
 ઓને સાદચર્ય ક્ષેત્ર કહીશું, કારણ કે વિવિધ મૂળ મનોવ્યાપારનું
 સાદચર્ય એટલે એક માથે ઉત્પન્ન થવું તે આ ક્ષેત્રના તન્તુઓના
 વ્યાપારોને લીધે બની શકે છે. જેમકે રસ્તામાં ધણી આવતા ઘોડાનું
 પ્રત્યક્ષ મગજના આપણને ત્યાંથી નાશી જવાનો વિચાર આવે છે,
 અથવા કોઈ વસ્તુને જોવાથી પૂર્વે જોયેલી હોના જેવીજ કે તેણે
 મગતી બીજી વસ્તુનો વિચાર આવે ■ તે આ સાદચર્ય તન્તુઓના
 વ્યાપારો ઉપર આધાર રાખે છે. દરે આવીરીતે જુદી જુદી મૂળ મનો
 વ્યાપારોની સાથે સંબંધ ધરાવતા મગજના વિવિધ ક્ષેત્રો હોવા
 વિશે શા શા મુખ્ય પ્રમાણો મળી શકે છે તે આપણે જોઈશું.

ઉત્તમાશની ક્રિયાઓના પ્રયોગ સહિત નિરીક્ષણથી એક બાબત સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે પ્રત્યેક ગોળાર્ધના મધ્ય ભાગમાંથી સર્વે ગતિઉત્પાદક તન્તુ પ્રવાહો નીકળી ‘મેડ્યુલા ઓબ્લોંગેટા’ તથા કરોડ રજલુમાં ચાલે અને અન્તે સ્નાયુઓમાં જઈ તેમના આકૃંચનોવડે ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી આ મધ્ય ભાગ ગોળાર્ધનું ગતિ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. કુનરાઓ, વાનરો વગેરે પ્રાણીઓના ઉત્તમાશના આ ક્ષેત્રના જુદા જુદા ભાગોમાં વિદ્યુત્ વડે પ્રવાહો ઉત્પન્ન કર્યાથી મુખ, પુઝડી વગેરે આગળના તથા પાછળના અવયવોમાં ચોક્કસ જાતની હીલચાલ ઉત્પન્ન થાય છે. આ હીલચાલનું લક્ષણ એ છે કે તે જે ગોળાર્ધમાં વિદ્યુત્ પ્રવાહ લગાડ્યો હોય તેની સામે બાજુના અવયવોમાં તે થાય છે, અર્થાત્ જમણા ગોળાર્ધના ગતિ ક્ષેત્રમાં વિદ્યુત્ પ્રવાહ લગાડ્યો હોય તો ધરીરના કાપી બાજુના અવયવોમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આનું કારણ એ છે કે જમણા-ગોળાર્ધમાંથી નીકળતા તન્તુઓ ઉત્તમાશમાંથી નીકળ્યા પછી કાપી બાજુએ જઈ તે બાજુના સ્નાયુઓ સાથે સંબન્ધ વગવે છે, અને કાપી ગોળાર્ધમાંથી નીકળતા તન્તુઓ જમણી બાજુના સ્નાયુઓમાં જાય છે. તેનીજ રીતે કોઈ કુનરાના ઉત્તમાશના ગતિ ક્ષેત્રના અમુક ભાગ બિન્દુનું પ્રોત્સાદન થવાથી તેના આગળ પગમાં હીલચાલ ઉત્પન્ન થાય છે એમ પ્રયોગ વડે જોવા પડી, આ ભાગ બિન્દુને કાપી નાખવામાં આવ્યું હોય તો તે પગમાં પહેલા તો બણે પક્ષપાત થયો હોય એમ જણાય છે. થોડા વખત પછી તેમાં હીલચાલ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ખરી પરન્તુ તે કુનરો ચોતાની મરજી પ્રમાણે તેને ગતિ આપી શકતો નથી, તે પગથી તે જમીન ખોદી શકતો નથી, તેમજ ખરોખર દોટી પણ શકતો નથી. તેના બીજા પગોની ક્રિયા જેમની તેમ રહે છે, ફક્ત તે પગની ક્રિયા તેની ઇચ્છા પ્રમાણે થઈ શકતી નથી. મનુષ્યના મગજમાં પણ આવી રીતે ગતિ ક્ષેત્રનો કોઈ ભાગ દરે અથવા અઠરમાંથી નષ્ટ થયો હોય, તો તે બાગની સાથે

સંબન્ધ ધરાવનારા અવયવોમાં ગતિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી, અને જો ઉત્તમાંશના ધણીપરના ભાગમાં આવી ઇજા થઈ હોય તો સર્વે સ્નાયુઓ સંજ્જડ થઈ જવાથી લકવો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્તમાંશમાં આવા પ્રકારનું ગતિ ક્ષેત્ર હોવાનું એક સળંગ પ્રમાણ મોટાર એફેમીઆ નામના દરદી મળે છે. આ દરદીનું લક્ષણ એ છે કે તેનેથી પીડાતા મનુષ્યની વાદ્શક્તિ તેની ઇચ્છાને વશ રહેતી નથી. શબ્દો ઉચ્ચારવાની શક્તિ નષ્ટ થતી નથી તથા શ્રમ અથવા હેઠ પથ રહી જના નથી. તે મનુષ્યનો અવાજ પેલાના જેવોજ હોય છે, અને વાચાની સાથે સંબન્ધ ધરાવનારાં તન્તુઓ સિવાય મોના બીજાં સર્વે તન્તુઓમાં વ્યાપારો થઈ શકે છે. તે મનુષ્ય દરી શકે છે, રોઈ શકે છે, તથા ગાઈ પણ શકે છે. પરન્તુ કાં તો તેના શબ્દો ઉચ્ચારી શકાતા નથી, અથવા તો થોડાજ અર્થ વિનાના શબ્દો માત્ર ઉચ્ચારી શકે છે. અથવા જો કંઈ તે બોલે છે તે સંબન્ધ વગરનું હોય છે, અને બોલનાં બોલતાં ખોટા ઉચ્ચારો થાય છે, તથા ખોટા શબ્દો બોલાઈ જવાય છે. ઘણી વખત આવો મનુષ્ય પોતાની જૂલો રદમજી શકે છે, અને તેથી મનમાં અલંત દુખી થાય છે.

દરે આવી અવસ્થામાં મરી મરેલા કાંઈ મનુષ્યના મગજનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ શકે છે. ગોળાર્ધના મધ્ય ભાગના સૌથી નીચેના તન્તુવળમાં (convulsion) કંઈપણ ઇજા થયેલી હોય છે. આના નામના વિદાને આ રોધ ક્યાંથી આ તન્તુવળ ઓકના તન્તુવળના નામથી ઓળખાય છે. ધણે ભાગે જમણા હાથ વાપરનારા લોકોમાં ડાબા, ગોળાર્ધમાં અને ડામેરા મનુષ્યોમાં જમણા ગોળાર્ધમાં આવી ઇજા જેવામ્મ આવે છે ધણી ખરા પુરોમાં બારીક તથા વિશેષ પ્રવૃત્તિવાળાં કાર્યો મુખ્યત્વે કરીને ડાબા ગોળાર્ધમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એને પરિણામે ધણી ખરાં કાર્યો જમણા હાથ વડે થાય છે. આનું કારણ આપણે ઉપર એકું તે પ્રમાણે એ છે કે પ્રત્યેક ગોળાર્ધમાંથી નીકળતા તન્તુઓમાંના

ધણાખરા તન્તુઓ શરીરના સ્થામી બાજુના ભાગમાં બાય છે. પરન્તુ આવી ડાળા ગોળાર્ધની ક્રિયા આપણને ખ્હારથી જણાતી નથી. તેનું કારણ એ છે કે શરીરથી ડાળી તેમજ જન્મણી બાજુએ રહેલાં કેટલાંએક અવયવો ડાળા ગોળાર્ધ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. વાચનાશક્તિનાં અવયવોમાં આવી રીતનું બને છે. આ તથા ખીજાં કેટલાંએક અવયવોના જન્મણા તેમજ ડાળા ભાગમાં જન્મણા ગોળાર્ધની ક્રિયાથી તન્તુ વ્યાપાર થઇ શકે છે, તેમજ ડાળા ગોળાર્ધની ક્રિયાથી પણ વ્યાપાર થઈ શકે છે. જ્યારે સાદાં તથા નાનાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે ત્યારે આવી જાતનો વ્યાપાર થાય છે. પરન્તુ શબ્દોના ઉચ્ચારણ જેવાં શુદ્ધિત કાર્યોમાં ધણાંખરાં મનુષ્યોમાં ડાળો ગોળાર્ધ એકથો બને બાજુનાં અવયવો પ્રવાહો મોકલે છે, અને મોટાર એરેસીયાના દર્દ ઉપરથી સિદ્ધ થાય કે જ્યારે આ ગોળાર્ધમાં હળ થાય છે ત્યારે વાચનાના અવયવોમાં સાદી ક્રિયા ઉત્પન્ન થઇ શકે છે ખરી. કારણ કે જન્મણા ગોળાર્ધનો તે અવયવો માથેનો સંબંધ સાશુત હોવાથી હસવા, રોવા, ગાવા વગેરેની સાદી ક્રિયાઓ થઇ શકે છે. પરન્તુ શબ્દોના ઉચ્ચારણ જેવી શુદ્ધિત ક્રિયા થઇ શકતી નથી. આ સર્વે ક્રિયાઓ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે સર્વે ગતિ-ઉત્પાદક તન્તુ પ્રવાહો ગોળાર્ધના મધ્ય ક્ષેત્રોમાંથી નીકળે છે.

ગતિક્ષેત્રનું સ્વરૂપ જોયા પછી હવે ઉત્તમાસના ધન્દ્રિય ક્ષેત્ર વિશે શું જણાય છે, એટલે કે ધન્દ્રિયોમાંથી આવતા પ્રવાહો ઉત્તમાસના કયા ક્ષેત્રમાં તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે તે જોઈશું. પ્રયોગ વડે એમ સિદ્ધ થઇ શક્યું છે કે ચક્ષુ-ધન્દ્રિયનાં ગર્ધ્વ બિન્દુઓનું સ્થાન પ્રત્યેક ગોળાર્ધના પાછલા ભાગમાં ખુણામાં આવેલું છે. બને ગોળાર્ધોનાં આ સંસ્થાનોને ‘ઓક્સીપીટલ લોબ્સ’ (occipital lobes) એટલે ચક્ષુ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. આ લોબ્સ અને ચક્ષુઓ વચ્ચે તન્તુઓની એવી રચના છે કે બને ટીકીઓની ડાળી બાજુનાં

તન્મુઓ ડાખી ગોળાર્ધમાં જાય છે અને જમણી બાજુના તન્મુઓ જમણા ગોળાર્ધમાં જાય છે. આમ દોવાથી ત્યારે જમણા ગોળાર્ધના 'સોમ' માં દંધ ઇજા થાય છે, ત્યારે બન્ને ચન્દ્રઓના જમણા ભાગો આધગા થાય છે, અને જમણા ભાગો વડે ડાખી બાજુની વસ્તુઓ દેખાતી દોવાથી આની ઇજાનાજો પુરૂષ ચોતાના દષ્ટિક્ષેત્રની ડાખી બાજુ જોઈ શકતો નથી. આ દરમિયાન 'હેમીઆનોપ્સીઆ' કહેવાય છે અને ગોળાર્ધોના ચન્દ્ર દોરોમાં ઇજા થઈ હોય તો એટલે મેવડે 'હેમીઆનોપ્સીઆ' એમો તદ્દન અન્ધાપો આવે છે. આ બન્નેમાં કેર એમો છે કે માદા 'હેમીઆનોપ્સીઆ'માં દષ્ટિક્ષેત્રનો અર્ધો ભાગ નષ્ટ થાય છે ખરો પરન્તુ દરમિયાન વસ્તુઓની માનસિક પ્રતિમાઓ કલ્પવાની શક્તિ રહે છે પરન્તુ મેવડા 'હેમીઆનોપ્સીઆ' માં તો તદ્દન અન્ધાપો થવાથી ચન્દ્રોના પ્રત્યક્ષો નષ્ટ થાય છે, પરન્તુ દરમિયાન પદાર્થોનું સ્મરણ કરવાની તથા લેખને કલ્પવાની શક્તિ રહે છે ચન્દ્ર-ઈન્દ્રિયમાં કંઈ ઇજા થવાથી અન્ધાપો આવ્યો હોય તો વસ્તુઓ દેખાતી નથી, પરન્તુ લેખનું સ્મરણ કરવાની તથા કલ્પના કરવાની શક્તિ તો રહે છે હવે આપણે જોયું કે ઉત્તમાસ સ્મરણ શકિતનું સ્થાન છે, અને તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે અન્ધાપાની સાથે દરમિયાન વસ્તુઓનું સ્મરણ કરવાની શક્તિ જતી રહે છે ત્યારે ઉત્તમાસમાં કંઈ ઇજા થવાનો સંભવ છે અને નિરીક્ષણ તથા પ્રયોજથી જણાય છે કે આ ઇજા ગોળાર્ધોના પાછા ભાગના પુણ્યામાં થયેલી હોય છે, અને તેથી આ ભાગ ચન્દ્ર-ક્ષેત્ર એટલે ચન્દ્ર-ઈન્દ્રિયના ઉર્ધ્વ સ્થાન તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

દરમિયાન વસ્તુઓનું સ્મરણ તથા કલ્પના કરવાની અશક્તિના વિવિધ રૂપો હોય છે, અને લેખાના એક ઉપને માનસિક અન્ધાપો' કહે છે આ અન્ધાપામાં ચન્દ્રોમાંથી તેજનું પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરનારા પ્રવાહો ઉત્તમાસમાં જઈ ત્યાં તેમના સંસ્કાર પાડે ખરા, પરન્તુ મન તે સંસ્કારોનો અર્થ સ્મરણ કરી શકતું નથી. અર્થાત્ તે સંસ્કારો

અને જે વસ્તુઓનું તેઓ જ્ઞાન કરાવે છે તે બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ મન સહમજી ગણતું નથી. આનું શારીરિક કારણ એ છે કે આ અન્ધાપામા અક્ષુ તો હજી વગરનું હોય છે અને તેથી સંસ્કારો અનુભવી શકાય છે. ખરા, પરન્તુ આ ક્ષેત્રને ઉત્તમાશના બીજી ઇન્દ્રિયો વિગેરેના ક્ષેત્રો સાથે સંબંધ કરનારાં તન્તુઓમાં કંઈ પણ વિકાર થયેલો હોય છે. આમ હોવાથી છાપેલા અક્ષરો અથવા સબ્દો અમુક સ્વરો તથા લેખનું ઉચ્ચારણ કરવાની ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે ખરા, પરન્તુ ઉત્તમાશના ઉચ્ચારણ તથા ઇન્દ્રિયના ક્ષેત્રો અને અક્ષુક્ષેત્ર વચ્ચેનો સંબંધ તુટી જવાથી એમ બને કે અક્ષુ વડે સબ્દો જોવાથી તે સબ્દોના સ્વરનો તથા લેખને ઉચ્ચારણ કરવાની ક્રિયાને ખ્યાલ આવી શકતો નથી. અને તેથી ‘એલેક્સીઆ’ એટલે વાચી શકવાની અશક્તિ નીપજે છે. હવે ત્યારે કોઈ મનુષ્ય કોઈ વસ્તુને દૃષ્ટિથી ઓળખતો નથી, ત્યારે ઘણી વખત એમ બને છે કે તે વસ્તુને હાથમા લીધાથી અગર કોઈ જાતનો સ્પર્શ થયોથી તરત લેખને ઓળખી શકે છે તથા લેખ નામ દઈ શકે છે. આનું કારણ એજ સહમજી શકાય છે કે ઉત્તમાશના અક્ષુ ક્ષેત્ર અને ઉચ્ચારણ ક્ષેત્ર વચ્ચેનો સંબંધ તુટીલો હોય, પરન્તુ સ્પર્ગેન્દ્રિય ક્ષેત્ર અને ઉચ્ચારણ ક્ષેત્ર વચ્ચેનો સંબંધ અશગ હોય છે. જે મનુષ્યમા માનસિક અધાપો સંપૂર્ણપણે હોય છે અર્થાત્ ઉત્તમાશના વિવિધ ક્ષેત્રો વચ્ચે સંબંધ કરાવનારા ધણાખરા તન્તુઓમા વિકાર થયેલો હોય છે, લેખને દૃષ્ટિ, સ્પર્શ, કણ્ઠ વગેરે કોઈ પણ ઇન્દ્રિયના સંસ્કારો જ્ઞાન ઉત્પન્નવી શકતા જ નથી, અને તેથી તે તદ્દન અિતશ્રમ અથવા દિવાનો બની જાય છે. સાધારણ વસ્તુઓને પણ તે ઓળખી શકતો નથી. પાઘડી માથા ઉપર મુકવાને જાહે બહા ઉપર મુકશે અથવા ઘોડીડ પહેરવાને જાહે માથા ઉપર મુકશે, સાચુને ઠા તો મ્હોળા મુકશે, અને જોરાકે હાથમાં મુક્યો હોય તો કાં તો ફેંકી દેશે મગજની આવી ગંભીર વ્યાધિને ‘એપીઓલીઆ’ અથવા ‘એપ્રેક્સીઆ

કહે છે. કર્ષેન્દ્રિયનું ઊર્ધ્વ સ્થાન જન્મે જોગાર્ધના મધ્ય ભાગમાં નીચેના તન્તુવર્ગમાં રહેલું છે, અને એ તન્તુવર્ગે 'ઉચ્ચોરસ લાન્સ' કહેવાય છે. આ સ્થાનનું અસ્તિત્વ પણ ઉપર જખાવેલા 'એફેસીઆ' ના દરદરી સિદ્ધ થાય છે; અને આ કન્દ્રિયના 'એફેસીઆ' ને 'સેન્સરી એફેસીઆ' કહે છે. તેને લગતી ગ્રાહ 'વર્નાક' નામના વિદ્યાને કરી છે. 'એફેસીઆ' થી પીગના મનુષ્યોના મગજનું નિરીક્ષણ કર્યાથી તેને જણાયું કે કેટલાએક દરદરીઓ વાચાને સ્વમજી શકે છે ખરા પરંતુ પોતે બોલી શકતા નથી, અને કેટલાએક પોતે બોલી શકતા નથી એટલુંજ નહીં પરંતુ જોતેલું સ્વમજી પણ શકતા નથી; અને આ બીજી જાતના દરદરીઓના મગજ ઉપરથી તેને જણાયું કે તેઓના ઉત્તમાક્ષના અવલ્ય ક્ષેત્રમાં કંઈ પણ વિકાર થયેલો હોય છે, અને આ વિકારથી શબ્દ બહિરતા એટલે શબ્દોનો અર્થ સ્વમજવાની અશક્તિ થાય છે 'ઓટોર એફેસીઆ' ની માદક અહીં પણ જન્મણા દ્વાયનો ઉપયોગ કરનારા પુરોના ડાઆ જોગાર્ધમાં આવા વિચારને લીધે અવલ્ય શક્તિ તદ્દન જતી ગ્દેતી નથી, કારણ કે જન્મણા જોગાર્ધનું અવલ્ય ક્ષેત્ર સાણું હોવાથી અરપટ અવલ્ય તો અનુભવી શકાય છે ખરું, પરંતુ અવલ્યની સદાચતાથી શબ્દો ઉચ્ચારવાની શક્તિ ક્રિયા તો જન્મણા અવલ્યનો ઉપયોગ કરનાર પુરોમાં કેવળ ડાઆ જોગાર્ધના કર્ષેન્દ્રિય સ્થાન ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથી સાબળેલા શબ્દો તથા જે વસ્તુઓનું તેઓ જાણ કરાવે છે તેમજ તે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરવાની ક્રિયાઓ વચ્ચેના સંબંધ આ જોગાર્ધના વ્યાપારને લીધે થાય છે. ધણાખરા મનુષ્યોમાં શબ્દોને ઉચ્ચારવાની ક્રિયા તે શબ્દોનું અવલ્ય થયા પછી થાય છે. અને તેથી અરણ્ય ક્ષેત્રમાં કંઈ વિકાર થયો હોય ત્યારે શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવાની પણ અશક્તિ થાય છે. પરંતુ જેઓ શબ્દોનું મનના અવલ્ય કર્યા સિવાય લેખને ઉચ્ચારી શકે છે, તેઓમાં આવી અશક્તિ જોવામાં આવતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ મનુષ્યના મનમાં કોઈ વસ્તુને યશુવડે

જ્યેષ્ઠાથી અગર તેને નામ ચક્રવર્તે વાંચ્યાથીજ તે નામનો ઉચ્ચાર કરવાની ટેવ પડી હોય, તે અવશ્ય ક્ષેત્રની ઇન્દ્રિય ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ નષ્ટ થતી નથી. માનસિક બધિસ્તા એટલે કર્ણેન્દ્રિયના સંસ્કારોનો અર્થ રહમજવાની અશક્તિ તેનામાં જણાશે ખરી, પરન્તુ ઉચ્ચાર શક્તિમાં કંઈ દરકત થશે નહીં.

ધ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય તથા સ્પર્શેન્દ્રિયના ઉર્ધ્વ સ્થાનો ગોળા-ધોના અમુક અમુક ક્ષેત્રોમાં રહેલાં છે એમ માનવાનાં પણ કારણો મળે છે. આ ઇન્દ્રિયોનાં ક્ષેત્રોની મર્યાદા હજી નિશ્ચયપૂર્વક જણાઈ શકી નથી, પરન્તુ સ્પર્શેન્દ્રિયનું ક્ષેત્ર ગતિક્ષેત્રમાંજ પાછલા તથા વચલા તન્મુદ્રકોમાં આવેલું છે એમ જણી શકાય છે.

આ સર્વે હકીકત ઉપરથી જણાશે કે માસિક વિદ્યા ધારે છે તેમ મગજમાં વાચાની કોઈ એકજ સ્વતંત્ર ઇન્દ્રિય નથી તેમ તેની કોઈ એકજ સ્વતંત્ર માનસિક શક્તિ પણ નથી. અર્થ સહિત શબ્દો ઉચ્ચારવામાં સમગ્ર મન તથા સમગ્ર મગજની થોડી ઘણી ક્રિયા થાય છે અને તેવીજ ગીતે કોઈપણ માનસિક શક્તિનું મગજમાં અમુક જ સ્વતંત્ર સ્થાન નથી. પરન્તુ મૂળ માનસિક ક્રિયાઓનાં જુદાં જુદાં સ્થાનો મગજમાં રહેલાં છે, અને આમાંના કોઈ પણ સ્થાનની ક્રિયા બીજાં સ્થાનોની ક્રિયાઓ સાથે નિહત સંબંધ ધરાવે છે.

હવે આ સર્વે હકીકત ઉપરથી ખીજી એક મુખ્ય વાત એ નીકળે કે ઉત્તમાંશના સર્વે ક્ષેત્રો ઇન્દ્રિયો તથા સ્નાયુઓમાં રહેલા તન્મુદ્રકોના ઉર્ધ્વ ગિન્દુઓ છે. ઇન્દ્રિય સંસ્કારો તથા સ્નાયુઓની ગતિ ઉત્પન્ન કરવાની રચના આ ઉર્ધ્વ ગિન્દુઓમાં નથી. આ રચના તો નીચ સ્થાનોમાં જ રહેલી છે. પરન્તુ તે ઉર્ધ્વ સ્થાનો આ સર્વે સંસ્કારો તથા ગતિઓના ઉત્તમાંશના પ્રતિનિધિઓ રૂપે રહેલાં છે, અને તેઓનું મુખ્ય કાર્ય નીચ સ્થાનોમાં થતી વિવિધ ક્રિયાઓ વચ્ચે સંબંધ ઉપગમી તેઓ સર્વે એક સાથે થઈ શકે એવી રચના કરવાનું છે. જેમ કોઈ સહેરમાં એક રાજેથી બીજે રાજે ટેલીફોન જોડાયેલો

હોય તો રેવંદિનના મધ્ય સ્થળમાં તે :બને સ્થળો વચ્ચે સંબંધ
 જોડાય ત્યારે મદેશો જાઈ શકે છે, તેવીજ રીતે ઉત્તમાંશમાં આઈ
 એક મધ્ય સ્થળ છે અને તેનાં સર્વે બિન્દુઓ સંબંધ કરે
 વનારા તન્તુઓ વડે એક બીજા સાથે જોડાયેલાં હોય છે. અને જ્યાં
 તન્તુપ્રવાહ એક બિન્દુ બિન્દુમાંથી બીજા બિન્દુમાં જાય છે,
 ત્યારે નીચ સ્થાનોમાં તે બને બિન્દુ બિન્દુઓ જે તન્તુઓના
 પ્રતિનિધિ હોય તે તન્તુઓની ક્રિયાઓ વચ્ચે સંબંધ જોડાય છે
 બાવી રીતે જ્યારે જ્યારે ઇન્દ્રિયોનાં પ્રત્યક્ષોથી કંઈ કાંઈ ઉત્પન્ન
 થાય છે ત્યારે ઉત્તમાંશના ગતિસ્ત્રેત્ર તથા ઇન્દ્રિયસ્ત્રેત્ર બંનેમાં બં.
 વચ્ચે પ્રવાહો આવ જ કરે છે. જે જે પ્રવાહો નીચ સ્થાનોમાં
બિન્દુ સ્થાનોમાં આવે છે, તે સર્વે માનસિક વ્યાપારો ઉત્પન્ન કરે
છે. ચતુસ્ત્રેત્રમાં પ્રવાહ આવે તો દષ્ટિનો ચેતન વ્યાપાર થાય છે.
 શ્રવણસ્ત્રેત્રમાં આવે તો શ્રવણનું ચેતન થાય છે, અને ગતિસ્ત્રેત્રનાં
 અમુક ભાગમાં આવે તો સ્પર્શનું ચેતન થાય છે.

અત્રે એટલું જણવાની જરૂર છે કે ઉત્તમાંશના સર્વે ભાગોની
 વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ વિષે આપણું જ્ઞાન હજી ધણું અપૂર્ણ છે. જોગાર્થોનાં
 આગલા ભાગમાં નીચેના ક્ષેત્રોનું કાંઈ હજી નિશ્ચયપૂર્વક જણાઈ
 શક્યું નથી, અને તેઓમાં વિશાર થવાથી કોઈ પ્રકારની વ્યાધિ હજી
 સુધી જણાઈ નથી, તેમજ મનના સર્વે વ્યાપારો એક બિન્દુ સ્થાન-
 માંથી બીજા બિન્દુ સ્થાનમાં જતા પ્રવાહોના સહચારી કાર્યો છે એ
 સૂત્ર પણ ધણું મોઘમ છે. એકંદર રીતે જોતા હજી તન્તુવ્યાપારો
 કરતાં હેમના સહચારી માનસિક વ્યાપારો વિષે આપણું જ્ઞાન વધારે
 છે. પરન્તુ તેની સાથે એટલું પણ માફ રાખવાની જરૂર છે કે
 તન્તુઓ તથા ઉત્તમાંશના વ્યાપારો વિષે જે કાંઈ ચોક્કસ રીતે
 જણાયેલું છે તે સર્વેથી માનસિક વ્યાપારો તથા તેના નિષ્ક્રમો ઉપર
 શ્રેણી પ્રકાર પડે છે. અને જેમ તન્તુચક્ર વિષેનું પણ જ્ઞાન વધતું
 જાય છે, તેમ તેમ મનના બાહ્ય સ્વરૂપ વિષેનું પણ જ્ઞાન વધતું જાય

છે, અને આ કારણથીજ તન્ત્રુચક્ર વિષેનું આપણું જ્ઞાન અપૂર્ણ તથા અનિર્ણિત હોવા છતાં એતન ક્રિયાઓના અભ્યાસની સાથે તેમની સહચારી તન્ત્રુક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે.

તન્ત્રુચક્રના કાર્યનો વિષય સમાપ્ત કર્યા પહેલાં એક મહત્વના પ્રશ્ન વિષે ચોક્કસ ઘણું બધાવાની જરૂર છે. આ પ્રશ્ન એ છે કે ઉત્તરમાંશની ક્રિયાની સાથે જે એતન વ્યાપાર થાય છે તેજ તેનું સમજી એતન છે કે તન્ત્રુચક્રના નીચ સ્થાનોના વ્યાપારોમાં પણ સ્વતન્ત્ર એતન વ્યાપારો રહેલા છે ? આપણે ઉપર જોયું કે કેટલાક ઉત્તરમાંશ કાપીને જુદું કર્યા છતાં તેનાથી એતન વ્યાપારો થઈ શકે છે, કારણ કે તેના સર્વે નીચ સ્થાનો જુદા જુદા સ્વતન્ત્ર યન્ત્રોની મારફત વર્તે છે. ઇન્દ્રિયના પ્રોત્સાહન સિવાય કંઈ કાર્ય તેનાથી થઈ શકતું નથી, અને પ્રોત્સાહનવડે જે કંઈ થઈ શકે છે તે યન્ત્રની મારફત અસ્ખલિત રીતે થાય છે. પરન્તુ મનુષ્યના ઉત્તરમાંશ વિષે આપણે જોયું કે બ્યારે તેના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં વિકાર થાય છે ત્યારે તે ક્ષેત્રની ક્રિયાઓ સાથે ચત્તા માનસિક વ્યાપારો પણ નષ્ટ થાય છે, અર્થાત્ ઉત્તરમાંશના નાશની સાથે મનુષ્યના સમગ્ર મનો વ્યાપારોનો નાશ થાય છે. આ પ્રશ્ન વિષે ઘણો મતભેદ રહેલો છે, અને કેટલાક એકનું માનવું એમ છે કે મનુષ્યના નીચ સ્થાનોની સાથે પણ સ્વતન્ત્ર એતન વ્યાપારો રહેલા છે, પરન્તુ તે સર્વ અજ્ઞાન મનો વ્યાપારો છે. આ મત કેટલાક દરજ્જે ખરો છે. તે મત જાણી ઉપર મુકી દઈએ છતાં એટલું તો નહીં છે કે જે માનસિકને જે વ્યાપારો કરવામાં તે સર્વે આપણા પોતાના છે એવું જ્ઞાન રહેલું છે તે વ્યાપારોને જદુ માન્ય અર્થમાં લઈએ તો તેવા વ્યાપારો તો ઉત્તરમાંશની ક્રિયા સાથે જ રહેલા છે એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અને નીચ સ્થાનોમાં કોઈ પણ જાતની એતન ક્રિયા રહેલી હોય તો તે વિષે આપણને કંઈ પણ આત્મ જ્ઞાન નથી. જુદી જુદી જાતનાં પ્રાણીઓની એતન ક્રિયા તપાસવાથી એટલું તો સ્પષ્ટ

રીતે જણાઈ શકે છે કે જેમ જેમ ઉત્ક્રાન્તિ ક્રમમાં પ્રાણીનું સ્થાન નીચું હોય છે, તેમ તેમ તેના તન્તુચક્રના સર્વે ભાગો એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર હોઈ તેના એકન વ્યાપારો પણ સ્વતન્ત્ર હોય છે, અને જેમ જેમ તન્તુચક્રના વિકાસની માથે ઉત્તમાશનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ સર્વે તન્તુ વ્યાપારો એક જ સ્વતન્ત્ર થતા જાય છે, અને તેથી માનસિક વ્યાપારો પણ ઉત્તમાશની ક્રિયાની માથે વધારે વધારે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. તન્તુઓના પ્રત્યેક મધ્યસ્થાનનું લક્ષણ એ છે કે પ્રાણીઓ તેમજ મનુષ્યોમાં જે જે કાર્યો તે મધ્ય સ્થાનમાથી ઉદ્ભવે છે તે સર્વે સમ્પ્રયોજક હોય છે. શરીરના બીજા અવયવોની માફક આ સર્વે તન્તુ સ્થાનોથી ધીમે ધીમે પ્રાણીઓમાં ઉત્ક્રાન્તિ પામે છે, અને આ ઉત્ક્રાન્તિમાં નીચ સ્થાનો વધારે વધારે યન્ત્રવત્ થતા જાય છે, અને ઉચ્ચ સ્થાનો વધારે વધારે શુદ્ધિત અને ઉચ્ચ માનસિક વ્યાપારો ઉત્પન્ન કરી શકે તેવા બને છે. આમ હોવાથી ઉચ્ચ પ્રાણીઓમાં જે જે કાર્યો હોમના જીવનને દરકત હોવાથી સિવાય એક જ દિશામાં ચર્ચ શકે છે તેવા સર્વગા કાર્યો કરવામાં મનનો વ્યાપાર ઓછો થાય છે અને હોમનું કરોડરજ્જુ કેવળ યન્ત્રની માફક બની જાય છે અને જે જે કાર્યો તે પ્રાણીઓની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિની સાથે એકમય થવા માટે જરૂરના હોય છે તે સર્વનો ઉદ્ભવ ઉત્તમાશ-માથી થાય છે અને તેથી ઉત્તમાશનું બધાંજ અને તેની સહચારી માનસિક ક્રિયાઓ, જેમ જેમ પ્રાણીઓના જીવનમાં ઉત્ક્રાન્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ, વધારે વિકાસ પામતા જાય છે ઉદાહરણ તરીકે શ્વાનો કરતા મનુષ્યો અને વાગરોના નીચ સ્થાનો પોતાની મેળે ઓછા કાર્યો કરી શકે છે સસળાઓ કરતા શ્વાનોમાં, બાજ પક્ષી કરતા સસળામાં, કબુતરો કરતા બાજ પક્ષીમાં, દેડકાઓ કરતા કબુતરોમાં, અને માછલીઓ કરતાં દેડકાઓમાં આવા કાર્યો ઓછા થાય છે અને ઉચ્ચ સ્થાનોના કાર્યો વધારે થાય છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

તન્તુ વ્યાપારનાં કેટલાંએક સામાન્ય લક્ષણો.

ઉપરના વર્ણનમાં આપણે જોયું કે કોઇ પણ પ્રકારનું ઇન્દ્રિય જ્ઞાન અથવા સ્નાયુઓનાં આકુંચનો તન્તુઓમાં પ્રવાહ ઉત્પન્ન થયા સિવાય બીજી શકતાં નથી. પ્રવાહ ચન્દ્ર અહીં કંઈ અલંકારિક અર્થમાં નહિ પરન્તુ તેના ખરા અર્થમાં વપરાયેલો છે. ગતિ ઉત્પાદક તન્તુ અન્નિયમાંથી સ્નાયુઓમાં જતો પ્રવાહ બન્દુકના ધડાકાને ધણી રીતે મળતો આવે છે. આ પ્રવાહ સંવાહક તન્તુઓના પ્રવાહ કરતાં વધારે બળવાન હોય છે. દેડકાના પગના સ્નાયુમાં પેલાં ઉદ્ભાવક તન્તુના પ્રોત્સાહનવડે અને પછી સંવાહક તન્તુના પ્રોત્સાહનથી પરાવર્તિત રીતે આકુંચન ઉત્પન્ન કર્યું હોય તો એમ જણાય છે કે બીજી રીત કરતા પેલી રીતે આકુંચન ઉત્પન્ન કરવામાં વધારે બળવાન પ્રોત્સાહનનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આ ઉપરથી એમ અતુમાન થઇ શકે છે કે પરાવર્તિત કાર્યોમાં તન્તુઓમાં સંવાહક તન્તુના પ્રવાહને પેલા તો પ્રતિરોધ આપે છે અને પછીથી તે પ્રવાહ ઉદ્ભાવક તન્તુઓમાં ક્રમજેર થઇ સ્નાયુઓમાં જાય છે.

હવે આવા પરાવર્તિત કાર્યોમાં પ્રોત્સાહન લગાડ્યા પછી સ્નાયુઓમાં આકુંચન ઉત્પન્ન થતા કેટલો વખત જાય છે તેનો નિર્ણય કરવા માટે ચેડાંએક વર્ષોથી પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. આ વખત 'પ્રત્યાઘાત-સમય'-(reaction-time) કહેવાય છે. કોઇ પણ વસ્તુની અત્યન્ત શીઘ્રતા જણાવવી હોય તો આપણે તેને મનના વિચારોની શીઘ્રતા સાથે સરખાવીએ છીએ, કારણ કે માનસિક વ્યાપારો વર્ણન ન થઈ શકે એવી ત્વરાથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાંએક શારીરશાસ્ત્રીઓએ આવા પ્રયોગોથી વિચારોની ત્વરા માપવાનો ચત્ન કર્યો છે. પરન્તુ આ મર્વે પ્રયોગો પરાવર્તિત કાર્યો વિશેજ બની શકે છે, અને એ કાર્યો એટલી ત્વરાથી ઉત્પન્ન થાય છે કે

તેઓમાં વિચારની ક્રિયા કેટલો વખત થાય છે તે વિશે કંઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાતું નથી. ફક્ત આ પ્રયોગોથી ઠાકપણ પ્રોત્સાહનનો પ્રત્યાધાત સમય જાણ છે તેટલું જાણી શકે છે.

આ પ્રત્યાધાત-સમય યન્ત્ર વડે માપી શકાય છે. જે મનુષ્ય ઉપર પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્હને અમુક પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે, અને તે યન્ત્રની રચના એવી હોય છે કે જે દાણે તે પ્રોત્સાહન લગાડવામાં આવે તેજ દાણે કાળમાપક યન્ત્ર સાથે ત્હનો સંબંધ થક તે યન્ત્ર ઉપર ત્હનું ચિદ્ધ પડે છે. પછી તે પ્રોત્સાહન વડે તે મનુષ્યનાં અમુક સ્નાયુઓમાં આકુંચન ઉત્પન્ન થાય છે, અને ત્હનું પાણુ તે યન્ત્ર ઉપર ચિદ્ધ પડે છે. આ બંને ચિદ્ધોના કાળાન્તરથી પ્રત્યાધાત સમય જાણાય છે. આવાં કાળમાપક યંત્રો ભુદા ભુદા પ્રકારનાં હોય છે. એક પ્રકારના યન્ત્રમાં એક જોળ ફરતા નાના ખેલ ઉપર કાજલ લગાડેલો કામળ ચોંટાડેલો હોય છે, અને તે કામળ ઉપર વિદ્યુત્ શક્તિવડે ચાલતી એક કક્ષમ લીટી દોરે છે. પ્રોત્સાહન લગાડવાની સાથે આ કક્ષમ પાછી ખેંચાય છે, અને પ્રત્યાધાત થવાની વારગ તે પાછી મૂળ જગો ઉપર આવે. અને પાછી જોળ ફરતા કામળ ઉપર લીટી દોરાય છે. હવે ખીણ એક વિદ્યુત્ શક્તિવડે ચાલતી અને પ્રકંપમય અતિવાળા માણના એક કક્ષા સાથે જોડેલી કક્ષમ આ લીટીની હેડળ કાળ દર્શાવનારી એક પ્રકંપમય લીટી દોરે છે, અને આ લીટીવડે ઉપરની લીટીના તુટેલા ભાગનો સમય એટલે પ્રત્યાધાત-સમય જાણાય આવે છે.

હવે કાંઈ પણ મનુષ્યને પ્રત્યાધાત સમય કેટલો લાગશે તે પ્રોત્સાહન મળવા પ્હેલા ત્હના મનની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. જો તે પ્રત્યાધાતની ક્રિયા વિશે વિચાર નહીં કરતાં જે પ્રોત્સાહન મળવાતું છે ત્હના ઉપર ધ્યાન આવે તો સમય વધારે લાગે છે, પરંતુ જો તે પ્રત્યાધાતની ક્રિયા ઉપરજ એક ચિત્ત રાખે તો સમય ઓછો થાય છે. પ્રયોગ વડે જાણાય છે કે સાધારણ રીતે પ્રત્યાધાત-

સમય એક સેકન્ડના પાંચમાથી દશમા ભાગ સુધીનો હોય છે. આ ઉપરથી એમ જાણી શકાય છે કે આ પ્રત્યાઘાતની ક્રિયા કેવળ પરાવર્તિત કાર્ય છે, અર્થાત્ તેમાં માનસિક વ્યાપારનું સ્થાન કંઈ જણાતું જ નથી; કારણ કે સંવાદક તથા ઉદ્ભાવક તન્તુઓ તથા તન્તુ અન્યઓમાંથી પ્રવાહને પસાર થતાંજ આટલો વખત લાગે છે; પ્રોત્સાહન ઉપર ધ્યાન આપવાથી ઉદ્ભાવક તન્તુઓ આવી ઉત્તેજિત સ્થિતિમાં હોતાં નથી, અને તેથી પ્રોત્સાહન મળ્યા પછી તન્તુ પ્રવાહને તેમનામાંથી પસાર થતાં વધારે સમય લાગે છે.

હવે આ સમય જુદા જુદા પુરોમાં અને એકજ પુરુષમાં જુદી જુદી વખતે વધારે ઓછો હોય છે, વૃદ્ધ તથા અગ્રાન પુરોમાં સમય વધારે થાય છે અને કોઈ વખત એક સેકન્ડ સુધીનો હોય છે. આજકામાં પણ વધારે એટલે લગભગ અર્ધો સેકન્ડ જેટલો હોય છે. ટેવ તથા અભ્યાસથી સમય બહુ ઓછો થાય છે. શરીર અથવા મનને શ્રમ પડ્યો હોય ત્યારે વધારે થાય છે અને એકાગ્ર ધ્યાન આપવાથી ઓછો થાય છે. આ ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રોત્સાહનમાં જુદો જુદો વખત હોય છે. દષ્ટિ અને સ્પર્શ કરતાં શ્રવણના પ્રોત્સાહનમાં પ્રત્યાઘાત સમય ઓછો હોય છે. અને ધ્રાણેન્દ્રિય તથા રસનેન્દ્રિયના પ્રોત્સાહનમાં આ સમય વધારે હોય છે. જેમ પ્રોત્સાહન વધારે બળવાન હોય તેમ પ્રત્યાઘાત સમય ઓછો થાય છે. નીશા ઉત્પન્ન કરનારા વસ્તુઓ લેવાની ટેવ પડ્યાથી સમય વધે છે. આવા પદાર્થો તન્તુઓને જડ બનાવે છે.

ઉપર વર્ણવેલા સાદા પ્રત્યાઘાતો ઉપરાંત યુક્તિ પ્રત્યાઘાતોનો સમય પણ પ્રયોગવડે જાણી શકાય છે. કોઈ પણ પ્રત્યાઘાત પરાવર્તિત રીતે ન થતાં કંઈ પણ મનોવ્યાપાર થયા પછી ઉત્પન્ન થાય છે તેને યુક્તિ પ્રત્યાઘાત કહેવાય છે. હવે આમનો વ્યાપાર કેટલા સમયમાં થાય તે જાણવાને ધણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. તેમજ કોઈ વિચારનો બીજા વિચાર સાથે સાહચર્ય સંબંધ થયો

હોય તો તેમાંનો એક વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થવા પછી બીજો વિચાર દેહલા સમયમાં ઉદ્ભવે છે તેનો નિર્ણય કરવાને પણ પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. આ સમય જુની જુની જાતના વિચારો પ્રમાણે જુદો જુદો હોય છે. કોઈ પણ અણુચિન્ત્સા ગમ્મતું દૃષ્ટિથી અત્યંત મળ્યા પછી તેનો સદચારી અર્થ મનમાં સ્ફરતા એક મેકન્ડનો ફૂંચો ભાગ થાય છે એમ ગાલ્ટન નામના વિકાસ પ્રયોગવડે ખતાવ્યું છે. તન્ત્રપ્રધાન-તન્ત્રક્રિયાઓનો એક વિશિષ્ટ નિયમ એ છે કે કોઈ એક નબળું પ્રોત્સાહન જે પોતે તન્ત્રઓના મધ્ય સ્થાનમાં પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં તે જો પોતાના જેવાજ બીજા નબળા પ્રોત્સાહનો સાથે સંયોજાય તો તન્ત્રઓમાં પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અર્થાત્ જે કાર્ય કોઈ પ્રોત્સાહનથી એકલા બની શકતું નથી તે જો અથવા વધારે પ્રોત્સાહનોના સંયોજનથી ઉત્પન્ન થઈ શકે ■ પ્રત્યેક પ્રોત્સાહન પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં મદદ કરે છે તથા તન્ત્રઓને ઉત્તેજિત રીતિમાં લાવે છે. અને આ રીતિ ધીમે ધીમે વધ્યા પછી અન્તે હેઠા પ્રોત્સાહનથી ગર થઈ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે આ હેઠા પ્રોત્સાહનથી પ્રવાહ ઉત્પન્ન થવાની સાથે પ્રત્યક્ષનો માનસિક વ્યાપાર સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. આ નિયમના અનેક ઉદાહરણો પ્રાણીઓના શારીરિક તથા માનસિક જીવનમાંથી મળી આવે છે. ગાડીમાં જોડેલો ઘોડો જો આવતા અટકી જાય અને હાંમાં આવે તો તેને ચલાવવા માટે અનેક પ્રોત્સાહનો એક સામઘ્ય લગાડવાથી અન્તે તેની હાં ઉતરે છે, ગાડી હાંકનાર લગામ ખેંચીને અવાજ કરે, બીજો કોઈ માણસ તેના કાન ખેંચીને દોરે, ત્રીજો પાછળથી ચાલુક મારે અને બીજાઓ પાછળથી ગાડીને ધકેલે તો અન્તે ઘોડો આવવા માટે છે. તેવીજ રીતે કોઈ વાત આપણે બુદ્ધી ગયા હોઈએ અને તેને સંભારવી હોય તો તે વાતની સાથે આપણા અનુભવમાં સંબંધ ધરાવતી જેમ જો તેમ વધારે વસ્તુઓ મનમાં લાવવાથી અન્તે તે શાંત થાય છે. જેમકે એકાદ વખત દીઠેલા માણસની આકૃતિ

સંભારવી હોય તો તે માણસને જે સ્થળે દીકો હોય તે સ્થળ, જે સમયે જોયો હોય તે સમય, ખીજા કોઇ માણસની સાથે દીકો હોય તો તે માણસ, અમુક વેશમાં જોયો હોય તો તે વેશ વગેરે વસ્તુઓ એક સાથે ધ્યાનમાં લાવ્યાથી અન્તે ત્હેની આકૃતિ મનમાં સ્પૂર્તિ આવે છે. કેવળ અનુભવો પુરુષ, ધીર અન્ધાર અથવા મોટા અવાજ આ સર્વે જુદે જુદે વખતે અનુભવવામાં આવ્યા હોય તો એકદમ ભય લાગશે નહીં પરન્તુ આ ત્રણેનાં જો એક માથે અનુભવ થયો હોય તો તરત ભય ઉત્પન્ન થશે. કોઇ માણસ રસ્તે જતો હોય અને એક જાતની વસ્તુ વેચનારાઓ એક પછી એક ઘેડેલા હોય અને દરેક વેચનાર પોતાનો માલ ખરીદવાનો આગ્રહ કરે તો છેવટે તે માણસ કદાચ છેલ્લા વેચનાર પાસેથી તે વસ્તુ ખરીદવાને લલચાશે. આ ઉપરાંત આ નિયમના અનેક ઉદાહરણો આપણા રાજના જીવનમાં મળી આવે છે.

ઉત્તમાશમાં લોહીનું પરિવર્તન—ઉત્તમાશના કોઇ પણ ભાગમાં તન્તુ વ્યાપાર ચવાની સાથે લોહીના પરિવર્તનમાં તથા શ્વાસોચ્વાસની ક્રિયામાં નાના મોટા ફેરફારો થવા કરે છે. સાધારણ રીતે ઉત્તમાશમાં થતી ક્રિયાઓથી લોહીનું દળાણ વધે છે, અને હૃદયના ધનકારાઓ ઓછા-વધતા થાય છે. મોસો નામના શારીરશાસ્ત્રીએ ‘એથીરમોથ્રાક્’ નામના યન્ત્ર વડે શોધ કરી છે કે મનોવ્યાપાર ચતી વખતે હાથોમાં લોહીનું પરાવર્તન ઓછું થાય છે, અને તેઓમાં રહેલી ધારી નસો તંગ થાય છે. મગજમાં રૂધિરવાહિની નસો ઘણી રહેલી છે, અને તેથી તે વાદળીની માફક લોહીથી ભરેલું રહે છે. વળી મોસોએ પ્રયોગવડે બતાવ્યું છે કે માનસિક વ્યાપારો ચવાથી પગોમાં લોહી ઓછું થાય છે અને મગજમાં વધે છે. જે મનુષ્ય ઉપર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો ત્હેને એક ગાજવા જેવા સમતોલ મેજ ઉપર એવી રીતે સુવાડવામાં આવ્યો હતો કે શરીરના મગજ તથા પગ તરફના બંને છેડાઓમાંનો રહેજ પણ બાર વધે તો તરત તે મેજ

વધારે ભારવાળા છેડા તરફ નમી જાય. આવી રીતે ગોઠવેલા ટેબલ ઉપર સુવાડેલા માણુમના મનમાં કંઈ પણ વ્યાપાર થયો કે તરતજ મગજભોદી વધવાને લીધે માથા તરફનો છેડો નમી ગયો ! આ ઉપરાંત એક બીજી રીતિથી પણ માનસિક વ્યાપાર થતી વખત મગજમાં ભોદીનો તાત્કાલિક પ્રવાહ થાય છે તે સિદ્ધ થયેલું છે. આ પ્રયોગમાં મોસોએ ત્રણ પુરોનો કે જેમની ખોપરી ફાટ પડવાથી મગજનો ભાગ બહારથી પુરશે થયો હતો તેમના મગજ સાથે એક યન્ત્ર લગાડ્યું હતું. આ યન્ત્ર એવું હતું કે મગજમાં ભોદીના પ્રવાહનું દબાણ વધે કે તરતજ તે પ્રવાહની ગતિ પ્રમાણે એક કામળ ઉપર લીટીઓ દોરાય. જ્યારે જ્યારે આ માણુસોએ વાતો કરવા માંડી કે મનમાં કંઈ ગણવા માંડ્યું કે તરત યન્ત્રવડે મગજમાં ભોદીના પ્રવાહનો વેગ વધેલો જણાયો. આવા બીજા ઘણા પ્રયોગો મોસોએ કરેલા છે. એક સમયે તેણે એક સ્ત્રીના મગજ સાથે આ યન્ત્ર લગાડ્યું હતું તે વખત કંઈ પણ દેખીતા કારણ સિવાય તેને તે સ્ત્રીના મગજમાં ભોદીનો પ્રવાહ વધેલો જણાયો. પાછળથી તેને જણાયું કે તે ક્ષણે તે સ્ત્રીએ સ્વામે એક મનુષ્યની ખોપરી પડી હતી તેના સ્વામું જોયું હતું અને તેથી તેના મનમાં રહેજ બ્લીકની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી.

મગજના વ્યાપારની બીજી એક વિસિદ્ધતા એ છે કે તેમાં થતા તન્તુ વ્યાપારથી થોડી ઘણી ઉપજુતા ઉત્પન્ન થાય છે. જુદી જુદી જાતના પ્રયોગોથી સિદ્ધ થઈ શક્ય છે કે કોઈ પણ મનોવ્યાપાર થતી વખત અને ખાસ કરીને કોઈના આવેશ જેવી લાગણી મનમાં ઉત્પન્ન થતી વખત લગભગ એક ટીમી સુધી મગજની ઉપજુતા વધે છે. માનેન્દ્રિયોના વ્યાપારથી પણ મગજના તન્તુઓ ઉપજુ થાય છે એમ જણાયું છે. તેમજ જુદા જુદા સ્નાયુઓના આકુંચનો આશરે દર મિનિટ સુધી જોરથી ઉત્પન્ન કરવાથી ખોપરીના જુદા જુદા ભાગો વધારે ઉપજુ થાય છે, અને ઘણી વખત ઉપજુતા એક ટીમી કરતાં પણ વધારે થાય છે.

મગજની ક્રિયા વિશે અત્યંત ઓટલું કહેવાની જરૂર છે તેનો તન્તુ પદાર્થ અનેક રસાયણિક તત્વોનો બનેલો હોય છે. કેટલાંએક શારીરશાસ્ત્રીઓની એવી માન્યતા છે કે ફોસ્ફરસ નામનો રસાયણિક પદાર્થ તેજ મગજનું મુખ્ય તત્વ છે, અને જ્યારે જ્યારે તન્તુ વ્યાપાર થાય છે ત્યારે ત્યારે તેમાંથી ઓટું ઘણું ફોસ્ફરસ ઓટું થાય છે. તેમજ મગજમાં જે ફોસ્ફરસ વધે તો તન્તુ વ્યાપાર અને તેને લીધે સુદ્ધિ વ્યાપાર પણ વધારે થાય છે. આના સમર્થનમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ખેડૂતો કરતાં મચ્છીમારો વધારે સુદ્ધિમાન હોય છે, કારણ કે તેઓ માછલીઓ વધારે ખાય છે અને માછલીઓમાં હમેશાં ફોસ્ફરસ વધારે હોય છે. આ મતને તદ્દન ખોટો ન કહી શકાય, પરંતુ તે ઘણું ભાગે તો સત્ય નથી. આ વિષે પ્રયોગો કરતાં એમ જણાયું છે કે કેટલાંએક સુદ્ધિ વ્યાપારમાં કેટલીએક વખત ફોસ્ફરસ શરીરમાંથી વધારે જાય છે અને કેટલીએક વખત ઓટું જાય છે. માડપણના આવેશમાં ઓટું ફોસ્ફરસ જાય છે અને નિદ્રામાં વધારે જાય છે. ફોસ્ફરસ વાળી દવાઓ સ્નાનતન્તુઓની નબળાઈના દર્દોમાં અસરકારક નીવડે છે ખરી, પરંતુ તેથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે ફોસ્ફરસજ તન્તુઓનું મુખ્ય તત્વ છે. આ સૂક્ષ્મને લીધે કેટલાંએક શારીરશાસ્ત્રીઓએ મનોવ્યાપારને એક કરતા પદાર્થના જેવો ગણ્યો છે. તેઓ કહે છે કે જેમ મૂત્રાશયમાંથી મૂત્ર સ્રવે છે તથા પિત્તાશયમાંથી પિત્ત સ્રવે છે, તેમ મગજમાંથી વિચાર સ્રવે છે. આ માન્યતા કેવળ બૂવભરેલી છે. વિચાર થતી વખત મગજમાંથી અનેક રસાયણિક તત્વો લોહીમાં સ્રવે છે એ વાત ખરી હશે, પરંતુ આ તત્વોનું સ્રવણ તે કંઈ વિચાર નથી. આ સ્રવણની સાથે મનોવ્યાપારોનું સાહચર્ય છે, પરંતુ મગજમાંથી જે કંઈ જરૂર છે તે હમેશાં રસાયણિક પદાર્થજ હોઈ શકે અને તેથી મનોવ્યાપારને પિત્ત વગેરે શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રવાહી પદાર્થો સાથે સરખાવવો એ મનોવ્યાપારના ખરા સ્વરૂપનું અગાન જ ઠરાવે છે.

પ્રકરણ ચોથું.

ટેવ.

કોઈ પણ કદિન વસ્તુ આપણે ધણી વખત કરીએ છીએ ત્યારે ધામે ધામે તેની કદિનના ઓછી થતી જાય છે કારણ કે તેમ કરવાની ટેવ પડી જાય છે. દાખલા તરીકે મનમાં કોઈ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને એકદમ દાખી દેવો એ બહુ મુશ્કેલ છે. પરંતુ જ્યારે જ્યારે કોઈ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે વારંવાર પ્રયત્નોથી તેને દાખી દેવાની ધામેધામે ટેવ પડે છે, અને કેટલાએક મનુષ્યોમાં તો એ ટેવ એટલી દૃઢ થયેલી હોય ■ કે કોઈના સર્વ આવિર્ભાવો પોતાની ધૃતિભાવડે સંપૂર્ણ રીતે નિયંત્રિત રહે છે. તેવી જ રીતે વારંવાર દારૂ પીવાથી એટલી દૃઢ ટેવ પડી જાય છે કે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છતાં પણ તે ટેવ મુકાતી નથી. આપણા રોજના જીવનના કાર્યો વિશે વિચાર કરીશું તો સદૃશ જણાશે કે જે જે કાર્યો આપણે કરીએ છીએ તેમાંનાં ઘણાં મનની આકર્ષક ઝડપથી ચાલે છે કારણ કે તેમ કરવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે. રહાને જહારથી ફરી આવ્યા પછી કપડા ઉતારતી વખતે ઘડીઆળને ચાવી આપવાની ટેવ હોય તો તે વખતે કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તરત હાથ ઘડીઆળના ખીસામાં જાય છે. અને જે ચાવી આપતી વખતે મન કંઈ વિચારમાં હોય છે તો તેમ કર્યાનું સ્મરણ પણ રહેતું નથી, અને ઘણી વખત એમ પણ બને ■ કે ચાવી આપવાનું જ્યારે સાંભરે છે ત્યારે (જાહેર જોડાણે છીએ તો) ખજાર પડે છે કે હમણાં જ ચાવી આપી છે. બપોરે જાગીને થોડું સુવાની ટેવ પડી હોય તો તેમ કપો શિવાય કોઈ કામમાં મન જરાજર લાગતું નથી. આ ઉપરથી બે વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ પણ કાર્ય કરવાની ટેવ પડ્યા પછી તે કરવાને વિચાર તથા ઝેનતની ઓછી જરૂર રહે છે; અને એક ટેવ પડ્યા પછી તેને મુકી દઈ સકાય ખરી; પરંતુ તેમ કરતા ઘણી કદિનતા

જાણાય છે. હવે આનું કારણ શું ■ તે આપણે જોવાનું છે, પરંતુ તે કારણ સ્વભાવના માટે આપણું યોગ્યતા-પ્રશ્ન કૈવી જાતના પદાર્થના બનેલા છે અને તેના ગુણો શા શા છે તે જાણવું જોઈએ, અને તેની સાથે પદાર્થ માનના કેટલાએક ગુણો વિશે પણ થોડું ધ્યાન જાણવાની જરૂર છે.

ધણાખરા પદાર્થોના અણુઓનું બંધારણ એવું હોય છે કે તેઓ ઉપર કોઈ પણ જાતનું બંધારણ અથવા અંદરનું બળ લગાડવામાં આવે તો પહેલા તો તે અણુઓ તેને થોડો ધણો અટકાવ આપે છે, પરંતુ જે બળ વધારે હોય અગર પદાર્થ ઉપર ત્વેની અસર વારંવાર થાય તો છેવટે ત્વેને તાબે થઈને ત્વેના બંધારણમાં જે ફેરફાર તે બળથી થાય છે તે ફેરફારને દેવાઈ જાય છે, અને જ્યાં સુધી બીજા કોઈ બળની અસર ન થાય ત્યાં સુધી એ ફેરફારને વળગી રહે છે. આવી રીતે કોઈ પણ બળની અસરને એકદમ નહીં પરંતુ ધીમે ધીમે તાબે થાય એવા ગુણને સંસ્કાર ગ્રાહકતા કહે છે. (એટલે કે) જે સંસ્કાર પદાર્થ ઉપર પાડવામાં આવ્યો હોય તેને ગ્રહણ કરીને તે જાનતા સુધી વળગી રહે છે. નિર્જીવ પદાર્થોમાં આ ગુણ થોડો જોવામાં આવે છે, પરંતુ સજીવ પદાર્થોમાં અને ખાસ કરીને જ્ઞાન તન્ત્રોમાં તે ધણા મોટા પ્રમાણમાં રહેલો છે. નિર્જીવ પદાર્થો જે કોઈ આકાર તેમને આપવામાં આવ્યો હોય તેને કૈવી રીતે દેવાઈ જાય છે તે જો. હાલના કુર્મોના નીચેના શબ્દો ઉપરથી સ્વેચ્છાથી સ્વભાવે:—

“કોઈ પણ નવું કપડું અમુક વખત પહેરી પછી પહેલાં કરતાં શરીરને કેટલું બંધબેસતું થઈ જાય છે એ સર્વ કોઈ જાણે છે. ત્વેનું કારણ એ છે કે ત્વેના દોરાઓના ઘાટમાં ફેરફાર થઈ શરીરના આકારના સંસ્કારને બંધબેસતું થાય છે. કોઈ તાળાને થોડો વખત વાપરી પછી ત્વેને લિલાડતાં વાસતાં ઓછી મહેનત પડે છે. કારણ કે પહેલાં ત્વેનું મન્ત્ર અગ્નિયડું હોવાને લીધે વધારે જોર વાપરવું

પડે છે. તેનું કારણ પણ એ છે કે ધીમે ધીમે તે ઉવાડાસને અનુકૂળ થઈ જાય છે. કોઈ કાગળને પેલાં વાળો હોય તો પછી તેજ પ્રમાણે તેને વાળતા ઝાછી મહેનત પડે છે. કોઈ ઉસ્તાદને હાથે વપરાએલી સારંગીના મુરો સુધે છે, કારણ કે તેના સર્વ ભાગો ઉચ્ચ સંગીતના આન્દોલનોથી પરિમિત થઈ જાય છે. આને લીધેજ પ્રખ્યાત વમાડનારાઓએ વાધરેલાં વાજીઓની કિંમત ઘણી બારે હોય છે. જમીન ઉપર પાણીના પ્રવાહથી ધીમે ધીમે મોટા તથા ઉંડા બેળો ખની જાય છે, અને તેમા એક વખત પાણી સુકાઈ ગયા પછી જ્યારે ફરીથી પાણીનો પ્રવાહ ચાલે છે ત્યારે ખનતા સુધી પેલાને માર્ગેજ ચાલે છે. તેવી જ રીતે બદારના પદાર્થોના સંસ્કારોથી જ્ઞાનનન્દુઓની જગમગ રચનામા પણ જોઈએ તેવા પ્રવાહોના માર્ગો ખની જાય છે, અને ભવિષ્યમા જ્યારે તેવા સંસ્કારો આવે છે ત્યારે તેજ માર્ગોએથી મગજમા સ્હેલાઈથી જાય છે.

નિર્જીવ કરતા સજીવ પદાર્થો એટલે પ્રાણીઓના શરીરમા આ ગુણ ધણા વધારે પ્રમાણમા રહેલો છે. આપણા પેતાના શરીરનું ઉદાહરણ લઈએ તો તે સ્હેલાઈથી જણાયો. શરીરના કોઈ ભાગમા ધા વાગ્યાથી દરદ થયું હોય તો ભવિષ્યમા તેની આસપાસના ભાગો કરતા તે ભાગમા સોળે આવવાનો તથા દરદ થવાનો વધારે સંભવ રહે છે. ઘુટણ મચકાઈ ગયું હોય અગર હાથ ઉતરી ગયો હોય તો ફરીથી તેજ ભાગો મચકાઈ જવાનો અગર ઉતરી જવાનો વધારે ભય રહે છે કોઈ સાધામા મધિવા આવી ગયો હોય તો ફરીથી ત્યાજ ઉઘેલો ખાવાનો સંભવ રહે છે. શરીરના પણ દર્દો એવા છે કે થોડી વખત થઈને બેસી ગયા હોય તે છતાં કંઈ પણ નાનું કારણ મળે તો પણ તરત ઉઘેલો ખાય છે. પરન્તુ જો કોઈ પણ દરદને ઉતરુંજ આપ્યું હોય તો ફરીથી થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી કારણ કે ત્યાં સુધીમા શરીરના અવયવો તે દરદને ટેવાઈ ગયેલા હોતાં નથી અર્થાત્ આપણે સાધારણ રીતે કડીએ છીએ તેમ તે

દરે દશ ત્યાં થર કર્યું હતું. 'ચત્રને તથા રાગને ઉગતાંજ આપવા જોઈએ' એ કહેવતનો અર્થ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી જણાશે કે નિર્જીવ તેમજ સજીવ પદાર્થોમાં કંઈ પણ જાતનું વલણ અથવા ટેવ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે જેના ઉપર પડતા સંસ્કારોને પ્રત્યક્ષ કરીને જેમને સાચવી રાખવાનો ગુણ તે પદાર્થોમાં રહેલો છે. આ ઉપરથી આપણા મનમાં જે ટેવો પડે છે તેનું કારણ રહેલાથી સ્પષ્ટ થઈ શકે. અર્થાત્ આપણા મનની સર્વે ટેવોનો આધાર મનજ સાથે સંબંધ રાખનાર સર્વે જ્ઞાનતન્તુઓના પદાર્થમાં રહેલા સંસ્કાર માત્રકતાના ગુણ ઉપર રહેલા છે. હવે મનજના પદાર્થો ઉપર જેની જાતના સંસ્કારો અસર કરી શકે છે તે આપણે જોવાનું છે. કોઈ સાધારણ પદાર્થ ઉપર ગમે તે પ્રકારનું બળ લાવી જુદા જુદા સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરી શકાય. પરંતુ મનજના પદાર્થ ઉપર દરેક જાતનું બળ લાવી શકાય તેમ નથી. જેનો પદાર્થ લાઠીની જોપરીની અન્દર સોલીના પ્રવાહી પ્રદાર્થની વચ્ચે એવી રીતે ગોઠવાયેલો છે કે માથા ઉપર અસાધારણ જોરના ધક્કા સિવાય બીજા કોઈ પણ બળના સંસ્કારો જેના ઉપર પડી શકતા નથી. જે કંઈ સંસ્કારો જેના ઉપર પડી શકે છે તે જેની આસપાસ રહેલા સોલીના અને મુખપત્તે કરીને ઇન્દ્રિયોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ મનજ સાથે સંબંધ ધરાવતા (effluent) જ્ઞાન તન્તુઓનાજ છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ આ તન્તુઓ બહારના વિષયોની ઉપલબ્ધિથી ઉત્પન્ન થતા પ્રવાહોને તારના દોર-કાની માફક મનજમાં લઈ જાય છે. અને મનજના શીર્ષપ્રવાહો (Hemi-spheres) ના પદાર્થોમાં આ પ્રવાહોના સંસ્કારોને એકદમ પ્રત્યક્ષ કરી જેમનાથી ટેવાઈ જવાનો ગુણ રહેલો છે. ઇન્દ્રિયોમાંથી મનજમાં જતા આ પ્રવાહો મનજમાંથી ઇન્દ્રિયો તરફ જતાં (effluent) તન્તુઓમાં થઈને બહાર નીકળતી વખતે જે માર્ગો પ્રત્યક્ષ કરે છે તે માર્ગોમાં જેમના સંસ્કારો સુકતા જાય છે.

આ માર્ગો એકદમ ઘસાઈ જતા નથી, અને જેમ જેમ વધારે પ્રવાહો આ માર્ગોમાંથી જાય છે તેમ તેમ તેઓ હંકા અને વધારે ટકાઈ બને છે. પરિણામે એમ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોમાંથી મગજમાં અમુક જાતનું પ્રસાદ (sensation) લાવતો પ્રવાહ અમુક માર્ગે મગજની ખંદાર નીકળ્યો હોય તો લાલિષમાં દરેક પ્રસંગે તેની જાતના પ્રવાહને તેજ માર્ગે નીકળવાનું વલણ રહે છે, અને જેમ જેમ વધારે વખત આ પ્રમાણે બને છે તેમ તેમ તે વલણ વધતું જાય છે. આવી જાતનું વલણ તે આપણી સર્વે ટેવાનું મૂળ છે.

નિર્જીવ પદાર્થો કરતાં સજીવ પદાર્થો એટલે ગ્રાણીઓના શરીરના પદાર્થોમાં સંસ્કાર પ્રાદક્ષતા એટલે ટેવ પડવાનો શુભ ધણાજ વધારે પ્રમાણમાં હોવાનું કારણ એ છે કે ગ્રાણીઓના શરીરમાં જ્યાં સુધી જીવ-રહે-છે-ત્યાં સુધી-તે-તાજે અને નવોજ રહ્યા કરે છે, અને તેથી જે જે સંસ્કારો તેના ઉપર પડે છે તે સર્વે ઘસાઈ જતા નથી પરંતુ ધીમે ધીમે દૃઢ થતા જાય છે. એક સાધારણ હિઠાદરણથી આ વાત સ્પષ્ટ સ્હમજશે. ઘણી વખત એમ બને છે કે કોઈ નવી અંગ કસરત અમર નવું મગજમારીનું કોઈ કામ આપણે શીખતા હોઈએ તો તે વખત થોડું ધણું શીખ્યા પછી શરીર અમર મગજનો યાક લાગવાથી તેને મુકી દેવું પડે છે. પરંતુ એક બે દિવસ આરામ લઈને પાછું શરૂ કરીએ ત્યારે આપણી તે વિશેની પ્રવિણતામાં એકાએક એટલો વધારો જોવામાં આવે છે કે આપણને પોતાનેજ ધણો વિસ્મય લાગે છે. આનું કારણ એ છે કે આ નવું કાર્ય શીખતાં જે સંસ્કારો મગજમાં પડે છે તે સર્વે માનત-વૃત્તોને થોડો આરામ અને પુષ્ટિ મળ્યા પછી ચિરસ્થાયી બને છે. આ વિશે ડૉ. કારપેન્ટર 'માનસેન્દ્રિય શાસ્ત્ર' નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે—

“કોઈ વૃદ્ધ શરીર કરતાં ઉગતા અને કામજ શરીરમાં કોઈ પણ જાતની ખાસ ટેવા વધારે અસરકારક રીતે પડી જાય છે તેમજ વધારે વખત સુધી રહે છે. આવી ટેવને પરિણામે જે કોઈ અવ્યવસ્થા

અમુક જાતનું વારંવાર શિક્ષણ મળ્યું હોય તો તેને ટેવાઈ
 જાય છે, જેમકે ન્દાનપણથી શારીરિક કસરત કરી હોય તો સ્નાયુ-
 ઝોનું કંઈ અને બળ વધે છે, તથા શરીરના સાંધાઓ બહુજ રહે-
 લાઈથી વળી શકે છે. આવી રીતે સંસ્કારોને ટેવાઈ જવાનો અર્થ
 શરીરના બીજા સર્વ ભાગો કરતાં મગજમાં વધારે રહેતો છે. કારણ
 કે મગજનો પદાર્થ વારંવાર લોહીની પુષ્ટિ મગજથી હમેશાં નવો
 અને તાજો જ રહે છે. x x x કોઈ પણ તરત જન્મેલા બાળકના
 મગજનું બંધારણ તેના પૂર્વજોના મગજના બંધારણ જેવું થવાનું
 વલણ રહે છે. પરંતુ બાહ્યાવરણમાં જ્ઞાનતન્ત્રોનો પદાર્થનો અને
 ખાસ કરીને મગજનો સંસ્કાર પ્રાદુરતાનો તથા પુષ્ટિ મેળવવાનો
 અર્થ વધારે હોવાથી તે અવસ્થામાં નવી ટેવા પાડવાથી તે બંધા-
 રણમાં ફેરફાર થવાનો મંજવ પણ ધણો રહે છે. અને આવા ફેર-
 ફારથી તે બાળકની ભવિષ્યની પ્રજ્ઞના મગજમાં પણ ફેરફાર થાય
 છે. x x x મનના વિચારો વચ્ચે સહચારી સંબંધના વાદોના
 માનસિક સિદ્ધાન્ત તથા મગજની સંસ્કાર પ્રાદુરતા અને પુષ્ટિમતાનો
 શારીરિક સિદ્ધાન્ત એ બન્ને એક સર્વામાન્ય નિયમ પ્રતિપાદન કરે
 છે કે કોઈ પણ માનસિક આપારના કમની વારંવાર પુનરાવૃત્તિ
 થઈ હોય તો તે મગજમાં હમેશ માટે ઝપાઈ રહે છે, અને તેથી
 કોઈ પણ સંલેગોમાં વિચારો, ભાવનાઓ તથા કાર્યો આપણા
 મનમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હોય તો ભવિષ્યમાં તેવા સંલેગોમાં કંઈ
 પણ મ્હેનત તથા પરિશ્રમ વિરેના વિચારે વગર તેજ વિચારો,
 ભાવનાઓ તથા કાર્યો મનમાંથી ઉદ્ભવે છે. આનું કારણ એ છે કે
 મગજનો પણ શરીરના બીજા ભાગોની માફક જે રીતે વારંવાર
 ઉપયોગ થયો હોય તે રીતથી તે ટેવાઈ જાય છે. અને જ્ઞાનતન્ત્ર-
 ઝોના પદાર્થમાં હમેશા છુલોદ્ધાર થતોજ રહેવાથી તેમનો પદાર્થ
 નવ રહે છે, અને તેથી આ ટેવા તેમનામાં ચિરસ્થાયી બનીને રહે
 છે. x x x સાધારણ રીતે બણીતું છે. કોઈ પણ વિચારો વચ્ચે

ન્દાની ઉમ્મરમાં સંબંધ થોડો હોય તો તે વધારે મારો. અને છે, અને તેનું સારીરિક કારણ એજ છે કે મગજના વિકાસ અને દિવિની વખતમાં તેના પતાર્ય ઉપર તેના સંસ્કારોની ઘણી અસર થાય છે, આથી ન્દાનપણમાં કાંઈ પણ મોટું કાર્ય હોય તો તે મગજમાં છપાઈ રહે છે અને જો કે પછીની ઉમ્મરમાં તેનું સ્પષ્ટ રીતે સ્મરણ કદાચ થતું નથી પરંતુ તેની અસર કદી નષ્ટ થતી નથી. કારણ કે મગજ વિકાસ પામતું હોય તો તે વખતમાં તેના અવધવામાં કાંઈ પણ ફેરફાર ચોક્કસ રીતે થયો હોય તો તે ફેરફાર દર્શાવે માટે મગજમાં રહે છે, તેમજ તેના પદાર્થોને વારંવાર પ્રુષ્ટિ મળ્યાથી તે તાજેતર હોય છે અને કાંઈ ધાની આદિક તેની નિશાની છાદ્મીના અન્ત સુધી રહે છે.”

હવે આપણે અવહારિક વર્તન ઉપર ટેવની શી અસર થાય છે તે જોઈશું. પ્રથમ તો સુખ્ય અસર એ છે કે ટેવ પડવાને લીધે કાંઈ પણ કાર્ય કરવા માટે સરીરમાંની સર્વ શક્તિઓ ઘણી સરળ અને છે અને પરિશ્રમ ઘણો ઓછો થઈ જાય છે. કાંઈ પણ મનુષ્ય તેના જન્મથીજ સર્વે કાર્યો કરવાને કુશળ હોતો નથી. અને તેથી પોતાના જીવન માટે ઘણાખૂંટ કાર્યો તેને શીખવા પડે છે. તથા તેમાંના કેટલાએક શીખવામાં તો ઘણીજ મહેનત અને કુશળ પડે છે. આ કાર્યો કરવા માટે જો આપણને દરેક વખત સરખી મહેનત કરવી પડતી હોય તો ઘણાજ થોડા કાર્યો તેનાથી જની શકે અને પરિણામે તેની જીવગી પણ દુકી થઈ મનુષ્ય જાતિનો નાશ થવાનો પણ સંભવ રહે પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ કુદરતની અદ્ભૂત રચના એવી છે કે ટેવ તથા અભ્યાસને લીધે સર્વે કાર્યો સરળ થઈ જાય છે, અને આપણા જ્ઞાનનન્તુઓ તથા સ્નાયુઓની શક્તિનો વ્યય જોમ જતે તેમ ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. ડૉ. ચૌડસવી માન સેન્દ્રિય શાસ્ત્ર વિષેના પુસ્તકમાં લખે છે કે —

“જો કાંઈ પણ કાર્ય થોડી ઘણી વખત કર્યો પછી તેણું ન

યશ સકતું દત અને દરેક વખત ત્હેને કરવા માટે સરખી દાળજી અને મહેનત જોઈતી હતી, તો આખી જીંદગીમાં એક બે કાર્યોજ મનુષ્ય કરી શકે અને ત્હેના વિકાસમાં કંઈ પણ ઉત્કર્ષ નથી શકત નહો. કપડાં પહેરવા અને ઉતારવામાં ત્હેનો આખો વખત જાન, શરીરની સર્વે ગતિઓ માટે ત્હેનું સમગ્રું ધ્યાન અને બળ વપરાત, જાણીને પ્રથમ શીખતાં જોઈથી મહેનત પડે છે, તેટલીજ મહેનત દરેક વખત દાય ધોવામાં અમર બઠન ધાલવામાં કરવી પડત અને આ બધું કરવામાં પુષ્કળ થાક સાગત."

ખીલું પરિણામ એ છે કે કોઈ પણ કાર્ય કરવાને જે ધ્યાન આપવું પડે છે તે ટેવ પડ્યા પછી ઓછું થાય છે. આના પ્રમાણ માટે એક ઉદાહરણ લઈશું. ધારો કે અમુક કાર્ય કરતાં ચાન તન્તુ-ઓમાં અ, બ, ક, ડ વગેરે ક્રમવાર ફેરફાર થાય છે. હવે આ કાર્યને પહેલી વખત કરતાં જે જે ફેરફારો ખોટા રહેતાં હતાં હોય તે સર્વેને અટકાવી ઉપલા ક્રમ પ્રમાણે ફરેક ફેરફાર ઉત્પન્ન કરવાને મુઝાપૂર્વક ધ્યાન છંને મહેનત કરવી પડે છે. પરન્તુ ટેવ પડ્યા પછી ફરેક ફેરફાર પછી ત્હેની પછીનો ખરો ફેરફાર કોઈ ખોટા ફેરફારનો વિચાર આવ્યા વિના તથા મહેનતથી ધ્યાન આવ્યા સિવાય તત્કાળ ઉત્પન્ન થાય છે. અને અન્તે એ ક્રમ મગજમાં એટલો ખેશી જાય છે કે પહેલો ફેરફાર અ, ઉત્પન્ન થયો કે તરત આખો ક્રમ, અ, બ, ક, ડ પ્રવાહની માફક ચાનતન્તુઓમાં વહે છે. બ્યારે આપણે કોઈ વાજીંત્ર વગાડતાં શીખીએ છીએ ત્યારે પહેલા તો વારંવારીએ ખોટા સૂરોની ચાવીઓ ઉપર દાય પડી જાય છે, પરન્તુ બ્યારે તે વાજીંત્ર વગાડવામાં પ્રવીણતા મેળવીએ છીએ ત્યારે એક ખરી ચાવી ઉપર દાય મુક્યા પછી કંઈ પણ ધ્યાન આવ્યા વિના તથા હાથનાં સ્નાયુઓને મહેનત આવ્યા વિના તે પછીની સર્વે ખરી ચાવીઓ ઉપર ઝડપથી દાય ફરી વળે છે. ચાવી રીતે ટેવ પડ્યા પછી મુઝાપૂર્વક ધ્યાન વિના ખરેખર ખરી ક્રિયા

કરી શકીએ છીએ, એટલુંજ નહીં પરંતુ કોઈ કામની ટેવ પડી ગઈ હોય તો અગોચર વખતે અને જોડે સ્થાને પણ તે કામ જૂઠ્ઠી થઈ વખત થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે ધારો કે કોઈને પોતાના ઘરમાં બારણું વાસતી વખત સાફજી દેવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તો કોઈને ઘેર મળવા ગયા પીંજી બંધાર જતી વખતે બારણું બંધ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હોય તો ત્યાં પણ જૂઠ્ઠી સાફજી દેવાઈ જાય છે. દરેક માણસને અમુક કામ અમુક રીતે કરવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે. હુમલો પ્હેરવામાં, પેરીઓ કે કબાટ ઉઘાડવા વાસવામાં વગેરે નાની નાની ક્રિયાઓ રોજ કરવામાં દરેક મનુષ્યને ટેલસીક એક્સ ટેવો બંધાઈ જાય છે. આ ટેવો પડ્યા પછી બહુ વિચાર કર્યા વિના તથા ધ્યાન આપ્યા વિના ચત્રની માફક આપણે કાર્ય કર્યા જઈએ છીએ. મોળાં અગર જોડા પ્હેરતી વખત કયા પગમાં પ્હેલા પ્હેરીએ છીએ, મેડીના બરણા કઈ બાજુએ ઉધડે છે, કબાટનું બગંડી ગયેલું બારણું કેવી રીતે ઉઘું કર્યા પછી વસાય છે, વગેરે પ્રશ્નોનો જવાબ આપતા આપણું મન ધૂરી વખત જૂઠાવામાં પડે છે, પરંતુ આપણો પગ અથવા હાથ કદી જૂલ કરતો નથી. પોતે વાળ કેવી રીતે ઓળે છે અગર દાંત કયા ક્રમમાં સાફ કરે છે તેનું ખરૂં વર્ણન કોઈક જ આપી શકે, પરંતુ જે એક્સ કમની ટેવ પડી ગઈ હોય તે ક્રમ પ્રમાણે તો દરેક મનુષ્ય વર્તે છે.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી જણાશે કે ટેવ પડેલા વ્યાપારોમાં રનાયુઓની દરેક નરી સક્રિયમય ગતિ ઈચ્છાપૂર્વક વિચારથી ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ દરેક ગતિ ત્વેની તરતજ પ્હેલા ચયેલી ગતિના પ્રત્યક્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ટેવ પડ્યા વગરના કાર્યમાં ત્વેની પ્રત્યેક ક્રિયા માટે ધ્યાન, ઇચ્છા વગેરે માનસિક શ્રમની જરૂર રહે છે. પરંતુ ટેવ પડેલા કાર્યોમાં મનના ઉચ્ચતર વ્યાપાર વગર રનાયુઓની ગતિના ક્રમ પ્રત્યક્ષજ સર્વે ક્રિયાઓને પ્રેરે છે.

ટેવ કેવી રીતે પડે છે અને પડ્યા પછી કેવી રીતે આપણા

ગમજમાં ઉપાધ ન્યાય છે તે આપણે જોયું. દવે અમુક રીતે વર્તવાની ટેવ પડ્યાથી આપણા જીવન ઉપર શી અસર થાય છે તે જોવાનું છે. સર્વ કષ્ટ જાણે છે કે જેવી રીતે સદાચરણોની ટેવ પડે છે તેવીજ રીતે દુરાચરણોની પણ ટેવો જંધાય છે. અને જેમ કુદરતના નિયમોમાં વિશ્વની ધટમાળ રચવાની શક્તિ રહેલી છે, તેમ ટેવ પણ કુદરતની મારફત આચરણોની ધટમાળ રચી આપણા નૈતિક જીવન ઉપર અસાધારણ અસર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ટ્યુક આદિ વસાગટને કહેણું છે કે ટેવ કંઈ ફક્ત એક જાતની કુદરત નથી. પરંતુ કુદરત કરતા દસગણી વધારે શક્તિ ધરાવે છે. એક વખતે ટેવ પડ્યા પછી તે કેવી રીતે ફરી જાય છે તે થોડા ઉદાહરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ સ્દમજાશે. એક એવી દંતકથા છે કે લશ્કરમાં લાંબી નોકરી કરી પરવારેભો એક સિપાઈ હાથમા લેવું ખાવાનું લઈને જતો હતો ત્યેવામા એક મરદરાએ છુમ પાડી “એટેન્શન ! (ધ્યાન આપો !)” દવે આ શબ્દ કવાયત કરતી વખતે જ્યારે જોશાય છે ત્યારે સર્વે સિપાઈઓએ એકદમ બંને હાથ પગ માથે, રાખી ટટાર ઉભું રહેવું પડે છે. આ સિપાઈને કવાયત કરવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ હતી કે જોવા તહેણે તે શબ્દ સાંભળ્યો કે તરત લેના હાથમાંથી ખાવાનું હેઠળ પડી ગયું અને લેના હાથો યન્ત્રની મારફત નીચા પડી ગયા ! ટેવની મન ઉપર કેટલી સજ્જત અસર થાય છે તેવું ઉત્તમ દષ્ટાન્ત એ છે કે ન્હાનપણથી કેદખાનામા ગયેલા બંને ત્યાં ને ત્યાં રહ ચયેલા કેદીઓ ત્યાની જાંદગીને એટલા બધા ટેવાઈ ગયેલા હોય છે કે ઘણી વખત તેઓએ ફૂટા ચયા પછી પણ પાછા કેદખાનામા જ રહેવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે ! ટેવની અસર મનુષ્યનાજ મન ઉપર નહીં પરંતુ જનાવરના મન ઉપર પણ ઘણી જોવામા આવે છે. લડાઈમા વપરાતા થોડાઓ લેમના સ્વારો મરી ગયા પછી પણ રણસિંગમનો અવાજ સાંભળીને રોજની ટેવ પ્રમાણે ભેગા થઈ એક હારમાં ઉભા રહે છે. પાણેલાં કુતરાઓ, બળદો, કમુનરો

વિગેરે તથા ગાઠીના અને ખાસ કરીને દ્રામના ઘોડાઓ જે પ્રમાણે ટેવાઈ જાય છે તે પ્રમાણે સર્વે કામો કર્યાજ નાય છે. અને તેનો આખેદુખ ચિંતાર કોઈ સરકસ જોવાથી બદ્ધ સારી રીતે આવે છે. એક સમયે યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં એક સરકસના જનાવરોને રેલ્વેમાં લઈ જતા દતા ત્રેવામાં રેલ્વેને અકસ્માત થવાથી એક વાહના પાંજરાનું બારણું ઉડી ગયું અને વાહ બહાર નીકળ્યો, પરંતુ તે પાંજરામાં ગહેવાને એટલો બધો ટેવાઈ ગયો હતો કે બહાર ત્રેને બધું તદ્દન નવું લાગવાથી તરતજ પાછો પાંજરામાં આવીને બસાઈ ગયો.

આવી રીતે ટેવાને લીધે ફરેક મનુષ્યના વર્તનની જાણ અમુક રીતે બંધાઈ જાય છે. ધનવાન પુરો મોજ અમલદને ટેવાઈ જાય છે, તેમ મરીખ વર્ગના લોકો મરીખાઈથી એટલા જવા ટેવાઈ જાય છે કે ધનવાન પુરોની છર્ચો કરવાનો પણ ત્રેમને અવકાશ હોતો નથી. ધણાજ મુશ્કેલ અગર નીચ ધંધાઓમાં ઉછરેલા મનુષ્યો તે ધંધાઓને તજી દેતા નથી ત્રેનું કારણ પણ ટેવ છે. ટેવને લીધેજ મઝીમાર તથા ખસાસીઓ બર તોફાને દરિયામાં રહી શકે છે, ખાણોમાં કામ કરનારાઓ હમેશા અંધારામાં રહી શકે છે; ધ્રુવની પાસેના પ્રદેશોમાં રહેનારાઓ અત્યંત ખરફ તથા શરદીમાં રહી શકે છે, તથા ઉષ્ણ પ્રદેશમાં નિવાસ કરનારાઓ સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ ખમી રહે છે, અને આપણે તેમના હુમલાથી બચીએ છીએ. જે દિશામાં આપણને પહેલા શિક્ષણ મળ્યું હોય અથવા આપણે ચોતે અભ્યાસ પાડ્યો હોય તે દિશામાં આપણા છવનનો પ્રવાહ વહે છે તથા પહેલા અશ્વિકર જણાતો ધંધો પણ ટેવને લીધે એટલો મોડી જાય છે કે બવિધ્યમાં બીજા કોઈ ધંધા માટે ધીમે ધીમે નાલાયક જની જવાબ છે. પચીસ વર્ષની વયના મુલકમાં પણ વેપારનો, દાકતરનો, શિક્ષકનો, વડાધનો અથવા ગમે તે ધંધો તેણે મહણ કર્યો હોય ત્રેની છાપ પડી જાય છે. તથા તેની બેલી, રીતભાત તથા ત્રેના આખા વર્તનમાં ત્રેની અસર થોડી ધણી જણાયા વિના રહેતી નથી 'કુમળું' જાડ જેમ

વાળાએ તેમ વળે " એ કહેવન પ્રમાણે કુમળું મન પણ ને પ્રમાણે
 ટેવોથી વાળાએ તેમ વળા શકે છે. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તો આપણું
 વર્તન એટલું બંધાઈ ગયેલું હોય છે કે તેની અસર જીવનપર્યંત
 રહે છે. આમ હોવાથી ત્રીસ તથા ત્રીસ વર્ષ વચ્ચેની ઉંમરનો સમય
 માનસિક તથા વ્યાવહારિક ટેવો પાડવા માટે ઉત્તમ છે. અને ત્રીસ
 વર્ષની નીચેની ઉંમરનો સમય પોતાને જ લગતી બાબતો નેરી કે
 શબ્દોના ઉચ્ચારો, આવભાવો, ચાલવાની રીત, બોલવાની છટા
 વગેરે ટેવો પાડવા માટે ઉત્તમ છે, ત્રીસ વર્ષ પછી કોઈ પરમાયા
 શીખવામાં આવે તો તે માપમાં વધરાતા ઉચ્ચારો બરાબર મ્હોંડે
 ચડના નથી. તથા તે ઉંમર પહેલાં મુંઝવું બોલવાની ટેવ પડી ગઈ
 હોય તો તે ટેવ મુકી દેતાં કઠિન જણાય છે. કોઈ ગરીબ આણસને
 મેણાં તથા દૂધમાં મુંઝવું પેરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તો પાછળથી
 ધનવાન થયા પછી પણ ગર્ભા શ્રીમંતની આદક સુશોભિત રીતે
 વળે! સજાતાં તેને આવડતું જ નથી.

આવી રીતે કોઈ પણ જાતની ટેવ પડ્યા પછી આપણા
 મનમાં તેને વશ થઈ જવાનું વલણ હમેશાં રહે છે. માટે કેળવ-
 ણીની ઉત્તમ રીત એજ છે કે આપણી સર્વે ટેવોને અર્થોત્ત માન-
 તન્તુઓની ઘટનાને આપણા નૈતિક ઉત્કર્ષની બાધક નહીં પરન્તુ
 સાધક બનાવવી જોઈએ. જેવી રીતે અમુક રકમ કમાતાં મ્હેનત
 તથા શ્રમ પડે છે, પરન્તુ તેને બાજે મુક્યા પછી ધીમે ધીમે
 બ્યાજ વધતું જાય છે અને અન્તે બ્યાજમાંથી જ આપણો નિર્વાહ
 ચાલે છે, તેવીજ રીતે પ્રથમ તો સારા આચરણોની—ટેવ—પાડતાં
 આત્મનિમગ્ન તથા માનસિક ચમત્થી કઠિનતા પડે છે, પરન્તુ ટેવ
 પડ્યા પછી તે ટેવોને લીધેજ આપણા જીવનનો પ્રવાહ નૈતિક માર્ગે
 ચાલે જાય છે. આ ઉપરથી મુખ્ય સાર મલકે કરવાનો એ છે કે
 જેમ બને તેમ જલ્દી ઉંમરમાં આપણા સારીરિક તથા નૈતિક જીવન
 મારેનાં સર્વે ઉપયોગી કાર્યોની દૃઢ ટેવ પાડી દેવી જોઈએ, અને

વિગેરે તથા ગાદીના અને ખાસ કરીને ટ્રામના ચોડાઓ જે પ્રમાણે ટેવાઈ જાય છે તે પ્રમાણે સર્વે કામો કરાજી જાય છે. અને તેનો આખેદુજ ચિત્તાર કાઠ સરકસ જેવાથી બહુ સારી રીતે આવે છે. એક સમયે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એક સરકસના જનાવરોને રેલ્વેમાં લઈ જતા દતા લેવામાં રેલ્વેને અકસ્માત થવાથી એક વાહના પાંજરાનું ખારણું ઉધડી ગયું અને વાહ જ્હાર નીકળ્યો, પરન્તુ તે પાંજરામાં રહેવાને એટલો બધો ટેવાઈ ગયો હતો કે જ્હાર લેને બધું તદ્દન નવું લાગવાથી તરતજ પાછો પાંજરામાં આવીને બરાબ ગયો.

આવી રીતે ટેવાને લીધે ફરેક મનુષ્યના વર્તનની જાળ અમુક રીતે બંધાઈ જાય છે. ધનવાન પુરો મોજ મળદને ટેવાઈ જાય છે, તેમ મરીબ વર્જના લોકો ગરીબાઈથી એટલા બધા ટેવાઈ જાય છે કે ધનવાન પુરોની છર્ચા કરવાનો પણ લેમને અવકાશ હોતો નથી. ધણાજ મુશ્કેલ અગર નીચ ધંધાઓમાં ઉછરેલા મનુષ્યો તે ધંધાઓને તજ દેતા નથી તેનું કારણ પણ ટેવ છે. ટેવને લીધેજ મચ્છીમાર તથા ખસાસીઓ બર તોફાને દરિયામાં રહી શકે છે, ખાણોમાં કામ કરનારાઓ દંભેલાં અંધારામાં રહી શકે છે; કુવની પાસેના પ્રદેશોમાં રહેનારાઓ અત્યંત ગરમ તથા યરદીમાં રહી શકે છે, તથા ઉજ્ય પ્રદેશમાં નિવાસ કરનારાઓ સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ ખમી રહે છે, અને આપણે તેમના કુમલાથી બચીએ છીએ. જે દિશામાં આપણને ખેલા શિક્ષણ મળ્યું હોય અથવા આપણે પોતે અભ્યાસ પાડ્યો હોય તે દિશામાં આપણા જીવનનો પ્રવાહ વહે છે તથા જેલા અગત્યકર જણાતો ધંધો પણ ટેવને લીધે એટલો ગાદી જાય છે કે બવિધમાં બીજા ઠાઈ ધંધા માટે ધીમે ધીમે નાલાયક જની જવાબ છે. પચીસ વર્ષની વયના શુવકમાં પણ વેપારનો, દાકતરનો, સિંહકનો, વખીમનો અથવા ગમે તે ધંધો તેણે ગ્રહણ કર્યો હોય તેની છાપ પડી જાય છે. તથા તેની જોડી, રીતમાત્ર તથા લેના આખા વર્તનમાં લેની અસર થોડી ઘણી જણાવા વિના રહેતી નથી. 'કુમળું' ગાડ જેમ

વાળાએ તેમ વળે * એ કહેવન પ્રમાણે કુમળું મન પણ જે પ્રમાણે
 ટેવોથી વાળાએ તેમ વળી શકે છે. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તો આપણું
 વર્તન એટલું બંધાઈ ગયેલું હોય છે કે તેની અસર જીવનપર્યંત
 રહે છે. આમ દોવાથી વીસ તથા ત્રીસ વર્ષ વચ્ચેની ઉંમરનો સમય
 માનસિક તથા બ્યાવહારિક ટેવો પાડવા માટે ઉત્તમ છે. અને વીસ
 વર્ષની નીચેની ઉંમરનો સમય પોતાને જ લગતી જાણનો નેરો કે
 શબ્દોના ઉચ્ચારો, આવભાવો, ચાલવાની રીત, બોલવાની છદા
 વગેરે ટેવો પાડવા માટે ઉત્તમ છે. વીસ વર્ષ પછી કોઈ પરબાયા
 શીખવામાં આવે તો તે બાબતમાં વપસતા ઉચ્ચારો જરાજર મ્હોડે
 ચડના નથી. તથા તે ઉંમર પહેલાં ગુંગણું બોલવાની ટેવ પડી ગઈ
 હોય તો તે ટેવ મુઠી દેતાં કઠિન જણાય છે. કોઈ ત્રીજા માણસને
 મેલાં તથા દુધકાં લુગડાં પ્હેરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તો પાછળથી
 ધનવાન થયા પછી પણ મને શીમન્ટની માફક મુશોળિન રીતે
 વચ્ચે સજતાં લેને આવડતું જ નથી.

આવી રીતે કોઈ પણ જાતની ટેવ પડ્યા પછી આપણા
 મનમાં લેને વરા થઈ જવાનું વસણ દમેલાં રહે છે. માટે કુળવ-
 ણીની ઉત્તમ રીત એજ છે કે આપણી સર્વ ટેવોને અર્થાત્ દાન-
 તન્ત્રુઓની ઘટનાને આપણા નૈતિક ઉત્કર્ષની બાધક નહીં પરન્તુ
 સાધક બનાવવી જોઈએ. જેવી રીતે અમુક રકમ કમાતાં મ્હેનત
 તથા શ્રમ પડે છે, પરન્તુ લેને બ્યાજે મુક્યા પછી ધીમે ધીમે
 બ્યાજ વધતું જાય છે અને અન્તે બ્યાજમાથી જ આપણો નિર્વાહ
 ચાલે છે, તેવીજ રીતે પ્રથમ તો સારાં આચરણોની ટેવ - પાડતાં
 આત્મનિયમ તથા માનસિક શમથી કઠિનતા પડે છે, પરન્તુ ટેવ
 પડ્યા પછી તે ટેવોને લીરેજ આપણા જીવનનો પ્રવાહ નૈતિક માર્ગે
 ચાલ્યો જાય છે. આ ઉપરથી મુખ્ય સાર મદલ કરવાનો એ છે કે
 જેમ અને તેમ પહેલાં ઉંમરમાં આપણા સારીરિક તથા નૈતિક જીવન
 માટેના સર્વ ઉપયોગી કાર્યોની દૃઢ ટેવ પડી દેવી જોઈએ, અને

કોઈપણ દુરાચરણોની ટેવ ન પડે એવી સંભાળ રાખી વર્તવું જોઈએ. નિત્યના કાર્યોને જેમ જેમ મહેનત વિના ચત્રની માફક કરતા રાખીએ તેમ તેમ આપણા મનની શક્તિઓને નિરંકુશ બની ઉચ્ચતર કાર્યો કરવાનો વધારે અવકાશ મળે છે. જે મનુષ્યને મર્વે આબતોમા અનિશ્ચિત રહેવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તે જાતેજ હિતવ્રત કરેલા કુખને આધીન બને છે. કંઈ પણ કાર્ય શરૂ કરવામા, હિંચા બેસવામા, કોઈની સાથે બોલવામા, ખાવા પીવામા વગેરે નાની આબતોમા પણ લેવું મન દોડાણાની માફક ફરે છે, અને રહેનો ઘણો ખરો વખત સાધારણ કાર્યો માટે પણ મનમા દા-ના કરવામા જાય છે.

આ ઉપરથી ટેવોની નૈતિક અસર વિષે જે ત્રણ સિદ્ધાન્તો દર્શાવેલા સ્મરણમા ગમવાની જરૂર છે એક તો એ છે કે કોઈ પણ નવી ટેવ પાડતી વખત અથવા જુની ટેવ મૂકી દેતી વખત મનને જેમ બને તેમ નિશ્ચિત તથા દૃઢ રાખીને શરૂ કરવું જોઈએ. જે જે સાધનોથી તે નવી ટેવ મનમા ઠસી જાય તો સર્વે સાધનોની મદદ લઈ તે ટેવને લેમના વડે સજ્જડ બનાવવાને એક લક્ષ યત્ન જોઈએ તેમજ તે ટેવની સર્વે બાધક વસ્તુઓને જેમ બને તેમ મનમાથી દૂર રાખી, તથા બને તો તે ટેવ પાડવાનું મનમા વચન લઈને પણ, એક ચિત્ત યત્ન જોઈએ. આમ કપોથી શરૂઆતમ જ તે ટેવ એટલી બગવાન થશે કે લેને પડતી મુશ્કેલી લાક્ષમ્યનું જોર જોડુ થઈ ધીમે ધીમે તે નષ્ટ થઈ જશે. બીજો સિદ્ધાન્ત એ છે કે જ્યાં સુધી નવી ટેવ મનમા ઠસી ગયેલી ન હોય ત્યાં સુધી લેનો એક અપવાદ થવા દેવો જોઈએ નહીં. આ સિદ્ધાન્ત બાદ અમલનો છે, જેમ એક મદામહેનતે બારેણ દોરીનું પીટનું એક વખત જમીન ઉપર પડ્યા પછી લેના ઘણા આંટાઓ ઉઠવી જાય છે, તેવીજ રીતે ટેવ પાડવામા જે એકાદ અપવાદ કયો હોય તો તે ટેવનું ખર્ચ ઘણું જોડુ થઈ જાય છે. તેટલાજ માટે કોઈ પણ ટેવ

પાડવાનો અભ્યાસ નિરંતર અને અરણસિત રાખવાની આવશ્યકતા છે. પ્રો. બેકન લખે છે કે “આપણા વર્તન સંબંધી ટેવોનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે ટેવો પાડતી આપણા મનમાં બે વિરૂદ્ધ શક્તિઓ દોષ છે. અને એક શક્તિને અલગત બજવાનું કરવા માટે પ્રીતી શક્તિને કેવળ બળદીન કરવી પડે છે. આ વિગદમાં બજવાનું કરવાની શક્તિને એકે વખત દાર ખાવા દેવી જોઈએ નહીં. અને તે શક્તિને સતત વિજય આપીને એટલી દૃઢ બનાવવી જોઈએ કે તેની વિરૂદ્ધ શક્તિ પરાજય પામી માનસિક રજૂમૂમિમાથી અદુરુપ થાય. મનના ઉત્કર્ષ માટે આ એક ઉત્તમ રીતિ છે.”

આ રીતે પ્રથમથી જ ટેવોને દૃઢ કરવાની આસ જરૂર છે.

દરે કુટુંબો પડી ગઈ હોય તેમને એકદમ તજ દેવી જોઈએ, આગર ધીમે ધીમે ઝાઝી કરવી જોઈએ તે વિરે કેટલોએક મનભેદ છે.

કારણ કે તેના આધાર મુખ્યત્વે કરીને જે માણસે તે ટેવ તજ દેવાની છે હોઈ મન દૃઢ કે નમ્મણ છે તેના ઉપર રહેલો છે. પરંતુ તે કુટુંબને જેટલા બને તેટલા માનસિક બળથી રાખી દઈ, તેને બદલે નવી મુટ્ટેવ એકદમ પાડવાની રીતિ ઉત્તમ છે તે વિષે તો મનભેદ છેજ નહીં. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે તેમ કરવામાં આપણું મન ખમી સહે તે કરતાં વધારે નિમદ તેના ઉપર કરવા જતા પરિણામ ઉલટું વિપરીત આવે છે. કારણ તેથી નરો ટેવ પાડવામાં નિષ્ફળ થવાય છે, અને જુની ટેવ વધારે દૃઢ બને છે. દાર પીવાની, અરીજી ખાવાની, ગાળે પીવાની તથા બીજાં ધણા દુરાચરણોને લગતી લાભા વખતથી પડેલી ટેવો મુકી દેતાં જો મન ઉપર વધારે પડતો દાબ મુકવામાં આવે તો ધણી વખત એમ બને છે કે તે ટેવ જવાને બદલે મન વધારે જોરથી તે તરફ દોડે છે. પરંતુ જેટલો દાબ મન ખમી સહે તેટલો તો જરૂર વાપરવામાં આવે તથા તેમ કરતાં દુઃખ પણ સહન કરાય તોજ તે ટેવ જડ-મૂળથી ઉખટી સહે. ફરક કુટુંબ ઊડવામાં થોડું ધણું દુઃખ તો અવશ્ય

રહેલું છે, પરન્તુ તે કુખ્ય સહન કર્યાનું પરિણામ અન્તે સુખમય છે એ વિચારથી તે કુખ્યની તીવ્રતાને ઓછી કરી નેમ્પએ. આ સંબંધી એક માનસિક નિયમ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે કાંઈ પણ વાંછનાને કદાપિ ફગાવવા યત્ન ન કરવો ન હોય તો તે લક્ષ્ય જોડા વચનમાં લેના અર્નિવાહને લીધે કુર્મજતાથીજ મનમાં ને મનમાં નષ્ટ થાય છે.

ઉપરના બે સિદ્ધાન્તો ઉપરાંત એક ત્રીજો સિદ્ધાન્ત પણ મનમાં રાખવાની જરૂર છે. તે એ છે કે પ્રત્યેક નિશ્ચય મનમાં બને તથા જે કાંઈ ટેવ પાડવાની હોય તેને માટે ઉપયોગી ભાવનાઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય તે સર્વેને વર્તનમાં મુક્તવાની જેમ બને તેમ જોઈ તક લેવી જોઈએ. જે કાંઈ નિશ્ચિંત વિચારો તથા ભાવનાઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વેને અસર મળજ ઉપર ફક્ત લેમના ઉત્પન્ન થવાથી થતી નથી, પરન્તુ લેમને વર્તનમાં મુક્તતા રનાવવા તથા ચાનતન્ત્ર્યોમાં થતી ગતિઓથી થાય છે. મને તેટલા ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો આપણે જાણતા હોઈએ તથા આપણા વિચારો તથા ભાવનાઓ મને તેટલી શુદ્ધ હોય પરન્તુ જ્યાં સુધી તે પ્રમાણે આપણું વર્તન રાખીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણા જીવનમાં લેમની છાપ પડી શકતી નથી. આપણા જીવનના અગત્યના પ્રસંગોમાં યોગ્ય ઉચ્ચ આશયો રાખીને અમુક રીતે વત્કાળ વર્તવું એ ફક્ત શક્તિનો મુખ્ય ધર્મ છે, અને મુખ્ય શક્તિને દૃઢ બનાવવી એ સદતંત્ર્ય મુખ્ય લક્ષણ છે. અમુક રીતે વર્તવાનું વલણ લેવી રીતે નિરન્તર વર્તીશીજ મનમાં દૃઢ થાય છે. કાંઈ પણ નિશ્ચય ક્યો હોય અથવા ઉચ્ચ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હોય, પરન્તુ જે લેમને મનમાં ને મનમાંજ રહેવા દીધા હોય તો તેમ કર્યાની ટેવ પાડવાને લીધે સર્વે નિશ્ચયો તથા ભાવનાઓને કંઈ પણ કાર્ય પ્રેર્યા વિના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાંજ અટકાવવાનું વલણ રહે છે. વિશ્વા મનુષ્યો એવા હોય છે કે જેમનાં મન જડજ વિચારશીલ હોય છે,

સારા ખોટાનો વિવેક બહુ બારીક રીતે તેઓ કરી શકે છે, તથા તેઓના મનની લાગણીઓ પણ બહુ તીવ્ર હોય છે, પરંતુ જ્યાં કંઈ દીર્ઘમતવાણું કાર્ય કરવાનું હોય છે ત્યાં તેઓ નિર્જન બની જાય છે. આવા મનુષ્યોનું માનસિક શ્રવણ વિચારમાં રાશ યદ્ય તેમાં જ પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને વિચારશક્તિ ગમે તેટલી ઉચ્ચ હોય પરંતુ તેમનું વ્યાવહારિક શ્રવણ તો ઘણી વખત નિષ્ફળ નીવડે છે. જે કંઈ ઉચ્ચ વિચાર તથા ભાવના ઉત્પન્ન થાય તેની અસર વર્તન ઉપર થાય તો જ જ્ઞાન તથા વત્તનનું ઐશ્ય બની શકે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સકારો કે નવલકથા વાચવાની, નાટકો જોવાની તથા કેટલીએક વખત સંગીત સાંભળવાની વગેરે જે જે ટેવાથી મનની લાગણીઓ ધણી ઉત્તેજાય છે, તે ટેવાને મનમાં વધારે પડતી પાડવાથી મનની ઉત્તેજવાની શક્તિ વધે છે, અને અન્યે મન આવી રીતે નબળું થવાથી વર્તન ઉપર ધણી વખત ખરાબ અસર થાય છે. આર્તુ ખરાબ પરિણામ અટકાવવાને ઉત્તમ માર્ગ છે કે જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ ઉચ્ચ ભાવના ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે તેને કોઈપણ પ્રકારનો આવિર્ભાવ કર્યા સિવાય તેને મનમાંથી ખસવા દેવી જોઈએ નહીં. આવો આવિર્ભાવ કોઈ મોટું કાર્ય કરવામાં જ રહેલો નથી, ગમે તો ધણાં સાધારણ કાર્યો કરવામાં આવે તેમાં એ પ્રત્યેક સદ્વિચાર તથા ભાવનાનો વર્તનમાં આવિર્ભાવ તો આવશ્યક થવો જોઈએ, જે પ્રમાણે ભાવનાઓને કાર્યો ઉપર અસર કરવા દેવા સિવાય મનમાં જ નષ્ટ થવા દઈએ તો તે સર્વ ભાવનાઓનું તેવી રીતે નષ્ટ થવાનું વલણ જન્મી શકે છે, તેજ પ્રમાણે જો ધણી વખત કોઈ કાર્ય માટે પ્રવૃત્તિ કરતાં અટકી જઈએ તો થોડા વખતમાં આપણામાંથી પ્રવૃત્તિ કરવાની શક્તિ પણ નષ્ટ થાય છે. તેજ નિયમ પ્રમાણે જો આપણું ધ્યાન જે વસ્તુ ઉપર રાખવું જોઈએ તે વસ્તુ ઉપર ન રાખતા તેને બીજે રજા કરવા દઈએ તો તેમ કરવાની ટેવ પડ્યા પછી આપણા કાર્યો છતાં પણ એક વસ્તુ ઉપર

ધ્યાન ટકી શકતું નથી. આ ઉપરથી એક સિદ્ધાન્ત મનમાં રાખવાની જરૂર છે કે કંઈ ખાસ કારણ ન હોય તે છતાં પણ પ્રયત્ન કરવાની શક્તિનો દરેકજ ઉપયોગ કરીને ત્હેને જાગૃત રાખવી જોઈએ. અર્થાત્ નજીવી જાગૃતોમાં પણ મન ઉપર દાબ રાખી પ્રયત્નો કર્યા જવા જોઈએ. આવી મન ઉપર સંયમ રાખવાની કેળવણી પર ઉપર ઉત્તરાવેલા વીમાના જેવી હોય છે. વીમાની રકમ કંઈ પણ ક્ષણિક લાભ વિના આપવી પડે છે, પરંતુ જો કોઈ વખત ઘરમાં આગ લાગે છે તો તે વીમાને લીધે મોટા નુકસાનમાયી બચાય છે. તેવીજ રીતે જો મનુષ્યે દરેકજ નજીવી જાગૃતોમાં પણ એક ધ્યાન યવાની, પ્રયત્નો કરવા તરફ ધ્યેય શક્તિ કેળવવાની તથા મનને નિમગ્નમાં રાખવાની રેવા પાડી હોય છે, ત્હેને તરત તો ખટું લાભ થતો નથી પરંતુ જીવનના ગંભીર પ્રસંગો ઉપર જ્યારે બીજા પુરોનો કે જેઓએ આની રેવ પાડી હોતી નથી તેઓ ગભરાઈ જઈ નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યારે તે પુરુષ ત્હેના સ્થિર અને અનુકૂળવાળા મનને લીધે એક કીધાની માફક દૃઢ રહી શકે છે.

આવી રીતે માનસિક જાવોનો સારીરિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યાથી નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને ઉત્તમ સમર્થન મળે છે. આવા અભ્યાસથી સ્પષ્ટ રીતે સ્ક્રમજાય છે કે પ્રત્યેક પુરુષના મનમાં ઘણી જાતની રેવો રહેલી છે, અને ન્હાની અવસ્થામાં જે માર્ગે રેવો પાડવા ધારીએ તે માર્ગે પડી શકે છે. આપણું વર્તન સાફ હોય કે ખરાબ હોય પરંતુ તે આપણું પોતેજ ઉત્પન્ન કરેલું હોય છે. ફક્ત સારા અથવા ખોટા કાર્ય નહિ પરંતુ સારા અથવા ખોટા વિચારની પણ મગજના જ્ઞાનતન્તુઓ ઉપર અસર થાય છે. ઘણી વખત કંઈ ખોટું કામ કર્યા પછી આપણે પસ્તાઈએ છીએ, અને દરેક વખત મનમાં કહીએ છીએ કે ‘હશે! આ વખત જવા દો. હવેથી નહીં કરું.’ આવી રીતે જવા દઈને આપણે મન વાળીએ છીએ. પરંતુ આપણું મગજ ત્હેને જવા દેતું નથી. મગજના જ્ઞાનતન્તુઓના અણુઓમાં, તો

તેમની છાપ પડ્યાં વિના રહેતીજ નથી. જે કંઈ આપણે કરીએ છીએ અથવા જે કોઈ વિચાર મનમાં લાવીએ છીએ તે કદાપિ તેમની થોડી ધણી અસર મન ઉપર ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતીજ નથી. દરેક વખત તેમની અસર મગજમાં પડે છે, અને તેવી અસરો ભેગી થયા પછી તેમ કરવાની ટેવ બંધાઈ જાય છે. આવી રીતે ટેવો પડવાથી આપણને લાલ તથા દાનિ બને થાય છે. ખરાબ કાંઈ કરવાની ટેવો પડી ગઈ હોય તો દાનિ થાય છે, અને સહ-વર્તનની ટેવ પડી હોય તો લાલ થાય છે. જેમ ધણી વખત દાંડ પીવાથી દારૂડીયા બની જવાય છે, તેમજ ધણી વખત સારાં કૃત્યો તથા ઉચ્ચ વિચારો કરવાથી વિદ્વાન તથા મહાત્મા પણ થઈ શકાય છે. માટે પ્રત્યેક મુવકે સારી ટેવો પાડવાની આવશ્યકતા સ્વીકારી પરિણામની ચિન્તા કર્યા સિવાય સહવર્તનના માર્ગ તરફ પ્રયત્નો કર્યા જવા જોઈએ. અને આ અમૂલ્ય સિદ્ધાન્ત સર્વદા સ્મરણમાં રાખવો જોઈએ કે નીતિમય વિચારો તથા કાંઈ કરવાની ટેવ પાડવી તે અગાધ ધન સંચિત કરવા કરતાં પણ આપણું જીવન ઉચ્ચ બનાવવા માટે વધારે ઉપયોગી છે.

પ્રકરણ પાંચમું.

મન તથા શરીરનો સંબંધ.

હવે આપણે માનસિક આવિર્ભાવોના ચાલત-પાલતોમાં ચર્તા આન્દોલનો (vibrations) સાથે કેવી જાતનો સંબંધ છે તે તરફ ફરીએ. આ વિષે જુદા જુદા વિદ્વદ્ મતો પ્રચલિત છે જેમાંના મુખ્ય આપણે અહીં તપાસીશું. જડવાદને અનુસરીને એક મત એવો પ્રચલિત છે કે મન કોઈપણ જાતની કાર્યોત્પાદક શક્તિ ધરાવતુંજ નથી. વિચારોનો જે પ્રવાહ આપણા મનમાં વળા કરે છે તેમાં કોઈપણ વિચાર પોતા ચક્રી જ બીજાને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી.

તેમજ જ્યારે જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે માનન-તુ-
ઓમાં જે આન્દોલનો થાય છે તે સર્વેને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ
વિચારોમાં નથી પરંતુ વિચારો તો માત્ર તન્તુઓમાં થતી ગતિઓને
હીંમે જ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ એતન ક્રિયામાં શારીરિક ક્રિયાને
ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છેજ નહીં પરંતુ કાર્યોત્પાદક શક્તિ તો
શારીરિક ક્રિયાઓમાંજ રહેલી છે અને આ બધે ક્રિયાઓ તદ્દન
ભિન્ન પ્રકારની હોય તે બધે વચ્ચે એટલે માનસિક આધિભાવો
તથા તન્તુ વ્યાપારો વચ્ચે કોઈપણ જાતનો કાયમ કારણનો નહીં
પરંતુ કેવળ સાદ્યર્થનો જ સંબંધ રહેલો છે. આ મનને માનસ-
શાસ્ત્રમાં યન્ત્રવાદ કહે છે. કારણ કે જેવી રીતે કોઈપણ યન્ત્રની
ગતિઓ ચોક્કસ ક્રમમાં પોતાની મેળે ચલા જ કરે છે અને જુદી
જુદી ગતિઓ એક સાથે થાય છે, તેવી જ રીતે આ મન પ્રમાણે
મનુષ્યના મગજમાં હિન્દ્રિયસ્થાનો તરફથી કોઈ પણ જાતનું પ્રોત્સાહન
અભ્યાસી તન્તુઓમાં પ્રકૃપર્થક ગતિઓ શરૂ થાય છે. અને આ
ગતિઓ અમુક ક્રમમાં એકબીજાને ઉત્પન્ન કરી અન્તે ઉદ્ભવેલ
તન્તુઓને માર્ગે જઈ સ્નાયુઓમાં આકુંચનો ઉપજાવે છે આવી
રીતે શારીરિક વ્યાપારોથી જ આપણા કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે અને
માનસિક વ્યાપારો તો એક દૃષ્ટાંત માફક તન્તુ વ્યાપારોની સાથે
લેમના ઉપર કોઈપણ જાતની અસર કયો વિના રહે છે. આ વાદ
શારીરશાસ્ત્રીઓમાં વિશેષે કરીને પ્રચલિત છે અને રહેમંના કેટલા-
એકના મત પ્રમાણે તો શરીરમાં થતી ક્રિયાઓ તથા વિક્રિયાઓ
ત્યારેજ બરાબર રીતે સ્વમજી શકાય કે જ્યારે શરીરમાં એતન જેવી
વસ્તુ છે તેનો વિચારજ આપણે દૂર મુકીએ. હવે આ વાદના
સમર્થન માટે આ મુખ્ય કારણો અપાયા છે તે આપણે હુકામાં
જોઈશું. ઉપર પ્રમાણે જોયું કે દરેક મનોવ્યાપારની સાથે તન્તુ
વ્યાપાર અવશ્ય રહેલો છે, મને તો મનોવ્યાપાર પ્રજાગ હોય અથવા
નિર્જાગ હોય, ચિર સ્થાયી હોય અથવા નિર્જાગ હોય પરંતુ પ્રત્યેક

મનોવ્યાપાર સાથે તન્તુ વ્યાપાર રહેતો છે. આ એક શારીરશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને યન્ત્રવાદીઓ એમ કહે છે કે મનુષ્યનાં કેટલાંએક કાર્યો ખદારથી મનવડે ઉત્પન્ન થયાં હોય તેમ લાગે છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે કાર્યો કરવામાં કોઈપણ જાતની માનસિક ક્રિયા હોતી જ નથી અને ખદારના પ્રોત્સાહનથી તન્તુ વ્યાપારો ઉત્તેજિત થઈ તે વ્યાપારોજ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. આવાં કાર્યો જોઈને પરાવર્તિત કાર્યો (reflections) કહેવાય છે તે મનુષ્યથી થઈ શકે છે તે નિઃસંશય છે. જોકણી સુધ્ધાથી ઈંક આવે, આંખમાં કણ પડ્યાથી પાણી આવે, આંખ ઉપર કોઈ પદાર્થ આવતો હોય તો આંખ એકદમ મર્યાદા જાય વિગેરે વિવિધ પ્રકારનાં ધણા પરાવર્તિત કાર્યો મનુષ્યથી થાય છે. પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયેલું છે કે આવાં કાર્યો અધરાંત તથા કરોડરજ્જુમાં આવેલી તન્તુ અન્ધિઓમાં થતી પ્રકંપમય ગતિઓ વડે ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જ્યારે માનસિક વ્યાપાર સંક્રિત આવાં કાર્યો કેવળ તન્તુ વ્યાપારથીજ ઉદ્ભવે છે તો માનસિક વ્યાપાર સંક્રિત ઉત્તમાશમાં સિર્ષવ્યધોમાંથી જેઓ થઈ શકે છે તેવાં કાર્યો પણ જો કે વધારે સુદિત છે છતાં તન્તુ વ્યાપારથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ શા માટે માનવું ન જોઈએ ? કરોડરજ્જુ પરાવર્તિત કાર્યો ઉત્પન્ન કરવાનું યન્ત્ર છે તો એમ શા માટે ન માનવું કે મગજનું ઉત્તમાંશ પણ ઢંચી જાતનાં કાર્યો કરવાનું યન્ત્ર છે ? આ કારણ યન્ત્રવાદના સમર્થનમાં મુખ્યત્વે કરીને અપાય છે. કેકર્ટ, સ્પેન્ડીંગ, લાવલી, કેલીફડ વિગેરેએ આ વાદ સત્ય છે એમ જતાવવાને પ્રયાત્ન કર્યો છે. તે સર્વેનો સાર એજ છે કે મનુષ્યો સજીવ યન્ત્રો છે, ત્હેમના સર્વે કાર્યો શરીરમાં થતા તન્તુ વ્યાપારોને બીજા ઉદ્ભવે છે, ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ચેતનમાં છેજ નહીં અને જેમ કોઈ પદાર્થની ગતિઓ પ્રગણે અને ત્હેમના ઉપર કોઈ જાતની અસર થયો શિવાય તે પદાર્થની પાછળ હમેશાં આવ્યો આવે છે તેમ મનોવ્યાપારો તન્તુ

વ્યાપારોની સાથે કેવળ સાદ્યર્થ સંબંધજ ધરાવે છે. આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આ મન પ્રમાણે મનુષ્યનાં સાદાં તેમજ અત્યંત ગુંચવાડા બરેલાં કાર્યો સારીરિક ક્રિયાઓથી જ થાય છે અને કોઈ વિદ્વાન માણસોના કાર્યો ઉત્તમ હોય તો તેનું કારણ એમ નથી કે તેનું ચેતન ઉચ્ચ છે પરંતુ તેના જ્ઞાનવસ્તુઓ ઉંચા પ્રકારના પ્રકારે ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ પ્રમાણે જો રોકસપીયરનું તન્ત્રયક તથા તેની પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ આપણે બરાબર જાણી શકીએ તો તેના જીવનના અમુક વખતે કેટલાક કામગીર ઉપર તેનો હાથ અમુકજ કાળા ચિદનો (અક્ષરો)ના સમૂહ જોડેને આપણે હેમમેટનો લેખ કહીએ છીએ તેને કેની રીતે ચીતરી શકીએ તે આપણે ચોક્કસ રીતે કહી શકીએ. તેમજ તે લેખમાના સર્વે છેડાઓ તથા ફેરફારોનું કારણ રોકસપીયરના મનમા વિચારોનું અસ્તિત્વ કે નહીં તે જાણવાની દરકાર પણ ક્યાં વિના સ્વમજી શકીએ.

હવે આ વાદ સત્ય છે કે નહીં તથા તેના સમર્થન માટે જે કારણ અપાય છે તે સખજ છે કે તે આપણે જોઈએ છીએ. બહિર્જગનના કેટલાએક ઉત્તેજક કારણોથી ઉત્પન્ન થતા તન્ત્ર પ્રવાહો કેરીક રજુ વિગેરેમા રહેલી અમુક તન્ત્રમન્યિઓમા થઈ ઉદ્ભવક તન્ત્રોને માર્ગે પરાવર્તિત કાર્યો ઉપજાવી શકે છે તેમા તો કંઈ સંશય છેજ નહીં. જેવી રીતે બરેલી બંદુકનો થોડો ઘામ્યો કે તરત ભડકો થાય છે તેવીજ રીતે પ્રાણીઓના લગભગ સર્વે અને મનુષ્યના કેટલાએક કાર્યો એવા હોય છે કે ઇન્દ્રિયને પ્રોત્સાહક કારણ મળ્યું કે તરતજ તન્ત્ર પ્રવાહ શરૂ થઈ જે અવયવોથી કાર્ય થવાનું હોય તે અવયવોમા ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે આવા અત્યંત થોડા સમયમા થતા પરાવર્તિત કાર્યોમા કોઈપણ જાતની ચેતનક્રિયા છેજ નહીં કે મગજના તન્ત્ર સ્થાનોમાથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યોમા જેટલો ચેતન વ્યાપાર હોય છે તેટલો નહીં પરંતુ તેનાથી નીચા પ્રકારનો પણ ચેતન વ્યાપાર છે કે નહીં ? દેડકાં, કુતર

વિગેરે પ્રાણીઓ તેમજ મનુષ્યો પરાવર્તિત કાર્યો કરી શકે છે પરંતુ પ્રાણીઓનું ચેતન નીચા પ્રકારનું છે અને મનુષ્યનું ચેતન ઉચ્ચ પ્રકારનું છે તેને કારણે તે જનનેના પગલવિત કાર્યોમાં ફેર પડતો નથી. આ પ્રશ્નનો જવાબ ફેટલાએક વિદ્વાનશાસ્ત્રીઓએ દર્શાવ્યો છે. મનવાદીઓ એમ કહે છે કે જેવી રીતે દેહકા વિગેરેનાં ચેતનરહિત અવયવો, જેમકે કરોડરજ્જુ યાનત્રિક રીતે જાગે મનો-વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતા હોય તેવા કાર્યો ઉપજાવી શકે છે તેવીજ રીતે મગજના શિર્ષવર્ધાનોના તંતુસ્થાનોમાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની સાથે જે ચેતન વ્યાપારો જણાય છે તે પણ યાનત્રિક રીતે અર્થાત્ તંતુ વ્યાપારોને કારણે ઉત્પન્ન થતા હોય તે વાત સંબંધિત જણાય છે અર્થાત્ ચેતન નહીં પરંતુ તંતુ-વ્યાપારોજ કાર્યોત્પાદક શક્તિ ધરાવે છે. આના ઉત્તરમાં શારીરશાસ્ત્રના જ ફેટલાએક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે જેવી રીતે મગજના ઉત્તમાંશમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યો જાગે મનોવ્યાપાર સહિત જણાય છે તેનું કારણ એ છે કે જે તંતુસ્થાનોમા તે ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓમા ચેતન વ્યાપાર રહેલો છે તેવીજ રીતે જે કરોડરજ્જુમાથી ઉત્પન્ન થતાં સર્વ કાર્યો જાગે મનોવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતા હોય એમ લાગતું હોય તો તે ઉપરથી એમજ સિદ્ધ થાય છે કે કરોડરજ્જુમા નીચા પ્રકારનું પણ અદૃશ્ય ચેતન હોવું જોઈએ, અર્થાત્ નીચા કે ઉચ્ચ પ્રકારનું દૃશ્ય કે અદૃશ્ય પરંતુ ચેતનમાજ કાર્યોત્પાદક શક્તિ રહેલી છે. આવી રીતે મન-વાદના સમર્થનમાં જે પ્રમાણ અપાય છે તેની વિરૂદ્ધ પણ પ્રમાણ મળી શકે છે પરંતુ આ વિરૂદ્ધ પ્રમાણનું સત્ય સ્પષ્ટમજવા માટે ચેતનનું મુખ્ય લક્ષણ શું જણાય છે તે તપાસવાની આવશ્યકતા છે. પ્રથમ તો મનવાદીઓ જ્યારે એમ કહે છે કે મનોવ્યાપારો તંતુવ્યાપારો-શિવાય થતાજ નથી હતા તે જનને તદ્દન ખિન્ન લેમની વચ્ચે કેવળ સાદૃશ્ય સિવાય કોઈ પણ જાતનો સંબંધ છેજ નહીં ત્યારે તેઓ ભૂલી જાય છે કે જ્યાં કોઈ બે વસ્તુઓમા કોઈપણ પ્રકા-

રતો મંબન્ધ ॥ ત્યાં તેઓનાં સ્વરૂપ તદ્દન ભિન્ન હોઇ શકે
 નહીં. કોમપણુ પ્રકૃતિ શાસ્ત્રની સંકુચિત દૃષ્ટિએ ચેતન તથા જડ
 વસ્તુઓના સાદ્યર્થ અથવા આનુપૂર્વાના સંબન્ધોનું રહસ્ય રહમ
 જપ્ત હોઇ છે. કારણ કે તે રહસ્ય રહમજવાને જડ તથા ચેતન
 બન્નેનાં સ્વરૂપો તથા નિયમો સ્દમજવાની જરૂર છે અને જ્યાં સુધી
 તે રહસ્ય સંપૂર્ણ રીતે સ્દમજવામાં આવ્યું નથી ત્યાં સુધી ચેતન
 વ્યાપારોની કેવળ અવગણના કરી શારીરિક વ્યાપારોનેજ કારણ
 રૂપે માનવા આ શારીરશાસ્ત્રનું સ્વમનાભિમાન જ છે. પ્રત્યેક વિજ્ઞાન-
 શાસ્ત્ર પોતાના વિગતના મૂળરૂપે જણાતા કેટલાએક સિદ્ધાન્તો ત્વેમનું
 સત્યાસત્ય તપાસવા વિના સ્વીકારી લે છે અને તે સત્યાસત્યનું નિરા-
 કરણ કરવું એ તત્વજ્ઞાનનો ધર્મ છે. પરન્તુ પોતે તો જો કે ત્વેનું
 સત્ય માની લે છે છતાં તે સત્ય સાચીત કરવાને તે અસક્ત છે,
 તેમજ તે સિદ્ધાન્તો છે તે પણ પોતાની સંકુચિત દૃષ્ટિથી તે કહી
 શકતું નથી. આવી રીતે મનોવ્યાપારો કાર્યોત્પાદક શક્તિ ધરાવે છે
 એ બહુમાન્ય સિદ્ધાન્તનું સત્ય માનસશાસ્ત્ર સ્વીકારે છે અને તે સત્ય
 સાબીત કરવા માટે તત્વજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે.

ચેતનમાં કાર્યોત્પાદક શક્તિ રહેલી છે એમ કારણાતું કહત આ
 કારણ નથી પરન્તુ બીલું પણ એક સમજ કારણ છે. પ્રાણીઓની
 સર્વે જાતિઓમાં ચેતનનો વિકાસ કેવી રીતે થયો છે અને જેમ જેમ
 ચેતનનું સ્વરૂપ ઉચ્ચ બને છે તેમ તેમ તે કેવી રીતે પ્રાણીઓના
 સંરક્ષણનું સાધન બને છે તે સર્વેના અભ્યાસથી ચેતનમાં કાર્યો
 ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ
 થાય છે. પ્રાણીઓની જાતિઓની પરપરમાં જેમ જેમ ઉચે જઈએ
 છીએ તેમ તેમ ચેતન વધારે વિકસિત તથા શુદ્ધિત થતું જાય છે.
 માછલીઓ કરતાં વાનરોનું ચેતન વધારે ઉચ્ચ છે અને મનુષ્યનું
 ચેતન સાથી વધારે ઉચ્ચ છે આ ઉપરથી જણાશે કે જીવન વિચ-
 દમાં પોતાનાં સંરક્ષણાર્થે જે શક્તિઓ કામ પણ પ્રાપ્તિ ધરાવે છે,

તેમાંની ચેતન પણ એક શક્તિ છે, અને જેવી રીતે ખીંચ શક્તિઓ પ્રાણીઓનું સંરક્ષણ કરે છે તેમ ચેતન પણ વિશ્વમાં માલતા સનન વિમલમાં છવનનું રક્ષણ કરનાર સાધન છે એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ જો તે કોઈ પણ જાતનું શારીરિક રક્ષણ કરી શકે તેમ હોય તો તેનામા શારીરિક વ્યાપારો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોવીજ ન્તેહએ. હવે ચેતન કેવી રીતે પ્રાણીઓના શરીરનું સંરક્ષણ કરી શકે છે તે જો જનાવી શકીએ અને જે પ્રાણીઓમાં ચેતનનું અત્યંત વિકસિત સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે તે સર્વેનાં ખીંચ અવધેશ એવી ખામીવાળા છે કે ચેતન જે શક્તિ ધરાવે છે તે જ શક્તિને લેમનામાં અભાવે હોય છે એમ જો આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ તો અન્તે એજ નિર્ણય ઉપર આવીએ કે ચેતનમાં અમુક જાતની શક્તિ રહેલી છે માટેજ પ્રાણીઓમાં લેનેા વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ. હવે ચેતનના સર્વે વ્યાપારો તપાસવાથી એક લેનું મુખ્ય લક્ષણ એ જણાય છે કે ચેતનમાં કોઈપણ વસ્તુની ખીંચ વસ્તુઓમાંથી પસંદગી કરવાની ઇચ્છા શક્તિ પ્રધાનપણે રહેલી છે. અને પ્રાણીઓ જે વસ્તુમાં લેને રસ પડે છે એ વસ્તુ તરફ લેની ઇચ્છા થાય છે.

હવે ઉચ્ચ ચેતન ધરાવનાર પ્રાણીઓનાં તન્તુચક વિગેરે અવધેશમાં શી ખામી છે લેનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે જ્યાં જ્યાં ચેતનનું રૂપ ઉચ્ચ છે ત્યાં ત્યાં મગજનું ઉત્તરમાંથી કે જ્યાં સર્વે તન્તુઓનાં મધ્યસ્થાનો રહેલા છે તે થાણું અરિથર અને અચળ જોવામાં આવે છે. પરંતુ આવી અરિથરતાને લીધે જ જે પ્રાણીનું આણું મગજ હોય છે તે ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં મુકાયું હોય તે પરિસ્થિતિની સાથે એકાગ્ર થવાને ઘણી જુદી જુદી જાતનાં કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. જે પ્રાણીઓના મગજનું બધારણ બહુ સ્થિર અને નીચા પ્રકારનું હોય છે, તેઓ જે કંઈ કાર્યો કરે છે તે ચોક્કસ રીતે અમુક દિશામાં અને અસ્ખલિત રીતે કરે છે.

પરંતુ તેઓ પણ ઓછા જ કાર્યો કરી શકે છે અને પરિસ્થિતિના ફેરફારને લીધે જે જુની જુની જાનના કાર્યો કરવા પડે તે કરવાની શક્તિ લેખનામા હોતી નથી જાતવ્ય એ છે કે હવે પ્રધારનું મગજ ધજાજી જુની જુની જાનના કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે પરંતુ અમુક પ્રસંગે ક્યુ કાર્યો કરવું એમા લેનારી ચોક્કસ રીતે વર્તી શકાય નથી અને તેથી જોડા તથા ખર્ચ ગમે તે કાર્ય લેનારી થઈ શકે છે, ત્યારે નીચા પ્રધારનું મગજ થોડા કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને જે કાર્યો તે કરે છે તે ધણુંખર્ચ ખરાં અને બૃક્ષ વિનાના કરી શકે છે. હવે જ્યાં જ્યાં મગજનું બધારણ અસ્થિર છે ત્યાં ત્યાં ચેતનનો પ્રધાર ઉચ્ચ હોય છે અને જેમ મગજનો પદાર્થ વધારે અસ્થિર તેમ ચેતનનું સ્વરૂપ વધારે વિકાસ પામેલું જોવામા આવે છે આમ હોવાનું કારણ એજ છે કે જે મગજનું બધારણ અસ્થિર છે તેનામા એકી વખતે જુદા જુદા કાર્યો કરવાની શક્તિ હોવાને લીધે પોતાનો હેતુ સાધવા માટે અમુક વખતે ક્યુ કાર્યો અને કયા કાર્યો કરતા અટકવું તે માટે વર્તમાનકાળ તથા ભવિષ્ય-કાળનો પશુ વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે અને આ જરૂરને લીધેજ લેનામા ઉચ્ચ પ્રધારનું ચેતન વિકાસ પામેલું હોય છે અર્થાત્ લેના ઉચ્ચ ચેતનને લીધેજ પોતાનો હેતુ સરે રહેવું કાર્ય ખીળાં બધા કાર્યોમાથી પસંદ કરી શકે છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ચેતનમા કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે અને ચેતન નિરર્થક નથી પરંતુ પ્રાણીઓને પોતાના સંસ્કૃત્યાય જુદી જુની જાતની પરિસ્થિતિ સાથે એકામ થવા માટે જે વિવિધ કાર્યો કરવા પડે તે સર્વેનો વિચાર આથી સ્થારીરિક વ્યાપારો તે ઉપજતી શકે છે મનુષ્ય પોતાના ઉચ્ચ ચેતનને લીધેજ અસખ્ય કાર્યો કરી શકે છે તથા જોડા કાર્યો કરતા ઇન્દ્રિયોને પોતાની ઇચ્છા શક્તિના પ્રભાવથી રાજી શકે છે આ ઉપરથી જણાશે કે મનુષ્યનું મગજ એક જાતનું યન્ત્ર છે એમ કહેવું જુલભરેલું છે, કારણ કે યન્ત્ર તો જે રીતે લેનું બંધાયું

ગોચરવામાં આવ્યું હોય તે પ્રમાણે દર્શના એકજ રીતે કામ કરી ગઈ છે. અમુક હેતુ સાધવા માટે પોતે ખરી રીતે કે ખોટી રીતે ચાલે છે તેનું ચન્ત્રને પોતાને કંઈ જાન હોતુ નથી. આગમાંનીનું વરાળચન્ત્ર નહીંના પૂવ રહામે હોય કે તુટેયો હોય પણ ઉતારઓની દરકાર કયો પિના સગ્યા જોરથી જ ચાલુ જશે. આ ઉપરથી સ્વમગ્નશે કે વરતુઓમાં હેતુપૂર્વક કાર્યો કરવાની શક્તિ છે જ નહીં હવે જ્યારે આપણે ઉપર જોયુ તેમ મનુષ્ય પોતાના હેતુના આધક કાર્યો આટકારી શકે છે અને હેતુના આધક કાર્યો કરી શકે છે તો પદ્મી મનુષ્યના મગજને યન્ત્ર કેરી રીતે રહી શકાય ? ચન્ત્રવાદીઓ આ પ્રશ્નનો કંઈ પણ સગળ ઉત્તર આપી શકતા નથી.

આની રીતે મનને યન્ત્ર તરીકે ધારવા વિરૂદ્ધ સમગ્ર કારણો મળે છે અને ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિના અભ્યાસથી સિદ્ધ થાય છે કે મન પોતાની ધરગા શક્તિથી તન્તુઓમાં થતી મતિઓમાં દેરશાગ તથા નિયન્ત્રણ કરી શકે છે

માનસિક વ્યાપારો વિષે ખીજે એક મન કેટલાએક માનસ શાસ્ત્રીઓએ પ્રસ્થિત કર્યો છે અને તે હવે આપણે તપાસીશુ આ મત પ્રમાણે આપણા સર્વે મનોવ્યાપારો મુક્ત વ્યાપારોના ગિમણથી ઉત્પન્ન થાય ■ અને જેમ કેઈ જડ પદાર્થ અદૃશ્ય અણુઓના અમુ-હનો બનેલો હોય ■ તેમ પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર પણ જુદા જુદા અને અવિજ્ઞાત માનસિક અણુઓના અમુહનો બનેલો હોય છે આ ઉપર થી આ વાદ ‘માનસિક પરમાણુવાદ’ તરીકે જાણખાય છે આ મનના ધણા ખરા અનુવાદિઓ તરફથી લેને મિદ્ધ કરવા માટે ઉત્ક્રાન્તિવાદની મદદ લઈ એમ કહેવામાં આવે છે કે મૃષ્ટિની ઉત્ક્રાન્તિના જડપદાર્થો, વનસ્પતિજીવન, પ્રાણીજીવન અને અન્તે માનસિક વિકાસ પામેલું મનુષ્ય જીવન આ સર્વે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થયેલા છે હવે આ સર્વે ઉત્ક્રાન્તિ એકજ ક્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તે સર્વેને સામાન્ય નિયમો લાગુ પડતા હોવા જોઈએ. પ્રકૃતિના પરમાણુઓ તેજ જગતમાં

પરંતુ તેઓ ધણાં ઓછાં જ કાર્યો કરી ગયે છે અને પરિસ્થિતિના ફેરફારને કીચે જે જુદી જુદી જાનના કાર્યો કરવાં પડે તે કરવાની શક્તિ ત્હેનામાં હોતી નથી. જાતપર્વ એ છે કે ઉચ્ચ પ્રકારનું મગજ ધણાજ જુદી જુદી જાનના કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે પરંતુ યામુક પ્રસંગે ક્યું કાર્ય ક્યું એમાં ત્હેનાથી ચોક્કસ રીતે વર્તી શકાય નથી અને તેથી જોતું તથા ખરું મગે તે કાર્ય ત્હેનાથી મક્ક શકે છે, ત્યારે નીચા પ્રકારનું મગજ થોડા કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને જે કાર્યો તે કરે છે તે ધાતુંખર્ચ ખરાં અને બૃહ વિનાના કરી શકે છે. હવે જ્યાં જ્યાં મગજનું ખંભારણ અસ્થિર છે ત્યાં ત્યાં ચેતનનો પ્રકાર ઉચ્ચ હોય છે અને જેમ મગજનો પદાર્થ વધારે અસ્થિર તેમ ચેતનનું સ્વરૂપ વધારે વિશાસપામેશ્વ જોવામાં આવે છે. આમ હોવાનું કારણ એજ છે કે જે મગજનું ખંભારણ અસ્થિર છે ત્હેનામાં એકી વખતે જુદા જુદા કાર્યો કરવાની શક્તિ હોવાને લીધે પોતાનો હેતુ સાધવા માટે અમુક વખતે ક્યું કાર્ય અને કયા કાર્યો કરતાં અટકવું તે માટે વર્તમાનકાળ તથા ભવિષ્ય-કાળનો પશુ વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે અને આ જરૂરને લીધેજ ત્હેનામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું ચેતન વિકાસ પામેશ્વ હોય છે અર્થાત્ ત્હેના ઉચ્ચ ચેતનને લીધે જ પોતાનો હેતુ સરે ત્હેવું કાર્ય પીળાં બધા કાર્યોમાંથી પસંદ કરી શકે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ચેતનમાં કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે અને ચેતન નિર્માક નથી પરંતુ પ્રાણીઓને પોતાના સંસ્કાર્યો જુદી જુદી જાતની પરિસ્થિતિ સાથે એકાગ્ર થવા માટે જે વિનિધ કાર્યો કરવા પડે તે સર્વેનો વિચાર આણી ચારીરિક વ્યાપારો તે ઉપજતી શકે છે. મનુષ્ય પોતાના ઉચ્ચ ચેતનને લીધેજ અસંખ્ય કાર્યો કરી શકે છે તથા ખોટા કાર્યો કરતાં ઇન્દ્રિયોને પોતાની ક્ષમ શક્તિના પ્રભાવથી રોકી શકે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે મનુષ્યનું મગજ એક જાતનું ચન્ન છે એમ કહેવું જુલખરું છે; કારણ કે ચન્ન તો જે રીતે ત્હેનું ખંભારણ

માનસિક પ્રદેશમાં અવિનાશ હોય છે પરંતુ એક ખીખ સાથે અમુક પ્રમાણમાં સમિશ્રણ થવા પછી ચેતન પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે.

આ મત ધરાવનાર એક વિદ્વાન દરબટ રથેન્સર લેનું સ્પષ્ટા-કરણ કરતા લખે છે કે " જો કે પ્રત્યક્ષ શક્તિ ભાવના વિગેરે દરેક મનોવ્યાપાર અવિભાજ્ય તથા અપૃથક્કરણીય જણાય છે પરંતુ પારતત્વિક રીતે તેમ નથી. ખાસ કરીને એક જાતનો મનોવ્યાપાર એવો છે કે તેના અગોચરી સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારોમાં પ્રયોગવડે પૃથક્કરણ બની શકે છે અને આ મનોવ્યાપાર તે સંગીતના સ્વનું પ્રત્યક્ષ છે પ્રયોગવડે સિદ્ધ થઈ શક્ય છે કે એક મેકેન્ડના વધારેમાં વધારે સોળ પ્રમાણે પ્રદાન થાય છે ત્યારે દરેક પ્રદારનું 'લુફ્ટ' પ્રત્યક્ષ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ બ્યારે સર્વે પ્રદારોનો વેગ એક સેકન્ડના યોગ કરતા વધારે પ્રમાણમાં થાય છે ત્યારે તે સર્વે પ્રદારોના જુદા જુદા પ્રવક્ષો ઉદ્ભવના નથી પરંતુ તેને બદલે એકજ લાગત પ્રત્યક્ષ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેને આપણે નાદ કહીએ છીએ. પ્રદારોનો વેગ આથી પણ વધારે વધે છે. નાદમાં ફેરફાર થઈ ત્રીન ચાર બને છે અને અન્યે પ્રદારોનો વેગ અમુક પ્રમાણ કરતા વધારે થાય ત્યારે તેની ત્રીનના એટલી બધી વધે છે, કે તે સ્વર તરીકે ઓળખી શકાનો પણ નથી આવી રીતે પ્રદારોથી ઉત્પન્ન થતા એક જાતના પ્રત્યક્ષોના જુદા જુદા સમિશ્રણોથી વિવિધ જાતના મનોવ્યાપારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ તો આપણે કલ્પેન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષો વિષે જોયું પરંતુ મન ગન્ધ, રસ, રજ વિગેરે સર્વે ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષો ચેતનના મૂળ વ્યાપારોના સમિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. એમ અનુમાન કરનામાં કંઈ પણ બાધ જણાતો નથી બાલ પદાર્થોના સંનિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા સર્વે પ્રદારના પ્રત્યક્ષોનું મુળત્વ એકજ હોયું જોઈએ દરણ કે જો એક ઇન્દ્રિયના વિવિધ પ્રત્યક્ષોની અસામ્યતા તે ઇન્દ્રિયના નજ વ્યાપારોના ફક્ત જુદા જુદા સમિશ્રણોને લીધેજ હોય તો જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષોની અસામ્યતા પણ ચેતનના મૂળ વ્યાપારોના

મળનથી છે અને ઉત્ક્રાન્તિને આધીન-જડ અથવા ચેતન્ય-સર્વે વસ્તુઓ પરમાણુઓના વિવિધ મિશ્રણથી જનેલી છે અર્થાત્ મળ જતિવાળાં પ્રકૃતિનાં પરમાણુઓનીજ ઉત્ક્રાન્તિથી જડ તથા ચેતનમય પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયા છે દરે પ્રજા એમ ઉત્પન્ન થાય છે કે પરમાણુઓનાજ વિવિધ મિશ્રણથી જે સર્વે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને પ્રત્યેક ઉચ્ચતર જીવન ધરાવતી વસ્તુ તેનાથી નીચતર જીવનવાળી વસ્તુનાં અણુઓનાં નવા મિશ્રણથીજ કોઈ પણ નવું તત્ત્વ ઉમેગયા વિના ઉત્ક્રાન્તિ પામી છે તો જડ વસ્તુઓમાંથી ચેતનવાળી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે ચેતનનું નવું તત્ત્વ કયારી આપ્યું ? દરે ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓમા એકજ પ્રકારના એટલે ફક્ત જડ વસ્તુઓનાજ નિર્માણથી જડ તેમજ ચેતન નરૂદિનું સ્વરૂપ સ્ક્રમજવાની અદ્વા એટલી બધી છે કે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા તેઓ એમ કહે છે કે ચતન કોઈ સ્વતન્ત્ર વસ્તુ છેજ નહીં પરન્તુ પ્રકૃતિના પરમાણુઓના એક ગુણ છે અને તે પરમાણુઓનું અમુક પ્રકારનું મિશ્રણ થાય છે ત્યારે આ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ હોવાથી મનનો ઉદ્ભવ એ કોઈ નવી વસ્તુનો ઉદ્ભવ નથી પરન્તુ પ્રાકૃતિક પરમાણુઓમા સંદિકાળથીજ ચેતના કોઈપણ જાતના અવિરલિત રૂપમા પણ હાજર હોવીજ જોઈએ આ ઉપરથી કેટલાએક ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓ એમ કલ્પના કરે છે કે પ્રથમથીજ પ્રકૃતિના પ્રત્યેક પરમાણુની સાથે ચેતનાનું પરમાણુ સંયુક્ત હોવું જોઈએ અને તેની રીતે પ્રકૃતિના પરમાણુઓ વિવિધ પ્રકારનાં પરસ્પર મિશ્રણથી જડ પદાર્થો તથા મળજ વિગેરે સરીસના અવયવો જને છે જેની રીતે માનસિક પરમાણુઓ તેવા જ મિશ્રણથી ચેતનાના વિવિધ રૂપો-ધારણ કરે છે. આવી રીતે દરેક મનોવ્યાપાર જડપદાર્થની માફક પરમાણુઓનો બનેલો છે અને જેમ પ્રત્યેક જડ પરમાણુ પોતે અદૃશ્ય છે પરન્તુ બીજાં અનેક પરમાણુઓની સાથે જોડાવાથી ઇન્દ્રિયગમ્ય પદાર્થ જને છે તેમ પ્રત્યેક માનસિક પરમાણુ પોતે

માનસિક પ્રદેશમાં અવિજ્ઞાત હોય છે પરંતુ એક ધીમ સાથે અમુક પ્રમાણમાં સમિશ્રણ થતા પછી ચેતન પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. આ મત વરાનના એક વિદ્વાન દરજટ સ્પેન્સર હેનું સ્પષ્ટ કરણ કરતા લખે છે કે “ ને કે પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાવના વિગેરે દરેક મનોવ્યાપાર અવિજ્ઞાત તથા અપ્રચક્ષરણીય જણાય છે પરંતુ વાર્તાવિકારી તેમ નથી ખાસ કરીને એક જાતનો મનોવ્યાપાર એવો છે કે જેના અગોચરી સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારોમાં પ્રયોગવડે પ્રચક્ષરણ જની ગમે છે અને આ મનોવ્યાપાર તે સંગીતના મૂળ પ્રત્યક્ષ છે પ્રયોગવડે સિદ્ધ થઈ ગઈ છે કે એક મેન્ડના વધારેમાં વધારે સોળ પ્રમાણે પ્રકાશ થાય છે ત્યારે દરેક પ્રકારનું જુદું પ્રત્યક્ષ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ બ્યારે સર્વે પ્રકારોનો વેગ એક સેકન્ડના સોળ કરતા વધારે પ્રમાણમાં થાય છે ત્યારે તે સર્વે પ્રકારોના જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો ઉદ્ભવના નથી પરંતુ જેને જાહેર એકજ લાગત પ્રત્યક્ષ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેને આપણે નાદ કહીએ છીએ પ્રકારોનો વેગ આવી પથ વધારે વધે છે. નાદમાં દેશકાર થઈ તીવ્ર ચર જાતે છે અને અન્તે પ્રકારોનો વેગ અમુક પ્રમાણ કરતા વધારે થાય ત્યારે જેની તીવ્રતા એટલી બધી વધે છે, કે તે સ્વર તરીકે ઓળખી શકાતો પણ નથી આવી રીતે પ્રકારોથી ઉત્પન્ન થતા એક જાતના પ્રત્યક્ષોના જુદા જુદા સમિશ્રણોથી વિવિધ જાતના મનોવ્યાપારો ઉત્પન્ન થાય છે આ તો આપણે ક્ષેત્રિયના પ્રત્યક્ષો વિષે જોઈ પરંતુ મન મન્થ સ્પર્શ, રંગ વિગેરે સર્વે ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષો જનનના મૂળ વ્યાપારોના સમિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ અનુમાન કરનામાં કદાચ પણ બાધ જણાતો નથી બાલ્ય પદાર્થોના સંનિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા સર્વ પ્રકારના પ્રત્યક્ષોનું મૂળત્વ એકજ હોયું જોઈએ તરણ કે જો એક ઇન્દ્રિયના વિવિધ પ્રત્યક્ષોની અસામ્યતા તે ઇન્દ્રિયના મૂળ વ્યાપારોના ફક્ત જુદા જુદા સમિશ્રણોને વર્ધિત હોય તો જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષોની અસામ્યતા પણ જનનના મૂળ વ્યાપારોના

વિવિધ સંમિશ્રણોને લીધેજ હોવાં જોઈએ. દરે એકના આ મૂળ વ્યાપારો શા છે કે જોડેમના પરસ્પર સંમિશ્રણથી અને સંમિશ્રણના પશુ સંમિશ્રણથી અર્થમય મનોવ્યાપારો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે? શારીરિક અને માનસિક ક્રિયાઓના સંજન્ય ઉપરથી સંભવિત અનુમાન એજ થઈ શકે છે કે જાણ વસ્તુઓનો કોઈ ઇન્દ્રિય સાથે સંનિકર્ષ થવાથી જ્યારે તે ઇન્દ્રિયમાં રહેવાં તન્ત્રોમાં સુક્ષ્મ પ્રકરણો થાય છે ત્યારે પ્રત્યેક તન્ત્રપ્રકરણ મગજના પ્રતીતિ સ્થાનમાં જઈ એક સુક્ષ્મ અને અગ્રાત મનોવ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે, અને જ્યારે સંજ્યાનન્વે તન્ત્ર પ્રકરણોથી આવા સંજ્યાનન્વે વ્યાપારો થાય છે ત્યારે તે સર્વેનું એકીકરણ થઈ તે એવન પ્રદેશમાં પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રવેશ કરે છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે તન્ત્ર પ્રકરણની સાથે ઉદભવતો પ્રત્યેક સુક્ષ્મ વ્યાપાર જોડેને માનસિક પરમાણુનું નામ આપી શકીએ તે આપણા સર્વે મનો વ્યાપારોનું મૂળતત્ત્વ છે.

ઉપર પ્રમાણે રથેન્સર માનસિક પરમાણુનાં સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તર્કમાં દેટલાએક દોનો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. પ્રથમ તો એક વાત નોક્કસ છે કે સંગીતના સ્વરનું પ્રત્યક્ષ અને લેનું જાણ ઉત્પાદક કારણ એ બે વચ્ચેનો સંજન્ય જોડેનાં જણાય છે કે સ્વર તે એક લાગત પ્રત્યક્ષ છે અને લેનું કારણ જાણ વસ્તુના પ્રકરણ અને એક બીજાથી જુદા હોય છે. આ ઉપરથી એટલું નક્કી થાય છે કે કોઈ પણ જગાએ આ પ્રકરણોમાં ફેરફાર થઈ રહેમનું એકીકરણ થયું હોવું જોઈએ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે આ ફેરફાર ક્યા થાય છે, તન્ત્રોમાં કે મનમાં? રથેન્સર એમ માની શે છે કે જાણ વસ્તુના પ્રકરણો હવા માર્ગે ઇલેક્ટ્રિકલ આવી ત્યાંથી જવજના યાન તન્ત્ર માર્ગે નીકળી લેમની સંજ્યામાં ઘટકો થવા વિના દેઠ મગજના ઉત્તમામમાં પહોંચે છે અને ત્યાં પહોંચ્યા પછી લેમની સંજ્યાના જોડલાજ સુક્ષ્મ મનોવ્યાપારો ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પછી લેમના

એટીકરણનો ફેરફાર મનમાં થાય છે. રપેન્સરનો તર્ક એવો છે કે એક પ્રકારના સર્વ કોષો (cells) એટલાં પ્રકાશો લેખને મળે છે તેટલાં જ્યાં લેખની ઉપરના કોષોને પ્લોચાડે છે એટલે જો કે એક મેક ડના ૨૦,૦૦૦ પ્રમાણે તન્તુ પ્રકાશો યના હોય તો તેક મનમાં કોષોમાં તેટલાજ પ્રકાશો ઉત્પન્ન થાય છે. અને લેખાના દરેક પ્રકાશની સાથે એક મનોવ્યાપાર થાય છે. આમ યથા પછી આ ૨૦,૦૦૦ સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારો પોતાની મેળે એકઠા થઈ એક સાગટ મિશ્રિત મનોવ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે આ તર્કનો મુખ્ય હોય એ છે કે કારણોની સંખ્યામાં વધારો થવાથી કાર્યની સંખ્યા પણ તેટલીજ વધે છે એ રપેન્સરની ધારણા બૂલભરેલી છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ લોલક ઉપર એક નક્ક પ્રકાર કયાંથી તે કેટલેક સુધી વાકું જઈ પાકું મૂળ સ્થિતિ ઉપર આવે છે. પરંતુ પ્રકારોમાં જ્યારે અમુક વધારો થાય છે ત્યારે તેટલોજ વધારો લોલકના આલોલનોમા થતો નથી. કારણ કે લેખા ઉપર પ્રકારો જો ઘણી ત્વરાથી પડે તો લેખા આલોલનોજ બંધ થઈ જાય અને જાણે સ્થિર હોય તેમ વાકુંજ રત્તા કરશે. તેરીજ રીતે કોઈ વાંસળાંમાં દવા ફુંકવાથી તે સ્વર અમુક વખત સુધી મોટો થાય છે પરંતુ અંતે હવાનું જોર બંદુ વધે છે ત્યારે તે સ્વર વધારે મોટો થવાને બદલે એકાએક બંધ પડી જાય છે. અને લેખની ઉપરનો બીજો જ સૂર સંજગાય છે. આથી રીતે કારણોની સંખ્યામાં વધારો કરવાથી થોડા વખત સુધી કાર્યની સંખ્યામાં તેટલોજ વધારો થાય છે પરંતુ અમુક વધારો થયા પછી કાર્યમાં કેવળ વધારો થવાને બદલે લેખા સ્વરૂપમાજ લિન્નતા જણાય છે. આ નિયમના અનેક ઉદાહરણો ભૌતિક તેમજ માનસિક સૃષ્ટિમાંથી મળી શકે છે. અને ગાનતંતુઓમાં ચત્તી પ્રકાશમય ગતિઓ વિશેષે કરીને આ પ્રમાણે વર્તે છે. આનું કારણ એ છે કે તંતુઓ કરતા કોષો વધારે સ્થૂળ હોય છે અને તેથી તંતુઓમાં ત્વરાથી ચત્તી ગતિઓ કોષોમાંથી

નીકળ્યા પછી ઘણી ઝોછી થઇ જાય છે. દન્દ્રિય રચાનમાંથી ઉત્પન્ન થતી ગતિઓ જેમ જેમ ક્રોધોમાંથી પસાર થતી જાય છે તેમ તેમ લેહમની સંખ્યા ઝોછી થઇ અંતે મગજમાં પહોંચી મનોવ્યાપારો ઉત્પન્ન કર્યા પહેલાં તે સર્વેનું એકીકરણ થાય છે, અર્થાત્ સર્વ સૂક્ષ્મ ગતિઓનો એક તાંત્ર વ્યાપાર જતી મગજમાં લેનારો એકજ અવિ ભાજ્ય અને અપૃથક્કરણીય મનોવ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે, આવી રીતે તાંત્રોમાં થતી ક્રિયાઓથી માનસિક પરમાણુવાદની વિરુદ્ધ પ્રમાણ મળે છે અને અજ્ઞાન મનોવ્યાપારનું અસ્તિત્વ ખોટું કરે છે. પરંતુ આ વાદની વિરુદ્ધ બીજું પણ એક સબળ કારણ છે. આ વાદ પ્રમાણે તાંત્ર વ્યાપારોથી ઉત્પન્ન થતા અજ્ઞાત મનોવ્યાપારો પોતાની મેળે જ પોતાનું એકીકરણ કરી લઇ એક મનોવ્યાપારરૂપે ચિંતનમાં પ્રવેશ થાય છે પરંતુ આવા એક બીજાથી ભિન્ન મનોવ્યાપારો પોતાની મેળેજ એક કેવી રીતે થઇ જાય એ વાત સમજી શકાય તેમ નથી. જુદી જુદી વસ્તુઓનું કોઇ એકીકરણ વ્યાપારો આપણને જણાય છે ત્યારે તે વસ્તુઓ આપણા માનસિક દષ્ટિ-બિન્દુથી એક જણાય છે પરંતુ મત્તેક વસ્તુ તો એક બીજાથી જુદીજ રહે છે અર્થાત્ આપણને તે એકીકરણ તે એકીકરણ જણાવાનું ખરું કારણ તે વસ્તુઓમા નથી, લેહમને ગ્રહણ કરવાની આપણી માનસિક શક્તિમા છે. આવી રીતે જડ વસ્તુઓ તેમજ માનસિક વ્યાપારો પોતાનું એકીકરણ પોતેજ ઉત્પન્ન કરવાને અસક્ત છે. અને પોતાનાથી જુદી એી બીજાજ કોઈ વ્યક્તિ ઉપર લેહમના એકીકરણનો આધાર રહે છે.

પ્રકરણ ૬ ફું.

માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસની પદ્ધતિ.

આપણા મુખી આપણે માનસિક વ્યાપારોની સાથે અનુભવવામાં આવતી સાર્ગશિક ક્રિયાઓ વિશે વિવેચન કર્યું છે. હવેના પ્રકરણમાં માનસિક વ્યાપારોનો પોતાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. હવે તેમ કરના પહેલાં મનોવ્યાપારોનો કેવી રીતે અભ્યાસ કરવાનો છે તે તપાસવું આવશ્યક છે. પ્રથમ એટલું લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે મન વિશે જે અભ્યાસ આપણે કરવાનો છે તે હેમના અન્તરૂપ વિશે નહીં પરંતુ હેના આધિભાવો વિશે કરવાનો છે અર્થાત્ માનમશાસ્ત્રને એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તરીકે ગણી મનનો પોતાનો નહીં પરંતુ મનુષ્યના મનોનો અભ્યાસ કરવાનો છે એમ ઠહી ચકાવ. આ દષ્ટિએ સૃષ્ટિમાં જેમ અનેક હન્દ્રિયગમ્ય વસ્તુઓ છે તેમ મન પણ એક અનીન્દ્રિય વસ્તુ છે અને માનસિક વ્યાપારોનું નિરીક્ષણ તે વ્યાપારોને પોતાના મનની બહારની વસ્તુઓની માફક જ ગણીને કરવું જોઈએ એટલે કે જેમને વ્યાપારનું નિરીક્ષણ કરવાનું હોય હેમને પોતાના મનના વિચારો ખીજા વિચારોથી જેમ અને તેમ દૂર રાખી નિષ્પક્ષપાતે નિરીક્ષવા જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ધારે કે આપણા કોઈ વિચારને ખીજા કોઈ મનુષ્યના વિચાર સાથે સરખાવવા હોય તો તેમ કરવામાં આપણા વિચારને એક બાજુ વસ્તુની માફક આપણા મનના અન્ય અનુભવોથી તટસ્થ રાખવો જોઈએ, અર્થાત્ આપણા જેમના વ્યાપારનું નિરીક્ષણ કરવાનું હોય હેને હાથુવાર મનથી બાલ ગણવો જોઈએ. હવે મનોવ્યાપારોનું નિરીક્ષણ કરવાની શી શી રીતેઓ છે તે આપણે જોઈશું.

આ રીતેઓમાં મુખ્ય અન્તર્નિરીક્ષણની રીત છે. આપણા પોતાના મનમાં શું શું થાય છે હેનું અવલોકન કરવું તે અન્તર્નિ-

રીક્ષણ કહેવાય છે. ત્યારે ત્યારે આખરે આપણા મનમાં ડુબકી મારીએ છીએ ત્યારે ત્યારે ત્યાં કંઈક પણ મનોવ્યાપારો થતા જણાય છે. જો તો તે કાણે મનમાં વિચાર હોય, ભાવના હોય, રાગ હોય, ઇર્ષ્યા હોય પરંતુ આ સર્વે વ્યાપારોનો પ્રવાહ મનમાં વસાજ કરે છે. તમે આ સર્વે વ્યાપારો જાણવાને તથા ત્હેમની પરસ્પર તુલના કરવાને આપણી ઇન્દ્રિયો અસક્ત છે કારણ કે તેઓ આપણા મનમાં હોવાથી ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી. ત્હેમને જાણવાનું મુખ્ય સાધન તે આપણું મનજ છે, અર્થાત્ ત્હેમનું જ્ઞાન મેળવવા માટે મનને પોતાની અંદર જ ત્યાં જ્યાં આપણે છે ત્હેનું નિરીક્ષણ કરવાનું હોય છે. આવી રીતે પોતાની દૃષ્ટિને અંદર ફેરવી આત્મ નિરીક્ષણ કરવું એ મનની એક મુખ્ય શક્તિ વાસ્તવિક રીતે મનમાં રહેલી છે કે નહીં તથા મન પોતાનું જ નિરીક્ષણ કરી શકે એ સક્ય છે કે નહીં તે વિષે કેટલો-એક મનભેદ રહેલો છે. કામત વિગેરે કેટલાએક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે મન પોતાની દારની વસ્તુઓ જાણી શકે પણ પોતાને જ જાણી શકવાને તે કેવળ અસક્ત છે. આમ હોવાના જે કારણો કાંઈત આપે છે ત્હેનો સાર એ છે કે જ્ઞાનના દરેક કાર્યમાં જ્ઞાતા અને અજ્ઞેય એ બંને પરસ્પર ભિન્ન અને એક બીજાથી બાદ હોવા જોઈએ. જો જ્ઞાતા ને જ્ઞેય એકજ હોય તો જ્ઞાતા પોતે એક જાગ વિચાર કરે અને બીજો જાગ ખેલા જાગને વિચાર કરના નિરીક્ષણ કરે એમ જાગોમાં કેવી રીતે બહેંચાઈ શકે ? વળી મનોવ્યાપારો એટલા ક્ષણિક હોય છે કે ત્હેમનું નિરીક્ષણ કરવા જઈએ તો ખેલાં તો તેઓ કાંતો નષ્ટ થયા હોય છે અથવા તો ત્હેમનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયેલું હોય છે. કાંઈપણ મનોવ્યાપાર એવો હોતો નથી કે ત્હેનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ત્હેને અત્યુક વખત સુધી મનમાં રાખી મૂકીએ. કાંઈ, જલ વિગેરે રાગો એવી જાતનાં છે કે જ્યાં સુધી તેઓ મનમાં હોય છે ત્યાં સુધી તે એટલું ઉત્ક્રાંતિ હોય છે કે ત્હેમનું નિરીક્ષણ કરવાને મનને અવકાશ હોતો જ નથી. મન જે

કાર્મ જાણી શકે છે તે જ્ઞાન વસ્તુઓ વિશેજ છે. કારણ કે આવી વસ્તુઓનેજ તે પોતાની મનુષ્ય રાખી ઇન્દ્રિયોવડે ચોક્કસ નિરીક્ષણ કરી શકે છે. આ કારણેને લીધે માનસિક જ્ઞાનનો નિયમ એ છે કે મન પોતાનાજ વ્યાપારો શિવાય બીજા સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

એક તરફથી અન્તર્નિરીક્ષણ વિરૂદ્ધ જ્યારે આમ કહેવાય છે ત્યારે બીજી તરફથી કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓ જ્ઞાન વસ્તુઓના નિરીક્ષણ કરનાં અન્તર્નિરીક્ષણને વધારે ચોક્કસ અને જૂઠા વિનાનું માને છે. આના સમર્થનમાં તેઓ એમ કહે છે કે જ્ઞાન વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરતા કરતા આપણી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ સંકુચિત હોવાથી ઘણી વખત હેતુશબ્દો છીએ અને તેથી ઘણી વખત તેઓ જોવી દેખાય છે ત્હેવી ખરી રીતે હોતી નથી. પરંતુ મન પોતાના વ્યાપારોનું પોતેજ નિરીક્ષણ કરવાથી જેવા તે વ્યાપારો હોય છે ત્હેવાજ ત્હેમને દેખી શકે છે અને તેમાં જૂલ થવાનો સંભાવ રહેતો નથી. આમ હોવાથી જ્ઞાન નિરીક્ષણથી મળેલું જ્ઞાન કૃત્રિમ અથવા આડકતર છે, જ્યારે અન્તર્નિરીક્ષણથી મળતું જ્ઞાન સર્વદા સ્પષ્ટ અને સીધુંજ હોય છે.

હવે આ બંને વિરૂદ્ધ મતો વિશે માનસશાસ્ત્રમાં બહુ ચર્ચા થયેલી છે. અન્તર્નિરીક્ષણની વિરૂદ્ધનો મન માનસશાસ્ત્રને એક સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકારવા ના કહે છે અને ત્હેને શારીરશાસ્ત્રનું અંગ માને છે; કારણ કે તે મત પ્રમાણે મનોવ્યાપારોનું અન્તર્નિરીક્ષણ અશક્ય હોવાથી માનસશાસ્ત્ર મનોવ્યાપારોની સાથે થતી શારીરિક ક્રિયાઓ કે જ્ઞેમનું ઇન્દ્રિયોવડે નિરીક્ષણ બની શકે તે તેમના અભ્યાસ ઉપર રચાયેલું છે. હવે સર્વ ક્ષેત્રને યંત્રા યંત્ર કે શુ અન્તર્નિરીક્ષણ અશક્ય છે તે ખરું જ આ યંત્રાનું સમાધાન કરતા જ્ઞાન મોલ નામનો વિદ્વાન માનસશાસ્ત્રી કહે છે કે માનસિક વ્યાપારો લક્ષિત હોવાથી જે સમયે તેઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સમયે ત્હેમનું નિરીક્ષણ કરવું એ ઘણી વખત અશક્ય છે ખરું

પરન્તુ તે સર્વે વ્યાપારોની સ્મૃતિ જ્યાં સુધી તાજી હોય છે ત્યાં સુધી લેમનું નિરીક્ષણ કરવું તે અશક્ય નથી અને ગમે તો આ વ્યાપારોનું નિરીક્ષણ લેમના અસ્તિત્વ કાળમાં થાય અથવા પાછળથી લેમના સ્મરણમાથી થાય પરન્તુ તે જન્મે જાનના નિરીક્ષણે સીધી રીતે તથા સ્પષ્ટ રીતે બની શકે છે, કારણ કે જે વિષયનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે તે વિષયનું નિરીક્ષણ પણ પ્રત્યક્ષ એટલે સીધી રીતે બની શકે છે.

મીલના કહેવા પ્રમાણે અન્તર્નિરીક્ષણની ક્રિયા અશક્ય નથી તે પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાના જ અનુભવ ઉપરથી જાણી શકે. પૂર્વે થયેલા મનોવ્યાપારોને સ્મૃતિમા પુનર્જીવન આપી લેમનું નિરીક્ષણ તથા પરસ્પર તુલના કરી શકીએ છીએ તે તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે પરન્તુ આવી રીતે અન્તર્નિરીક્ષણ શક્ય છે તેનો અર્થ કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓ ધારે છે તેવી રીતે એમ નથી થતો કે તે સર્વજ્ઞ અસ્ખલિત તથા જૂથ વિનાનું જ હોય છે. જેમ આ વસ્તુઓના નિરીક્ષણમા જૂથ થવાનો સંભવ છે તેમજ પોતાના વ્યાપારોનું નિષ્પક્ષપાતથી નિરીક્ષણ કરવામા મન ઘણી વખત જૂથ ખાય છે. આમ હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે કોઈ પણ મનોવ્યાપારનું અનુભવ કાળનું સ્વરૂપ પાછળથી લેના નિરીક્ષણ કાળ વખતે જણાતા સ્વરૂપથી બિલ્લ હોય છે. કૌમ્તનું કહેવું ખરૂં છે કે માનસિક વ્યાપારોનું નિરીક્ષણ તથા બીજા વ્યાપારો સાથે લેમની તુલના બની શકે તેમ હોય તો તે વ્યાપારો પુરા થયા પછીજ બની શકે છે. કોઈ પણ મનોવ્યાપાર જ્યાં સુધી વર્તમાન છે ત્યાં સુધી પોતાને જ પોતાનો વિચાર વિષય કરી શકતો નથી. લેનો વિષય દમેશાં પોતાથી જાણ એવી કોઈ વસ્તુ હોવી જોઈએ. કેટલીએક વખત કોઈ વિચારનું લેના વર્તમાન કાળમાંજ નિરીક્ષણ કરતા હોઈએ એમ જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે 'મને યાક લાગ્યો છે' અથવા 'હું ગુસ્સે થયો છું' એમ જવાબે કહીએ છીએ ત્યારે

થાક અથવા ગુસ્સો બંનેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ તથા નિરીક્ષણ સાથે જ થાય છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પરંતુ આવા અનુભવો વખતે યના વ્યાપારોને ધ્યાનપૂર્વક તપાસવાથી આમાં સહેલી બૃહ તરત જણાઈ આવે છે. ‘ મને થાક લાગ્યો છે ’ એમ જ્યારે કહીએ છીએ તે દાણની માનસિક સ્થિતિ અને થાક પોતાની માનસિક સ્થિતિ-તે બંને એક નથી. તેમજ ‘ હું ગુસ્સે થયો છું ’ એમ જ્યારે કહીએ છીએ તે દાણની માનસિક સ્થિતિ અને ક્રોધ પોતાની જ સ્થિતિ તે બંને પણ જુદી સ્થિતિઓ છે અર્થાત્ થાક અનુભવવાની અને થાક લાગ્યો છે એમ કહેવાની તેમજ ક્રોધ અનુભવવાની તથા ક્રોધ આવ્યો છે તે કહેવાની સ્થિતિઓ એટલે સુધી જુદી છે કે નિરીક્ષણ અવસ્થામાં જણાતા થાક અને ક્રોધ ત્વેની પેલાંની અનુભવ અવસ્થાના ખરા થાક અને ક્રોધથી જુદું જ રૂપ ધરાવે છે. આમ હોવાનું કારણ એ છે કે માકનો વિચાર કરવો તે થાક નથી તેમજ ક્રોધનો વિચાર કરવો તે પણ કંઈ ક્રોધ નથી. વિચાર કરતાની વારજ ખરા થાક અને ક્રોધની લીનતામાં બંને વિચાર થઈ જાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે જો કે અન્તનિરીક્ષણ અશક્ય છે એમ તો ન કહી શકાય પરંતુ ત્વેનાથી માનસિક વ્યાપારોનું સર્વદા ચોક્કસ જ્ઞાન મળી શકતું નથી. આપણા મનના પ્રગળ અને ચિર-સ્થાયી વ્યાપારોનું નિરીક્ષણ તો સ્વેક્ષાઈથી થઈ શકે છે પરંતુ ક્ષણિક વિચારો અને ખાસ કરીને ત્વેમનો અસ્પષ્ટસનો સંબન્ધ ત્વેમનું નિરીક્ષણ કરતાં ઘણી વખત સુલમાં પડીએ છીએ. આપણા વિચારો જ્યારે અત્યંત ત્વરાથી મનમાં વળા કરે છે ત્યારે ત્વેમના ક્રમનું કોઈપણ ચોક્કસ રીતે નિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી. જુદી જુદી વ્યક્તિનાં પ્રત્યક્ષ જો કે બીજી બધી બાબતમાં સરખાં હોય પરંતુ ત્વેમના પરિણામોની તુલના નિરીક્ષણથી ચોક્કસ રીતે બની શકતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે એકજ પદાર્થનો એક વખત ખીંક ઉપર સ્પર્શ થયો હોય અને બીજી વખત ગાંઠ ઉપર સ્પર્શ થયો હોય તો આ

જનને સ્પર્શોથી ઉત્પન્ન થતાં પ્રત્યક્ષોમાંથી વધારે પરિણામ મેળવે છે તે નિરીક્ષણથી કરી શકાતું નથી. કોઈની પ્રદીપ્ત લાગણીમાં કયા કયા અંશો સમાવવા છે તેનું ચોક્કસ જ્ઞાન નિરીક્ષણથી મળી શકતું નથી. આવી રીતે ઘણા મનોવ્યાપારો અન્તર્નિરીક્ષણને વશ થઈ શકતા નથી.

આટલી સુરેકેડીઓ છતાં માનસિક વ્યાપારોના જ્ઞાન માટે અન્તર્નિરીક્ષણ એ એક મુખ્ય રીતિ છે તે સ્વીકાર્યા વિના આવે તેમ નથી. મનમાં શું ચાલે છે તે જાણવાનું સાધન મન પોતે જ છે. પરંતુ તેની સાથે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે અન્તર્નિરીક્ષણમાં ભૂમ થવાનો સંભવ હોવાથી માનસશાસ્ત્ર સ્વચ્છ માટે તેના એકલાના ઉપર આધાર રાખી શકાય તેમ નથી. આમ હોવાથી ખીજી રીતિઓનો પણ ઉપયોગ કરવાની જરૂર રહે છે, અને હેવરે અન્તર્નિરીક્ષણથી મેળવેલાં પરિણામોને આ રીતિઓથી મળતા પરિણામો સાથે સરખાવ્યા પછી જે કંઈ સામાન્ય સિદ્ધાન્તો મળ્યા આવે તેને સ્વીકારવા તેજ રીતિ ઉત્તમ છે.

હવે આ ખીજી રીતિઓ શી છે તે જોઈએ. આમાંની મુખ્ય તે પ્રયોગની રીતિ છે. જેમ ભૌતિકશાસ્ત્ર વિગેરે પ્રકૃતિને લગતાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં જડ પદાર્થોના બંધારણ તથા નિયમો જાણવા માટે તે પદાર્થોને આપણી સરજી પ્રમાણે બેમા અથવા જુદા કરી લેવાના ઉપર અનેક પ્રયોગો કર્યાથી ચોક્કસ જ્ઞાન મળે છે તેમ માનસશાસ્ત્રમાં પણ મનોવ્યાપારોને આપણી સરજી પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરી તેમનું સ્વરૂપ જાણવાને વિવિધ પ્રયોગો કરવાથી સાફ પરિણામ મળી શકે છે. આ રીતિને ઉપયોગ ફક્ત યોગ્ય વર્ગોથીજ શરૂ થયો છે. ખાસ કરીને જર્મનીમાં કેટલાએક શારીરશાસ્ત્રીઓ તથા માનસશાસ્ત્રીઓએ આવા પ્રયોગો ઘણાજ શ્રમ તથા ખર્ચથી કર્યા છે. આ પ્રયોગોનું મુખ્ય પ્રયોજન માનસિક વ્યાપારોના મૂળતત્ત્વો શોધવાનું છે. અને તે વ્યાપારો ઉપર ગણિતશાસ્ત્રનો જોડો અને તેટલો ઉપયોગ કરી

તેઓએ કેટલાએક પ્રયોગોમાં ફતેદ પથ્થુ મેળવી છે. દાદા પથ્થુ ઇંગ્લાંડ અમેરીકા વિગેરે દેશોમાં આ રીતિનો પ્રચાર મોટા પાયા ઉપર કરવામાં આવે છે, અને કેટલેકે સ્થળે તો માનસિક પ્રયોગો માટે ખામ પ્રયોગશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. પરંતુ આ રીતિમાં પથ્થુ કેટલીએક મરકેલીઓ નડે છે. મનના સર્વે વ્યાપારો ઉપર પ્રયોગો બની શકતા નથી. કારણ કે કેટલાએક વ્યાપારોનું જડ વસ્તુઓની માફક ગણિતપૂર્વક માપ બની શકતું નથી. માનસશાસ્ત્રના જે જે પ્રદેશોમાં આવા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે તેમાંના મુખ્ય ત્રીયે પ્રમાણે છે:-૧. માનસિક તથા શારીરિક વ્યાપારોના સંબંધ વિષેના નિયમો તથા પ્રત્યક્ષે અને હેમના પ્રાત્સાદક કારણો વચ્ચેના સંબંધના નિયમો. ૨. દિગ્દર્શન (perception of space) નાં તાલોનું પૃથક્કરણ. ૩. સાદા માનસિક વ્યાપારોના અસ્તિત્વ કાળનું માપ. ૪. દિક અને કાળના અન્તરના તથા હન્દ્રિયજન્ય અનુભવોના સ્મરણનું ચોક્કસપાઠું. ૫. સાદા માનસિક સ્થિતિઓની પરસ્પર અસર કરવાની, એક બીજાનું સ્મરણ કરાવવાની તથા કાળી દેવાની રીતિઓ. ૧. એક વખતે મન કેટલી બાજતો બળ્લી સૂકે છે તેનો નિર્ણય અને છ. સ્મૃતિ તથા વિસ્મરણના નિયમો. અત્યાર સુધીમાં આદેશા વિષયોમાં માનસિક પ્રયોગો કરાયા છે, અને આવા પ્રયોગોથી માનસશાસ્ત્રને શી ક્ષાબ થયો છે તે આપણે આમળ જોઈશું.

આ બે રીતિઓ ઉપરાંત એક ત્રીજી રીતિ છે કે જેના વડે મનના વ્યાપારો અને હેમના નિયમોનું જ્ઞાન મનુષ્યો તથા બીજાં પ્રાણીઓના વિવિધ પ્રકારના મનોનો વિકાસ તથા હેમના નિયમો તપાસવાથી મળે છે. આ રીતિને હવનાની રીતિ કહેવાય છે. કારણ કે આ રીતિ પ્રમાણે મનના સામાન્ય નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રાણીઓની પ્રેરણાઓ તથા તકે સંકિત તેમજ જંગલી મનુષ્યો, બાળકો, જડપુરુષો, ગાંધા લોકો, ખેડેરા તથા આંધળાઓ, મુન્હેંગાર લોકો તથા વિવ્રજ્જી બુદ્ધિવાળા પુરુષોના મનમાં થતા વ્યાપારો આ

સર્વેની પરપર તથા સાધારણ મનુષ્યના મનમાં થના માનસિક વ્યાપારો માથે ઘુસના કરવામાં આવે છે. તેમજ વિવિધ ધર્મશાસ્ત્રોની સામાજિક સંસ્થાઓ, રાજ્ય તંત્રો, રીતરીવાજો, ભાષાઓ વિગેરે મર્વેની પરપર ઘુસના કરવાથી પણ માનસિક વ્યાપારો તથા નિષ્ક્રિય વિશે ઉપયોગી જ્ઞાન મળી શકે છે. આ રીતિમાં પણ કેટલીએક મુશ્કેલીઓ તો રહેલી છે. હોમાની મુખ્ય એ છે કે પ્રાણીઓ તથા જંગલી મનુષ્યોનાં મનની ક્રિયાઓનું ચોક્કસ રીતે જ્ઞાન મળી શકતું નથી. પ્રાણીઓના કેટલાંએક કાર્યો મનુષ્યના કાર્યો જેવાજ જણાય છે પરંતુ તે ઉપરથી તેઓના મનનો વિકાસ કેટલે સુધી થયેલો છે તે નક્કી કરવું ધણું ઠઠિન છે. પ્રાણીઓ, બાળકો વિગેરેના માનસિક વ્યાપારોનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરવું અસંભવ હોવાથી તે વ્યાપારોના બાહ્ય આવિર્ભાવોના નિરીક્ષણ ઉપરથીજ તેઓનું અનુમાન કરવું પડે છે અને આમ કરવામાં ધણી વખત મનુષ્યના મનમાં થના વ્યાપારો જેવાજ તેઓના મનમાં પણ થાય છે એમ માની લેવાની તેમજ ખીજી ભૂલો થવાનો સંભવ રહે છે. પરંતુ એકંદર રીતે લેતા આ રીતિથી મનના વિકાસ વિશે તેમજ આસપાસની પરિસ્થિતિથી મનના વ્યાપારો ઉપરથી અસર થાય છે તે વિશે માનસશાસ્ત્રની રચના કરવામાં ધણું ઉપયોગી જ્ઞાન મળી શકે છે.

આવી રીતે અન્તર્નિરીક્ષણ, પ્રયોગ અને ઘુસના એ ત્રણ મનોવ્યાપારો તથા તેઓના નિષ્ક્રિય અવસ્થાસ માટે મુખ્ય રીતિઓ છે જે કે આપણે હમણાં જોયું તેમ આમાની એકે રીતિ સંપૂર્ણ રીતે ટાળી રહિત નથી પરંતુ આ સિવાય મનોવ્યાપારો જેવી અત્યંત મૂલ્યમય અને શક્તિ ક્રિયાઓના અભ્યાસ માટે ખીજી ઘોષ વધારે સારી રીતિ આપણી પાસે નથી. આમ હોવાથી માનસશાસ્ત્રની રચના માટે ઉત્તમ રીતિ એજ છે કે આ ત્રણેમાંથી જે જે રીતિઓ બધા લાયક પડી શકે તેમ હોય ત્યાં તેમનો ઉપયોગ કરવો અને સર્વેના પરિણામો સરખાવ્યા પછી જે જે સિદ્ધાંતો નીકળી શકે તેમને ગ્રહણ કરવા.

ઉપરની રીતિઓ પ્રમાણે માનસિક વ્યાપારોની શાસ્ત્રીય રચના કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ આ વ્યાપારો એટલા બધા મુદ્દમ અને ચંદ્રિત છે કે તેમ કરતાં કેટલીએક જૂલો થવાનો ધણો સંભવ રહે છે. આમાંની મુખ્ય જૂલો શી છે તે આપણે જોઈશું. માનસશાસ્ત્રની રચના કરવામાં રહેલી દૃઢિનતા તો એ નડે છે કે, મનના કેટલાએક અનુભવો માટે આપણી પાસે પુરતા સંજોગ નથી અને જ્યાં જ્યાં સંજોગ છે ત્યાં તેમનો અર્થ ધણી વખત અચોક્કસ અને અસ્પષ્ટ હોય છે. આમ હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે વાત્તાની મૂળ રચના માનસશાસ્ત્રીઓથી થતી હોતી નથી પરંતુ સમગ્ર જનસમાજથી થતી હોય કેટલીએક અચોક્કસતા અને દુર્ઘર્ષપણું પહેલેથીજ તહેમાં રહેલાં હોય છે. ક્રોધ, પ્રેમ, ભય, આનંદ, શોક વિગેરે મનની મુખ્ય ગતિઓ તથા રાગો માટે તો ચોક્કસ સંજોગ હોય છે પરંતુ ધ્વનિયથી મળતાં પ્રત્યક્ષોના મૂળ ધણો જેવાં કે તેજસ્વી, મોટા અવાજવાળું, રાતું, બૂંદ, ગેરમ, ઠંડું વિગેરે સંજોગો જે અર્થમાં ધણુંબૂંદ વપરાય છે. અર્થાત્ એકજ સંજોગ જે વસ્તુથી ધ્વનિય ગાન થાય છે તે વસ્તુના અર્થમાં તથા ધ્વનિય ગાનના પોતાના અર્થમાં પશુ વપરાય છે. આમ હોવાથી ધણા પ્રત્યક્ષોનું પોતાનું નામ હોતું જ નથી પરંતુ જે વસ્તુઓથી તે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમનાથી જ તેઓ ઓળખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભૂંડીયો રંગ, સલાળી સુગન્ધ, ગજના જેવો અવાજ, સાકર જેવો સ્વાદ વિગેરે અહીં રંગ, સુગન્ધ, અવાજ તથા સ્વાદ અત્ત, દ્રાણ, કર્ણ તથા રસના એ ધ્વનિયોથી ઉત્પન્ન થતાં પ્રત્યક્ષો માટે લાપામાં કંઈ ખાસ નામ ન હોવાને લીધે જે વસ્તુઓથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમના નામથીજ તેઓ ઓળખાય છે. આવી રીતે વ્યાપારોને તેમના વિષયની વસ્તુઓનું નામ આપવાથી એક મન એવો બંધાઈ જાય છે કે જેની વસ્તુઓ હોય તેવા જેમના વિષેના વિચારો હોવા બોધાળે. એટલે કે જુદી જુદી વસ્તુઓ વિષેના વિચાર તે વસ્તુઓની માફક જુદા જુદા વિચારોના બનેલા

હોવા લેખે. આવી રીતે બુદ્ધ થયાથી 'મનોવ્યાપારોત્ત' ને અવિભાજ્યતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે તેની અવગણના થાય છે અને એનું ક્રિયાએને જડ વસ્તુઓની માફક વિભાજ્ય અને અણુઓની ખનડી માનવામાં જંબીર બુદ્ધ થાય છે. દોષક, ભુમ, હરખટ વિગેરે માનસશાસ્ત્રીઓએ આ બુદ્ધ કરી મનોવ્યાપારોને જડ પદાર્થોની માફક પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુઓ તરીકે કહ્યા છે.

માનસશાસ્ત્રની રચનામાં ભાષાને લગતી ખીછ એક મોટી કઠિનતા એ નડે છે કે કેટલાએક સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારોનાં ધણી વખત, ભાષામાં નામે જ હોતા નથી, અમુક વ્યાપારો મનમાં થાય છે તે અન્તર્નિરીક્ષણથી જણાય પરંતુ તે વ્યાપારોના અર્થસૂચક ચોખ્ખા શબ્દો ન હોવાને લીધે તેમનું ભાષામાં વર્ણન થઈ શકતું નથી આ કારણથી ધણી વખત તેમના અસ્તિત્વની પણ અવગણના થવાનો સંભવ રહે છે. સંસ્કૃત, લેટીન, ગ્રીક, જર્મન, અંગ્રેજી વિગેરે જે ભાષાઓમાં તત્વજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર વિગેરે મનને લગતા વિષયો સારી રીતે ચર્ચાયા હોય છે તેઓમાં તો મનની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ દર્શાવવાને ચોખ્ખા શબ્દો ધીમે ધીમે સ્થપાઈ ગયેલા હોય છે પરંતુ યુજરાતી જેવી ભાષા કે, જેના માદિત્યમાં આવા વિષયો ધણા જ ઓછા ચર્ચાયા હોય છે તેમાં તો આવા પારિભાષિક શબ્દો બહુ થોડા હોવાથી માનસશાસ્ત્રની રચનામાં ધણી કઠિનતા પડે છે.

માનસશાસ્ત્રની રચનામાં ખીછ એક મોટી બુદ્ધ થવાનો સંભવ રહે છે. આ બુદ્ધને 'માનસશાસ્ત્રનો પક્ષાભાસ' (Psychologist's fallacy) કહેવાય છે. તેનું લક્ષણ એ છે કે જે મનોવ્યાપારોનું વર્ણન માનસશાસ્ત્રથી કરવાનું હોય છે તેના પોતાના દષ્ટિ બિન્દુથી માનસશાસ્ત્રીનું પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ તે મનોવ્યાપારના દષ્ટિબિન્દુથી બુદ્ધ થઈ હોય તો તે બુદ્ધે અંચવાડો થવાનો ભવ રહે છે ઉપર આપમેં જોયું તેમ જે મનોવ્યાપાર વિષે માનસશાસ્ત્રીને અભ્યાસ

કરવાનો હોય ત્હેને પોતાના ખીજા વિચારોથી દૂર રાખી એટલે કે ક્ષણવાર જાણે કે ત્હેની બંદાર ઉઠા રહી નિષ્પક્ષપાતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેમનો વ્યાપાર તથા ત્હેનો વિષય તે બંને માનસ-શાસ્ત્રીના અભ્યાસના વિષયો છે, ધારો કે કોઈ મનોવ્યાપાર અમુક વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવે છે. હવે આ મનોવ્યાપારનું નામ આપણે ઉપર જોઈએ તેમ જો વસ્તુનું તે જ્ઞાન કરાવે છે તે વસ્તુ ઉપરથી પડે છે. અર્થાત્ તે વિચાર અમુક વસ્તુ વિષેનો વિચાર એવી રીતે ઓગળાય છે. હવે જો માનસશાસ્ત્રી પોતે તેજ વસ્તુને પોતાના વિચાર-વિષયક તરીકે જુઠાજ દૃષ્ટિબિન્દુથી જુએ તો ત્હેના મનમાં એવી ખોટી ધારણા થાય છે કે તે વસ્તુ વિષેનો વિચાર જ્હેનો ત્હેને અભ્યાસ કરવાનો છે તે માનસશાસ્ત્રી પોતે જોઈ રીતે તે વસ્તુને જાણે છે તેવીજ રીતે તે વિચાર પણ તે વસ્તુને જાણે છે અર્થાત્ જ્હેનો અભ્યાસ કરવાનો છે તે મનોવ્યાપારને બદલે તે મનોવ્યાપારની વસ્તુ વિષે પોતાનો જ કંઈ વિચાર હોય તે ત્હેના ઉપરજ પોતાનું લક્ષ્ય લગાડવાની ભૂલ માનસશાસ્ત્રીઓથી થવાનો સંભવ રહે છે. વસ્તુઓની પ્રતીતિ સીધી રીતે થાય છે અથવા કલ્પનામાં ત્હેમની પ્રતિભાથી થાય છે, તથા કોઈપણ વસ્તુઓના ફક્ત સામાન્ય ગુણ વિશે વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે ત્હેમની કોઈ પણ વસ્તુની પ્રતિભા મનમાં આવ્યા સિવાય તે ગુણ વિશે વિચાર થઈ શકે કે નહીં વિગેરે પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આ પક્ષાભાસના ઉદાહરણો કેવી રીતે મળી આવે તે આપણે જાગળ જોઈશું. આ બાબતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે અહીં એક દૃષ્ટાન્ત લઈશું. ધારો કે પ્રશ્ન એ છે કે અશ્વની જાતિ વિષે વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે કોઈપણ અમુક અશ્વની પ્રતિભા મનમાં આવ્યા સિવાય તે વિચાર બની શકે કે નહીં ? હવે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા કોઈ માનસશાસ્ત્રીના મનમાં અશ્વજાતિ વિશે વિચાર કરતા અમુક અશ્વની પ્રતિભા જ આવતી હોય તો તે તો એમજ માની લેજો કે કોઈ પણ વ્યક્તિની પ્રતિભા

મનમાં આવ્યા શિવાય જાતિનો વિચાર જતી શકે જ નહીં. આવી રીતે મનના સૂક્ષ્મ વ્યાપારોનો અભ્યાસ કરવા માનસશાસ્ત્રી પોતાના ખાનગી વિચારોનો પણ લઈ આભાસમાં પડે છે માટે આ બૂબને 'માનસશાસ્ત્રીનો પક્ષાભાસ' કહેવાય છે.

હુંકામા ક'એ તે આ પ્રકારનો ચાર એ છે કે મનમાં હોના વ્યાપારોનો ક્રમ થવાજ કરે છે અને આ વ્યાપારોવડે નિષ્ક્રિય વસ્તુઓનું જ્ઞાન મળે છે આ મનોવ્યાપારોના હોમની વસ્તુઓ સાથેજ તથા નિષ્ક્રિય સાથે શા ના સંબંધો છે તે માનસશાસ્ત્રનો વિષય છે. અને તે માટે માનસશાસ્ત્રીઓએ આ વ્યાપારોનો અન્તર્નિરીક્ષણ, પ્રયોગ તથા વૃત્તના-એ ત્રણ રીતિઓથી અભ્યાસ કરવાનો છે. આમાંની એકે રીતિ પોતે દોષ રહિત નથી અને વિશેષ કરીને અન્તર્નિરીક્ષણની રીતિ જોકે સૌથી વધારે ઉપયોગી છે પરંતુ સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારોના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અભ્યાસ માટે યશ્ચી વખત તે બૂધ કરાવે છે. પ્રયોગની રીતિથી બાહ્ય પરિણામ ઉત્પન્ન કરનારા જ વ્યાપારોનો અભ્યાસ થઈ શકે છે અને વૃત્તનાની રીતિથી પણ પ્રાણીઓ, બાળકો, જમની પુરો વિગેરના મનોની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ રીતે જાણવાનું અશક્ય હોવાને લીધે તે સ્થિતિનું હોમના મનના બાહ્ય આવિર્ભાવોથી અનુમાન કરવું પડે છે અને આવા અનુમાનો અચોક્કસ તથા બૂધભરત્વા હોવાનો સંભવ રહે છે. આમ હોવાથી માનસશાસ્ત્રની રચના માટે આ ત્રણે રીતિઓનું યોગ્ય મિશ્રણ કરી તથા હોમની પરસ્પર મદદ લઈ સામાન્ય સિદ્ધાન્તો સ્થાપવા તેજ ઉત્તમ રીતિ છે.

પ્રકરણ સાતમું.

ચેતન પ્રવાહ.

આપાર સુધી આપણે મનોવ્યાપારોને મુખ્યત્વે કરીને લેખના સહચારી શારીરિક વ્યાપારોના સંબન્ધ-પરત્વેજ વર્ણવ્યા છે. હવે આપણે લેખને લેખના પોતાના એટલે માનસિક દૃષ્ટિ બિન્દુથી જોઈશું. આમ કરવામાંજ આપણે કેવી રીતે અને ક્યાંથી શરૂ કરવાનું છે તે જોવાનું છે. કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓ મનનો અભ્યાસ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષોથી શરૂ કરી સર્વે માનસિક વ્યાપારોને લેખના શુદ્ધિત મિશ્રણરૂપે રદમંગલવા પ્રયત્ન કરે છે. પરન્તુ આ રીતિ કેવળ અનિષ્ટ છે કારણ કે કોઈ પણ ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ આપણને લેખની શુદ્ધ અને અમિશ્રિત રિચિતિમા મળતું નથી. જ્યારે જ્યારે આપણે મનનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે વિવિધ તત્વોના બનેલા મનોવ્યાપારો આપણી નજરે પડે છે પરન્તુ સાદામાં સાદા અને ખીજા કોઈ પણ પૂર્વગામિ વ્યાપાર સાથે સંબન્ધ વિનાનો એકે મનોવ્યાપાર મનમા જણાતો નથી. આમ હોવાથી મનને અભ્યાસ આ સર્વે શુદ્ધિત મનોવ્યાપારોથી શરૂ કરી પૃથક્કરણની રીતિવડે લેખનાં તત્વો શોધવા તથા તે તત્વોનાં મિશ્રણને લગતા નિયમો શા છે તે જોવા એજ માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસનું પ્રથમ પદ છે. હવે મનોવ્યાપારોના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરતા લેખનાં પાંચ લક્ષણો મુખ્ય રીતે જણાવવા આવે છે. આ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે—

૧. પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર કોઈપણ વ્યક્તિના ચેતનના અંગ રૂપે જણાય છે.
૨. પ્રત્યેક વ્યક્તિના ચેતનમા મનોવ્યાપારો નિરન્તર જાગ્રતામા કરે છે.
૩. પ્રત્યેક વ્યક્તિના ચેતનમાં મનોવ્યાપારોનો પ્રવાહ ચાલુ એટલે અપંગિત રહેતો જણાય છે.

૪. પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર દ્વિગેષ્ય પોતાથી રસ્તન્ત્ર અથવા બાલ એવા વિષયોમાં હોય છે.

૫. પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર આ વિષયોના કેટલા એક ભાગોમાં બીજા ભાગો કરતા વધારે રમ તે છે અને કેટલાએકની અવગણના કરે છે. અર્થાત્ તે વિષયોમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પસંદગી કરવાની ઇચ્છા શક્તિ ધરાવે છે.

હવે આ લક્ષણોને એક પછી એક યથા તદ્દમનું સ્પષ્ટીકરણ કરીશું.

૧. પહેલા લક્ષણનો અર્થ એ છે કે, પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર કોઈ અમુક વ્યક્તિના મનના વ્યાપાર સિવાય બીજા કોઈ પણ ગીતે રહી શકતો નથી. કેવળ વિચાર એટલે કોઈ પણ મનુષ્યના મનનો નહિ એવો વિચાર, આપણા અનુભવની મર્યાદામાં જણાઈ શકતો નથી એટલુંજ નહીં, પરંતુ પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર એકજ વ્યક્તિના બીજા મનોવ્યાપારો સાથે એવી દૃઢ સુખલામાં જંધાઈતો હોય છે કે જેમાંથી તે છુટો થઈ શકેજ નહીં. માનસશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો કેવળ વિચારો નહીં પરંતુ મ્હારો વિચાર, ત્હમ્હારો વિચાર એમ વ્યક્તિઓના વિચારો છે. એકજ વસ્તુ વિષે ચાર પાંચ પુરૂષો વિચાર કરતા હોય તો તે દરેક વ્યક્તિનો વિચાર બીજા વ્યક્તિના વિચારથી જુદોજ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનો વિચાર પોતાના વિચારોની સુખમામાનો એક છે, અને જો કે વિચારની વસ્તુ ત્હનો વિચાર સકળ મનુષ્ય જાતિનો એવો એક વિચાર નહીં પરંતુ અનેક હોય છે. કોઈ મનુષ્યના વિચાર વિષે આપણે વિચાર કરીએ પરંતુ તેથી ત્હનો વિચાર કંઈ આપણો વિચાર યતો નથી. ત્હનો વિચાર ત્હની ચેતનાના પ્રવાહમાનો એક છે અને તે વિષેનો આપણો વિચાર આપણી ચેતનાના પ્રવાહમાનો એક છે. તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર ગમે તો તે સામાન્ય અથવા વિશિષ્ટ હોય પરંતુ તે કોઈપણ વ્યક્તિની ચેતનાના અંજ રહેજ હોઈ શકે છે.

હીખોડીઝમની તથા ખીજી જુદા જુદા પ્રકારની મૂર્ખાઓમાં જે જે મનોવ્યાપારો ચાલે છે તે જો કે આપણા મૂળ અથવા જગત ચેતનનાં અંગો તરીકે જણાતા નથી છતાં કોઈપણ પૌરુષ ચેતન શિવાય ઉત્પન્ન થઈ શકતાં નથી અને એ વિષયને લગતા વિવિધ પ્રયોગો વડે સિદ્ધ થઈ શક્યું છે કે આવા સર્વે વ્યાપારો આપણું ગૌણ ચેતન જે ઘણું ભાગે આપણા સાધારણ એટલે ગળ ચેતનથી સ્વતન્ત્ર હોય છે તેનાં અંગો છે. આ ગૌણ ચેતન હમેશાં અસાધારણ હોય છે. આપણું સમગ્ર ચેતન કોઈ ખાસ કારણને લીધે બે ભાગોમાં વહેંચાઈ જવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ બે ભાગોમાંથી એક ભાગ યુક્ત રીતે ચેતન ક્ષેત્રના પાછલા ભાગમાં રહે છે અને બીજો ભાગ આ ક્ષેત્રની સપાટી ઉપર રહે છે અને આ બીજો ભાગને જ સાધારણ રીતે આપણે ખરૂં ચેતન માનીએ છીએ. પરંતુ આ જન્મે જાતના ચેતનના વ્યાપારો કોઈ માતૃપિતૃ વ્યક્તિના ચેતન શિવાય ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી.

૨. ચેતનનું બીજું લક્ષણ એ છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિના ચેતનના વ્યાપારો નિરન્તર જાદલાયા કરે છે. આ નિયમનો અર્થ એમ નથી કે કોઈ પણ મનોવ્યાપારની કાળ-સ્થિતિજ નથી. પરંતુ તેનો ખરો અર્થ એ છે કે એક વખત મનમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયેલો વ્યાપાર તેજ સ્વરૂપમાં મનમાં ફરીથી ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી, અર્થાત્ પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર એવો અપૂર્વ છે કે તેજ વ્યાપાર ફરીથી ચેતન ક્ષેત્રમાં આવી શકતો નથી. આપણે સર્વે બણીએ છીએ કે મનમાં વિચારો એક પછી એક જાદલાયા જ કરે છે અને તે પણ એટલી ઝડપથી જાદલાય છે કે પાંચ મીનીટ પહેલાં ચયેલો વિચાર પણ કોઈ વખત દૂર કાળમાં ચયેલા વિચાર જેવો જણાય છે. જ્યારે આપણે વિચારમાં બેઠા હોઈએ છીએ ત્યારે એક પછી એક વિચાર પાણીના પરપોટાની માફક ઝડપથી ઉત્પન્ન થતો જાય છે અને મનમાંથી બહાર નીકળતો જાય છે. આ સર્વે આપણને સારી રીતે

જાણીતું છે પરંતુ એક શંકા અને સદજ ઉત્પન્ન થાય છે કે
 યુક્તિ મનોવ્યાપારો તો એક પછી એક ઉત્પન્ન થયા પછી તે ને
 તેજ યુક્તિ રિચિતિમા ફરી પાછા મનના દોષમા આવી શકે
 નહીં પરંતુ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો જેવા સાદા વ્યાપારો પણ તેને તેજ
 રિચિતિમા પાછા મનમા ઉત્પન્ન થઇ શકે કે નહીં ? અર્થાત્ એકજ
 વસ્તુથી નીપજતા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો શું એકજ નથી ? કોઈ
 વાજ-ગતી અમુક ક્ષણ સરખા જોરથી દાખ્યાથી વારંવાર એકજ સૂર
 આપણા મનમાં ઉત્પન્ન કરતી નથી ? એકજ ધાસનું પાદકું હમેશા
 હીપા રંગ માટેનું એકજ જાતનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપતું નથી ? તથા
 કોઈ સુગન્ધી પદાર્થને ગમે તેટલી વખત નાકે અરાદીયે પરંતુ
 સુગન્ધનું એકજ પ્રત્યક્ષ આપણને મળતું નથી ? આ પ્રમાણે સ્વાભા-
 વિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ પ્ધાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યાથી જણાવ
 છે કે એકજ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ બીજી વખત મનમા ઉત્પન્ન થઇ શકેજ
 નહીં. આમ હોવાનું કારણ એ છે કે કોઈ પણ પ્રેતસાદનથી ક્ષંવાદક
 તન્દુમા ઉત્પન્ન થયે તે પ્રવાહ ફરીથી મગજની એકની એક રિચિતિમા
 કદાપિ આવતો નથી અને તેથી એકજ પ્રત્યક્ષ ફરીથી અનુભવાતું
 નથી. એકજ વસ્તુ આપણે બે વખત જોઈએ ત્યારે તે વસ્તુ એકની
 બે થતી નથી. તે તો એકની એકજ રહે છે પરંતુ બે વખતે
 મળેલા હોવા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો એક બીજાથી જુદા હોય છે. આપણી
 સાધારણ રીતે બૂલ એ થાય ■ કે જાણ સંજ્ઞિમા વસ્તુ એકજ હોય
 તો હોવા વિરેના મનોવ્યાપારો પણ એકજ છે, એમ આપણે ધારી
 લઈએ છીએ જ્ઞાનની વસ્તુ અને હોવાથી નીપજતા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો
 રચ્યેનો મોદ જોરોજર ન સ્થમજવાથી આ બૂલ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ
 પણ વસ્તુ એકજ છે તે આપણે જાણતા હોઈએ છતાં જુદી જુદી
 પરિરિચિતિમા અનુભવવાથી તે જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન કરે ■
 કોઈ વસ્તુનો રંગ અમુક એક ■ તે આપણે જાણતા હોઈએ પરંતુ
 હોને તડકામા તથા છવડામા જોવાથી હોવા ગમના બે જુદા જુદા

પ્રત્યક્ષો મળે છે; કોઈ ચિતારો એકજ રંગવાળી વસ્તુ ચીતરતો હોય પરંતુ ચિત્રમાં તો તેના ઉપર પ્રકાશ તથા છવડાને લીધે જેવા જેવા લુદા રંગની તે વસ્તુ આંખને લાગતી હોય તેવી ચીતરવી પડે છે, તાત્પર્ય એ છે કે સાધારણ રીતે આપણે એકની એકજ વસ્તુઓ વિવિધ પરિસ્થિતિમાં જે લુદા લુદા રૂપમાં દેખાય છે તેની બહુ દરકાર કરતા નથી. આપણે જે કંઈ જાણવા માગીએ છીએ તે વસ્તુઓની એકતા વિશે છે અને જે કોઈ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો આપણને તેનું જ્ઞાન કરાવે છે તેમને પણ આપણે સામાન્ય રીતે એકજ પ્રત્યક્ષના પુનરાવર્તનો તરીકે ગણીએ છીએ વાસ્તવિક રીતે તો આ સર્વે એક જીવનથી જુદાંજ છે. આ ઉપરથી સ્વમનસે કે આમ હોવાને લીધેજ આપણી ઇન્દ્રિયો આપણને ઘણી વખત છેતરે છે. એક જીવનને મળતી આવતી બે વસ્તુઓ તદ્દન સરખી છે કે નહીં તેને નિર્ણય લેમનાથી મળતાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો વડે કરવો બહુ કઠિન છે. કારણ કે વસ્તુઓ ગમે તો સરખી હોય પરંતુ બંનેનાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો તો જુદાંજ હોય છે. કોઈ પણ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું પોતાનુંજ સ્વરૂપ જાણવું બહુ કઠિન અને લગભગ અશક્ય છે, કારણ કે દરેક પ્રત્યક્ષ જ્યારે મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેજ સમયે બીજાં જે કોઈ પ્રત્યક્ષો અગર અન્ય આપારો મનમાં તેની સાથે અનુલવાતાં અગર તેની પૂર્વ તરતજ અનુલવાઈ ગયેલાં હોય તેમની અસર તેના ઉપર થવા વિના રહેતી નથી. તેના તેમની સાથેના સંબંધ પરત્વેજ તેનું જ્ઞાન મળે છે. કોઈ પણ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તેની શુદ્ધ એટલે તેના સમગ્રાલીન અથવા પૂર્વગામિ મનોઆપારોથી મિશ્રિત થવા વિનાની રિચ્છિતિમાં કદી અનુલવાર્તુજ નથી અને આ કારણને લીધેજ એકજ વસ્તુનું જુદે જુદે સમયે ઇન્દ્રિય જ્ઞાન થવાથી જુદા જુદાજ મનોઆપારો થાય છે. ચારે પાસ ઘન અંધારું હોય તો તે અન્ધારાનો જે રંગ દેખાય છે તેના કરતાં ઓછા કાળા રંગની વસ્તુ ઘોળી દેખાય છે. ચાલીના પ્રકાશનો દેખાવ દર્શાવના ચિત્રમાં

ચીતરેલો ધોળો આરસપાણુ સૂર્યના પ્રકાશમાં જોતાં ચાંદનીમાં દેખાતા ખરેખરા આરસપાણુ કરતાં દસથી વીસ દમ્ભસ્વણા મુધી વધારે પ્રકાશવાન હોય છે એમ એક માનસશાસ્ત્રીએ ગણતરી કરેલી છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાનની વસ્તુ એકજ હોય અગર જુદી જુદી હોય પરંતુ પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર પોતાની સમકાલિન માનસિક પરિસ્થિતિના સંબંધ વડેજ અનુભવાતો હોવાથી એવો અપૂર્ણ છે કે એક વખત મનના ક્ષેત્રમાંથી ગયા પછી ફરીથી તેજ સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી.

સરીર તથા મનમાં યના ફેરફારોને લીધે આપણી પ્રત્યક્ષ યોગ્યતા હંમેશા બદલાતી રહે છે. જાગૃત તથા અર્ધ નિદ્રિત સ્થિતિમાં આપણને એકજ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપમાં દેખાય છે. બૂખ્યા હોઈએ અને ભર્યે પેટે હોઈએ અથવા તાજા હોઈએ અને કંટાળેલા હોઈએ ત્યારે પણ પ્રત્યક્ષ યોગ્યતા જુદી જુદી હોય છે. તેમજ રાત્રિએ તથા રહેવારે, સિવાળામાં તથા ઉંઠાળામાં અને ખાસ કરીને, બાથ્યા-વરયામાં, પ્રિયવસ્થામાં તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં એકજ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપમાં જણાય છે અને તેમ છતાં આપણાં પ્રત્યક્ષ એકજ સૃષ્ટિનું જ્ઞાન કરાવે છે તે વિશે આપણે કંઈ શંકા લાવતા નથી. પ્રત્યેક અવસ્થામાં આપણે એકજ વસ્તુને જુદી જુદી લાગણીઓ તથા વૃત્તિઓથી જોઈએ છીએ તથા આપણા સરીર તથા મનના જુદા જુદા ઢંગમાં સાધારણ વસ્તુઓને પણ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈએ છીએ તે સર્વે આપણી પ્રત્યક્ષ યોગ્યતામાં યના ફેરફારો બહુ સારી રીતે જતાવી આપે છે. જે વસ્તુ એક વખત આપણને ઉજાગળ અને ઉત્તેજિત લાગે છે તે પછીથી કંટાળાભરેલી તથા ઝાંખી લાગે છે. એક વખત મધુર લાગતું પશિર્તુ જ્ઞાન નીરસ લાગે છે. પવનની ચીતળ હોર કોઈ વખત શુષ્ક લાગે છે અને ભવ્યતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરતું આકાશ કોઈ વખત દીધમીરી પેદા કરે છે.

આવી રીતે આપણી પ્રત્યક્ષ યોગ્યતામાં યના ફેરફારોને લીધે

મનના પ્રત્યક્ષોમાં ફેરફારો થાય છે. હવે આપણે નિર્ણયપૂર્વક જાણીએ છીએ કે પ્રત્યેક પ્રત્યક્ષ મગજમાં કંઈ પણ તન્તુ વ્યાપાર - યવાની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી એકજ પ્રત્યક્ષ ફરીથી ત્યારે ઉત્પન્ન થાય કે જ્યારે તે પહેલાં જે મગજની સ્થિતિ હતી તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયા વિનાની સ્થિતિમાં પાછું આવે. પરન્તુ મગજના તન્તુઓમાં નિરન્તર ફેરફારો થયા જ કરે છે અને તેથી ઉપરની સરત પરિપૂર્ણ થવી કેવળ અસંભવિત છે, અને આવો અવિકૃત તન્તુ વ્યાપાર અસંભવિત હોવાને લીધેજ અવિકૃત મનોવ્યાપાર પણ અસંભવિત છે.

આ ઉપરથી જાણારો કે આપણા મનનો પ્રત્યેક વ્યાપાર અપૂર્વ છે. અને જે કે વસ્તુથી નીપજતા મનોવ્યાપારો વચ્ચે થોડું ઘણું સામર્થ્ય હોય છે પરન્તુ અભિન્નતા કદી પણ હોતી નથી. એકજ વસ્તુ જ્યારે મનના ક્ષેત્રમાં ફરીથી આવે ત્યારે આપણને તેને જુદી જુદી રીતેજ વિચારવી પડે છે, એટલે કે પહેલાં જે વિચારો તથા વસ્તુઓના સંબંધ પરત્વે તેનું જ્ઞાન થયું હોય તેના કરતાં જુદાજ વિચારો તથા વસ્તુઓના સંબંધો સાથે તેનું જ્ઞાન ફરીથી થાય છે. ઘણી વખત એકજ વસ્તુ વિશે આપણા મનમાં જુદા જુદા વિચારો ઉત્પન્ન થવાથી આપણને ચોતાને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. એક મહિના પહેલાં અમુક વસ્તુ વિશે અમુક મત આપણે કેમ બાધ્યો હશે તેની આપણને નવાઈ લાગે છે. જુદે જુદે વખતે આપણે વસ્તુઓને જુદા જુદા સ્વરૂપમાં જોઈએ છીએ. અસત્ય લાગતી વસ્તુઓ સત્ય જણાય છે અને નિરસ વસ્તુઓ રસિક લાગે છે. જે પુરુષ તરફ એક વખત પ્રેમની લાગણી ધરાવતા હતા - તેના તરફ જુદી લાગણીથી જોઈએ છીએ. જે લેખકને ઉત્તમ ગણી - તેના પુસ્તકો અત્યંત રસથી વાંચના હતા, તે પાછળથી ગુસ્સે લાગે છે. અને જે વસ્તુ મેગવવાને અત્યંત ગ્રમ વેડ્યો હતો તથા પુસ્કળ પૈસા ખરચ્યા હતા તેજ વસ્તુ પાછળથી અગ્નિકર બને છે.

કે ત્રીજું લક્ષણ એ છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિના ચેતનમાં મનો-
વ્યાપારોનો પ્રવાહ અખંડિત જણાય છે. અખંડિત શબ્દ અહીં
તુટ્યા વગરનો અથવા ભંગ પડ્યા વિનાનો—એ અર્થમાં વપરાયેલો
છે. દરેક કોઈ પણ મનુષ્યના ચેતનમાં આપણે બે પ્રકારનાં રખાયેલો
અથવા ભંગી કલ્પી શકીએ. એક તો કોઈ બે મનોવ્યાપારો વચ્ચે
કાલાન્તર કે જે અન્તરમાં ચેતનના વ્યાપારો બન્ધ પડતા જણાય છે
જેમકે નિદ્રા, મૂર્છા વિગેરે. અને બીજું બે મનોવ્યાપારોની વસ્તુઓ
વચ્ચેનો એવો સ્વરૂપ બેઠ કે તે બન્ને વચ્ચે કંઈ પણ સામધ્યજ
ન હોય. દરેક આ બન્ને જાનના ચેતન ભંગો વિશે ઉપરના નિયમનો
અર્થ એ છે કે—

૧. પણ કોઈ બે મનોવ્યાપારો વચ્ચે ચેતનમય કાલાન્તર હોય
છતાં તે અન્તર પછીનો મનોવ્યાપાર પહેલા મનોવ્યાપાર સાથે
એક ચેતનના અવયવ તરીકે જણાય છે.

૨. ચેતન ક્ષેત્રમાં ઉદભવતા વ્યાપારો વચ્ચેની વિભક્તિઓ કદી
પણ એવી આકર્ષિક હોતી નથી કે તેમની વચ્ચે ચેતનમાં કંઈ
સંબન્ધજ ન હોય.

૩. પ્રત્યેક મનુષ્યના ચેતનમાં થોડા ઘણા કાળ સુધીનાં ભંગો
પડે છે એ વાત સર્વેને સુવિદિત છે. દરેક આ ભંગો બે જાતના
હોય છે. એક પ્રકારનો ભંગ એ છે કે ભંગ પછી આવના ચેતનને
ભંગ વિશે કંઈપણ જ્ઞાન જ હોતું નથી; અને તેથી તે મનુષ્યને તે
ભંગો ચેતનના પ્રવાહના અન્તરાય તરીકે જણાતા નથી. બીજા
પ્રકારના ભંગમાં તે ભંગ પડ્યો છે એવું જ્ઞાન પછીના ચેતનને
હોય છે. પહેલા પ્રકારનો ભંગ જ્ઞેને આપણે અજ્ઞાન ભંગ કહી-
શકીએ તે નાઈટ્રસ ઓક્સાઇડ વિગેરે બેહોશ જનાવનાશ પદાર્થો
તેવાથી ઉપજે છે. તેમજ વાઈ, મૂર્છા વિગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે.
આવી જાનના ભંગો જ્ઞે કે બીજા મનુષ્યને તેવા જણાય છે પરન્તુ
જે મનુષ્યના ચેતનમાં તે થાય છે તેને તો તે જણાતાજ નથી.

પોતાનું ચેતન તો ત્હેને અખંડિતજ જણાય છે. બીજા પ્રકારના ભંગા વિષે આપણને પાછળથી ખબર પડે છે ખરી, નિંદ્રામાંથી જાગ્યા પછી ચેતન ભંગ વિષે અને ઘણી વખત કેટલાક વખત સુધી તે ભંગ રહ્યો ત્હેની પણ ખબર પડે છે. આવી રીતે આપણા ચેતનમાં એક પ્રકારનો ભંગ પડવાની ખબર થાય છે ખરી, પરંતુ જે અર્થમાં આપણે અખંડિત શબ્દ વાપર્યો છે એટલે કે જુદા જુદા કાળના ચેતન વ્યાપારોનો એક ચેતનના અવયવો તરીકેનો સંબંધ - તે અર્થમાં નિદ્રાને ચેતન ભંગ કહી શકાય નહિ કારણ કે નિદ્રા પછીના ચેતન વ્યાપારો પહેલાંના વ્યાપારો સંભારી શકી ત્હેમને પોતાની સાથે એકજ મનના વ્યાપારો તરીકે જણી શકે છે.

દરેક પુરુષ પોતાના પૂર્વે ઘણું અગ્રેષ્ઠ વ્યાપારોને સ્મરણપરે પોતાનાજ તરીકે જણી શકે છે, અને કાંઈ બીજા પુરુષના વિચારો જાણવાનું સાધન કંપના તથા અનુમાન છે. સ્મરણ એ મનનો પ્રત્યક્ષ વ્યાપાર છે અને ત્હેની વસ્તુઓ કંપનાની વસ્તુઓ કરતાં મનમાં વધારે માઠ થતી એટલે જાણે કે પોતાના ઘરમાંજ રહેલી હોય તેમ જણાય છે. આવી રીતે જૂતકાળના વ્યાપારો વર્તમાનકાળના વ્યાપારો સાથે એકજ ચેતનના અવયવો તરીકે અનુભવાય છે, અને ત્હેમની વચ્ચે ગમે તેટલો કાલ ભેદ હોય પરંતુ એકજ મનના પ્રવાહની ઉર્મિઓ રૂપે જણાય છે. અર્થાત્ આપણું ચેતન કંકડા કંકડામાં વહેંચાઈ અગ્રેષ્ઠ હોતું નથી અને તેથી ત્હેને પ્રવાહની ઉપમા વધાર્ય રીતે આપી શકાય તેમ છે.

૨. હવે આપણે ચેતન પ્રવાહની વસ્તુઓની વિષમતાઓને લીધે જણાતા ભંગા વિષે જોઈએ. આપણી આસપાસ કેવળ મૌન્ય હોય અને મન પણ શાંત હોય ત્હેવામાં એકાએક જગ્નનાનો અવાજ સાંભળી જમકી હડીએ છીએ ત્યારે મન જે વિરોધી સ્થિતિમાં વહેંચાઈ અગ્રેષ્ઠ જેવું લાગે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આ બંને સ્થિતિઓ એવી વિરોધી નથી કે તે બે વચ્ચે મનમાં પરસ્પર સંબંધજ હોય

નહીં. ગર્જના પ્રત્યક્ષના મનોવ્યાપારમાં તેનાં, પ્લેક્ષાંના મૌન્યની રિયતિ બળા મયેલી હોય છે કારણ કે જે ગર્જનાનો અવાજ આપણે સાંભળીએ છીએ, તે અવાજ તેની પ્લેક્ષાંના મૌન્યના સંબન્ધ પરત્વેજ જણાય છે. તેની પ્લેક્ષાંના મૌન્યને લીધેજ તે ગર્જનાનો અવાજ વધારે જણાય છે. પરન્તુ તેજ ગર્જના પ્લેક્ષાં એક ગર્જના જે થઇને તરત સંભળાઇ હોય તો તેનો અવાજ એટલો વધારે જણાશે નહીં. કેવળ ગર્જનાનો જ અવાજ કેવો ■ તે તો આપણાથી કદી નિર્જુલ્ય કરી શકાય નહીં. કારણ કે જે કોઇ ગર્જનાનું પ્રત્યક્ષ આપણને મળે છે તે તેની પ્લેક્ષાંના મનોવ્યાપારના સંબન્ધ પરત્વેજ અનુભવાય છે. આવી રીતે પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર તેની પ્લેક્ષાંના વ્યાપારથી થયેલી અસર સાથેજ ચેતનમાં પ્રવેશ કરે છે અને જો કે તે વ્યાપારો તેમની વસ્તુઓને લીધે વિષમ તથા વિરોધી જણાતા હોય પરન્તુ એક બીજાના સંબન્ધ પરત્વેજ જણાઇ એકજ ચેતનના અવયવો રૂપે અનુભવાય છે.

ઉપર આપણે ચેતનના વ્યાપારોને પ્રવાહની ઉપમા આપેલી છે. હવે આ પ્રવાહની વિચિત્રતા એ છે કે તેનાં સર્વે અંગો સરખી ઝડપથી ચેતનમાં બહેતાં નથી. જેમ કોઇ પક્ષીનું જીવન વારાફરતી ઉડવામાં તથા બેસવામાં બહેંચાયેલું હોય ■ તેમ ચેતનના વ્યાપારોનો પ્રવાહ પણ તેવીજ રીતે વિશ્રાન્તિ અને સંક્રાન્તિમાં ક્રમવાર બહેંચાયેલો હોય છે. વિશ્રાન્તિ વ્યાપારોનું લક્ષણ એ છે કે તેઓ મનમાં કોઇપણ પ્રકારની કાસ્ત્રનિક મુર્તિઓ ઉપજાવી ગમે તેટલા સમય સુધી તેમને ચોતાની રહામે રાખી શકે છે, અને તેમનામાં કંઈ પણ ફેરફાર થવા વિના તેમના વિષે વિચાર કરી શકે છે. સંક્રાન્તિ વ્યાપારો એક વિશ્રાન્તિ વ્યાપારને બીજા વિશ્રાન્તિ-વ્યાપાર સાથે સંબન્ધ કરાવનારાઓ હોય છે. અર્થાત્ એક ચોક્કસ વ્યાપારમાંથી બીજા ચોક્કસ વ્યાપારમાં જતાં મનને જે કોઇ વ્યાપાર ધાય છે તેને સંક્રાન્તિ વ્યાપારનું નામ આપી શકાય.

આપણું મન હંમેશાં એક વ્યાપારમાંથી બીજા વ્યાપારમાં હિડતુંજ રહે છે અને આ સંક્રાન્તિ વ્યાપારોનું કાર્ય આપણને એક માનસિક સ્થિતિમાંથી બીજા માનસિક સ્થિતિમાં લઇ જવાનું છે. હવે આવા સંક્રાન્તિ વ્યાપારોની વિશિષ્ટતા એ છે કે ત્હેમનું અન્તરદૃષ્ટિથી અવલોકન કરવું અસક્ય છે. કારણ કે અવલોકન કરવા માટે થોડા સમય સુધી પણ ત્હેમને માનસિક દૃષ્ટિ સ્થાને રાખવાની જરૂર પડે છે. અને આ વ્યાપારો એટલા ધીમ્ર અને અંચળ છે કે જે વિશ્રાન્તિ વ્યાપાર તરફ તેઓ મનને લઇ જતા હોય ત્હેને સ્થોંચ્યા પ્હોંચ્યા ત્હેમને મનમાં જરા પણ શેકવાથી તેઓ અર્થ જોયાં નહિ થઇ જાય છે અને વિશ્રાન્તિ વ્યાપારમાં પ્હોંચ્યા પછી જે ત્હેમનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરીએ તો તેઓ વિશ્રાન્તિ-વ્યાપારના પ્રમાણમાં એટલા ઝાંખા જણાય છે કે ત્હેમનું યથાર્થ રીતે અવલોકન થઇ શકતું નથી. વિચારોનો પ્રવાહ મનમાં એટલી ઝડપથી ચાલે છે કે કોઇપણ વિચારને તે પ્રવાહમાંથી અટકાવી ત્હેમનું અવલોકન કરવા જઇએ તો તે અસક્ષ વિચાર રહેતો નથી; છતાં રૂપમાંજ બદલાઇ જાય છે. જેમ બરફના કંકણને ગરમ હાથમાં લઇએ તો મૂળ સ્થિતિમાં ન રહેતા તે પ્રવાહી થઇ જાય છે તેમ કોઇ સંક્રાન્તિ વ્યાપારનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરવા જતા તે વિશ્રાન્તિ વ્યાપારના રૂપમાંજ જણાય છે. અને તેથી આવા વ્યાપારોનું અવલોકન કરતા લખરડાની ગતિ જાણી લેવા માટે ત્હેને હાથમાં પકડ્યા તથા અધોર્ધ કેવું લાગે તે જોવા માટે ઝડપથી દીવો સળગાવવા સમાન છે.

આવી કલ્પિતતાને લીધે માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં મુખ્ય દોષ એ થાય છે કે સંક્રાન્તિ વ્યાપારોના અસ્તિત્વનીજ અવગણના થાય છે અને મનના સર્વ વ્યાપારો કેવળ વિશ્રાન્તિ વ્યાપારોજ છે એમ માનવાની ભૂલ થાય છે. આ ભૂલને લીધે મનના સ્વરૂપ વિષે જે વિરૂદ્ધ પરસ્પર જને ભૂલભરેલા મત ગંધાયેલા છે, એક મત પ્રમાણે મનનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરનાં ઐન્દ્રિય કલ્પનામાં લાવી શકાય ત્હેવા સંક્રાન્તિ

વ્યાપારો દૃષ્ટિએગર ન થવાથી આવા વ્યાપારોનું અસ્તિત્વ હજી નહિ અને મનના જે કોઈ વ્યાપારો આપણને જણાય છે તે સર્વ એક જીભની સાથે અંતર સંજન્ય વિનાના ઇન્દ્રિય પ્રસક્તો તથા હેમની માનસિક નકલોનાજ બનેલા હોય છે અને આ વ્યાપારો વચ્ચે જે કોઈ અન્ય સંબંધ હોય તે આપણે જાણી શકતાજ નથી આ મતને ઇન્દ્રિયવાદ (Sensationalism) નું નામ અપાયેલું છે કારણ કે તે પ્રમાણે મનમાં અંતર ઇન્દ્રિયમાથી ઉત્પન્ન થયા વિનાના એવા કોઈ પણ વ્યાપારો જણાતા નથી. જીભ મત પ્રમાણે પણ મનના સર્વ વ્યાપારો વચ્ચે સંબંધ કરાવનારા સંક્રાન્તિ વ્યાપારો અન્તર્નિરીક્ષણમાં જણાતા ન હોવાથી તેઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી એમ માનવામાં આવ્યું છે પરંતુ આ મત મનોવ્યાપારો વચ્ચેના અન્ત સંબંધનું જ્ઞાન થઈ શકે છે એમ સ્વીકારે છે અને એમ માને છે કે આ સંબંધોનું જ્ઞાન કોઈ મનોવ્યાપારથી થઈ શકતું નથી અર્થાત્ કોઈ પણ જે વ્યાપારો વચ્ચે સંબંધનું જ્ઞાન કોઈ વ્યાપારથી થઈ શકેજ નહીં કારણ કે પ્રત્યેક વ્યાપાર ક્ષણભંગુર અને અવિત્ત હોવાથી પોતાના જોવાજ સરખા ક્ષણભંગુર વ્યાપારો વચ્ચેના સંબંધ કેવી રીતે જાણી શકે? મનનંદ જાણનાર પોતે સંબંધવાળા વ્યાપારોની સાથે સમસ્થિતિમાં નહીં પરંતુ હેના કરતા ઉચ્ચતર સ્થિતિમાં હોવા જોઈએ અને તેથી આ સંબંધ જાણનાર પોતે ક્ષણભંગુર તથા અનેક નહીં પરંતુ સ્થિર તથા એક એવા આત્મા હોવા જોઈએ આ મત આત્મવાદ અથવા બુદ્ધિવાદ— (Intellectualism) ના નામથી જોળખાય છે

ઉપરના વર્ણન પ્રમાણે આ જન્મે મનો જીવજરેલા જણાય છે. મનના વ્યાપારોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીએ અને વસ્તુઓ વચ્ચે એકસ સંબંધો હોય તો સંબંધ જાણનારા વ્યાપારો મનમાં હોવાજ જોઈએ વ્યાકરણના ઉપધ્યાનથી તથા સમ્યોગી અવયવો વિગેરે આપણા સંક્રાન્તિ વ્યાપારોનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ છે અને આ

વ્યાપારોની સંખ્યા એટલી જાંઘી છે કે કોઈ પણ ભાગમાં આવા સર્વે સૂક્ષ્મ વ્યાપારોના અર્થસૂચક શબ્દો મળી શકતા નથી. વાસ્તવિક રીતે જેમ આપણે જૂરા રંગના પ્રલક્ષ્ણે તથા શરદીના પ્રલક્ષ્ણે ચેતન વ્યાપારો કહીએ છીએ તેમ અને, જો, પણ, થી, વિગેરે શબ્દો જે મનોવ્યાપારોના સંજ્ઞા દર્શાવે છે તેમને પણ ચેતન વ્યાપારો તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ; પરંતુ મનના કેવળ વિશ્રાન્તિ વ્યાપારો ઉપરજ ધ્યાન આપવાની આપણી રેવ એટલી જાણતાં થઈ ગયેલી છે કે તેમના સિવાય બીજા વ્યાપારો માટે આપણી પાસે નામ જણ ભાગ્યે છે. જેમ કોઈ સરખા ઝડપથી ફરતા વાયોસ્કોપમાં જો કે આ આકૃતિઓમાં હંમેશાં ફેરફાર થતા રહે છે છતાં કેટલીએક વખત આ ફેરફાર યથોચ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણને લગભગ જણાતો. પણ નથી અને કેટલીએક વખત ધણીજ ઝડપથી ફેરફાર થાય છે તેમ ચેતન પ્રવાહમાં થતા કેટલાએક વ્યાપારો વધારે સ્થિર જણાય છે અને કેટલાએક એટલી ઝડપથી થાય છે કે તેમના ઉપર એકદમ ધ્યાન પણ આપી શકાતું નથી. પેહલી જાતના વ્યાપારોને ઇન્દ્રિય પ્રવૃત્તિ, માનસિક મૂર્તિઓ, વિચારો, દર્શનો વિગેરેના વિશ્રાન્તિ વ્યાપારો કહીએ છીએ અને ઝડપથી થતા ચેતન વ્યાપારોને માટે ફક્ત સંક્રાન્તિ વ્યાપારોના જ નામ આપણી પાસે છે.

આ સંક્રાન્તિ વ્યાપારોના જોટલીજ ઉપયોગી આપણા ચેતનની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે જે નીચેના ઉદાહરણોથી સહેલાઈથી સમજારી. ધારો કે ત્રણ પુરૂષો આપણને 'ઉલા સ્હો' 'સાભયો' 'લુઓ' એમ કહી સંબોધે. આ શબ્દો સાંભળીને જો કે આ ત્રણેયમાં કોઈ પણ સ્થિતિમાં કોઈ ચોક્કસ વસ્તુ આપણા માનસિક પ્રદેશમાં નથી પરંતુ આપણું મન ત્રણ જુની જુની જાતની અપેક્ષાની સ્થિતિમાં આવી જાય છે, અને જો કે કોઈ ચોક્કસ પ્રેતસાદન તે ક્ષણે મનની સન્મુખ ન હોય પરંતુ જે દિશામાંથી તે આવવાનું હોય

તે દિશાનું જ્ઞાન થાય છે, તેમજ મનમાં ધોતી ધણી લાગણી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. દરે આ મનોવ્યાપારો એવા વિચિત્ર પ્રકારના છે કે તેમની કોઈ અમુક વસ્તુ ન હોવાને લીધે તેમને માટે ઉપરના ગુણ નામો સિવાય આપણી પાસે બીજું કોઈ નામ નથી. તેનીજ રીતે જ્યારે કોઈ જૂલી જવાબેહું નામ સંભારવાનો પ્રયાત્ન કરીએ છીએ ત્યારે પણ આપણું મન આવીજ જાનની સ્થિતિમાં મુકાય છે. આવા સ્મરણ કરવાના એવન વ્યાપારમાં એક જાતનો ભંગ હોય છે, પરંતુ તે ભંગ કેવળ શાન્ત ભંગ નથી પરંતુ ધણીજ ચંચળ હોય છે. આ ભંગમાં તે નામનું જૂન જાણે કે આપણને અમુક દિશામાં દોરતું હોય અને કોઈ વખત જાણે પોતાની પાસે ખોલાવતું હોય અને કોઈ વખત પોતાની પાસેથી આપણને જવા દેતું હોય એમ જણાય છે, કોઈ ખોડું નામ આપણા મનમાં આવે તો આ અસાધારણ ભંગ તેની વિરદ અસર કરે છે અને જાણે કે તે ખોડું નામ તે ભંગના બીજામાં જુદાંવસ્તુ ન હોય તેમ જણાય છે. હવે ધારો કે એકી વખત બે જુદા નામો સંભારવાનો પ્રયાત્ન આપણે કરતા હોઈએ. આ ક્રિયામાં જન્ને બગી જો કે ચોક્કસ વિચાર વસ્તુથી નિરાજા છે છતાં મનમાં એક બીજાથી જુદા જણાય છે. જ્યારે જ નું નામ સંભારવા પ્રયાત્ન કરતા હોઈએ ત્યારે તે બગમાં જ ના નામના સ્મરણ-ભંગમાં જે મનની સ્થિતિ હોય તેનાથી જુદીજ હોય છે. દરેક ભંગમાં આપણને કંઈક પ્રુટતું હોય અને તે જોઈએ છીએ તેથી જીતિ હોય છે. આવી જાતની ખામી કોઈ મનોવ્યાપારની ખામી સમાન નથી પરંતુ એક તીવ્ર જાતનો વ્યાપાર છે. ઘણી વખત જુલાઈ જવાબેહા સખ્દનું જોખું આપણા મનમાં તરતું હોય તથા તે સખ્દ જોઈવાની રીતિનું પણ મનમાં ઉકુ જાન હોય પરંતુ સખ્દ પોતે પ્રત્યક્ષ રીતે મનમાં હોતો નથી. તેમજ કોઈ કવિતાની એકાદ લીટી જુલો ગવા હોઈએ ત્યારે તે લીટીનો ખાલી તાલ મનમાં કુણા કરે છે પરંતુ તેની અન્દરના

શબ્દોના સ્મરણ વ્યાપારમાં આપણને ટમટમાવે છે. ત્યારે કોઇ પુરુષ આપણને કંઈ કહેતો હોય ત્યારે તેનાં વાક્યો સાંભળી તેના કહેવાનો સાર ગ્રહણ કરીએ છીએ પરંતુ આ સાર જો કે આપણા મનમાં રહેલો છે છતાં આપણે તેનું મનમાં ચિત્ર રચી શકતા નથી. તેમજ કોઇ વાત કહ્યા પહેલાં તેને કહેવાનો વિચાર પણ એવીજ ઝાંખી રીતે મનમાં રહેલો જણાય છે. આ વિચાર એક પ્રકારનો માનસિક વ્યાપાર છે પરંતુ તેનો કોઇ પણ ભાગ સ્પષ્ટ રીતે જણાતા વિશ્રાન્તિ વ્યાપારનો બનેલો જણાતો નથી. કહેતી વખતે શબ્દો એક પછી એક મનમાં આવે છે પરંતુ તે વિચાર આ શબ્દોને પોતાના સાથે બંધાયેલતા હોય તો સ્વીકારે છે ને ન હોય તો છોડી દે છે. આવા ઝાંખા મનોવ્યાપારને અમુક વસ્તુ કહેવાનો વિચાર તે સિવાય બીજું ચોક્કસ નામ આપી શકીએ નહીં કોઇ પુરુષ પહેલી વખત કંઈ મોટાટી વાંચતો હોય છતાં થોડીવારમાં ફરેક શબ્દ બરાબર ઉચ્ચાર તથા ભાર સાથે બોલી શકે છે તેનું કારણ એજ છે કે ફરેક શબ્દને પાછળ આવતા વાક્યના સારની ઝાંખી મનમાં થાય છે. આ ઝાંખી તે શરૂ બોલતા શબ્દના જ્ઞાન સાથે મળી ગયેલી હોય છે અને તેથી તે શબ્દ પછીથી આવતા શબ્દોના સારની સાથે બંધાયેલતા રૂપમાં અમુક ભાર સાથે ઉચ્ચારાય છે. જે શબ્દો વ્યાકરણની રચનામાં એક બીજા સાથે જોડાયેલા હોય તો એક શબ્દ વાંચીએ અથવા સાંભળીએ કે તરત બીજા શબ્દની મનમાં ઝાંખી થાય છે. અને આવી રચનાની અમમચેતી એટલી ચોક્કસ હોઇ શકે છે કે કોઇ માણસ કોઇ પુસ્તકનો પુરો અર્થ સ્મરણવાને અશક્ત હોય છતાં તેને એવા ઉચ્ચાર અને છટકી વાંચી શકે કે બીજાઓ એમજ જણે કે તે તેનો ખરો અર્થ સ્મરણને બરાબર છે એવો વિચાર આવી રીતે આપણા મનના લગભગ એક તૃતીયાંશ કે વૈશ્વદેવ વ્યાપારો અનિબંધમાં સ્પષ્ટ ચતુરા વિચારોનો અનિબંધ અપણ માનસિક

ઝાખીઓના બનેલા હોય છે આપણે માનસિક જીવન કેવળ ૨૫૯ વ્યાપારોનું બનેલું હોયું નથી અને જોડતી અમલતા ૨૫૯ વ્યાપારો ધરાવે છે તેનીજ - ૨૫૯ વ્યાપારો પણ ધરાવે છે મનનો વ્યાપાર ક્રમ વરતુઓની યોગ્ય માનસિક આકૃતિઓ ઉપજવવામા સમાઈ જતો નથી પરંતુ આ આકૃતિઓની આસપાસ હોમની સાથે સબ નવવાળા વરતુઓના વિચારો ઝાખી રીને વોટગાયેના હોય છે જેમ સુપની આસપાસ કિરણમાળા રહેતી હોય છે તેમ ચેતનના મધ્ય સ્થાનમા રહેલી પ્રત્યેક માનસિક પ્રતિમા હોના સબની વિચારોથી વોગાયતી હોય છે આ વિચારો ચેતનના મધ્ય સ્થાનમા નહોવાથી ઝાખા અને અરપટ હોય છે અને તેથી આના સબ વ્યાપારોને આપણે ચેતનની કિનારી ઉપરના વ્યાપારો કહીશ

ચેતન પ્રદેશની સરહદ ઉપરના આ મનોવ્યાપારોના સહચારી તન્તુ વ્યાપારોનું સ્વરૂપ પણ હોમના જેવું / છે અમુક ક્ષણે કોઈ ૨૫૯ મનોવ્યાપારોનું સ્વરૂપ પણ હોમના જેવું / છે અમુક ક્ષણે ૨૫૯ મનો વ્યાપાર ચેતન પ્રદેશમા હોય ત્યારે તે વ્યાપારનો સહચારી તન્તુ વ્યાપાર ક્ષણે સમગ્ર હોય છે અને તે વ્યાપારની તન્તુ હોનાના વ્યાપારો તે ક્ષણે મનમા ઝાખા થયા હોય છે એટલે કે હોમના સહચારી તન્તુ વ્યાપારો ક્ષણે થયા ગયા છે તેમજ તે ક્ષણે તે ૨૫૯ વ્યાપારની તરત પાછળ આવનાર મનોવ્યાપારો અરપટતામાથી રપટતા પામતા બન્યા છે એટલે કે હોમના સહચારી તન્તુ વ્યાપારો વધાઈ ઉત્તેજક થતા બન્યા છે આવી રીતે એકજ ક્ષણે મનના ૨૫૯ વ્યાપારની જોડે આગળ ગયેના તેમજ પાછળ આવના વ્યાપારો અરપટરૂપે એની રીતે મળી ગયેલા હોય છે કે હોમનું દ્યુષ્કરણ કરી શકાયું નથી જેમ સગીતમા કમનાર આવતા સુરો એક બીજા ઉપર અસર કરી એક રાગ ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ કમનાર ઉત્પન્ન થતા મનોવ્યાપારો એક બીજા સાથે ભળી બધા પ્રેમ ક્ષણે અદિત વ્યાપાર ઉપજાવે છે

ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ કે પ્રત્યેક મનોવ્યાપારમાં જ્ઞાનોત્પાદક ગુણ હોય છે, અને જે વસ્તુ વિષે તે જ્ઞાન બિપજવે છે, તેને તે વ્યાપારની વસ્તુ કહેવાય છે. હવે આ ગુણ સર્વે વ્યાપારોમાં સરખી રીતે હોતો નથી. કેટલાએક વ્યાપારો હેમની વસ્તુનું માત્ર સંસર્ગ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ તે વ્યાપારની આસપાસ હેમની વસ્તુના સંબંધોના મનોવ્યાપારોની કિરણમાળા એટલી અસ્પષ્ટ તથા ઝાંખી હોય છે કે તેનું જ્ઞાન ફક્ત તે વસ્તુ જ મનમાં જે છાપ પાડે છે તેમાં સંકુચિત થયેલું હોય છે. આવા વ્યાપારો આપણને હેમની વસ્તુની સાથે મળી પરિચય જ કરાવે અને તેથી હેમને પરિચય વ્યાપારો કહીશું. બીજા વ્યાપારો એવા હોય છે કે તેઓ હેમની વસ્તુઓનો ફક્ત પરિચય નહીં પરંતુ હેમના સંબંધોનું પણ જ્ઞાન કરાવે છે. આવા પ્રત્યેક વ્યાપારમાંથી હેમના સંબંધ વ્યાપારોની કિરણમાળા વધારે પ્રસરેલી તથા ઝોાછી અસ્પષ્ટ હોય છે. આ વ્યાપારો હેમની વસ્તુઓનું હેમના સંબંધો સાથેનું સુરેખ તથા સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવે છે તેથી હેમને સુરેખ જ્ઞાન વ્યાપારો કહીશું.

પ્રત્યેક ઇચ્છાપૂર્વક મનોવ્યાપારમાં હમેશાં અમુક વિષય હોય છે કે હેમની આસપાસ તે વિષયને લગતા વિચારોની કિરણમાળા ફરતી હોય છે. જે કોઈ વિચારની વસ્તુ આ વિષય સાથે આપણા અનુભવ સંબંધ ધરાવનારી તથા બંધબેસતી હોય છે તે વિચારને આ કિરણમાળામાં સમાન મળે છે અને આવી રીતે જ્યારે તે વિચાર તે કિરણમાળાના બીજા વિચારો તથા તે વિષય સાથે બંધ બેસતો હોય છે ત્યારે તે ખરો તથા શુદ્ધિપૂર્વક છે એમ જણાય છે. આ નિયમને અનુસરીને પ્રત્યેક ભાષાના શબ્દો એક બીજાની સાથે લાંબા સાદચ્ચર્મને લીધે પરસ્પર સંબંધ અથવા વિરોધ દર્શાવનારા ગુણો ધારણ કરે છે. તેમજ કોઈ વિષય વિષે બોલતાં અમુક ભાષાના શબ્દોથી શરૂ કર્યું હોય તો તેજ ભાષાના શબ્દો આપણા મોંમાં

આવે છે અને જે કોઈ પારકી ભાષાનો શબ્દ વચમાં આવે તો તરત આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષાઓ જાણના હોઈએ અને અંગ્રેજીમાં કોઈ વાચ્ય શરૂ કરીએ તો એક પછી એક અંગ્રેજી શબ્દો જ ઉચ્ચારાય છે, અને કોઈક વખત જ ગુજરાતી શબ્દો ભેળાય છે તથા આવી રીતે અંગ્રેજી શબ્દોનું આપણા મનમાં પરસ્પર સાદૃશ્ય કેનગ ધાર્મિક રીતે ઉદભવતું નથી, પરંતુ તે સાદૃશ્યની પ્રતીતિ આપણા મનમાં વધારે નહીં તો ઝાંખી પણ હોય છે. કારણ કે બોલતા બોલતા જે એકાદ ગુજરાતી શબ્દ મોંમાં આવી જાય તો શબ્દોની વિરોધતાને ત્રીધે તરત આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે હવે ઉપર જણાવેલા સાદૃશ્યનું એક મુખ્ય પરિણામ એ છે કે કોઈ પુરુષની વાણી સાંભળતા સવ શબ્દો એકજ ભાષાના છે અને તે ભાષામાં પણ અમુક એકજ અર્થમાં વપરાતા શબ્દો છે તેમજ તે સર્વે શબ્દો વ્યાકરણના પરિચિત ક્રમમાં ગોઠવાયેલા છે એવી ઝાંખી પણ પ્રતીતિ થાય તો ઘણી વખત આપણે જે સાંભળીએ છીએ તે અર્થવાણુ તથા ખરૂં છે એવું જાન થાય છે પરંતુ તે વાણી સાંભળવામાં કોઈ પારકી ભાષાનો શબ્દ આવી જાય અથવા વ્યાકરણની ભ્રમ જણાય અથવા તેજ ભાષાનો પરંતુ કોઈ અનુચિત શબ્દ વચમાં આવી જાય તો ત્હને ખરૂં માની લેતા આપણું મન તરત આચ્છાદિ ખાય છે આ ઉપરથી જણાશે કે કોઈ પણ વિષયના અર્થ-સૂચનની પ્રતીતિ ભાવદર્શક (affirmative) નહીં પરંતુ અભાવદર્શક (negative) છે અર્થાત્ તે વિષયની કિરણમાળાના વિચારો વચ્ચે વિરોધનો અભાવ તેજ તે પ્રતીતિનું કારણ છે

તેવીજ રીતે આપણે કાંઈ સાંભળીએ અથવા વાંચીએ ત્હેના શબ્દો એક જ ભાષાના હોય તથા પરસ્પર સાદૃશ્ય ધરાવનારા હોય તેમજ વ્યાકરણની રચના જરોજર હોય તો કેવળ અર્થરહિત વાક્યો પણ ખરા હોય તેમ આત્મા જગે અને કોઈ વખત તો તે

ખોટા છે તેવી શંકા પણ આપણા મનમાં થજે નહીં. ધણી વખત બાપણુકર્તાઓ, વર્તમાનપત્રમાં લખનારાઓ તથા લેખકાના વાચકો-માથી આ વિશેના ઉદાહરણો મળી આવે છે ' પક્ષીઓએ હેમના પ્રાત કાળના સંગીતથી જુદોને લરી મુઝ્યા તથા આસપાસની હવાને શીતળ બીની અને મનોહર બનાવી મુકી ' આ વાક્યો એક વર્તમાનપત્રમાં પ્રકટ થયેલું હતું અને ધણી વાચકોએ ઉતાવળથી હેને અર્થ રહિત મણવા વિના વાચી કહાડ્યું હશે કાંઈ પણ શબ્દો વચ્ચે આપણા અનુભવમાં સાહચર્ય હોય તો એવા શબ્દોનો અર્થ રહિત સમૂહ ઉપર ચોટીયા વાચકની દષ્ટિમાંથી શંકા ઉપજાવ્યા વિના પસાર થઈ શકે છે

ઉપગતી સર્વે ભટ્ટીકતથી જણાશે કે મનના વ્યાપારમાં જહેને આપણે વિશ્રાન્તિ વ્યાપારો કહ્યા તેજ આપણુ ધ્યાન વધારે ખેંચે છે. સંક્રાન્તિ વ્યાપારોનું જ્ઞાન આપણને જાણી રીતે યાગ છે તેમજ જુદા જુદા પુરુષો એક જ વસ્તુમાંથી એક જ અનુમાન દોરતા હોય અર્થાત્ અનુમેષ તથા અનુમાન એ જન્ને વિશ્રાન્તિ વ્યાપારો સવમાં સરખા હોય પરંતુ એક વિશ્રાન્તિ વ્યાપારમાંથી બીજા વિશ્રાન્તિ વ્યાપારમાં વધ જતો સંક્રાન્તિ વ્યાપાર પ્રત્યેક પુરુષમાં જુદો હોઈ શકે. ધાગે કે નામના એકજ મનોવ્યાપારમાંથી કેટલાએક પુરુષો વિચાર કરવાનું શરૂ કરે છે અને તેઓ સર્વે તેમાંથી ન્યાયપૂર્વક નીક્ષણના ય નામના અનુમાન ઉપર આવે છે હવે આ અનુમાન ઉપર લઈ જનારા સંક્રાન્તિ વ્યાપારો કાંઈકમાજ સરખા હોઈ શકે એક પુરુષમાં આ સંક્રાન્તિ વ્યાપાર અગ્રેજી બાપામાં થતો હોય, બીજામાં મુજરાતી બાપામાં થતો હોય. કાંઈના મનમાં અનુમાન કરતી વેળાએ ચતુ ઇન્દ્રિયમાંથી ઉપજતા માનસિક ચિત્રો હોય તો કાંઈના મનમાં સ્પષ્ટ ચિત્રો વ્યાપાર એકજ છે જ્યાં પ્રત્યેક પુરુષને જુદા જુદા સંક્રાન્તિ વ્યાપારો આ અનુમાન ઉપર લઈ જાય છે

૪. હવે આપણે ચેતન પ્રવાહના ચોથા લક્ષણ વિશે જોઈએ. આ લક્ષણ એ છે કે પ્રત્યેક મનોવ્યાપારથી પોતાની બાબ એવી વસ્તુનું જ્ઞાન મળતું જણાય છે. આનો અર્થ એ છે કે વિચાર અને વિચારનો વિષય જ્ઞાના અને જેવ-એ જન્ને પરસ્પર ભિન્ન જણાય છે. જાતા એટલે મનોવ્યાપાર આપણો પોતાનો છે એમ જણીએ છીએ. પરંતુ જેમ વસ્તુ તેરી રીતે આપણા પોતાના મનોવ્યાપારની જ છે એમ મનાતું નથી. કારણ કે આપણા તેમજ પારકાના વિચારો એક વિષય વિશે જની શકે છે. આવી રીતે મનોવ્યાપારોની વિવિધતામાં વિષયની એકતા જણાતી ટોવાથી વિચારનો વિષય વિચારથી ભિન્ન માનવાનું કારણ મળે છે.

કોઈપણ અગાઉ ન અનુભવાયેલી વસ્તુનો જ્યારે પહેલી વખત મનોવ્યાપાર થાય છે ત્યારે પ્રથમ તો તે વસ્તુ અને તહેને જણનારો મનોવ્યાપાર એ જન્ને વચ્ચે ભેદનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે તે વસ્તુનો તે મનોવ્યાપારથી સ્વતન્ત્ર અનુભવ ન મળવાથી તહેનું જ્ઞાન તરીકે વસ્તુ જ્ઞાન મળતું અસાધ્ય છે પરંતુ પાછળથી જેમ જેમ અનુક્રમના વ્યાપારોથી એક જ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે મનોવ્યાપાર અને વસ્તુની ભિન્નતાનું દર્શન થાય છે પહેલાં તો જે વસ્તુ પોતાના પ્રદેશમાં આવે છે તહેનું જ જ્ઞાન, જાતા જને જેવનો ભેદ જાણ્યા સિવાય મનને થાય છે, પરંતુ પાછળથી વારંવાર અનુભવ વડે તે વસ્તુનો જાતા પોતે છે એવું આત્મજ્ઞાન થાય છે. આ જન્ને જાતના જ્ઞાનમાં પહેલું જ્ઞાન પ્રાથમિક હોય છે જાત્યાવસ્થામાં આવું જ્ઞાન થાય છે તેમજ પ્રૌઢાવસ્થામાં પણ કોઈ કોઈ વખત મૂર્છાનામાં તથા ઇન્દ્રિયોને મન્દ કરી નાખનારા પદાર્થો સુષ્પા અથવા પીવાથી વસ્તુઓનું જાણું જ્ઞાન પોતે તે વસ્તુઓને જાણે છે તેવા આત્મ જ્ઞાનથી વિભક્ત સ્થિતિમાંથી મળે છે. આ વાતને ધણા પુરોષો કે જેઓને આવો અનુભવ થયો છે તે ટેકા આપે છે. પરંતુ પુખ્ત વયના ચેતનમાં તો આ મને અવરાદ રહે જ જણાય છે, કારણ કે

સાધારણ રીતે તો આના ચેતનમા પોતાના અને તેમના બેદનુ જ્ઞાન સર્વે પ્રકારના મનોવ્યાપારમા રહેલું હોય છે

ઉપરના વિવેચનમા આપણે વિચાર અને તેના વિષયને સરખાવ્યા છે હવે જ્ઞાનસંસ્થાસ્થમા આ વસ્તુનો શો અર્થ છે તે આપણે તપાસવાની જરૂર છે સાધારણ રીતે આપણે એમ મદમજાએ જીએ કે વિચારના વિષય એટલે આપણા નાનની જઘાર અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુ કે જઘેના વિરે આપણા મનમા કંઈ પણ મનોવ્યાપાર થાય છે આની રીતે 'કોલમ્બસે ઇ સ ૧૪૯૨મા અમેરીકા શોધી કઢાડ્યો' એમ કહેવાના મનોવ્યાપારમા તેનો વિષય શો છે એમ પુછીએ તો કોઈ કહેશે કે 'કોલમ્બસ,' કોઈ કહેશે કે 'અમેરીકા' તો, કોઈ કહેશે કે 'અમેરીકાની શોધ' પરંતુ આમાંથી એકે આ વિચારનો વિષય નથી જો કે એ વિચાર અમેરીકાની શોધ વિષે છે પરંતુ તેનો વિષય તો 'કોલમ્બસ' ઇ સ ૧૪૯૨મા અમેરીકાનું શોધી કઢાડ્યું' એ આખું વાક્ય છે. કારણ કે જે સર્વે વિરે અમુક વિચાર હોય તે સર્વે તે વિચારનો વિષય બને છે

ખીજી એક વાત લક્ષમા એ રાખવાની છે કે કોઈ વિચારનો વિષય જમે તેટલી સુક્ષિત તથા જુદી જુદી વસ્તુઓ વિરેના હોય પરંતુ તે વિચાર પોતે તો એકજ અવિકલ્પ મનોવ્યાપાર છે કેટલાએક જ્ઞાનસંસ્થાસ્થીઓ એમ માને છે કે જ્યારે જ્યારે વિચારનો વિષય ધણા ભાગેના બનેતો હોય છે ત્યારે તે વિચાર પણ એક ભાગેના એક મનોવ્યાપાર એ પ્રમાણે તેટલા જ જુદા જુદા સ્વરૂપ મનો વ્યાપારના મિશ્રણનો બનેતો છે પરંતુ ઉપરના એ પ્રકરણમા આપણે જોઈ ગયા જેમ આ એક મોડી જૂન છે ધારો કે 'અજ્ઞાના પાના મેજ ઉપર પડ્યા છે' એ વિચાર મનમા થયો આ વિચાર અજ્ઞાનો વિચાર મેજનો વિચાર, તથા તેની ઉપર પડવાના વિચાર એ જુદા જુદા વિચારોના મિશ્રણથી બનેતો નથી પરંતુ તે એકજ વિચાર છે, અને 'અજ્ઞાના પાના મેજ ઉપર પડ્યા છે' એ આખું વાક્ય તેનો વિષય છે

૫. હવે આપણે ચેતનનું છેલ્લું તથા અમત્યનું લક્ષણ તપાસીશું. આ લક્ષણ એ છે કે મને પોતાના પ્રત્યેક વ્યાપારમાં તેના વિષય માધી કેટલાએક ભાગોમાં રસ લઈ લેમના ઉપર ધ્યાન આપવાની તથા કેટલાએકની અવગણના કરવાની ઇચ્છા શક્તિ ધરાવે છે. કોઈ વસ્તુને પસંદ કરી લેના ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ તથા વિચાર કરીને અનેક કાર્યોમાંથી અમુક જ કાવ કરીએ છીએ, તે સર્વે મનની ઇચ્છા-શક્તિનાં ઉદાહરણો છે. પરંતુ કોઈ વસ્તુનું ઇન્દ્રિયો વડે જ્ઞાન મેળવતા પછી તેના અમુક લક્ષણો ઉપર ધ્યાન આપીએ અથવા બાર હર્ષએ તે મનની ઇચ્છા શક્તિ બતાવે છે. ધરીયાળમાં એક જ કમ પ્રમાણે અને એકેજ જાતના ટીક ટોંક, ટીક-ટોંક એમ અવાજ યતા હોય તે અવાજોના જુદા જુદા ભાગો ઉપર બાર આપીને સાબળીયુ તો ધરીકમાં જુદી જુદી જાતના અવાજો યતા હોય એમ ભાગે છે. કપડા ઉપર ટપકા ટપકા હોય તો અમુક રીતે જોવાથી એક આકારમાં અને બીજી રીતે જોવાથી જુદા જ આકારમાં તે ટપકા ગોઠવાયા હોય તેમ જણાય છે. આકારમાં વાજાં યમા હોય ત્યારે જોઈયુ તો કોઈ વાદ્યોના અમુક ભાગો તરફ જ ધ્યાન આપવાથી જાણે તે વાદ્યું હાથી, ઉટ્ટ, કે બીજા પ્રાણીના આકારનું હોય તેમ ભાગે છે. આવી રીતે વસ્તુઓના ચમે તે ભાગો ઉપર ધ્યાન આપીને પોતાના જ હૃદયિન્દ્રિયથી જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ પ્રત્યેક ચેતન વ્યાપારમાં રહેલી છે.

હવે ઇચ્છા શક્તિના વ્યાપારમાં અમુક ભાગો તરફ વધારે ધ્યાન આપવાની જોટલી જરૂર છે તેટલી જ જરૂર બીજા ભાગોની અવગણના કરવાની છે. કેટલાએક ઉદાહરણો વડે આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સ્પષ્ટ થશે. પ્રથમ તો આપણી ઇન્દ્રિયો પસંદગી કરવાની શક્તિ, ધરાવનારાં અવયવો છે. આનો અર્થ એમ નથી કે ઇન્દ્રિયોમાં ઇચ્છા શક્તિ રહેલી છે. પરંતુ એ છે કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનું બેધારણ એવું છે કે તે અમુક જાતના પ્રોત્સાહનો જ પોતાના જ્ઞાનતન્ત્રો વડે

મગજમાં લઈ જાય છે. પદાર્થ સાચનો એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે કે
 'ભૌતિક વિશ્વમાં પ્રકૃતિના પરમાણુઓની પ્રકંપમય ગતિઓ શિવાય
 બીજું કશું નથી. આપણી જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો આવા જુદા જુદા
 વેગવાળા પ્રકંપોને ગ્રહણ કરી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉપજાવે છે. આવી રીતે
 પ્રકંપોમાં અમુક વેગ હોય તો તે કઈંદ્રિયવડે ગ્રહણ થાય છે; તેથી
 વધારે વેગ હોય તો અશુ-ઈન્દ્રિય વડે ગ્રહણ થાય ॥ અને જો
 અત્યંત વેગ હોય તો કોઈ પણ ઇન્દ્રિય હેતુ ગ્રહણ કરી શકતી નથી.
 આવી રીતે અન્તરેદ રહિત પરમાણુઓના પ્રકંપોમાંથી વિવિધ
 જાતનાં ભેદવાળાં પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલી છે.
 હવે જેવી રીતે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય અમુક જાતનાં પ્રત્યક્ષોને ગ્રહણ
 કરે છે અને બીજાંઓની અવગણના કરે છે તેમ મન પણ પછીથી
 ઇન્દ્રિયોનાં પ્રત્યક્ષોમાંથી પોતાને મળે તેમ અમુક ઉપર ધ્યાન
 આપવાની અને અમુકની અવગણના કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. જે
 વસ્તુઓમાં આપણને ર પડે છે તે વસ્તુઓના પ્રત્યક્ષો ઉપર
 આપણે સાધારણ રીતે વધારે ધ્યાન આપીએ છીએ. વળા એકજ
 વસ્તુમાંથી જ જે વિવિધ જાતના પ્રત્યક્ષો આપણને મળે છે તે સર્વેમાંથી
 એક પ્રત્યક્ષને પસંદ કરી તેને તે વસ્તુનું ખરે સ્વરૂપ દર્શાવનાર
 માનીએ છીએ અને બીજાંઓને ફક્ત તે વસ્તુના આભાસો કહીએ
 છીએ. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ વર્ણને આદી જાણમાં ઉભા રહીને
 જોઈશું તો ખરોખર જોઈ નહીં જણાય અને આવા પ્રત્યક્ષોને
 આભાસરૂપ માનીશું. પરંતુ વર્ણવના મધ્ય બિન્દુની સીધી લીટીમાં
 આપણી દષ્ટિ રાખીને ઉભા રહ્યા પછી જે પ્રત્યક્ષ મળે છે તેને
 આપણે તે વસ્તુના ખરા પ્રત્યક્ષ તરીકે પસંદ કરીએ છીએ. તોપના
 અવાજનું ખરે પ્રત્યક્ષ તો જ્યારે આપણે તોપની પાસેજ કાન રાખીને
 ઉભા રહીને આભાસોને હોનેજ ગણાય. અને જુદા જુદા અન્તરથી
 તેના જે સ્વાસ્થ્યે સંભળાય તે જુદા જુદા એટલે નાના મોટા હોવા
 જતા પણ તેઓ સર્વે એકજ તોપના અવાજથી જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો

એમ આપણે તોપના ખરા અવાજની માનસિક દૃષ્ટના કરી
તેમની તે દૃષ્ટનાની સાથે સરખામણી વડે કદી શકીએ છીએ.
આવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ અસખ્ય જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો ઉપજાવે
છે પરંતુ આ પ્રત્યક્ષોમાંથી અમુક એકને ત્વેના ખરા પ્રત્યક્ષ તરીકે
પસંદ કરીએ છીએ.

આથી આમજ સાલતા આપણે અનુભવ તે આપણે ધ્યાન
આપીને પસંદ કરેલા વસ્તુઓના જ્ઞાનનો સંગ્રહ તે સિવાય બીજું
કંઈ જ નથી. પ્રત્યેક માણસનો અનુભવ જુદો હોવાનું મુખ્ય કારણ
એ છે કે તે પોતાને જ પસંદ પડેલી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપી
પોતાનો અનુભવ બાંધે છે આપણે રોજ કીડીયો, માખીઓ, વિગેરે
જન્તુઓને જોઈએ છીએ પરંતુ કોઈ જન્તુસાત્તી સિવાય બીજા
મનને તેમના વિશે ઓછાસ જ્ઞાન હોતું નથી. ધારો કે ચાર માણસ
હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરવાને નીકળ્યા એક સારા શહેરોની બાંધણી
જોવા લામક ઇમારતો, સુંદર દેખાવો વિગેરેનું જ્ઞાન મેળવશે, બીજો
જુદા જુદા શહેરોમાં દાણા, કાપડ વિગેરેના ભાવ તાલ સા શા છે,
કયા દેશમાં ધડોનો પાક વધારે છે, કયા દેશમાં રૂની પેદાશ વધારે
છે તે સર્વની ખબર બેગી કરશે ત્રીજો કયા શહેરમાં મીઠાઈ સારી
મળે છે, કયા ભાગમાં મેવો સારો મળે છે, વિગેરે ખાવાની વસ્તુઓનું
જ્ઞાન મેળવશે, ત્યારે ચોથો વળી કયા શહેરના લોકો વધારે કેળવણીયા
છે, કયા ભાગમાં સ્ત્રીઓને વધારે છુટ છે વિગેરે સામાજિક જ્ઞાન બેઠું
કરશે એક જ વિષયમાંથી પ્રત્યેક જણ પોતાને મનપસંદ વસ્તુઓ
ઉપર ધ્યાન આપી પોતાનો અનુભવ રચશે.

ઉપરની દૃષ્ટીકત ઇન્દ્રિયો વડે મળતાં અનુભવને લગતી છે પરંતુ
આ અનુભવમાંથી જુદાપૂર્વક જ્ઞાન મેળવવામાં પણ મનની પસંદ
કરવાની શક્તિ મુખ્ય રથાન ધરાવે છે, કોઈ પણ અનુમાન મિદ્ધ
કરવાને ત્વેનું યોગ્ય પ્રમાણ શોધી કઠાડવું તેમજ કોઈ કાર્ય કરવાને
ત્વેના યોગ્ય સાધનો મોખી કઠાડવા એ બંને વ્યાપારોમાં મનને અનેક

વસ્તુઓમાંથી અમુક જ જાંઘ બેસતી વસ્તુઓને પસંદ કરીને વીણી
 સેવાની જરૂર રહે છે, અને જે મનુષ્ય થોડા વખતમાં આવી ખરી
 વસ્તુ પસંદ કરે છે તેને જુદિયાળી કહીએ છીએ. હુનરકળાના
 પ્રદેશમાં પણ જે પુરુષ સર્વે ગોઝ અને સુંદર વસ્તુઓને પસંદ કરી
 હોમને પોતાની ગ્યનામાં ગુચે છે તે ખરો કારીગર તથા કળાકૌશ-
 લ્યવાળો કહેવાય છે. કંઈ પણ દોષરહિત સુંદર મુખાકૃતિ મીતરવામાં
 ચિત્રકારને ભાગ્યેજ કાંઈ એવો પુરુષ અથવા સ્ત્રી મળી આવે કે
 જહેનું મુખ સર્વાંશે સુંદર હોય. પરંતુ જુદા જુદા પુરોના મુખના
 સુંદર અવયવો એટલે કાંઈનું સુંદર કપાળ, કાંઈની સુંદર આંખો,
 કાંઈનું સુંદર નાક એમ પસંદ કરીને તે સર્વેને એક આકૃતિમાં ઉતાર-
 શકામાં હોવું આદુર્ભ ગ્રહેલું છે. પરંતુ મનની પસંદ કરવાની શક્તિનું
 મોટી મુખ્ય સ્થાન તો વર્તનના પ્રદેશમાં રહેલું છે કાંઈ પણ પુરુષ
 નીતિમાન ત્યારે ગણાય કે જ્યારે તેની ઇચ્છા ગતિ એટલી દૃઢ
 થયેલી હોય કે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વૃત્તિઓના માનસિક વિગ્રહમાં કદ
 રૂતિને જ પસંદ કરવા તરફ તેનું વલણ હોય મનુષ્યના મનમાં
 અનેક જાતના વિચારો તથા વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ
 સર્વેમાંથી આપણે સ્વાર્થ સાધે એવી પરંતુ અનિષ્ટ વૃત્તિઓને દામી
 ઈશ્વરેશ નીતિમય વૃત્તિઓનું ઇચ્છાપૂર્વક પોષણ કરવું એના કરતા
 વધારે મુશ્કેલ કાર્ય મનુષ્યની ગતિમાં જ નહીં. ઇચ્છા શક્તિનું
 પ્રત્યેક કાર્ય આપણા વર્તનના બધારણમાં અંજભૂત થાય છે અને
 તેથી જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા આપણે કરીએ
 છીએ ત્યારે તે ભવિષ્યમાં આપણુ જીવન કેવા પ્રકારનું બનાવવા
 માગીએ છીએ તેનો નિશ્ચય કરવા સમાન છે

મનની પસંદ કરવાની શક્તિનો આવી રીતે જુદા જુદા પ્રદેશોમાં
 આનિર્ભાવ થાય છે. કંઈ વસ્તુ પસંદ કરવા ગોઝ છે અને કંઈ નથી
 તે વિષયમાં સાવારણુ રીતે બહુ મનમોહ જણાશે નહીં પરંતુ એક
 બાબત એવી છે કે જેમાં કાંઈ પણ જે પુરો એક સરખી રીતે પસંદ

નહીં કરે. આ બાબત એ છે કે પ્રત્યેક પુરુષ સકાર વિશ્વની વસ્તુઓને 'મદારી' તથા 'મદારા સિવાય બીજાની' એમ બે ભાગોમાં નાખી વહેંચી નાખી જે જે વસ્તુઓને 'મદારી' એ વિરોધજી લગાવી સકાય તેમનામાં સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી અનન્ય રસ લેછે. કોઈ પણ પુરુષને પારકાની વસ્તુઓમાં પોતાની વસ્તુઓ જેટલો રસ પડતો નથી આપણુ પોતાનું તે અન્ય પુરુષનું પારકું અને બીજાઓનું પોતાનું તે આપણુ પારકું' એવી રીતે દરેક પુરુષના મનમાં બે વિભાજો હોય છે કોઈ બીજાને પુરુષ આપણા મનમાં જાગતું માત્ર એક પ્રાણી ■ અને તેના મનમાં આપણે માત્ર એક પ્રાણી છીએ આવી રીતે પ્રત્યેક પુરુષ અખિસ સૃષ્ટિને પોતાના જ દષ્ટિ બિન્દુથી બે ભાગોમાં વહેંચી નાખે છે

પ્રકરણ આઠમું.

આત્મચિંતન.

દરે આપણે મનનું સ્વરૂપ વધારે બારીકાથી તપાસીએ છીએ આપણે જોયું તેમ મનની એક મુખ્ય વિવેકશક્તિ એ છે કે મન પોતાને જાણી શકે ■ અર્થાત્ તેને બાહ્ય વસ્તુઓની પ્રતીતિ થાય છે તેટલું જ નહીં પરંતુ આત્મ પ્રતીતિ પણ થાય છે ગમે તે જાતનો વ્યાપાર મનમાં ચલે હોય પરંતુ તે વ્યાપાર ચલી વખતે તે આપણે પોતાનો છે અને આપણે પોતે તે વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરીએ છીએ એમ થોડે ધણે અંશે અવશ્ય જાણીએ છીએ આવી રીતે જ્યારે આપણે એમ કહીએ કે મન તે પોતે પોતાને જાણી શકે ■ ત્યારે અમત્યનો પ્રશ્ન એમ થાય છે કે મન 'પોતે' એટલે શું અને 'પોતાને' એટલે શું ? આ બન્ને મનમાં જુદા જુદા રૂપો

છે. જ્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે ‘ હું અમુક વિચાર કરું છું ’ ત્યારે હું અને મ્હારો પોતાનો વિચાર તે બન્ને આપણા મનના ચાતા અને જેવનો સંબન્ધ ધરાવનાર સ્વરૂપો છે. હવે આ બન્ને સ્વરૂપો જોઈને આપણે ‘ આન્તરાત્મા ’ અને ‘ બાહ્ય આત્મ ’ કહીશું તો મનનાં લક્ષણો અને તેમાં પ્રથમ બાહ્ય આત્માનું સ્વરૂપ તપાસીશું.

૧. બાહ્ય આત્મા.

પ્રથમ તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આત્માનાં બાહ્ય સ્વરૂપમાં શેનો શેનો સમાવેશ થાય છે ? ઉપર આપણે કહ્યું કે જોઈને આપણે ‘ પોતાને ’ કહીએ છીએ તોનો આ સ્વરૂપમાં સમાવેશ થાય છે. પરંતુ જોઈને આપણે ‘ પોતાને ’ કહીએ છીએ અને જે કાંઈને ‘ પોતાનું ’ કહીએ છીએ તે બે વચ્ચે ભર્યાં જાંધણી મુશ્કેલ છે. કેટલીએક વસ્તુઓ જોઈને આપણે ‘ પોતાની ’ કહીએ છીએ તો મનને આપણે પોતાને જેમ મધુના હોષ્ટએ તેમ મણીએ છીએ આપણી કીર્તિ, સંતતિ તથા સંપત્તિ જેમ આપણું પોતાનું શરીર પ્રિય હોય તેમ પ્રિય લાગે છે અને શરીરના મુખ દુઃખથી જે વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવીજ વૃત્તિઓ જોઈને જોઈને ઉત્પન્ન થાય છે. તેટલું જ નહીં પરંતુ આપણું શરીર તે આપણે પોતેજ છીએ કે માત્ર આપણું પોતાનું જ એ પ્રશ્ન પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે અને મધુઓ શરીરને પોતાથી (એટલે પોતાના આત્માથી) જિજ્ઞાસુ ધારી જેમ પોપટ પાંજરામાં પુરાયો હોય તેમ આત્માને શરીરથી માટીના ધરમાં પુગાયેલો માને છે. આવી રીતે ‘ પોતે ’ અને ‘ પોતાની ’ જોઈને કહી શકાય તેવી, વસ્તુ ’ તે બે વચ્ચે એટલો જાડ સંબન્ધ કે કાંઈ વસ્તુ પોતાની હોય તોને આપણે પોતાને જેમ મ્હાતા હોષ્ટએ તેમ મ્હાષ્ટએ છીએ. આમ હોવાથી ‘ પોતાને ’ એ શબ્દને વિશાળ અર્થમાં વાપરીએ તો જોઈને જે સર્વેને ‘ પોતાનું ’ કહી શકાય તે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. પોતાના સંબન્ધીઓ, મિત્રો, ઘર, હુમત્રાં મિત્રો વિગેરે પોતાને પોતાનો બાહ્ય આત્માજી કહી શકાય આવી રીતે બાહ્ય આત્માને

આ વિશાળ અર્થમાં લઈને હવે તેનું વર્ણન ત્રણ વિભાગમાં
 વહેંચીશું:—

૧. તેના વિભાગો.

૨. તેમને અંગે જે લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વે.

૩. તેમની પ્રેરણાથી જે કાર્યો થાય છે તે સર્વે.

૧. બાહ્ય આત્માના વિભાગો મુખ્ય ત્રણ છે:—

પ્રકૃતિમય આત્મા (The material Me)

સામાજિક આત્મા (The social Me)

મનોમય આત્મા (The spiritual Me)

પ્રકૃતિમય આત્મા—આ વિભાગમાં જે કોઈ ચેતનમય તથા જીવવસ્તુને
 આપણી પોતાની હદી સહીએ તે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ
 તો આપણું શરીર તે આપણા બાહ્ય આત્માનું મુખ્ય અંગ છે.
 આપણને પોતાને અને આપણું શરીર એ બન્નેને બધું પ્રસંગે
 એક જ માનીએ છીએ. તે પછી આપણા વસ્ત્રો આવે છે. 'એક
 જુની કહેવત પ્રમાણે મનુષ્ય આત્મા, શરીર અને વસ્ત્રો એમ ત્રણ
 ભાગનો બનેલો છે એ કહેવત કેવળ ખોટી નથી. આપણાં વસ્ત્રોને
 આપણી સાથે એટલાં તો એકમય ધારીએ છીએ કે આપણને તે
 એમ પુછવામાં આવ્યું હોય કે મેંમાં અને કાંઈમાં કપડાં પરન્તુ
 સુંદર શરીર અને સુંદર તથા સ્વચ્છ કપડાં પરન્તુ કઠારું શરીર
 એ જેમાંથી પસંદ કરે તો બધાં પુરો જરૂર બીજા વસ્તુ પસંદ
 કરશે. આ પછી આપણું કુટુંબ આવે છે. આપણા માતા પિતા,
 સંતાનો વિગેરે જે સર્વેમાં એક જ રૂધિર વહે છે તેઓ સર્વેને
 આપણા બાહ્ય આત્માનાં જ અંગો તરીકે ગણીએ છીએ. તેઓનું
 મુખ્ય દુઃખ અને આપણું સુખ દુઃખ એક જ સ્વમયજીએ છીએ અને
 તેઓનું માન અપમાન પણ આપણા માન અપમાન જેવું ગણીએ
 છીએ. તે પછી આપણા ઘરને પણ આપણા પોતાની માફક ચાહીએ
 છીએ અને તે જમે તેવું હોય છતાં આપણને તો તે સારું જ લાગે

છે. આપણું દ્રવ્ય પણ જીવ જેવું વ્હાલું લાગે છે અને કેટલાએકને તો પોતાના જીવ કરતાં પણ વધારે વ્હાલું લાગે છે. દ્રવ્યમાં પણ વારસામાં મળેલા દ્રવ્ય કરતાં જાત મહેનતથી પેદા કરેલું દ્રવ્ય દમણાં વધારે પ્રિય લાગે છે અને એ દ્રવ્યનો નાશ થયો હોય તો મળે આપણું જીવન સંકેચાઈ ગયું હોય તેમ લાગે છે. કોઈ માણસના દ્રવ્ય વિશે જોણતાં એની પાસે આદરો 'જીવ' છે એમ આપણી ભાષામાં કહીએ છીએ તે ઉપરની વાતને અનુમોદન આપે છે.

સામાજિક આત્મા-અનુબંધનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેનું જીવન સામાજિક છે. બીજા પુરો સાથે મળી આપણા જીવનના જરૂરી કાર્યો સાધવાની સર્વે અનુયોગી નૈમર્તિક પ્રેરણા રહેતી છે અને આ પ્રેરણાની સાથે જનસમાજના કીર્તિ મેળવવાની તથા બીજા પુરો પાસેથી આપણો સત્કાર મેળવવાની પ્રેરણાઓ રહેતી છે. જે કોઈ પણ માણસ આપણી સાથે જોડે નહીં, આપણી દરકાર રાખે નહીં અથવા તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી જુએ તો આપણા મનમાં યજો જ હોવા થાય છે. વારત્તવિક રીતે જોતાં જેટલા પુરો કોઈ અનુબંધે જોળાયે છે અને તેના વિશે કંઈ પણ અભિપ્રાય બાધે છે તેટલા સામાજિક આત્માઓ તે અનુબંધ ધરાવે છે. કારણ કે કોઈ અનુબંધે આપણા વિશે બાવેલો અભિપ્રાય એક જાતનું આપણું દ્રવ્ય છે. અને તે અભિપ્રાયને કોઈ ત્રીજો માણસ નુકસાન કરે તો આપણને પોતાને હાનિ કર્યા સમાન છે. આપણા સામાજિક જીવનની બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે જનસમાજના જુદા વર્ગના પુરો તરફ આપણે પોતાને જુદા જુદા રૂપમાં દ્રશ્યોપીએ છીએ. કુટુંબીઓ તરફ આપણા આત્માનું એક સ્વરૂપ જતાવીએ છીએ, મિત્રો તરફ બીજું જતાવીએ છીએ, શિક્ષકો તરફ ત્રીજું જતાવીએ છીએ એમ વિવિધ જાતનાં સ્વરૂપોમાં આપણે સામાજિક આત્મા વહેંચી નાખીએ છીએ. ધણી સુવેદી પોતાના માતા પિતા તથા સિદ્ધાંતની અમીપ મરીજ રાંધે જેવા વર્તે છે પરંતુ હેમના જોડીયાઓની સાથે જુદા જ રૂપમાં પ્રકાશે છે.

ઉપર આપણે જોયું કે મનુષ્યની કીર્તિ અથવા માન હેના સામાજિક આત્માનું જ એક સ્વરૂપ છે અને આ માન જુદા જુદા પુરુષોને માટે હેમના ધંધાને અંગે જુદી જુદી ગતિનું હોય છે. કાલેરા અથવા પ્લેગવાળા શહેરમાંથી નાશી જવું એ સાધારણ મનુષ્ય માટે અપકીર્તિ બરેલું નથી પરંતુ દામ્તરે માટે તો ઘણું જ અપકીર્તિ બરેલું છે. સાધારણ વાતોમાં પણ આપણા સામાજિક આત્માની વિવિધતા દર્શાવીને કહીએ છીએ, 'મનુષ્ય તરીકે તારા ઉપર દયા આવે છે પરંતુ અધિકારી તરીકે સજા કરવી પડશે' 'કાયદા પ્રમાણે દંડ કરત પરંતુ બાઇબલ-નું તરીકે જપા દડું છુ, ' વિગેરે જે સમાજમાં આપણે રહેતા હોઈએ હેના રીત રીવાજો, નિયમો વિગેરે આપણા સામાજિક જીવનમાં ઘણું બળ ધરાવે છે. જુદા જુદા ધંધાઓમાં જુદા જુદા નિયમો હોય છે, જેમકે દાકતરોમાં અમુક શી શિવાય કશા આપરીજ નહીં, અમુક શી શિવાય કેસ સેવેજ નહીં વિગેરે. ચોરીના ધંધામાં પણ એવા નિયમ છે કે એક ચોર ગમે હેવી ચોરી કરે પરંતુ ખીજ ચોરની મીસકત ચોરી શકે નહીં; જુગારીઓમાં પણ નિયમ હોય છે કે કોઈ જુગારી મોઢું પણ દેવું ન બરે પણ ખીજ જુગારીનું દેવું આપવું જ પડે, આવી રીતે પોતાની સમાજના નિયમો તથા રીવાજોમાં પ્રત્યેક પુરુષના સામાજિક આત્માનું જીવન રહેલું છે.

મનોમય આત્મા—મનોમય આત્માનો અર્થ અન્તરાત્મા પોતે નહીં પરંતુ હેની સર્વે માનસિક શક્તિઓ રૂપેનું બાહ્ય સ્વરૂપ એ થાય છે. કારણ કે આપણી માનસિક શક્તિઓ જે કે એક રીતે ચાતાઓ ■ પરંતુ ખીજ રીતે એક વિષયો પણ છે અને તેથી આત્માના બાહ્ય સ્વરૂપમાં પણ હેમનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે આપણે આપણા મનનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે આત્માના ખીજા બધા બાહ્ય અંગો આપણા મનની સાથે સરખાવતા વધારે બાહ્ય લાગે છે. અને આપણું શરીર પણ મનના જેટલું પોતાનું

જણાતું નથી. વળી મનના વ્યાપારોમા પણ કેટલીએક ઓછી અને કેટલીએક વધારે બાલ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણી અન્તઃક્રિયા અને ઇચ્છા કરતા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો વધારે બાલ જણાય છે તેમ શુદ્ધ વ્યાપારો પણ ઇન્દ્રિયશક્તિના વ્યાપારો કરતા વધારે બાલ લાગે છે. જે વ્યાપારોમા આપણી ઇચ્છાપૂર્વક કાર્યશક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે તે વ્યાપારો સૌથી વધારે અંશે પોતાના જણાય છે. આ શક્તિ આપણા બાલ આત્માના અંગોમા સૌથી મુખ્ય છે અને તેના વ્યાપારો અનન્ય પ્રકારનું સ્વયં જ્ઞાન ધરાવે છે.

૨. હવે આપણે આત્માના બાલ સ્વરૂપો જે લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે તે તરફ ફરીએ. આ લાગણીઓ બે પ્રકારની છે. એક પ્રકારની લાગણીઓ આત્મસંતોષની હોય છે અને બીજી આત્મ-અસંતોષની હોય છે. પહેલા વર્ગમા મર્મ, શ્રમાન, બકાષ, અહંકાર મિથ્યાભિમાન, વિગેરે નામોથી ઓળખાતી લાગણીઓ આવે છે. અને બીજા વર્ગમા લજ્જા, આત્મસંકામતા, નિરાશા વિગેરે લાગણીઓનો સમાવેશ થાય છે. આ બંને પ્રકારની લાગણીઓ આપણા મનના મૂળ સ્વભાવમા જ રહેલી છે. કેટલાએકનું એમ માનવું છે કે તેઓ નૈસર્ગિક રીતે મનમા રહેલી હોતી નથી. પરંતુ સુખ મેળવવાની તથા દુઃખ દૂર કરવાની જે પ્રેરણાઓ આપણામા રહેલી છે તે પ્રેરણાઓના અનુભવવડે ઉત્પન્ન થતા મૈત્રી સ્વરૂપો છે એટલે કે સુખની કલ્પનાઓવડે આત્મસંતોષની અને દુઃખની કલ્પનાઓવડે આત્મ-અસંતોષની લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ માન્યતામા એટલું ખરું છે કે જ્યારે આપણે અસંતોષ હોઈએ છીએ ત્યારે આપણા કાર્યોના સારા ફળોની સુખમય કલ્પનાઓ મનમા આવે છે અને નિરાશ હોઈએ છીએ ત્યારે સર્વ કાર્યોના દુઃખમય પરિણામો વિશેષ વિચાર આવે છે. પરંતુ તેની સાથે એટલું પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે સારા ફળોના સુખની કેરળ કલ્પના તેજ આત્મસંતોષ તથા દુઃખમય પરિણામોનો માત્ર વિચાર તેજ

આત્મા-અમતોષ નથી. ધણી વખત એમ પણ બને છે કે ભૂતકાળમાં અનુભવેલા મુશોની કલ્પના આત્મમતોષને બદલે અમતોષ ઉત્પન્ન કરે છે અને અનુભવેલા દુખનો વિચાર મનમાં સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ કોઈ મનુષ્ય સાધન રહિત હોવાથી વાસ્તવિક રીતે દુખી હોય છતાં મિથ્યાભિમાનમાં મગ્ન હોય છે તથા કોઈ પુરુષ ધનવાન તેમજ શુદ્ધિશાળી હોય છતાં તેનું મન પોતાની રાક્ષિઓ વિશે આત્મ-સકારીજ ભરેલું હોય છે આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે દરેક પુરુષ વાસ્તવિક રીતે સુખ તથા દુઃખના કારણો હોય કે ન હોય છતાં પોતાના વિશે અગુરુ જ્ઞાતની લાગણીઓ મનના કારણોવડે જ ધરાવે છે પરંતુ એક પોતાના વિશેની લાગણીઓની ઉત્પત્તિ વાસ્તવિક રીતે સુખ દુઃખના અનુભવથી સ્વતંત્ર છે છતાં સાધારણ રીતે તે લાગણીઓનો વિકાસ આપણા જીવનના સુખ દુઃખ ઉપર રહેતો છે ।

જે મનુષ્ય જાત મહેનતથી પોતાની રાક્ષિઓવડે જીવ્ય સ્થિતિને પેદાશ હોય તથા બહેની સાધન સપત્તિ પણ સારી હોય તેના મનમાં પોતાના વિશે નાનપણમાં આત્મસકાર હોય છતાં પોતાની રાક્ષિઓના આત્મજ્ઞાનથી તે ઓછી થતી જાય છે અને જે પુરુષને પહેલેથી નિપત્તિઓ નહીં આવે છે અને ઘણા કાર્યોમાં નિરાશા મળી હોય છે તેના મનમાં પૂરતા તે આત્મશ્રદ્ધા હોય પરંતુ ધીમે ધીમે તે ઓછી થતી જાય છે અને આત્મ-અસતોષની લાગણીઓ વધે છે આ જાણે પ્રકારની લાગણીઓના વિકાસની સાથે તેમના શારીરિક જિજ્ઞાસો પણ વિકાસ થાય છે જે પુરુષના મનમાં આત્મસતોષની લાગણીઓનો વલો વિકાસ થયો હોય છે તેના ચાતુઓ તેજવાળા હોય છે, આંધ લાંબીની માંક કુચતી હોય છે, નસોદારા કેલેશ હોય છે, હાથના રનાયુઓની ક્રિયાઓ ચપળ હોય છે અને મોઢા ઉપર આત્મસંકિતમૂલક હાસ્ય રમી રહેલું હોય છે આથી ઉત્તરુ જે મનુષ્યનું મન અત્યંત નિરાશા અને આત્મસકારથી વારંવાર હેમતેલી આગો નિરનેન હોય છે નીચું લોહરે પાત કરવાની

દેવ હોય છે તથા જોમ અને તેમ બીજાઓની દૃષ્ટિમાંથી ખર્ચા જવાનું વલણ રહે છે. આ બંને પ્રકારની માનસિક લાગણીઓ તથા હેમના શારીરિક વિદ્યે એક વખત ઠસાઈ ગયા પછી વારત્તવિક કારણ હોય કે ન હોય છતાં ઉચ્ચકારવાનું વલણ ધરાવે છે અને ઘણી વખત એમ પણ બને છે કે આ લાગણીઓની ઉત્પત્તિ હેમને ઉચ્ચકારનારી વસ્તુઓ કરતાં આપણા શરીરની સ્થિતિ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. નજાગા શરીરને લીધે બ્યારે મન પણ નગણું થઈ મધું હોય ત્યારે બીજા પુરોના મનમાં આપણા વિશે કંઈ પણ ફેર ન હોય છતાં આપણા મનમાં તેઓના આપણા માટેના અભિપ્રાય વિશે તરેહવાગ સંકાઓ આવે છે.

૩. દ્વે આપણે આત્માના ખાતર સ્વરૂપના આત્મસિદ્ધિ તથા આત્મરક્ષણ માટેના પ્રેરણાત્મક કાર્યો શી છે તે જોઈશું આ પ્રેરણાઓ શારીરિક, સામાજિક અને મનોમય એમ ત્રણ ભૂતની છે.

શારીરિક પ્રેરણાઓ—આપણા શરીરના સરઘણ માટે જે જે પરાવર્તિત કાર્યો શરીરના વન્નમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉપાઈ ગયેલા છે તે સર્વે શારીરિક પ્રેરણાઓ છે. અત્ર મેળવવાના, શરીરને કાંઈ પણ હાનિમાંથી મુક્ત કરવાના સર્વે કાર્યોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારનાં ઘણાં કાર્યો કેવળ વર્તમાન સમય માટે નહીં પરંતુ ભવિષ્યકાળમાં પણ શરીરનું સરઘણ થઈ શકે તે પ્રેરણાથી થાય છે. આ કાર્યો આપણે ધૃત્યાપૂર્વક કરીએ છીએ પરંતુ હેમનું મૂળ તો શારીરિક આત્મ સિદ્ધિ અને આત્મ મરક્ષણની સ્વાભાવિક પ્રેરણા જ છે.

સામાજિક પ્રેરણાઓમાં આપણા સામાજિક આત્માની મિદ્ધિ માટે મિત્રતા, કીર્તિ, માન વિગેરે મેળવવાના સર્વે કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે, બીજા પુરો સાથે સમ્બંધમાં આવી પરસ્પર વિચારોની આપ લે કરવી તથા એક બીજાની સહાયતા વડે કાર્યો સફળ કરતાં એ મુખ્ય રતનાત્રુ સુખ્ય લક્ષણ છે. અને હેમને વગતા

કાર્યો આપણા સામાજિક આત્મામાં પ્રેરણાએ નિરૂદ્ધ થયેલા છે. કેટલાએકમાં આ પ્રેરણાઓનો વિકાસ વધારે હોવાથી તે આંધળા પુરો માથે ગાદ પરિચય ઉત્પન્ન કરે છે અને કેટલાએકમાં આ પ્રેરણા નિર્બળ હોવાથી તેઓ બીજાઓની સાથે મિનાચારીનો સંબંધ જાંલડી ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. પરંતુ સાધારણ રીતે દરેક મનુષ્યમાં પોતાને જનસમાજમાં ઓળખવાની સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરણા રહેલી છે અને કેટલાએકમાં તો આ પ્રેરણા એટલે સુધી બળવાન હોય છે કે મારે કે ખોટે પગ-પગમે તે રસ્તે તેઓ પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની પ્રયાસ કરે છે. ઘણા લોકો ગમે તે રીતે પોતાનું નામ વર્તમાન-પત્રોમાં આવવા માટે દરેક જાતની મુક્તિઓ તથા ખર્ચ કરવામાં પણ અચકાતા નથી. અને કેટલાએક તો જોખમભરેલા યુદ્ધોમાં કરીને પણ પોતાની તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે બીજાઓનું ધ્યાન આપણી તરફ ખેંચવામાં હંઠ ઉપરાત પણ જવાય છે અને એમ પણ બને છે કે કોઈ કોઈ પુરુષ કોઈ બીજા પુરુષના અભિપ્રાયો વિરોધકાર કરતો ન હોય છતાં તે બીજા પુરુષ પોતાને ઓળખે એમ આકાંક્ષા રહે છે. તેમજ કોઈ માણસ બીજાને મનમાં ધિક્કારતો હોય છતાં તેને આજી નાખવા માટે અત્યંત પરિશ્રમ પણ હાથે છે.

મનોમય પ્રેરણાઓમાં આપણા મનની સર્વે મુક્તિઓનો વિકાસ મેળવવા માટેના કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે જેમ શારીરિક પ્રેરણાઓ વડે સરીસું સજ્જાણું તથા વિકાસ થાય છે તેમ માનસિક પ્રેરણાઓએ આપણી જ્ઞાનશક્તિ તથા કૃતિશક્તિનો વિકાસ થાય છે. આપણા નૈતિક તથા ધાર્મિક જીવનના કાર્યો પણ આ પ્રેરણાઓમાં આવી જાય છે, દુકામાં આ પ્રેરણાઓવડે માનસિક ઉન્નતિ મેળવવાના સર્વે કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કાર્યોથી આપણા માનસિક જીવનને બળ તથા પોષણ મળે છે.

ઉપરના સંક્ષિપ્ત વર્ણનથી જણાવે કે આત્માના બાહ્ય સ્વરૂપો

જુદા જુદા પ્રકારનાં છે. 'અને દરેક 'સ્વરૂપમાં જુદી જુદી 'લાગણીઓ તથા પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે અગત્યની એક વાત એ છે કે આ સ્વરૂપો વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ તથા હરીફાઈ રહેતી છે. આપણા શારીરિક, સામાજિક તથા માનસિક જીવનનો એકસામટો સરખી રીતે વિકાસ કરવો બહુ ઘટિન છે. શારીરિક પ્રેરણાઓની તૃપ્તિ મેળવવામાં વધારે ધ્યાન આપીએ તો માનસિક વિકાસમાં વાંધો આવે છે. સામાજિક જીવનમાં વધારે પડતું ધ્યાન આપીએ તો ઈષ્ટક્રિયાક જીવનને અન્યાય થવાનો સંભવ રહે છે અને ધાર્મિક જીવનનો વિકાસ કરીએ તો આર્થિક જીવનની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી, જો બની શકે તેમ હોય તો આપણે જળવાનું, સ્વચ્છંદી, લક્ષ્યાધિપતિ, કવિ, તત્ત્વચિન્તક, શરતીર યોદ્ધા, રાજમંત્રિ, ભક્ત વિગેરે એક સાથે થવા છૂંદીએ, પરંતુ આ બનવું કેવળ અસંભવિત છે. ભક્ત થવા જઈએ તો લક્ષ્યાધિપતિ ન બનાવ અને સ્વચ્છંદી થવા જઈએ તો તત્ત્વચિન્તક ન થવાય. આપણા વર્તનના વિકાસની શરૂઆતમાં આ જુદાં જુદાં જીવનોમાંથી ગમે તે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરીએ પરંતુ એક પ્રકારના જીવનની સિદ્ધિ કરવા જતા ખીલ' અન્ય જીવનોને થોડાં ઘણા હાળી દેવાં પડે છે. સાધારણ રીતે પ્રત્યેક માણસ સમજી જાતના જીવનોમાંથી એકજ પ્રકારનું જીવન પસંદ કરી લેના વિકાસ ઉપર સૌથી વધારે ધ્યાન આપે છે અને પોતે એજ જીવનની સાથે એકમય થઈ જઈ લેનેજ પોતાનું ખર્ચ અને ખીલને પોતાનાં ગાણુ જીવનો સ્થગિત છે. આપણા જીવનના સાદૃશ્ય માટે આ એક અગત્યની વાત છે. કારણ કે જે સર્વ શક્તિઓ તથા પ્રેરણાઓ સ્વાભાવિક રીતે આપણા જીવનમાં રહેલાં છે તેમને સર્વે સરખી રીતે ખીલવવાં અશક્ય હોવાથી જીવનનો વિકાસ આપણી પરિસ્થિતિમાં જે અમુક દિશા ઉચિત ગણાય તે દિશામાં કરવો તેજ ઉત્તમ માર્ગ છે. આનો અર્થ એ નથી કે આપણે એકમાર્ગી જીવન ગાળવું જોઈએ. પરંતુ જે માર્ગનું જીવન આપણે પસંદ કર્યું

હોય તે માર્ગમાં સદાચક્રી ઇવનોનો સ્વીકાર કરી લેમનાં વિરોધી
 ઇવનોને પારકાં ગણી લેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સદાચક્રી
 ઇવનોને પણ ગણી ગણી પસંદ કરેલા ઇવનોને મુખ્ય ગણવું
 જોઈએ. આવો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ રાખનારા પુરો પોતાને ખીજ ખીજ
 પ્રદેશોમાં ગમે તેટલો વિજય મળ્યો હોય પરંતુ જ્યાં મુધી પોતે
 સ્વીકારેલા ઇવનોના આદર્શની સિદ્ધિ થઈ હોતી નથી ત્યાં મુધી
 પોતાની આખી જીંદગી નિષ્ફળ રહ્યો છે. સઘળા દુનિયાનાં સૌથી
 સરસ કુસ્તીબાજ થવાને કાંઈએ પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તો જ્યાં મુધી
 લેના કરતા એક પણ વધારે સારો કુસ્તીબાજ હોય ત્યાં મુધી ગમે
 તેટલું પરાક્રમ લેજો મેળવ્યું હોય પરંતુ પોતાનું ઇવન જ્યાં રહ્યો
 છે. આથી ઉલટું જે પુરુષના મનમાં કાંઈપણ પ્રકારના ઇવનમાં
 ઉત્તમતા મેળવવાનો સંકલ્પ નથી હોતો તેને ગમે તેટલી નિષ્ફળતા
 મળવા છતાં બહુ ખેડ થતો નથી. આપણું મુખ્ય દુઃખ મનની
 ઇચ્છાઓ ઉપર મુખ્યત્વે કરીને આધાર રાખે છે. જેમ જેમ વૃક્ષ
 કરવાની ઇચ્છાઓ વધતી જાય છે તેમ તેમ આત્મ સંતોષ મેળ-
 વવાની સંભવતા ઓછી થતી જાય છે. મુખ્યની પ્રાપ્તિ માટે આપણી
 શક્તિ અનુસાર ઇવનને ઉપયોગી જે જે કાર્યો કરી શકીએ તે સર્વ
 વધારવાં જોઈએ અથવા મોટી મોટી ઇચ્છાઓ તથા ઇચ્છાઓ
 જલેમની સિદ્ધિ આપણી શક્તિની બહાર હોય અથવા બહુ મુશ્કેલ
 હોય તેમની સંખ્યા મનમાં ઓછી કરવી જોઈએ. ઇચ્છાઓ તથા
 ઇચ્છાઓને વૃક્ષ કર્યાથી જેમ સંતોષ મળે છે તેવીજ રીતે લેમને
 મનમાંથી દૂર કરવાથી પણ સંતોષ મળે. અને જ્યારે લેમની
 વૃક્ષ માટે ઇચ્છી કડીનતા અનુભવી પડતી હોય ત્યારે ઘણા પુરો
 તેમજ કરે છે.

હુંકામાં મનની સર્વે શક્તિઓની ઉત્પત્તિ તથા વિકાસ આપણા
 પોતાનાજ હાથમાં છે. જે અનુભવો પોતાના મન ઉપર ધરો અંકુશ
 છે તે જાણ વસ્તુઓ ઉપર બહુ પરવશ હોતો નથી પરંતુ જે પુરુષ

મન નબળું હોય છે અને પોતાના મનની વૃત્તિઓને આધીન હોય છે તેનું જીવન હમેશાં પરવશ રહે છે અને બીજા પુરુષો તેની નબળાઈઓ શોધી કઢાડી તથા તેમનો લાલ લાલ તેને પોતાના હાથમાં લઈ શકે છે. આવી રીતે જે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ અથવા સિદ્ધિ આપણી શક્તિની બહાર છે તે સર્વેની વાંછનાઓને તામે ન થવું એ જીવનના સુખ માટેનું એક મુખ્ય સાધન છે. પરંતુ આની સાથે એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે આ સાધનનો ઉપયોગ કરવામાં કેટલાએક પુરુષો વધારે પડતા આગળ જઈ જેમ અને તેમ મનની વાંછનાઓ ઓછી કરી પોતાનું જીવન અત્યંત સંકુચિત કરવાની ખૂશ કરે છે. આવા પુરુષો જે વસ્તુઓ બીજાઓને ગમે તેટલી જરૂરની હોય પરંતુ પોતાને જરૂરની નથી તે સર્વેનો ત્યાગ કરે છે અને આત્મ સંતોષ મેળવવા માટે જેમ અને તેમ પોતાની આર્થિક તેમજ સામાજિક જીવન સંકુચિત કરે છે. બીજાઓ પોતાના જેવા નથી હોતા અથવા જેઓ તેમનાથી વિમુખ રહે છે તથા જેઓ ઉપર પોતાની લાગવગ આવી શકતી નથી તેમના તરફ આવા પુરુષો બેદરકારીથી રહે છે. અને વાંછનાઓના ત્યાગના બદલા તમે સ્વાર્થમય જીંદગી ગાળે છે. આવા પ્રકારનું સંકુચિત જીવન નીતિના ઉદ્દેશથી વિરુદ્ધ છે. આ ઉદ્દેશ કૃણામૂલ કરવા માટે પોતાના સામાજિક જીવનનો સંકોચ નહીં પરંતુ વિકાસ કરવાની જરૂર રહે છે. નીતિમય પુરુષો પોતાની સામાજિક જીવનનાં એટલે સુધી વધારે છે કે જન-સમાજનું મુખ્ય કુખ તેજ પોતાનું મુખ્ય કુખ સહમજ છે. અને પોતાના બાહ્ય જીવનનો જેમ અને તેમ વધારે વિસ્તાર કરે છે. આવા પુરુષો જે કે બીજાઓ તેમનો તિરસ્કાર કરતા હોય છતાં પોતાને જનસમાજના અંગ તરીકે સહમજ સમાજની સેવામાં અપૂર્વ આનંદ લે છે.

જુદા જુદા જીવનોનો ક્રમ ઉપર આપણે જોયું કે જુદા જુદા બાજુ જીવનોમાં પરસ્પર નિરાધ દોવાથી તેઓનો એક મરખો વિકાસ

કરવો એ બદ્ધ કર્મિન છે. અને તેથી તેઓને નૈતિક ઉપયોગિતાના દષ્ટિમિદ્ધથી એક ક્રમમાં ગોઠવવા પડે છે, આ ક્રમમાં શારીરિક જીવન સૌથી નીચે, માનસિક જીવન સૌથી ઉપર અને બીજા આર્થિક જીવન તથા સામાજિક જીવનના વિવિધ સ્વરૂપો વચ્ચે એ પ્રમાણેની રચના સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે. આનો અર્થ એમ નથી કે શારીરિક વૃત્તિઓ કેવળ અધમ પ્રકારની છે શારીરિક સિદ્ધિ વિના બીજાં સર્વે જીવનો અસંભવિત જ છે પરંતુ શારીરિક જીવનની સિદ્ધિ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવાથી બીજાં પ્રકારના જીવનોની સિદ્ધિ મેળવી શકાતી નથી. કેવળ શારીરિક વૃત્તિઓને તૃપ્ત કરવામાં બીજા પ્રકારની વૃત્તિઓ કરતાં આપણા માનસિક જીવનનો ઉદ્દેશ જોડો સિદ્ધિ થઈ શકે છે અને તેથી આપણા સમગ્ર જીવનના સુખ માટે શારીરિક વાછનાઓને બીજા પ્રકારના જીવનોને અન્તરાય ન આવે તેવી રીતે જેમ અને તેમ જોડો કરવાની જરૂર રહે છે પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે જો જરૂર હોય તો થોડો થોડો કીમતી ખોરાક અથવા થોડી નિદ્રા જોડો કરવાને જે મનુષ્ય અસંકેત હોય તે ખરી રીતે નિન્દાપાત્ર છે. તેથી જ રીતે સામાજિક વૃત્તિઓ આર્થિકવૃત્તિઓ કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે સામાજિક રીતે શરીરના ઠાઠ માઠ અને કેવળ પૈસાના વૈભવ કરના આપણી આખર, ઇજ્જત તથા મિત્રતાના સંબંધો વધારે મહત્ત્વના રહ્યે જીવે અને આપણા માનસિક જીવનને તો એટલું કીમતી ગણીએ છીએ કે તેના પ્રમાણમાં પૈસો, મિત્રો વિગેરે સર્વેને જોડો રહ્યે જીવે તેમનો ત્યાગ કરવાને પણ અચકાતા નથી.

ઉપર જણાવેલા દરેક પ્રકારના જીવનની સિદ્ધિ વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ બે પ્રકારની હોય છે. સામાન્ય રીતે ભવિષ્યમાં ચનારી સિદ્ધિ તાત્કાળિક સિદ્ધિ કરતાં ઉચ્ચતર પ્રકારની હોય છે અને તે બે વચ્ચે વિરોધ હોય તો તાત્કાળિક સિદ્ધિનો પરિમલ કરવાની જરૂર પડે છે. લાગુ વખત સુધી શરીરની તન્દુરસ્તી જાળવવા માટે થોડા

સમય સુધી દેહતા શારીરિક સુખને મુકી દેવું પડે છે. આગળ ઉપર વધારે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે તે દુષ્ટો દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો પડે છે. ભવિષ્યમાં, ઉચ્ચ પ્રકારના મિત્રો મેળવવા માટે હલકા પુરોનો સંગતિનો ત્યાગ કરવો પડે છે. અને હાંખા સમય પછી પ્રાપ્ત થનારા માનસિક શ્રેય માટે વર્તમાનકાળમાં માનસિક આનન્દને મુકી દેવો પડે છે. આ સર્વેમાં ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી સામાજિક સિદ્ધિ વિશેષ અગત્ય ધરાવે છે. સામાજિક સુધારણા તેમજ આપણા નૈતિક તથા ધાર્મિક જીવનનો આધાર આ સિદ્ધિ ઉપર રહેલો છે, કોઈ મનુષ્ય ઉચ્ચ ઉદ્દેશો ફળીભૂત કરવા માટે પોતાના મિત્રમંડળ તેમજ કુટુંબની નિન્દાની પણ અવગણના કરે છે તથા એક મતને તણ દઈ અન્ય પુરોનો તિરસ્કારને પણ સહન કરી પોતાને યોગ્ય જણાતા જીવન મતનું પ્રદર્શ કરે છે. ત્યારે જો કે પોતાનું વર્તમાન સામાજિક જીવન નિષ્ફળ થયેલું સ્પષ્ટ જણે છે છતાં ભવિષ્યની સમાજના વધારે ઉચ્ચ પુરો પોતાને યોગ્ય ન્યાય મળશે એ આશાથી મનમાં સંતોષ માને છે. આ આશા પોતાની જાંઘડીમાં કદાચ ફળીભૂત ન પણ થઈ શકે છતાં પોતાની જાંઘડી પછી પણ ફળીભૂત થશે એમ ત્વેના મનમાં શ્રદ્ધા રહે છે. સર્વે સંસાર સુધારકો જો કે પોતાના સમકક્ષીન સમાજ જનુઓની અમીતિ મેળવે છે છતાં આ શ્રદ્ધાવડે પોતાનાં વર્તમાન સામાજિક જીવનની નિષ્ફળતા સહન કરી શકે છે. ખરું જોતાં દરેક પુરુષ થોડે ધણે અંશે આ પ્રકારની આશા તથા શ્રદ્ધાવડે પોતાનાં વર્તમાન સામાજિક જીવનનાં દુઃખો સહન કરી શકે છે. પ્રાર્થના કરવાની પ્રેરણા મનુષ્યના જાતિ સ્વભાવમાં જ રહેલી છે. અને જો ઉદ્દેશો વર્તમાન સમયમાં ફળીભૂત થવા હોતા નથી ત્વેમની ભવિષ્યમાં સિદ્ધિ મેળવવાની આશાજ તેજ સર્વે પ્રકારની પ્રાર્થનાનો મુખ્ય અંશ છે. કેટલાએક પુરો કે જોએ સાધારણ રીતે ધાર્મિક વૃત્તિવાળા કહેવાય છે; તેઓનું જીવન આ પ્રકારની શ્રદ્ધાથી વધારે પ્રેરાયેલું

હોય છે. અને કેટલાએકના મનમાં - આ પ્રકારની શ્રદ્ધાથી. વધારે પ્રેરાયેલું હોય છે. અને કેટલાએકના મનમાં આ પ્રેરણા ઘણી નિર્બળ હોય છે. પરંતુ તેનો કેવળ અભાવ કોઈ પણ મનુષ્યમાં હોતો નથી.

આ વિષયને અન્તે એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે દરેક પુરુષના માનસિક બધારણુ પોતાના સ્વાર્થને લગતી પ્રેરણાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલી છે. પૃથ્વી ઉપર સર્વે પ્રાણીઓની ઉત્કાન્તિ આ નિયમ ઉપર જ મુખ્યત્વે કરીને આધાર રાખે છે. જે કોઈ પ્રાણીમાં આત્મસંરક્ષણ માટે જરૂરની વૃત્તિઓ સૌથી વધારે બળવાન ન હોય તો જે વિગ્રહમય પરિસ્થિતિમાં સર્વે પ્રાણીઓને રહેવું પડે છે તેમાં ટકી શકે નહીં. અને આત્મસંરક્ષણ તેજ સ્વાર્થનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. સર્વે પુરુષોને 'હેલાં પોતાનું' લરીર, પછી સર્વો સંબંધીઓ અને તે પછી અન્ય સર્વે પ્રિય લાગે એ ક્રમરતનો નિયમ છે. આનો અર્થ એમ નથી કે દરેક પુરુષે સ્વાર્થજન્ય થયેલ જોઈએ પરંતુ એ છે કે પરમાર્થ કરવા માટે પણ ઘોડા ઘણા સ્વાર્થનું અવલંબન કરવાની જરૂર હોય છે. તથા બીજા પુરુષો તરફ પ્રેમ રાખવા માટે પોતાને લગતા પ્રેમને જઠમૂળથી ઉખાડી નાંખવાની જરૂર નથી પરંતુ આપણે પોતે એટલે જનસમાજ એમ સ્હમજીને પ્રેમ આપણા પોતાના તરફ ધરાવીએ છીએ તે પ્રેમનો વિસ્તાર કરી તેમની તરફના પ્રેમને તેની સાથે એકમય કરી દેવો જોઈએ.

૨. આત્માનું જ્ઞાતા તરીકેનું સ્વરૂપ.

ઉપર આપણે આત્માના જેવ અથવા જાણ સ્વરૂપને જોયું. હવે જ્ઞાતા તરીકે એટલે આપણા જુદા જુદા પ્રકારના જીવનોને લગતા મનોબ્યાપારોની સંબોધક વસ્તુ તરીકે તેનું સ્વરૂપ શું જણાય છે તે જોવાનું છે. આ વિષયમાં મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે 'હું' કહીએ છીએ તે શું છે ? તે એક બીજા મનોબ્યાપારોના જેવા મનોબ્યાપારજ છે કે તે બ્યા-

પારથી' આંતરિક્ત અને હંમેશાં એકજ તથા સ્થાયી' રહે એવા માતા છે ? આ' પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં પહેલાં તો માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કોઈ પ્રકારના માતાનું અસ્તિત્વ માનવાના શાં કારણો છે તે જોવાની જરૂર છે.

ઉપરના પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે કોઈપણ મનોવ્યાપાર અને તે વ્યાપારનો વિષય એ જોના સ્વરૂપમાં બેસી શકે છે. વિષય ગમે તેટલો ગુદ્ધિત તથા જુદા જુદા પદાર્થો વિષેનો હોય પરંતુ તેનો મનોવ્યાપાર તો અવિભાજ્ય અને અપૃથક્કરણીય જ હોય છે. ઉપર દર્શાવેલ વિચાર કરતાં કદાચ એમ જણાય કે જ્યારે જ્યારે જ્ઞાનનો વિષય જુદા જુદા ભાગોનો હોય ત્યારે તે જ્ઞાનનો વ્યાપાર પણ દરેક ભાગનો એક મનોવ્યાપાર એવી રીતે અનેક મનોવ્યાપારોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતો હોવો જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે સૈન્યનો વિચાર તેના સૈનિકોના વિચારોના મિશ્રણથી બનેલો હોવો જોઈએ. તેમજ ધાત્રે કે કોઈ માણસ એમ વિચાર કરે છે કે 'મેજ કપર ગંજીખાના પાનાં છે.' હવે આ વિચારમાં મેજનો વિચાર તથા ગંજીખાના પાનાંનો વિચાર એમ બે વિચારો ગુપ્ત રહેલા છે. તેમજ મેજના વિચારમાં તેના પાયા તથા પીકના વિચારો સમાયેલાં છે તથા ગંજીખાના વિચારમાં તેના દરેક પાનાનો વિચાર પણ સમાઈ ગયેલો છે અને આ સર્વેના મિશ્રણથી તે મનુષ્યનો એક ગુદ્ધિત વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ધારણા જો કે પેલી નજરે જોતાં તો ખરી જણાય તેવી છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કેવળ અસત્ય છે. ઉપરના વિચારમાં દરેક ભાગનો વિચાર એમ જુદા જુદા વિચારો ધાર્યા પરંતુ તે સમજાવવા વિચારમાં સર્વે પેટા વિચારો એક સાથે સંયોજનગેલા જણાય છે. તે સંયોજન શું છે અને તે કાણુ કરે છે તે સ્હમજવાની જરૂર છે. મેજનો વિચાર પાનાના વિચારથી અગ્રાત છે અને પાનાનો વિચાર મેજના વિચારથી જુદો છે છતાં તે મનુષ્યના મનનો વિચાર મેજ તેમજ પાનાને લેમના પરસ્પર સંબંધ સાથે એકસામય જાય છે.

અને તેથી આ વિચાર ઉપર ધારેલા ભાગોના વિચારોનું મિશ્રણ નહીં પરંતુ લેખનાથી જુદાજ એવો એક અનન્ય વિચાર હોવો જોઈએ. જ્યાંસુધી પ્રત્યેક મનોવ્યાપારને આવો એક અમિશ્રિત અને અપૃથક્કરણીય વ્યાપાર ધારીએ નહીં ત્યાંસુધી લેના વિષયના ભાગોનું એકસામટું જ્ઞાન લેનાથી કેવી રીતે મળે છે તે સ્વમજી સકાતું નથી. તેથી જ રીતે 'આહ પુસ્તકો પડયા છે' અને 'એક પુસ્તક પડ્યું છે' એ બન્ને વિચારો સરખી રીતે અમિશ્રિત અને અપૃથક્કરણીય છે. કાંઈ યુગ્મ વિષેનો વિચાર પોતે યુગ્મ નથી પરંતુ એકજ છે. આપણાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષોમા પણ આજ નિયમ જોવામા આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે લેમોનેડનો સ્વાદ લીંણુ તથા ખાડના સ્વાદોનો બનેલો નથી. લેમોનેડનો પદાર્થ લીંણુ તથા ખાડના મિશ્રણનો બનેલો છે ખરો પરંતુ લેનો સ્વાદ તો તે બન્નેના પોતાના સ્વાદોથી જુદાજ છે અને લેમા ખાડ તથા લીંણુના શુદ્ધ સ્વાદોનું અસ્તિત્વ છેજ નહીં.

આવી રીતે આપણા મનોવ્યાપારો લેખના પેટા મનોવ્યાપારોના કેવળ મિશ્રણોજ છે તે વિચાર ખોટો છે એટલુંજ નહીં પરંતુ કેવળ અસંબંધિત છે. કારણ કે તે સર્વે સંયુક્ત વસ્તુઓના વિશિષ્ટ ગુણની અવગણના કરે છે આ ગુણ એ છે કે જે કોઈ વસ્તુને અમુક વસ્તુઓના સંયોજન તરીકે આપણે જાણીએ છીએ. ■ સંયોજન તે વસ્તુઓથી જુદી જ એવી એક સંયોજક વસ્તુવડે અસ્તિત્વ ધરાવે છે; અર્થાત્ કોઈપણ સંયોજનમા સંયુક્ત થયેલી વસ્તુઓ ત્યારેજ સંયુક્ત થઈ શકે કે જ્યારે લેખનાથી જુદીજ એવી એક સંયોજક વસ્તુ ઉપર લેખની સંયુક્ત ક્રિયા ઉત્પન્ન કરી શકે. આ વસ્તુઓ ગમે તો અતીન્દ્રિય શક્તિઓ હોય, ભૌતિક પદાર્થો હોય અથવા માનસિક વ્યાપારો હોય પરંતુ તે સર્વે ગમે તેટલી સંખ્યામા હોય છતાં પોતાની મેળેજ સંયુક્ત ક્રિયા ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી સંયોજનમાં પ્રત્યેક સંયુક્ત થયેલી વસ્તુ તો પોતે હમેશા જ છે તેજ રહે છે, અને લેખનું સંયોજન સંયોજક વસ્તુના દષ્ટિમિત્ર

વડેજ જણાય છે, કિદાહરણ તરીકે પણ માણસો, જ્યારે એક દોરડાને જેએ છે ત્યારે તે સર્વેના જળનું સંયોજન દોરડા ઉપર થાય છે. દરેક માણસનું જળ પોતાની મેળે બીજાઓના જળ સાથે સંયોજનું નથી પરંતુ તે દોરડું સર્વેના જળનું સંયોજક કારણ થાય છે. તેવીજ રીતે/હાઇડ્રોજનના જે અણુઓ અને ઓક્સીજનના એક અણુનું સંયોજન થવાથી પાણી ઉત્પન્ન થાય છે/તથા તે પછી તેના નવા ગુણો જણાય છે તેમાં પણ તે અણુઓ તેા નવિન યોજનામાં જોમને તેમ રહે છે. અને તેમનું સંયોજન આપણી ઇન્દ્રિયો તથા જે પદાર્થ ઉપર પાણી રસાયણીક ક્રિયા ઉત્પન્ન કરી શકે તેમના વડેજ થાય છે. મનોવ્યાપારોમાં પણ આ નિયમ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. ધારે કે મો મનોવ્યાપારો એક સાથે થાય પરંતુ તેમનો દરેક એકબીજાથી અગાત અને જુદોજ રહે છે અને જ્યારે તે સર્વેનું એક સાથે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાન તેમનાથી જુદા એક એકસોને એકમા મનોવ્યાપાર વડેજ યજ્ઞ શકે છે.

આવી રીતે અનાત્માવાદીનો મત કે મન સર્વે એક બીજાથી જુદા અને પોતાની મેળે સંયોજનથી મનોવ્યાપારોનું બનેલું તે કેવળ અનુચિત અને અસત્ય છે. તેઓના મત પ્રમાણે જ નામનો મનોવ્યાપાર તથા જ નામનો મનોવ્યાપાર હોય ત્યારે જન્ય નામનો મનોવ્યાપાર પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય. આ મન જ સીટી ઉપરનો સમયગુઠોજ + જ સીટી ઉપરનો સમયગુઠોજ, અન્ય સીટીઓ ઉપરના સમયગુઠોજની સમાન છે એ ભૂમિતિના નિયમ વિરૂદ્ધના મતની બરાબર છે. જ મનોવ્યાપાર તથા જ મનોવ્યાપાર કદી પણ જન્ય નો મનોવ્યાપાર બની શકે જ નહીં. તેઓ જે છે અને આ એકજ છે. તેઓમા જે મનોવ્યાપાર જનો છે તે જનો નથી અને જે જનો તે જનો નથી. અને એથી ઉલટું આ બીજા મનોવ્યાપારમાં જ અને જ એક બીજાથી જુદાં જણાતાં જ નથી.

ઉપરની સર્વે હકીકતથી હવે ગ્રાજ રીતે જણાશે કે જ્યારે

અનેક વસ્તુઓનું એક સાથે સંયુક્ત જ્ઞાન થાય છે તેઓ મર્ચેના સંયોજક રાતા અનેક નહીં પરંતુ એકજ હોવા લેખ્યો. આવી રીતે મનોવ્યાપારોના પ્રદેશમાં સંયોજક વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનવાની આવશ્યકતા આપણને જણાય છે. પરંતુ હવે એ પ્રશ્ન થાય કે આ સંયોજક કોણ છે ? તે એક મનના વ્યાપારોથી જુદોજ એવો એક નિત્ય, સુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે કે પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર તે પોતેજ સંયોજક છે ? અર્થાત્ ખરો રાતા કોણ અવિરૂત અને સ્થાયી આત્મા અથવા પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર પોતેજ ? આત્માવાદીઓના મત પ્રમાણે આ સંયોજક એક આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે અને જો કે મનના વ્યાપારો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા રહે છે, પરંતુ તે પોતે વ્યાપારોથી જુદોજ હોય એક અવિરૂત અને અમર રહે છે, પરંતુ માનસશાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિન્દુથી આવા પ્રશ્નના આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં એક મુખ્ય કઠિનતા નડે છે. આ કઠિનતા ધી છે તે તપાસવાની હવે જરૂર છે.

ઉપરના પ્રશ્નરૂપમાં આપણે જોયું કે મનોવ્યાપારોનું એક મુખ્ય સ્વરૂપ એ છે કે એક વખત ઉત્પન્ન થયા પછી તેજ મનોવ્યાપાર બીજી વખત ચેતન પ્રવાહમાં આવી શકતો નથી. આમ છતાં આપણે કહીએ છીએ કે મધ કાઢતો હું અને આજનો હું એક જ છીએ હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે મનના વ્યાપારો નિરંતર બાંતાયા હોવા છતાં જ્યારે હું પોતે એક જ છું એમ કહીએ ત્યારે 'એક'નો અર્થ શા છે ? અને જો એકમ હું માનું છું તે વાસ્તવિક રીતે મનના પ્રદેશમાં છે કે નહીં ? આ પ્રશ્નના આપણે જે વિચાર કરીશું. એક એ કે આત્માના બાહ્ય સ્વરૂપમાં એકમ છે કે નહીં અને બીજો એ કે આત્માના અંતર્સ્વરૂપમાં એકમ છે કે નહીં ?

'મધ કાઢતો હું અને આજનો હું એક જ છું' એ વાક્યમાં જો 'હું' ચન્દ્રને બાદ આત્માના અર્થમાં સમજીએ તો સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે સમી બાજબીમાં હું એક જ નથી તથા કાઢ કરતા

થોડો ઘણો જુદો જ છું. કાલ જુખ્યો હતો, આજ નથી; કાલ ગરીબ હતો, આજ શ્રીમાન છું; કાલ ન્હાનો હતો આજ લેના કરતાં મોટો છું; કાલ દીવગીર હતો હવે ખુશ છું, વિગેરે. લેની સાથે એમ પણ છે કે મ્હાઈ નામ ધંધો વિગેરે એક જ છે, તેમજ મ્હારો મ્હેરો, શરીર, માનસિક શક્તિઓ વિગેરે કાલ તથા આજ પણ લગભગ એક જ જથ્થા છે તેમજ કાલના બાહ્ય આત્માના વ્યાપારો અને આજના બાહ્ય આત્માના વ્યાપારો બન્ને કંઈ પણ ભંગ વિના એક ક્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે અને જે કંઈ ફેરફાર તેઓમાં થયા છે તે સર્વે એક સાથે નહીં પરંતુ જુદી જુદી વખતે તથા ધીમે ધીમે એવી રીતે થયા છે કે જેથી સજ્જ ચેતનનો પ્રવાહ અખંડ રહેલો છે. આ પ્રમાણે એક રીતે જોતા હું અનેક છું કારણ કે ક્ષણે ક્ષણે મનના વ્યાપારો બદલાતા જ રહે છે પરંતુ ખીજી રીતે જોતાં હું એક છું કારણ કે મનોવ્યાપારો નિરંતર બદલાતા હોવા છતાં ચેતનનો પ્રવાહ અસ્ખલિત અને માલુ રહે છે. આમ હોવાથી મનોવ્યાપારોમાં જે ઐક્ય જથ્થા છે તે ઐક્ય અનેકતાથી અતિરિક્ત એવું કેવળ ઐક્ય જથ્થાનું નથી પરંતુ અનેકતામાં જ રહેલું ઐક્ય જથ્થા છે. જ્યાંસુધી કોઈ વસ્તુનો પદાર્થ એક જ રહે ત્યાં સુધી તે વસ્તુ એક જ રહે તે અર્થમાં આ ઐક્ય નથી પરંતુ ખીજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષને જુદા જુદા વખતે લેવું પરિમાણ, રંગ, પત્રો, શાખાઓ વિગેરે જુદા જુદા હોય છતાં એક જ વૃક્ષ. કહીએ છીએ તે અર્થમાં આ ઐક્ય છે. મનનું ઐક્ય પદાર્થાત્મક (Substantial) નથી પરંતુ યજ્ઞાત્મક (functional) છે. કોઈ પુરુષના મનના વ્યાપારો ખીજી બધી બાબતોમાં જુદા જુદા યજ્ઞ ધર્મવાળા હોય પરંતુ એક જ સમગ્ર ચેતન પ્રવાહનું અંગ હોવાનો યજ્ઞ તેઓમાંના પ્રત્યેક વ્યાપારમાં સમાન છે અને આ સમાનતા તેજ મનના ઐક્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે. હુંક્રમાં તેઓ વચ્ચે સમાનતા તેમજ ભિન્નતા રહેલી અને તેથી એક દષ્ટિબિન્દુએ 'હું' એક જ છું'

એમ કહી શકીએ તો બીજા 'દષ્ટિબિન્દુથી' 'હું' અનેક હું' એમ પણ કહી શકીએ. આવી રીતે આત્માનું જાણ સ્વરૂપ બેનાં હેતુ એકેય મનોવ્યાપારથી સ્વતન્ત્ર એવું કેવળ એકેય જણાતું નથી પરંતુ વ્યાપારોની વિવિધતામાં જ વ્યાપી રહેતું જણાય છે.

અત્રે એટલું માત્ર સમજવાની જરૂર છે કે આત્માનું તાત્વિક સ્વરૂપ શું છે તેનો નિર્ણય કરવાને માનસશાસ્ત્ર અશક્ત છે કારણ કે આ શાસ્ત્રનો પ્રદેશ મનના જાણ વ્યાપારોના અભ્યાસમાં જ સંકુચિત રહેતો હોવાથી આત્મા વિશે જે કંઈ આ શાસ્ત્ર જણી શકે તે એટલું જ કે મનોવ્યાપારોના દષ્ટિબિન્દુથી હેતુ સ્વરૂપ શું જણાય છે. આત્માના ખરા સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાનું કામ તો તત્ત્વશાસ્ત્રનું જ છે અને તેથી માનસશાસ્ત્ર આત્મા વિશે જે કંઈ કહી શકે તે પોતાના દષ્ટિબિન્દુથી જ હોઈ હેમના મતને એક પક્ષી મત તરીકે જ ગણવાનો છે.

પ્રકરણ નવમું.

ધ્યાન.

આપણા માનસિક જીવનનું એક વિચિત્ર લક્ષણ એ છે કે જો કે દરેક ક્ષણે અનેક સંસ્કારો આપણી ધન્દ્રિયો ઉપર પડે છે છતાં સર્વે ઉપર એકી વળને સરખું ધ્યાન આપી શકાતું નથી પરંતુ તેઓમાંથી ધણી યોગ ઉપર ધ્યાન આપી શકાય છે. ધન્દ્રિયોવડે મક્કના સર્વે સંસ્કારો આપણા મનની અનુભવ જગતમાં યુદ્ધાતા નથી તેઓમાંના ધણીની આપણે અવગણના કરીએ છીએ અને યોગને જ પસંદ કરી હેમના ઉપર લક્ષ આપીએ છીએ છતાં આ બન્ને જાતના સંસ્કારો ધન્દ્રિયો ઉપર તો સખી ગીતે જ હાથ પાડે છે તેઓ વચ્ચે ફેર એટલો જ છે કે ધ્યાન આપેલા સંસ્કારો ધન્દ્રિયોમાંથી મનના પ્રદેશમાં આવે છે અર્થાત્ તેઓ કેવળ સંસ્કારો

નહીં પરંતુ મનોવ્યાપારો બને છે જ્યારે જાગૃતના સંસ્કારો મનના પ્રદેશની અંદર નહીં પરંતુ બહારે લેની કીનારી ઉપર રહેલા હોય તેમ જણાય છે. આવી રીતે ઇન્દ્રિય વ્યાપારોના પ્રમાણમાં આપણા મનનો વ્યાપાર દરેક ક્ષણે ધણો સંકુચિત હોય છે. હવે આમ હોવાનું કારણ શું તે આપણે તપાસીશું.

ઉપરના એક પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે કોઈપણ તન્તુ પ્રવાહ જ્યાં સુધી મગજના ગોળાધોમાં પેરી મત્સ્ય ઉપનંધી શકે નહીં ત્યાં સુધી આપણા ચેતનમય અનુભવમાં તે આવી શકતો નથી. હવે મગજમાં થતા તન્તુપ્રવાહની એક મુખ્ય વિશિષ્ટતા એ છે કે જ્યારે એક ઉદ્ભવાદક પ્રવાહ ઉત્તમાંશમાં આવી લેના સધળા ભાગોમાં ફેલાતો હોય ત્યારે બીજા પ્રવાહો તેટલા સમય સુધી ઉત્તમાંશમાં પેરી શકતા નથી પરંતુ બહાર રહે છે. અને જ્યારે તે ઉદ્ભવાદક પ્રવાહ કોઈપણ પ્રકારથી નબળો પડે અથવા બંધ થાય ત્યારે જ તેઓને અંદર જવાનો માર્ગ મળે છે. આવી રીતે શારીરિક દૃષ્ટિમિન્દુથી જોતાં આપણા માનસિક વ્યાપારનું સંકુચિતપણું ઉત્તમાંશમાં થતા તન્તુ વ્યાપારની આ વિશિષ્ટતા ઉપર આધાર રાખે છે. હવે એક સાથે આવતા સંસ્કારોમાંથી કઈ જાતના સંસ્કારો ઉત્તમાંશમાં પહોંચી શકે તેને લગતો સામાન્ય નિયમ એ છે કે જે વસ્તુમાં આપણને સૌથી વધારે રસ જણાય તે વસ્તુ સંસ્કારો બીજાઓને રોકી દઈ ઉત્તમાંશમાં પ્રવેશે છે. અર્થાત્ એકી વખતે અનેક વસ્તુઓમાંથી જે વસ્તુમાં મનને સૌથી વધારે રસ લાગે છે તે તરફ લેવું ધ્યાન જાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન આપવાની ક્રિયામાં મનની ઇચ્છા શક્તિનો પ્રભાવ જણાય છે. કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવામાં તેજ ક્ષણે મનના અહેસામાં આવવા માગતી સર્વે વસ્તુઓમાંથી તેને ઇચ્છા-પૂર્વક પસંદ કરવી પડે છે.

ધ્યાન આપવાના અનેક પ્રકાર હોય છે. એક તરફ એકાગ્ર ધ્યાન કે જદેમાં ધ્યાન આપવાની વસ્તુ સાથે આપણે એકમય થઈ

જઈએ છીએ અને બીજી તરફ જાણું અથવા પ્રવૃત્ત ધ્યાન કે જોડેમાં આપણે કોઈપણ એક વસ્તુ ઉપર ધ્યાન ન આપતાં શૂન્ય મનવડે જે કંઈ વ્યાપારો મનમાં થયા કરે તેમની તરફ ઘણી ઝાંખી રીતે લક્ષ આપીએ છીએ આ જે પ્રકારની વચ્ચે અનેક પ્રકારને ઓછુ વધતું ધ્યાન આપણે સામાન્ય રીતે આપીએ છીએ. કોઈ કોઈ વખત આપણે એવી માનસિક સ્થિતિમાં આવી જઈએ છીએ કે હિન્દિયોનો વ્યાપાર ધણો સિધ્ધિ જની જાય છે અને આપણું મન જાણે પાછું દહીને અન્દર ભરાઈ પેહું હોય તેમ તેનો વ્યાપાર અત્યંત નજીક જની જાય છે. આવી સ્થિતિમાં સાધારણ ધ્યાન આપવા માટે જે પ્રવૃત્તિમય વ્યાપારની જરૂર હોય છે તે એટલો મન્દ હોય છે કે કોઈ પણ વસ્તુ રહાએ આપણે જોઈએ પરન્તુ તે વસ્તુ શી છે તેવું જાન થતું નથી. એક ધણી એક વસ્તુ મનની કીનારી પાસે આવીને પાછી તરત ખદાર નીકળી જાય છે, અને કોઈ પણ એક વસ્તુ ઉપર મન ઠરતું નથી. આપણે આવી સ્થિતિમાં છીએ એવું મનમાં ઉડું ઉડું આપણને જાન હોય છે ખરું પરન્તુ તે સાથે આપણે એટલા સિધ્ધિ જની ગમેલા હોઈએ છીએ કે તે સિધ્ધિવત્તાને ખંજેરીને પ્રવૃત્ત જનવાને અશક્ત હોઈએ છીએ. પાણીના પ્રવાહમાં જેમ જેવાઈ જવાય તેમ આ સિધ્ધિ વ્યાપારના પ્રવાહમાં આપણે થોડા વખત સુધી તણાયા જઈએ છીએ અને અન્તે કોઈપણ પ્રજાગ કારણથી જ્યારે મન ઉત્કેરાય ■ ત્યારે શરીર ખંજેરીને પાછા પ્રવૃત્ત જની સામાન્ય સ્થિતિમાં આવી જઈએ છીએ આથી ઉવટી રીતે/એકામ ધ્યાનની સ્થિતિમાં આપણું મન ધ્યાનના વિષય ઉપર એટલું ઠરેલું હોય છે કે બીજી સર્વે વસ્તુઓ આપણે જુવી જઈએ છીએ અને મન અત્યંત પ્રવૃત્તિવડે તે વિષયના ઉડાણમાં ડુબી જાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એકી વખતે આપણે કેટલી જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપી શકીએ ? આ વિષે ઘણા પ્રયોગો કરવામાં આવેલા છે. એક પ્રયોગમાં કેટલાએક અક્ષરો એટલી થોડી

વખત આખ રહામે ફેરવામાં આખ્યા કે દરેક અક્ષર ઉપર કમરાર નજર ન ફરી શકે. આ પ્રયોગમાં એમ જણાયું કે જ્યારે અક્ષરો અર્થવાળા અને જાણીતા શબ્દો હતા ત્યારે અર્થ વિનાના શબ્દો મુકવામાં આવ્યા ત્હેના કરતાં ત્રણ ગણા વધારે અક્ષરો એક સામટા ધ્યાનમાં આવી શક્યા અને જ્યારે શબ્દોને વાક્યમાં ગોઠવીને મુકવામાં આવ્યા ત્યારે વાક્ય રચના વિનાના શબ્દો કરતાં જમણા શબ્દો ધ્યાનમાં આવ્યા. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે કોઈ વાક્યોના શબ્દો અથવા શબ્દના અક્ષરો જુદા જુદા ધ્યાનમાં આવતા નથી પરંતુ સર્વેનું એકજ મનોવ્યાપાર વડે જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે કોઈ વિષયના ભાગો એક ખીજથી અત્યંત લિન્ન હોય ત્યારે એકજ મનોવ્યાપાર વડે તેઓ સર્વેનું જ્ઞાન મળી શકતું નથી અને તેથી એકના ઉપર ધ્યાન આપતાં બીજા ભાગો ધ્યાનની ખંડાર જતા રહે છે. પરંતુ જો કે સાધરણ રીતે આમ સર્વે ભાગો ઉપર એક સરખી રીતે ધ્યાન આપી શકાતું નથી છતાં અભ્યાસ વડે એ ત્રણ લિન્ન વસ્તુઓ ઉપર એક સાથે ધ્યાન આપી શકાય છે એમ પ્રયોગ વડે નક્કી થઈ શકે છે. એક કાવ્ય મોટેથી જોઈતું તથા તેજ વખતે બીજું વાક્ય મોટેથી જોઈતું, કમળ ઉપર લિસામ કરવો અને તેજ વખતે કોઈ કાવ્ય લખતું-આવા વ્યાપારો અભ્યાસવડે બની શકે છે, એમ અનેક પ્રયોગોથી જણાય છે. આવી રીતે જે વસ્તુઓ ઉપર એક સાથે ધ્યાન આપવામાં મુખ્ય સરત એ છે કે આ જે વસ્તુઓ એક ખીજથી જુદી જ હોવી જોઈએ. એક સાથે જે સુધાકારો કે જે કવિતા પાઠો કરવામાં ધ્યાનનો વ્યાપાર વધારે કઠિન તથા અનિશ્ચિત બને છે. બીજા પ્રયોગોથી જણાય છે કે કોઈ જે વસ્તુઓને એક પછી એક ધ્યાનમાં લેતાં વખત લાગે ત્હેના કરતાં એક સાથે ધ્યાન આપવામાં ઓછો વખત જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે ૪૨૧૩૧૨૨૩૫ ને જેને સુણવામાં ૭ મેકન્ડ થાય છે તથા કોઈ કાવ્યની ૭ કહીઓ જોઈતાં પણ ૭ મેકન્ડ થાય છે. પરંતુ

આ બંને વ્યાપારો એક સાથે કરતા પણ છ સેકન્ડજ થાય છે. અને તેથી એ બેને ભેગા કરવામાં કંઈ વખતનો વધારો થતો નથી. પરંતુ જ્યાં આ વ્યાપારો વધારે હોય અથવા રહેમને એક સાથે કરવાનો અવધાન બહુ ઓછો હોય તો વખતનો કંઈ બચાવ થતો નથી. જેમકે કોઈ માણસ ત્રણ ચાર કામગીરી સાથે લખાવતો હોય ત્યારે તેનું મન એક વ્યાપારમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ ક્રમવાર વહેંચે અને તેથી તે સર્વેને જુદા જુદા કરવામાં જેટલો વખત જામ્યો તેટલોજ એક સાથે કરવામાં જામ્યો છે.

જ્યારે એક સાથે ધ્યાન આપવાની બે વસ્તુઓ ધણી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો હોય તથા પ્રયેક્ષને ધ્યાન આપવામાં યોગ્ય રહેવાનું હોય ત્યારે એક ઉપર ધ્યાન આપતા બીજી વસ્તુ મનમાંથી ખસી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ધરીયાળના ચક્રતા ઉપર એક કાંટો ધણી વેગથી ગોળા કરતો હોય અને દૂરથી એક ધંટ વાગે ત્યારે તે કાંટો ચક્રતાની ક્ષમ યોગ્ય જગો ઉપર છે તે જોવાનું હોય ત્યારે ધંટ સાલજવા જતા તે કાંટાની જગો બરોબર જોવાતી નથી અને કાંટાની ગતિ ઉપર ધ્યાન આપતા ધંટ સાલજવામાં યોગ્યતા રહેતી નથી. આવી રીતે એકી વખતે પરસ્પર વિરોધી વ્યાપારો ઉપર ધ્યાન આપવા વિરે પ્રયોગ પડે એમ જણાય છે કે સાધારણ રીતે તો આવા એકજ વ્યાપારમાં ધ્યાન આપી શકાય છે. પરંતુ અવધાનપૂર્વકે બે કે બહુ તો ત્રણ વ્યાપારો સાથે થઈ શકે છે અને તેથી વધારે તરફ એક સાથે ધ્યાન આપી શકાતું નથી.

ધ્યાનના વિવિધ પ્રકાર-ધ્યાનના વિભાગો-જુદી જુદી રીતે પાઠી શકાય છે. એક પ્રકાર પ્રમાણે ધ્યાનને બહિર્ધ્યાન અને અન્ત ધ્યાન એમ બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે. મનનો બહારની જે વસ્તુઓને ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય તે સર્વે તરફના ધ્યાનને બહિર્ધ્યાન કહેવાય છે, અને મનની અંદરના વિચારો, કંપનાઓ વિગેરે તરફના ધ્યાનને અન્તધ્યાન કહેવાય છે. બીજા પ્રકાર પ્રમાણે

ધ્યાનને પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વાભાવિક ધ્યાન તથા પરોક્ષ ધ્યાનમાં
 બહેંચી શકાય છે. કોઈપણ વસ્તુ એવી સ્મરણી અથવા પ્રબળ
 હોય કે તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારી બીજી કોઈ વસ્તુની મદદ
 સિવાય યોગ્યતાની મેળે સ્વાભાવિક રીતે આપણું ધ્યાન ખેંચે ત્યારે તે
 ધ્યાનને પ્રત્યક્ષ ધ્યાનનું નામ આપી શકાય. કારણકે આપણી
 પ્રત્યક્ષની રહેલી વસ્તુ પોતે પોતાની મેળેજ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.
 અને જ્યારે કોઈ વસ્તુ પોતે આપણને સ્મરણી ન હોય અથવા તે
 બહુજ નિર્બળ હોય અને તેથી આપણું ધ્યાન પોતાની મેળે ખેંચી
 શકે તેવી નહોય પરંતુ બીજા કોઈ સ્મરણી અને પોતાની મેળે
 ધ્યાન ખેંચે એવા વિષય સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી હોય અને તે
 સંબંધ વડે આપણું ધ્યાન તેની તરફ દોરાય ત્યારે તે ધ્યાનને
 પરોક્ષ ધ્યાન કહી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે થોડે દૂરથી કંઈ સંબંધિત
 અવાજ આવતો હોય અને તે તરફ કાન ઝાડીને ધ્યાનથી સાંભ-
 લીએ તે ધ્યાન પ્રત્યક્ષ ધ્યાન છે. પરંતુ કોઈ માણસની વાટ જોના
 હોઈએ અને આસપાસના પ્રુષ્ઠળ ઘોંઘાટમાં તેના પગમાં સાંભળવા
 માટે ધ્યાન આપીએ તે ધ્યાન પરોક્ષ ધ્યાન છે તથા કોઈ પાઠ
 અધરો અથવા કંઠાળાબરેલો હોય અને તેથી તેના ઉપર ધ્યાન
 આપવાનું મન થતું ન હોય પરંતુ પરીક્ષામાં પસાર થવાને એ
 પાઠ જરૂરનો હોવાથી તેના ઉપર ધ્યાન આપીએ ત્યારે તે ધ્યાન
 પણ પરોક્ષ ધ્યાન છે. ત્રીજા પ્રકાર પ્રમાણે ધ્યાનને પ્રયત્નરહિત
 અને પ્રયત્ન સહિત ધ્યાનમાં બહેંચી શકાય છે. જે કોઈ પ્રકારનું
 ધ્યાન આપતાં આપણા શરીર અથવા મનને કંઈ ખાસ શ્રમ પડતો
 ન હોય તે ધ્યાનને પ્રયત્ન રહિત ધ્યાન કહેવાય છે, અને જે ધ્યાન
 આપવામાં મનને પ્રવૃત્ત કરી ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડે તો હોય તેને
 પ્રયત્ન સહિત ધ્યાન કહી શકાય. આપણે બેઠા હોઈએ અને કોઈ
 મોટા અવાજ આપણું ધ્યાન ખેંચે તે પ્રયત્નરહિત ધ્યાન છે. કારણકે
 તેની તરફ ધ્યાન આપવાને કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી.

પરંતુ આસપાસના ગડબડાટ વચ્ચે કંઈ વાચવામાં ધ્યાન આપવું પડતું હોય ત્યારે તે પ્રયત્ન સદિન ધ્યાન છે. કારણકે અહીં તે અવાજ તરફથી મનને ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને પ્રયત્ન સહિત ધ્યાન દબેલા પરોક્ષ હોય છે. કારણકે જ્યારે કોઈ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપના પ્રયત્ન કરવો પડે છે ત્યારે તે પ્રયત્ન તે વસ્તુ આપણને કોઈપણ રીતે ઉપયોગી હોય છે માટે કરીએ છીએ અને જે માટે તે ઉપયોગી હોય ત્હને લીધે જ આપણું ધ્યાન તે વસ્તુ ઉપર ચોટાડવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

આ સર્વે પ્રકારોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયત્નરહિત બુદ્ધિધ્યાન એ સૌથી સાદો પ્રકાર છે આ પ્રકારના ધ્યાનનો પ્રોત્સાહક કા તો પ્રમથ અને યોચિતો ઇન્દ્રિય સંસ્કાર હોય છે અથવા કોઈ પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ હોય છે કે જે વસ્તુ ગમે તેવી નમળા હોય પરંતુ ત્હેના સ્વભાવવડે જ આપણામાં ધ્યાન આપવાની પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરે છે, પ્રેરણાઓ વિના પ્રકરણમાં આપણે જોઈશું કે બાવી ધણી વસ્તુઓ છે કે જે દરેક પ્રાણી વર્મનું પ્રેરણાત્મક ધ્યાન બેચે છે આ પ્રકારનું ધ્યાન બાળપણમાં વધારે જોવામાં આવે છે જે કંઈ વસ્તુ ક્ષણવાર આકર્ષક જણાય તે તરફ ઊંકરાઓનું ધ્યાન સ્વાભાવિક રીતે બમતું રહે છે. મોટા અથવા પછી આ પ્રકારનું ધ્યાન ઓછું થાય છે કારણકે આપણે જીવનનો જે માર્ગ લીધો હોય ત્હેને લમતી વસ્તુઓ તરફ આપણું ધ્યાન સંકુચિત કરીએ છીએ અને જે વસ્તુઓ આપણે પ્રહસુ કરેલા જીવનને ઉપયોગી ન હોય ત્હેમની તરફ નિર્લક્ષ જની જાએ છીએ પરંતુ બાળોને આવો કંઈ ઉદ્દેશ મનમાં હોતો નથી તેઓનું મન તો સદા બમતું જ રહે છે અને ત્હેમની કેળવણી ચાર કરતા બહુવામાં ત્હેમનું લક્ષ્ય ચોટાડતા દરેક શિક્ષકને ધણી મુશ્કેલી પડે છે. જેમ ઉમર વધે તેમ આનું બમતું ધ્યાન ઓછું થતું જાય છે પરંતુ કોઈ પુરપતે ગોચ્ય શિક્ષણની ખામીને લીધે જો આવા પ્રકારનું ધ્યાન

આપવાની ટેવ પડી ગઇ હોય તો ખુશ હોમરે પ્લેગ્મ્યા પછી પણ હેનું ધ્યાન ભગવંતે રહે છે અને એકાગ્ર ચિત્ત વડેજ સધાય એવાં કાર્યો કરવાને તે હમેશાં અચક્ત રહે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે ધ્યાનની પ્રોત્સાહક વસ્તુ પોતે 'પ્રમળ અથવા પ્રેરણાત્મક ન હોય. પરંતુ આ શુભોવાળા બીજી વસ્તુઓ જોડે આપણા અનુભવ તથા જ્ઞાનવડે હેમનો સંબંધ થવાથી આપણું ધ્યાન ખેંચે તો તે ધ્યાન પ્રયત્નરહિત અને પરાક્ષ બલિધીન છે. આ પ્રકારના ધ્યાનનું સુખ્ય લક્ષણ એ છે કે કઇ વસ્તુઓ આપણું પરાક્ષ ધ્યાન ખેંચે તે દરેક પુરૂષના અનુભવ અને જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. જે દિશામાં આપણાં મનનું બંધારણ થઇ ગયું છે તે દિશામાં આપણું ધ્યાન બીજી દિશાઓ ક-તાં વધારે દોડે છે. ભાષાસાહીતું ધ્યાન કોઇના બોલવામાં અથવા લખવામાં વ્યાકરણની નજીવી પણ ભૂલ થઇ હોય તો તે તરફ દોડે છે. સંગીતસાહીતું ધ્યાન સાધારણ માણસને ન જણાય એવી ગાયમાં થતી ભુલો તરફ દોડે છે, વ્યાહવારશીલ માણસનું ધ્યાન વ્યાહવારીક વર્તનના ઉદ્ભવ ઉપર દોડે છે. કોઇ વિષય શીખવામાં હોના મૂળતરવો શીખ્યા પછી તે વિષયને સમજી સર્વે જાણતો ઉપર આપણું ધ્યાન આરોપાય છે. તેમજ જે વિષયમાં આપણને રસ પડતો હોય હોને લગતી સર્વે જાણતો ઉપર પણ આપણું ધ્યાન જલદીથી અપાય છે. ઉદાહરણ તરીકે નિશાળમાં જ્યાં સુધી શિક્ષક મણિતનો દાખલો અથવા કોઇ અધરો અથવા રસહીન પાઠ રહ્યોજવતો હોય ત્યાં સુધી છાત્રાઓ નિર્લક્ષ જની જમ એક કનેથી સાંભળી બીજે કનેથી કાઢી નાંખે છે. અથવા તો લાગ મળે તો એકી બેકી પણ રમવા માંડે છે પરંતુ જ્યાં શિક્ષકે કંઈ વાત કહેવા માંડી કે તરત મને તે કરતા હોય તે છાત્રી દર્ષ હોના તરફ ઝાન મારે છે.

પ્રયાત્નરહિત અનતર્ધ્વાન જ્યારે આપણા મનમાં રહેલાઈથી ઉત્પન્ન થતા અને રસવાળા કાલ્પનિક વિચારો તરફ અપાંખેતું હોય

ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ-હોય છે અને જ્યારે તે વિચારો પોતે આવે ન હોય પરંતુ અમુક હેતુ સાધવા માટે તે વિચારો તરફ ધ્યાન આપવું પડતું હોય ત્યારે તે આરોપિત અથવા પરાક્ષ ધ્યાન હોય છે. જ્યારે કોઈ વિષય વિશે વિચાર કરવો હોય તથા અમુક નિર્ણય ઉપર આવવા લેને લગતા વિચારો એક પછી એક મનમાં લાવી લેમના ઉપર જે ધ્યાન લાવવું હોય તે ધ્યાન પરાક્ષ અનુત્તરધ્યાન છે. જ્યારે વિચાર બહુ કરવાનો હોય તથા આ પ્રકારનું ધ્યાન એટલું ઉંડું હોય કે તે સમયે સાધારણ ઇન્દ્રિય સંસ્કારો તો શું પરંતુ શરીરમાં દુઃખ થતું હોય તો તે પણ જુલી જવાય છે. ઘણાખરા મહાન પુરો-ગામાં આવું ધ્યાન આપવાની શક્તિ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વિકસેલી હોય છે. ડૉ. કારપેન્ટર લખે છે કે ઘણી વખતે મહેને લાપણ કરતા પહેલાં સાંધાઓમાં એવું સખત દરદ થતું હતું કે મ્હારાથી લાપણ શરૂ કરી શકારો કે નહીં તે શંકાયુક્ત હતું. પરંતુ જ્યાં નિમિત્ત પ્રયત્ન વડે બોલવાનું શરૂ કરતો ત્યારે મ્હારૂં ધ્યાન લાપણના વિચારમાં એટલું આરોપાધ જતું કે જ્યાં સુધી લાપણ ચાલતું ત્યાં સુધી મ્હારૂં દરદ કેવળ જુલી જતો. પરંતુ જ્યાં લાપણ પુરું થતું અને મ્હારૂં ધ્યાન લેમાંથી છુટું થતું કે તરત ઘણાં જોરથી દરદ પાછું શરૂ થતું અને લાપણ દરમિયાન એવું સખત દરદ મહેને કેમ ન જણાયું લેની મહેને નવાઈ લાગતી.

આ ઉદાહરણ વાસ્તવિક રીતે પ્રયત્ન સહિત ધ્યાનના પ્રકારનું છે. આ પ્રકારનું ધ્યાન ઘણું કઠિન પરંતુ ઉપયોગી છે. કોઈપણ ઝાંખા વસ્તુને ઇન્દ્રિયોવડે મહત્ત્વ કરવામાં તથા એક બીજાના જેવા ઇન્દ્રિય સંસ્કારોમાં લિનતા જેવામાં તેમજ જળ પ્રોત્સાહકોની અવગણના કરી કોઈ રસહીન વસ્તુ ઉપર મન ચોટાડવામાં જે ધ્યાન આપવું પડે છે તે આ પ્રકારનું બહિર્ધ્યાન છે અને મનમાં કોઈ ઝાંખા વિચારને ઉત્તેજિત કરવામાં અથવા કોઈ વિચારને બીજા વિચારોમાંથી જુદો પાડીને લેનો અર્થ રહમજવામાં તેમજ કોઈ

અણુગમતા વિચારને ત્હેના વિરોધી વિચારોને. મનમાંથી દૂર કરી નિશ્ચયપૂર્વક વળગી રહેવામાં જે ધ્યાન આપવું પડે તે આ પ્રકારનું અન્તર્ધ્યાન છે. હવે આ પ્રયત્ન સહિત ધ્યાનનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે ત્હેમાં રહેલા પ્રયત્નના શ્રમને લીધે તે એકી વખતે ફક્ત ઘોડી પળે શિવાય વધારે ટકી શકવું નથી. આપણા માનસિક જીવનનો આ એક સામાન્ય નિયમ છે. મનની ચંચળતા એવી છે કે તે એક પક્ષીની માફક હમેશાં ફરવું જ રહે છે અને જ્યાં ત્હેને રસ હોય છે ત્યાં તે ટકી શકે છે. નહીં તો એક પછી એક વિચારો વળાળ કરે છે. જ્હેને આપણે એકાગ્ર ધ્યાન કહીએ છીએ તે કંઈ એકજ પ્રયત્ન વડે રહેવું નથી. ત્હેનું વલણ હમેશાં ઘોડીવાર પછી નીકળી જવાનું રહે છે. અને આપણે પાછા ત્હેને પ્રયત્નવડે રોકી રાખી નીકળી જવા દેતા નથી, આવી રીતે જ્યારે આવું ધ્યાન સાંખા સમય સુધી ચાલે છે ત્યારે ત્હેને ચોંટાડી રાખવાને અનેક પ્રયત્નો કરવા પડે છે. જેમ એક દોરડાને એક માણસ એક બાલુએ અને બીજો માણસ બીજી બાલુએ ખેંચે તેમ એક તરફ વસ્તુઓ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યા કરે છે અને બીજી તરફ આપણે ત્હેને પાછું ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. જ્યારે કોઈ વિષયમાં ધ્યાન આપવાનું શરૂ કરીએ ત્યારે ત્હેમાં રહેલા પ્રયત્નને ઘાતી કે એવો રસ જ્યાં સુધી ત્હેમાં રહે છે ત્યાં સુધી ધ્યાન ચોટેલું રહે છે. પરંતુ જ્યાં રસ ઓછો થયો કે તરત ધ્યાન ઓછું થઈ જાય છે. અને પાછો વધારે પ્રયત્ન કરીને ત્હેને મૂળ સ્થિતિમાં લાવવું પડે છે. આવી રીતે કમવાર પ્રયત્નો વડે ધ્યાનને રોકી રાખવા પછી ત્હેનો વિષયનો રસ પડે એવો હોય તો તે જલ્દી કઠિનતા વિના વધું જાય છે. અહીં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આ સમગ્ર ક્રિયામાં જ્હેના હૃદય ધ્યાન ચોટેલું રહે છે તે એકજ વ્યાપાર નથી પરંતુ પરસ્પર સંજન-ધવાળા અનેક વ્યાપારોના કમથી જનેલો એકજ વિષય છે. ચેતનના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે એક મનોવ્યાપાર પુરો થયા પછી

તેને તેજ વ્યાપાર ફરીથી મનમાં પાછો થઈ શકે નહીં. આ કારણથી અમુક એક વિષયમાં ધ્યાનનો એક વ્યાપાર પુરો થઈ તે નીકળી જવાનો થાય, છે કે તરત બીજો વ્યાપાર ત્વેની જગો લે છે અને આવી રીતે ધ્યાન ચાલુ રહે છે. જે કોઈ વ્યાપાર મનમાં બદલી શકાતો નથી ત્વેની તરફ કોઈપણ મનુષ્ય લાગ્યા સમય સુધી ધ્યાન આપી શકે નહીં એ માણસ સ્વભાવનો એક મુખ્ય નિયમ છે.

હવે કેટલાએક વિચારો એવા છે કે હોમના ઉપર ધ્યાન ચોટતુંજ નથી. જોવા મનમાં આવે ત્વેના જ તે પાછા નીકળી જાય છે. હોમને મનમાં રોકી રાખવાને એટલો બારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે કે થોડી વારમાં તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ થઈ મન પાછું જે કોઈ વધારે પ્રયત્ન વિચાર મનમાં હોય ત્વેની તરફ દોડે છે. કોઈ મનુષ્યના મનમાં અમુક વાસના તૃપ્ત કરવાનો વિચાર અત્યંત પ્રયત્ન હોય તે વાસનાની વિરૂદ્ધના વિચાર ઉપર ત્વેનું ધ્યાન તે વખતે ચોટતુંજ નથી અને જો કે થોડીવાર સુધી ત્વેને ધ્યાનમાં લેવાને પ્રયત્ન કરે પરંતુ અન્તે વાસના તૃપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન વિચાર ત્વેને મનમાંથી દાંડી કઢાડે છે. જ્યારે કોઈ પણ અણુમમતા વિષય ઉપર ધ્યાન આપવું હોય ત્યારે બીજા ગમે ત્વેના નજીવ કામો ઉપર મનવાળાને તે વિષયને જેમ અને તેમ મનમાંથી બહાર રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. કોઈ વિદ્યાર્થીને નિઘાળે જતા પેઢલા સહવાસમાં અણુમમતો પાઠ શીખવવાનો હોય તો બીજા સાથે વાતોમા વખત કઢાડશે, ચોપડીયોને પુઠા વઢાવશે, કપડા સાફ કરશે, ચેન્સીનો ડાંચા કરશે, ટુંકામાં ગમે તે રીતે સહવાસ કઢાડી નાખશે પરંતુ તે પાઠ શીખવાના વિચારને મનમાં આવવા દેશે નહીં.

ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારો ઉપર ધ્યાન આપવામા પણ મુખ્ય નિયમ એ છે કે હોમના ઉપર ધ્યાન ટકી શક્યા મારે તેઓ બદલાતા રહેવા જોઈએ. કોઈ એકને એક વસ્તુ ઉપર આખવડે લાંબા વખત સુધી કંઈ પણ ફેરફાર વિના લક્ષ આપ્યાથી અન્તે તે વસ્તુ દેખાતી

બન્ધ થઇ જાય છે. તેમજ એકને એક વસ્તુ ઉપર કાનવડે લાંબા વખત સુધી ધ્યાન આપ્યાથી તે સંભળાતી બન્ધ થઈ જાય છે. કેઈ જુદા જુદા આકારની બે વસ્તુઓને સાથે રાખીને એક વસ્તુ ઉપર જમણી આંખવડે અને બીજી વસ્તુ ઉપર ડાબી આંખવડે ધ્યાન આપીને જોવા જમ્મને તે બન્ને વસ્તુઓ એક સાથે જોવામાં આવશે નહીં. પરંતુ ધટીકમાં એક અને ધટીકમાં બીજી વસ્તુ એમ વારાફરતી જણાશે. આનું કારણ એજ છે કે એકજ વસ્તુ ઉપર એક આંખ ઠરાવી રાખવામાં થયેા પ્રયત્ન કરવો પડે છે. અને તેથી થોડીવાર પછી દરેક આંખ થોડાંની વસ્તુ ઉપરથી નજર લઈ બીજી આંખની વસ્તુ ઉપર નજર ફેરવે છે. પરંતુ જો આપણે હૈમાંની એક વસ્તુને જોવામાં હોતો રંગ, આકાર અથવા માપ બારીકથી જોવા એવો કંઈ ખાસ હેતુ મનમાં રાખીએ કે જેથી તે વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવાનો વ્યાપાર ક્ષણે ક્ષણે તાજે રહે તોજ લાંબી વખત સુધી તે વસ્તુને સ્થિરપણે જોઈ શકીશું. થણા લાંબા વખત સુધી એકને એક વસ્તુ ઉપર ધ્યાનનું સમધારણ કેઈ પણ રીતે ટકી શકેતુ નથી. હેતુ સ્વભાવિક લક્ષણ એજ છે કે જ્યારે હેતુ જોર નરમ પડે કે તરત નવી નવી વસ્તુઓ તરફ તે ખેંચાઈ જાય છે. જ્યાં વસ્તુમાં રસ પુરો થયો કે અતે જ્યાં હૈમાં કંઈ નવું લક્ષણ જોવાનું રહ્યું નહીં કે તરત આપણી ધ્યાન વિરહ પણ ધ્યાન કાઢ બીજી વસ્તુ ઉપર ચાલ્યું જાય છે. જો એક જ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન ચોંટાડી રાખવું હોય તો તે વસ્તુ વિશે નિરન્તર કંઈ કંઈ નવું જણવું અથવા શોધી કઢાવવું જોઈએ. આ નિયમ કેવળ બુદ્ધિધર્મમાં નહીં પરંતુ અન્યધર્મમાં સર્વેથી લાગુ પડે છે. કેઈ પણ વિચારના વિષય ઉપર એકાગ્ર ધ્યાન આપવાની મુખ્ય સરત એ કે હૈની દરેક બાજુથી હૈને તપાસવો જોઈએ તથા બીજા વિચારો સાથે હૈના સંબંધોનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ.

આવી રીતે મનની કેળવણી તથા જ્ઞાનના વધારાની સાથે

એકાગ્ર ધ્યાન આપવાની શક્તિ વધતી જાય છે, જે મનુષ્યનું મન
 શાંતનો બકારા છે તેના મનમાં કોઈ પણ વિષય વિશે અનેક વિચારો
 સૂરી નીકળે છે-અને, તેથી તેમાં તેનો રસ તાજો અને તાજો
 રહેવાથી ધ્યાન ચેતિતું રહી શકે છે, પરંતુ જે પુરુષનું મન કમ-
 હોય છે તે કોઈ પણ માનસિક વિષય ઉપર, હાંઆ વખત સુધી
 ધ્યાન ટકાવવાને અશક્ત રહે છે. અહીં એટલું યાદ રાખવાની જરૂર
 છે કે જો આપણે સાધારણ રીતે એમ કહીએ છીએ કે શુદ્ધિશાળી
 પુરુષો ખીજા પુરુષો કરતા એકાગ્ર ધ્યાન આપવાની શક્તિ વધારે ધરાવે
 છે પરંતુ ધણા ખરા શુદ્ધિવાન પુરુષોમાં તો આ શક્તિ ગૌણ રીતે રહેલી
 છે. તેઓ એકાગ્ર ધ્યાન આપે છે ખરા પરંતુ તેમ કરવાને તેમને કંઈ
 પ્રયાત્નપૂર્વક પ્રયાત્નવડે પોતાની શક્તિ વાપરવી પડતી નથી. તેઓના
 વિચારો જ એવી રીતે સૂરી નીકળે છે કે કંઈ મહેનત સિવાય ધ્યાન
 એક જ કિશામાં વહી જાય છે અર્થાત્ તેઓ એકાગ્ર ધ્યાન આપવાને
 લીધે શુદ્ધિશાળી થતા નથી પરંતુ શુદ્ધિવાન હોવાને લીધે આર્તુ
 ધ્યાન આપી શકે છે, અને સાધારણ પુરુષો કરતા તેઓ ધ્યાન
 આપવાના પ્રયાત્નમાં જુદા પડતા નથી. પરંતુ ધ્યાન આપવાના જે
 વિચારો તેમના મનમાં લીધે નીકળે છે તેમાં જુદા પડે છે. તેઓના
 મનમાં આ વિચારો સાધારણ માણસના વિચારોની માફક અસ્પષ્ટ
 તથા સંબંધ વિનાના હોતા નથી પરંતુ સર્વે એક ખીજની સાથે
 નિયમપૂર્વક એક ચોક્કસ ક્રમમાં જોડાયેલા હોય છે અને તેથી
 આપણે, તેઓમાં એક જ વિષય ઉપર ધ્યાન-આપવાની શક્તિ હોવાનું
 ધારીએ છીએ. જે મનુષ્યના વિચારો તેમનામાં આવે શુદ્ધિપૂર્વક
 સંબંધ ન હોવાને લીધે એક જ ક્રમમાં હોતા નથી, તેઓનું ધ્યાન
 નુટક અને ભ્રમરું રહે છે. ઘણી વખત એમ પણ જાણે છે કે કોઈ
 પુરુષમાં અત્યંત શુદ્ધિ હોવાની બહિષ્ક હોય તો પ્રયાત્નપૂર્વક ધ્યાન
 આપવાની ટેવ તેનામાં હોતી નથી, અને સાધારણ શુદ્ધિશાળી
 પુરુષોમાં મહેનતવડે ધ્યાન આપવાની ઈચ્છા શક્તિ વધારે હોય છે.

ધ્યાન ગમે તો શુદ્ધિની વાક્ષિસને લીધે હોય કે ગમે તો ધ્વજા શક્તિને લીધે હોય પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે જેમ કોઈ વિષયમાં વધારે લક્ષ્ય આપાય તેમ તેનું જ્ઞાન વધારે દૃઢ થાય છે, અને લગભગ ધ્યાનને ફરી ફરીને એક જ વિષય ઉપર લાવવાની શક્તિ આપણા માનસિક વિકાસનું એક મુખ્ય સાધન છે. કેળવણીની જે રીતિ વડે આ રીતિનો વિકાસ થાય તે રીતિ નિઃશંક ઉત્તમ છે. બાળકની કેળવણી શરૂ કરવામાં આવેલું ખાસ યાદ રાખવાનું છે કે જેમ બાળકના મનમાં પહેલાથી વધારે રસ ઉદ્ભવ્યો હોય તેમ તે વધારે ધ્યાન આપી શકે છે. જે કંઈ નવું શીખવાનું હોય તો તે પહેલાં બાળક જે કંઈ જાણતું હોય તેની સાથે સંબંધ બાળકના મનમાં રહી જાય તો વધારે સારી રીતે રહી જાય છે અને પ્રત્યેક શિક્ષકે ખાસ કરીને બાળકની જીજ્ઞાસાને જેમ બને તેમ ઉત્તેજિત કરવી જોઈએ કે જેથી નવું જ્ઞાન તેના મનમાં પહેલા ઉપરિચિત કહેલા પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે મળે.

ધ્યાનના વ્યાપારના સહચારી શારીરિક વ્યાપારો મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ છે:—

- ૧ કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર ચોક્કસ ધ્યાન આપતાં તેને લગતું ઉત્તરમાં રાખવું મધ્ય સ્થાન ઉત્તેજિત થવું જોઈએ.
- ૨ જે ઇન્દ્રિયવડે ધ્યાન આપવાનું હોય તે ઇન્દ્રિય સ્થાનમાં રનાયુઓ તે વસ્તુનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરવા માટે યોગ્ય રીતે ગોઠવાઈ જાય છે.
- ૩ કાનું કરીને ઉત્તરમાં રાખના મધ્ય સ્થાનમાં લોહીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

આમાંથી પહેલા બે વ્યાપારો ઉપયોગી છે અને બીજો વ્યાપાર પહેલા સંમંજવાની જરૂર છે.

ઇન્દ્રિય સ્થાનમાં યોગ્ય ગોઠવણ જાહેરિયાં તેમજ અંતઃધ્યાનમાં પણ થાય છે. જાણ વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવી ગોઠવણ

યાય છે એ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. જ્યારે આપણે કંઈ જોઈએ છીએ અથવા સાંભળીએ છીએ ત્યારે કંઈ ઇચ્છા સહિત પ્રયત્ન સિવાય આંખ અથવા કાન તે વસ્તુની તરફ ગોઠવીએ છીએ તથા શરીર તેમજ માયુ ત્હેની તરફ ફેરવીએ છીએ. જો કંઈ ચાખવું અથવા મુંધવું હોય તો જીભ અથવા શ્વાસ ત્હેની તરફ ફેરવીએ છીએ. કોઈ ચીજનો સ્પર્શ કરવો હોય તો ત્હેના ઉપર હાથ વિગેરે ફેરવીએ છીએ. આ સર્વ વ્યાપારોમા સ્નાયુઓના ચોક્કસ આકૃત્યનો ઉત્પન્ન કર્યો ઉપરાંત બીજા કોઈ વ્યાપારો ધ્યાન આપવામાં અનુસરણ રૂપ હોય તો હેમને દાખી દઈએ છીએ; જેમ કે કંઈ ચાખતાં આંખો બંધ કરી દઈએ છીએ; કંઈ સાંભળતાં શ્વાસ બંધ કરીએ છીએ વિગેરે. આવી રીતે જો કોઈ વસ્તુ યોગ્યતાના જ બળવડે આપણું ધ્યાન ઉત્પન્ન કરે ત્હેની તરફ પરાવર્તિત ક્રિયાવડે ઇન્દ્રિયોની ચોક્કસ ગોઠવણ થઈ જાય છે. આ ગોઠવણ વધારે બારીક હોય છે તેમ તે વસ્તુનું મહત્ત્વ વધારે સ્પષ્ટ રીતે થાય છે.

એક ઇન્દ્રિયની વસ્તુમાંથી બીજા ઇન્દ્રિયની વસ્તુ ઉપર જ્યારે ધ્યાન ફેરવીએ છીએ ત્યારે પણ ઇન્દ્રિયસ્થાનોમાં ફેરફાર થાય છે. આંખમાંથી કાન ઉપર ધ્યાન લઈ જતાં આંખના સ્નાયુઓ કાનની બાજુ તરફ ખેંચાતા જણાય છે અને જ્યારે ધ્યાન આંખ અને કાન વચ્ચે ઝડપથી ઝોળા ખાય છે ત્યારે બંને ઇન્દ્રિયોના સ્નાયુઓમા પરિશ્રમ જણાય છે.

હવે જ્યારે કોઈ વસ્તુના સ્મરણ તથા કલ્પનાવડે ત્હેની મૂર્તિ મનમાં ઉત્પન્ન કરી ત્હેના ઉપર અંતર્ધ્યાન આપીએ ત્યારે પણ સ્નાયુઓમાં આકૃત્યનો ઉત્પન્ન થાય છે. આ જો વચ્ચે ફેર એટલો છે કે બહિર્ધ્યાનમાં શરીરના ઉદ્ગ્રઓમાં સ્નાયુઓમા આકૃત્યનો થાય છે અને અંતર્ધ્યાનમાં શરીરની અંદરના સ્નાયુઓમાં અને ઘણે બાજે મગજ સ્નાયુઓમાં આકૃત્યનો ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ મનુષ્યની આકૃતિ મનમાં સંભારવી હોય તો ત્હેનું આંખેનું

ચિત્ર ઉત્તું કરવા માટે આપણુ ધ્યાન ઇન્દ્રિય સ્થાનોમાંથી જ્યારે પાછળ ખેંચી લઇ મગજમાં એકત્વ કરતા હોઈએ એમ જણાય છે. ઘણી વખતે કંઈ સંભારતું હોય અથવા કંઈ વિચાર કરવો હોય તો તો આંખો બંધ કરીએ અથવા હંડી ચકાવીએ છીએ અર્થાત્ ધ્યાનને બહારની વસ્તુઓમાંથી મનમાં ખેંચી લઈએ છીએ.

આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે ધ્યાન આપવાના વ્યાપારમાં ઇન્દ્રિયોને ધ્યાનની વસ્તુ ઉપર યોગ્ય રીતે ગોઠવીએ છીએ પરંતુ જો કે ઘણે ભાગે આ ગોઠવણ આપણે કંઈ બહુ પ્રયત્ન વિના સ્વાભાવિક રીતે કરીએ છીએ છતાં આવી ગોઠવણ વિના કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવું સંભવિત નથી સાધારણ રીતે આપણી દૃષ્ટિ મર્યાદાના છેડા ઉપર આવેલી વસ્તુ આપણી નજર ખેંચે ત્યારે જ ધ્યાન ખેંચે. અર્થાત્ જ્યારે આપણી આંખનો ડોળો હેના ઉપર સીધી લીટીમાં આવે ત્યારે હેના ઉપર ધ્યાન આપી શકાય છે. પરંતુ અભ્યાસ તથા મહેનત વડે આખોના ડોળા જરા પણ ફેરવ્યા વિના આસપાસની બાબતોમાં આવેલી વસ્તુઓની ઉપર ધ્યાન આપી શકાય છે. તે વસ્તુઓ સીધી નજરે જોઈએ ને સ્પષ્ટ દેખાય તેવીજ રીતે સ્પષ્ટ દેખાતી નથી પરંતુ આપણને હેતું ઝાણું પણ જ્ઞાન થાય છે ખરૂં. શિક્ષકો અભ્યાસ વડે પોતાના વર્ગમાં કોઈ છોકરાના સામુ જોયા વિના તે શું કરે છે તે જોઈ શકે છે તથા આવી રીતે આઠી નજરે જોઈને પરીક્ષામાં કોપી કરતા છોકરાઓને પકડી કહાડે છે. પુરોહિત કરતા સ્ત્રીઓમાં આઠી નજરે જોવાની ટેવ વધારે ચિકિત્સા હોય છે. જેમ હૉસ્ટેલ નામના જર્મન વિદ્યાને આવી રીતે કોઈ ગીજને જોયા વિના હેને ધ્યાનમાં લઈ શકાય છે તે નાચેના પ્રયોગ વડે બતાવ્યું છે. તેણે એક ‘સ્ટીરીયોસ્કોપ’ એટલે એક જ જાતના બે સાથે ચોટાડેલા ચિત્રોને જોવા કરી એક જ મોહું ચિત્ર દેખાડનાર યંત્રમાં બે ચિત્રો મુક્યા. આ યંત્ર એક અધારી પેટી જેવું હતું અને એક વીજળીના તારને હેની સાથે જોડ્યો હતો જેથી

વિજ્ઞાનો ચમકારા જ્યારે આવે ત્યારે તે ચિત્રો એક ચિત્ર તરીકે જણાય અને જેટલી વખત સુધી અધાઈ રહે તેમજો વખત આપને એક જગો ઉપર રિયર રાખવા માટે દરેક ચિત્રમા વચ્ચા ટાકણીથી એક નાનું કાણુ પાડયું હતું. આ કાણુઆથી પેગીની બહારનું ઓર કાનું અજવાળું આવતું હતું એમ્મે જ્યાં સુધી પેગીમા અધાઈ રહે ત્યાં સુધી આખો આ કાણુઓ ઉપર રિયર રહે આ યન્ત્રની રચના બે ચિત્રોને એક ચિત્ર તરીકે દેખી સકાય એવી હોવાથી આ બે કાણુઓને બંને પક્ષુ જ્યાં સુધી આખો રિયર રહે ત્યાં સુધી એકજ કાણું દેખાતું હતું અને જ્યાં આખોના ડોગા જરા પક્ષુ દ્વારા કે તરત એકને બદલે બે કાણુ દેખાય આવી રીતે ચિત્રોના ફક્ત મધ્યબિન્દુઓ ઉપર જ આખો ઠરાવ્યા પછી જ્યારે કણુવાર વિજ્ઞાનો ચમકારો થાય તેટલામા આખા ચિત્રો એટલે અધ્ય તેમજ ઉકાના ભાગો પક્ષુ ધ્યાનમા લઇ સકાય કે નહીં તેની પરીક્ષા કરવાનો હેતુ હેતુ હતો આ પ્રયોગમા જ્યારે ચિત્રો ફક્ત લીગીઓનાજ ચિત્રો હતા ત્યારે તે ફક્ત એકજ ચમકારા વડે આપણુ ચિત્ર ધ્યાનમા આવી શકતું હતું અને જ્યારે હેતુ બદલે કાંઈ દેખાવની જગીઓ મુકવામા આવી ત્યારે પક્ષુ અધ્ય ભાગમા જનર ઠરાવ્યા છતાં જ્યાં ભાગો ધ્યાનમા લઈ સકાય તેર એટલે હતો કે બીજી વખત એક નહીં પણ ઘણા ચમકારાઓ થયા ત્યાર પછી આખો જગી જણાઈ ચકી હતી ક્રમે આવી રીતે આખી જગી ધ્યાનમા લઇ સકવાનું કોરણુ એ છે કે જો કે આપણી આજ મધ્યમા ઠરેલી હોય છતાં ચમકારો થતા પહેલાં આપણુ ધ્યાન ઇચ્છાવડે અધારોની ગમે તે એક જાણુ ત કે રોખી મુઠીએ એટલે જેવો ચમકારો થયો કે તરત તે જાણુમા ચિત્રનો જે ભાગો હોય તે ધ્યાનમા લઇ સકાય આમ કરવામા ધ્યાનનો વ્યાપાર આખોના વ્યાપારોથી કેવળ સ્વતંત્ર હોય છે અને રચના વડે અન્ધારોના ગમે તે ભાગમા ફરી ચકે છે

ઉત્તમાંશના મધ્ય સ્થાનોનું ઉદ્દીપન હવે ઉપરના ઉદાહરણમાં ચિત્રના છેડાના કોઈ ભાગે ઉપર નજર ગોઠવ્યા વિના તેમને ધ્યાનમાં લઈ શકાય છે તેવું કારણ શું? આ પ્રશ્નને ઉત્તર ધ્યાનના વ્યાપારના બીજા અગત્યનાં લક્ષણ સમજ્યાથી આખી સકાય છે. આ લક્ષણ એ છે કે ધ્યાન આપવામાં જે ઇન્દ્રિયવડે તે આપવાનું હોય તે ઇન્દ્રિયના ઉત્તમાંશમાં આવેલાં તન્તુસ્થાનો થોડા રીતે ઉત્તેજીત થવાં જોઈએ. અર્થાત્ ધ્યાન આપવા પહેલાં વસ્તુનું આગેદુખ કલ્પનામય ચિત્ર મનમાં ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. ઉપરના ઉદાહરણમાં ચિત્રના છેડાના જે ભાગ ઉપર નજર ગોઠવ્યા વિના ધ્યાન આપવાનું હોય તેમનું મનમાં જેમ બને તેમ સ્પષ્ટ કલ્પનામય ચિત્ર ઉત્પન્ન કરવું તેજ હેમને ધ્યાન આપવાનો પ્રયત્ન છે; આ કલ્પના મનમાં રાખી ધ્યાન આપ્યાથી તેનો ઇન્દ્રિય સંસ્કાર ગમે તેટલો ઝીણો હોય પરન્તુ તેવું સ્પષ્ટ જ્ઞાન મળી શકે છે. આવી રીતે ધ્યાનના દરેક વ્યાપારમાં એ મુખ્ય પેટા વ્યાપાર રહેલા છે. એક તો ઇન્દ્રિય સ્થાનોમાં ગોઠવણી અને બીજો ધ્યાનની પૂર્વે તેના વિષયનો મનમાં આગેદુખ ચિતાર. આ બીજો વ્યાપાર અંતર્ધ્યાનમાં તો દમ્ભેશાં હાજર હોય છે; કારણ કે આ પ્રકારના ધ્યાનમાં ધ્યાનનો વિષય પોતેજ કોઈ વિચાર અથવા કલ્પના છે અને તેથી તેને ધ્યાન આપવામાં મનમાં કાલ્પનિક વ્યાપાર રહેલો છે. પરન્તુ બહિઃ ધ્યાનમાં પણ આવી કલ્પના થોડે ધણે અંશે રહેલી છે. જ્યારે બહિઃધ્યાન વડે વ્યાપાર ચાલતો હોય ત્યારે વસ્તુનું મદ્ય કેટલે અંશે વસ્તુના સંસ્કારો વડે ચાય છે અને કેટલે અંશે તે વસ્તુની માનસિક કલ્પનાવડે ચાય છે તેનો નિર્ણય કરવો બહુ કઠિન છે પરન્તુ એટલું તો નક્કી જાણી શકાય છે કે જે વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવાની તૈયારી કરવામાં તેવું કાલ્પનિક ચિત્ર મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમ માનસિક ચિત્ર વધારે સુરેખ તથા સ્પષ્ટ હોય તેમ ધ્યાન આપવામાં શ્રમ તથા સમય ઓછો ચાય છે. જ્યારે ધ્યાન

આપવાની વસ્તુ બહુ ઝાંખી અથવા બારીક હોય છે ત્યારે તેને ધ્યાનમાં લેવાને ઉત્તમ રીતિ એજ છે કે જો બની શકે તો તે વસ્તુ બ્યારે પાસે હોય અથવા સ્પષ્ટ તથા સમગ્ર હોય ત્યારે તે કેવી છે તે ખેલાયી જાણી લેવું અને પછી ધ્યાન આપતી વખત તે વસ્તુની કલ્પના મનમાં ગણતી. કોઇ ચિત્રને બહુ દૂરથી ધ્યાનપૂર્વક જોઈ હોય તો ખેલાં પાસેથી લેને જોયું હોય અને તેનું ચિત્ર કલ્પનામાં હોય તો જલ્દી ધ્યાન આપી શકાય છે.

આવી રીતે ધ્યાન આપવામાં આ જન્મે પેટા વ્યાપારોની સહાનુભૂતિ સરખી રીતે જરૂરની છે. કોઇ વસ્તુ કેવા આપણી ગમણું હોય ત્યારે નહીં પરંતુ સમજા હોય તેમજ મનમાં હોય ત્યારે તે સપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં આવી શકે છે. પણ ધણી વખત એમ પણ બને છે કે આપણી કલ્પના ખોટી હોય છતાં આપણે તે વસ્તુને તે કલ્પના પ્રમાણે જ જોઈએ છીએ અર્થાત્ વસ્તુનું જે સ્વરૂપ મનમાં રાખીને તેના ઉપર ધ્યાન આપીએ તે ગમે તો ખોટું હોય છતાં તેજ પ્રમાણે વસ્તુને જોઈએ છીએ. કોઇ વસ્તુ એવી હોય કે જુદા જુદા દષ્ટિબિન્દુથી લેના આકાર જુદા જુદા રીતે જણાતો હોય તો જે દષ્ટિબિન્દુ મનમાં રાખી તેને જોવા જઈએ તેનાજ આકારમાં જણાશે અને બીજા આકારોમાં નહીં જણાય. દૂરથી કોઇ ધડીઆળને વાગવાની વાટ જોતા હોઈએ તો તેના વાગવાના અવાજની કલ્પના મનમાં એવી રીતે રખી રહેલી હોય છે કે દરેક ઠાણે જાણે ખરેખરે અવાજ સાંભળતા ન હોઈએ તેમ જણાય છે. તેમજ કોઈના આવવાની વાટ જોતા હોઈએ તેના પગનાં બહુકારા મનમાં એટલા જોરથી વાગે છે કે ધણી વખત તે આવ્યો એમ ધારી લેને લેવાને ખહાર ગળતો જઈએ છીએ! આવી રીતે મનમાં રહેલી પૂર્વકલ્પના તેજ ખડં જોતા ધ્યાન છે. વસ્તુનું પૂર્વગામી મનોદર્શન લેના અર્થો માનની સમજ છે.

આ ઉપરથી તમે સ્વમનશે કે વસ્તુઓના જે સ્વરૂપો તમા

શુદ્ધ વિષેનું જ્ઞાન મળ્યું હોય તે શિવાય બીજા સ્વરૂપે તથા શુદ્ધિના દૃષ્ટિબિન્દુથી લેખને બેવાની ઘણા ખરા પુરવેને આંખો જ' હોતી નથી. એક વખત કોઈએ કંઈ બનાવ્યું હોય તો ફરીથી ના ગમે તે માણસ પણ તે જોઈ શકે પરંતુ લેખને પેઢી વખત જોઈ અર્થાત્ લેખની શોધ કરવી એમાં ભુલિનો ખરા ચમત્કાર રહેલો છે. સાધારણ રીતે તો જે દિશામાં મનનું બંધારણ ચલેલું હોય છે તે જ દિશાની વસ્તુઓ તરફ જ ધ્યાન સંકુચિત રહે છે.

કેળવણીના વિષયમાં ધ્યાન આપવા સંબંધી જે બાબતો યાદ રાખવા જેવી છે. એક એ છે કે બાળકોની કેળવણી શરૂ કરતા શિક્ષકે એ યાદ રાખવાનું છે કે જે કોઈ વિષય લેખને શીખવવાનો હોય, લેખમાં લેખને બહુ દરકાર ન હોવાથી તેઓના ધ્યાનનું વલણ સ્વાભાવિક રીતે વસ્તુમાંથી ખસી જવાનું રહે છે અને શિક્ષકનો પહેલો પ્રયત્ન એ હોવો જોઈએ કે લેખની એકજ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવાની શક્તિ દૃઢ કરવી જોઈએ. આમ કરવા માટે જે કોઈ વસ્તુ બાળકનું મન આકર્ષે તે વસ્તુની સાથે શીખવાની વસ્તુનો સંબંધ કરી દેવો જોઈએ. બીજી કાંઈ વધારે આકર્ષનીય ન જડે તો ઇનામ આપવાની શાસન્ય ખતાવીને પણ લેખનું ધ્યાન અભ્યાસમાં ચોટાડવું જોઈએ. હંકમાં રસ વિનાના વિષયોનો બીજા રસિક વિષયો સાથે સંબંધ ઉત્પન્ન કરી જેમ અને તેમ ધ્યાનના આકર્ષણીય બનાવવા, સૌથી સારો રસ્તો એજ છે કે મનમાંથીજ રસ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે વિષયને શીખવે. જોઈએ અને તેમ કરવા માટે શીખવવાના વિષયને કાર્યકારણ બાવ સાથે ન્યાયપૂર્વક મનમાં ઉતારવો જોઈએ. બીજી બાબત એ છે કે કોઈ પણ વિષયને સાંભળવા અથવા વાંચતાં લેખમાં એકામ ચિત્તે ધ્યાન આપવાં માટે લેખના સખ્તો વાંચતી અથવા સાંભળતી વખતે આપણા મનમાં લેખનું રહસ્ય કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આવી રીતે રહસ્ય કરવામાં બ્યારે મન રોકાય છે ત્યારે બીજી વસ્તુઓ ઉપર ભમવાનો અવકાશ લેખને મળતો નથી. |

આ વિષયને જન્વ કરતા પહેલાં ધ્યાનને લગતા એક પ્રશ્ન વિશે જોવાની જરૂર છે. આ પ્રશ્ન એ છે કે ધ્યાન આપવામાં આપણું મન કેવળ સ્વતંત્ર છે કે તન્તુ વ્યાપારોને લીધે નિયંત્રિત થયેલું છે ? ઉપર આપણે ધ્યાન આપવાના માનસિક વ્યાપારને લેના સહચારી શારીરિક વ્યાપારો સાથે ચર્ચો છે. એ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે કંઈ વસ્તુઓ ઉપર અને કેવી રીતે અમુક વખતે આપણું ધ્યાન લાગી શકે તેનો નિર્ણય લેના સહચારી વ્યાપારો વડે નિયંત્રિત રહેલું જણાય છે. કોઈ વસ્તુ આપણી ઇન્દ્રિય સ્થાનો અથવા મગજમાં તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થયાં સિવાય ધ્યાનમાં આવી શકતી નથી. પરન્તુ એક વખત ધ્યાન ખેંચાયા પછી તેના ઉપર કેટલું ધ્યાન આપવું એ એક જુદો જ પ્રશ્ન છે. તે વસ્તુ ઉપર ધ્યાન ટકાવી શકવાને પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને આ પ્રયત્ન વડે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ઓછું વધુ ધ્યાન આપવાને સમર્થ છીએ એમ આપણને જણાય છે. હવે આ પ્રયત્ન જો કેવળ માનસિક હોય અર્થાત્ તેટલું જ તન્તુવ્યાપારોથી નિયંત્રિત ન હોય તો આપણે ધ્યાન આપવામાં સ્વતંત્ર છીએ એમ કહી શકાય કારણ કે આ માનસિક પ્રયત્ન જો કે પોતે ધ્યાનની વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી પરન્તુ જે વસ્તુઓ પોતાની મેળે મનમાંથી નીકળી જાય એવી હોય તેઓને મનમાં ટકાવી શકે છે. આ ટકાવ ગમે તો એક ક્ષણ સુધીનો હોય પરન્તુ તેટલી વખત સુધી પણ જો તે ટકી શકે તો મન તેના ઉપર ચોટાય છે અને આપણા ક્રિવાનું ભવિષ્ય કોઈ વખત આવી શકે છે ઉપર આધાર રાખે છે. હવે આ પ્રયત્ન આવો કેવળ માનસિક તથા અમાપ્ય છે કે નહીં તે પ્રશ્નનો ઉત્તર માનસસાત્રથી આપી શકાય તેમ નથી. કારણ કે આ સાત્ત્વ અભ્યાસ તન્તુવ્યાપારોની સહચારી મનોવ્યાપારોમાં જ સંકુચિત હોવાથી મનના અન્ત સ્વરૂપ વિશે કંઈ પણ નિર્ણયપૂર્વક કહેવાને તે અશક્ત છે અને જે કંઈક કહી શકાય તે એટલું જ છે કે ધ્યાન આપવાની ક્રિયામાં યત્ન તન્તુ

વ્યાપારોને લીધે ધ્યાનમાં લેવાની વસ્તુઓ વિશે મન જો કે નિયંત્રિત છે છતાં થોડું વધારે ધ્યાન આપવાની શક્તિ ત્હેનામાં સ્વતંત્ર રીતે રહેલી છે એમ માનવાનાં કારણો આપણી પાસે નથી.

પ્રકરણ દશમું.

બોધના.

કોઈ પણ એક વિચારની વસ્તુને ખીજી વસ્તુઓ જુદી પાડી તથા ત્હેની મર્યાદા બાંધી ત્હેને અમુક વસ્તુ તરીકે અધ્યવાના વ્યાપારને બોધના (Conception) કહેવાય છે અને તે વિચારને બોધ (Concept) કહેવાય છે. કોઈ પણ એક મનોવ્યાપારમાં બ્યારે અનેક વસ્તુઓનો વિચાર સમાવેલો હોય છે ત્યારે તે વ્યાપાર અનેક બોધનો જનસો-હોય છે; જેમકે હું અહીં બેઠો છું. આ મ્હારા અહીં બેસવા વિશેના એક મનોવ્યાપાર છે પરંતુ હું 'અહીં' તથા 'બેઠો છું' એવા ત્રણ બોધો સમાવેલા છે.

જો કોઈ વસ્તુ વિશે મનમાં કંઈ પણ વ્યાપાર થઈ શકે ત્હેને બોધ કહી શકાય, ગમે તો તે ધ્વનિચક્ષુ હોય; જેમકે 'મેજ' 'ખુરશી' વિગેરે. ગમે તો તે કેવળ કલ્પનિક હોય, જેમકે 'સોનાનો પર્વત' 'હજાર હાથ વાળો પુરુષ' વિગેરે અથવા ગમે તો કેવળ મનોચક્ષુ હોય, જેમકે 'સાદરમ', 'ગુલના', 'એકતા', 'વિવિધતા' વિગેરે. પરંતુ માનસિક સૃષ્ટિમાં જેને કઈ અમુક એક કહી શકાય એવી વસ્તુ હિતવન્ન થઈ શકે ત્હેને બોધ કહી શકાય. બોધના દરેક વ્યાપારમાં તે વસ્તુને ખીજી વસ્તુઓથી જુદી પાડી ત્હેનો અમુક એકજ અર્થ કાયમ કરી બ્યારે બ્યારે તે વસ્તુ વિશે વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે ત્હેને તેજ અર્થમાં લેવી એ મુખ્ય ક્રિયા છે. આવી રીતે દરેક બોધ હમેશાં ચોક્કસ રીતે એકજ રહે છે અને

ખીન બોધમાં લેવાતો નથી. સુન પોતાના વ્યાપારો બદલે તથા
 જુદી જુદી વખતે જુદા જુદા અર્થો સર્જી શકે પરંતુ એક અર્થ પોતે
 ખીન અર્થમાં બદલાઈ જતો નથી તે તો એકનો એક જ રહે છે;
 તેમજ એક વસ્તુ જુદી જુદી વખતે જુદા જુદા ગુણ ધરાવે છે
 પરંતુ દરેક ગુણનો બોધ તો તેનો તેજ રહે છે; જેમકે; એક કાગળ
 એક વખતે ધોળો હોય અને હાથવાર પછી બગાડે કાળો થઈ
 જાય પરંતુ ધોળા રંગનો બોધ કાળા રંગના બોધમાં બદલાઈ
 જતો નથી. ધોળા રંગનો બોધ તો કાળા રંગના બોધથી જુદા
 તરીકે જ મનમાં રહે છે અને તેથી બધારે કાગળ કાળો થયો ત્યારે
 લેનો રંગ બદલાયો એમ કહી શકાય છે. આ બન્ને બોધો એક
 ખીનથી જુદા તરીકે મનમાં રહે તો રંગ બદલાવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
 થઈ શકેજ નહીં. આવી રીતે માનસિક તેમજ ભૌતિક વિશ્વની
 વસ્તુઓમાં નિરંતર ફેરફારો થતા હોવા છતાં બોધસ્મૃતિ અર્થાત
 મનોવ્યાપારોની વસ્તુઓના વિચારો હંમેશાં નિત્ય અને નિશ્ચિત રહે છે.

કોઈ પણ વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ શું છે અથવા લેના ગુણ-
 ધર્મો શા શા છે તે આપણે જાણતા ન હોઈએ છતાં મનમાં લેનો
 બોધ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કારણ કે બોધ ઉત્પન્ન થવા માટે ફક્ત
 વસ્તુને અમુક અર્થમાં લઈ લેને ખીજી વસ્તુઓથી જુદી ધારી
 એટલું જરૂરનું છે; જેમકે 'આત્મા' 'વિદ્યુત' વગેરેના ઉદા રહસ્યથી
 અજાણ હોઈએ છતાં લેમને અમુક એક અર્થમાં રહમતીએ તો
 લેમનો બોધ થઈ શકે છે. આવી રીતે બોધનાના વ્યાપારો વડે
 કોઈ એક વસ્તુ વિશે મન જુદા જુદા મનોવ્યાપારોમાં તથા જુદી
 જુદી સંબંધમાં લેને એકજ સમજી શકે છે.

અનેક ગુણો પોતામાં ધરાવી શકે એવી કોઈ પણ એક
 વસ્તુના બોધને વ્યક્તિવાચક બોધ કહી શકાય; જેમકે 'આ મિત્ર' (૧)
 'હું' 'તમે' 'દેવદત્ત' 'પૃથ્વી' વિગેરે તથા એક પ્રકારની
 અનેક વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય એવી ગુણદસક ભૂતિઓના

જોધોને જાતિવાચક જોધો કહી શકાય: જેમકે ‘મનુષ્ય’ ‘પ્રાણી’ ‘પુરતક’ વિગેરે. હવે વ્યક્તિવાચક જોધો વિશે કંઈ વિશેષ જાણવા જેવું નથી. પરંતુ જાતિવાચક જોધોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે સ્પષ્ટતાથી જાણવું છે.

ચેતનાના પ્રકરણમાં આપણે કહી ગયા કે દરેક મનોવ્યાપારની વસ્તુની આસપાસ મનમાં એક જાતની કિરણમાળા રહેલી છે. આ કિરણમાળા તે વસ્તુનું દર્શન થવાથી હોવા જે જે શુભો તથા સંબંધો મનમાં સ્ફુરે નીકળે તેમની બનેલી હોય છે. આવી રીતે વસ્તુનો જોધ થાય છે ત્યારે તેના અનુકૂળ શુભો તથા સંબંધોનો પણ જોધ થાય છે. જ્યારે તે વસ્તુ પોતાની અવગણના કરી જે કંઈ શુભ હોવામાં હોય તેના ઉપરજી ધ્યાન આપી રહ્યા તેનો જે જોધ મનમાં ઉત્પન્ન કરીએ તેને ભાવવાચક જોધ કહેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભૂમિતિમાં કોઈ ત્રિકોણ કાગળ ઉપર દેખાડી તેની વિશે જ્યારે એમ બતાવીએ કે તેના ત્રણ ખુણાઓ એ ઠાટખુણાની સમાન છે ત્યારે જો કે આપણે તે દોરેલી આકૃતિ વિશે તે સિદ્ધ કરીએ છીએ છતાં તેનું પ્રમાણ આપણે જા આકૃતિ જ આપણા મનમાં નથી પરંતુ આપણા મનમાં તે આકૃતિ જે કંઈ મૂલ્યના કરે છે, જેમકે ‘ત્રણ લીટીઓની બનેલી હોવાનો શુભ’ તેને આકૃતિના બીજા અંતેક શુભો જેમકે ‘ત્રણ લીટીઓ સમ અથવા અસમ હોવાનો શુભ’, ‘પેન્સિલવડે દોરેલી હોવાનો શુભ’ વિગેરેમાંથી જુદો માડી તેના ઉપરજી આપણું પ્રમાણ રચીએ છીએ અને તેથી આપણે જાણીએ છીએ કે જે કંઈ આપણે અશુદ્ધ ત્રિકોણની આકૃતિ વિશે સિદ્ધ કરીએ છીએ તે ફક્ત આ આકૃતિને નહીં પરંતુ સર્વ ત્રિકોણોને લાગુ પડે છે. અહીંયાં દોરેલી આકૃતિ વ્યક્તિવાચક જોધ છે પરંતુ તેના ખુણાઓની બનેલી હોવાનો તેનો શુભ અર્થાત ત્રિકોણત્વ એ ભાવવાચક જોધ છે. હવે સર્વ જાતિવાચક જોધો આવા ભાવવાચક જોધોમાં

સમાધાન્ય છે, કારણ કે પ્રત્યેક જાતિવાચક બોધ અનેક વ્યક્તિ-
ઓમાં રહેલો 'સામાન્ય' ગુણ કે જોડના દૃષ્ટિગિન્દ્રિયી તેઓ અમુક
જાતિમાં આવી શકે છે તે ગુણના બોધવડેજ મનમાં ઉત્પન્ન થઈ
શકે છે; જેમકે ત્રિકોણત્વના સામાન્ય ગુણવડે તથા મનુષ્યત્વના
સામાન્ય ગુણવડે મનુષ્યના જાતિવાચક બોધો ઉત્પન્ન થાય છે.
એક ખીલ ઉદાહરણ વડે વ્યક્તિવાચક તથા જાતિવાચક બોધોનો
બેઠ વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાગે દેવદત્ત કેવો વિચિત્ર મનુષ્ય છે એમ
કહેવામાં મનુષ્ય એટલે દેવદત્ત નામની એક વ્યક્તિ સ્વમજાએ છીએ
અર્થાત્ અહીં મનુષ્યમાં બોધવડે દેવદત્ત નામની વ્યક્તિ જ સ્વમજા
છે. પણ ખીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ જોઈને મનુષ્ય કહી શકાય તેને
આ બોધવડે સ્વમજા નથી. પરંતુ 'મનુષ્ય કેવું વિચિત્ર પ્રાણી છે.'
એમ કહીએ ત્યારે મનુષ્યનો બોધ વ્યક્તિવાચક નહીં પરંતુ જાતિ-
વાચક છે. કારણ કે અહીં કોઈ અમુક એક વ્યક્તિ વિચિત્ર છે એમ
આપણે અર્થ નથી પરંતુ મનુષ્યત્વનો ગુણ ધરાવતી, સર્વે વ્યક્તિઓ
વિચિત્ર છે એમ અર્થ થાય છે. વ્યક્તિઓમાંથી જોઈના ગુણો જુદા
પાઠી દરેક બાવવાચક ગુણનો એક વર્ગ અથવા જાતિ ઉપજાવી
શકાય છે અને પછીથી વ્યક્તિઓ તેમજ જાતિના બોધો વિશે
વિચાર કરી શકાય છે.

આવીજ રીતે જેમ મનમાં કલ્પના કરી શકાય તેવી વસ્તુઓના
બોધો યથા શકે છે તેમજ કાલ્પનિક આકૃતિ ઉપજાવી શકાય તેવી
અનિશ્ચિત વસ્તુઓના પણ બોધો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કોઈ પણ
અનિશ્ચિત વસ્તુનું જ્ઞાન મનમાં તેની કલ્પના રૂપે હોતું નથી પરંતુ
તેના સંબંધોની માનસિક કિરણમાળા વડેજ હોય છે. તે વસ્તુના
કેટલાએક ગુણ ધર્મો વિશે આપણે જાણતા હોઈએ અને તેના જોઈને
અમુક એક અર્થ થાય છે એમ પણ જાણતા હોઈએ પરંતુ જ્યારે
તે વસ્તુ નિશ્ચિત યથા ત્યારે કેવી જણાયે તેની કલ્પના મનમાં કરી
શકાતી નથી અર્થાત્ તે વસ્તુની બોધના યથા શકે છે; પરંતુ કલ્પના

યથ શક્તી નથી. ઉદાહરણ તરીકે અનન્ત કાળ સુધી ટકી રહે એવી મતિ ઉપગમવનારા ચન્દ્રની કલ્પના જે કે કરી શકાય નહીં પરન્તુ બોધના યથ શકે છે. ગમે તો આવું જ ચન્દ્ર કદી પણ બનાવી શકાય નહીં પરન્તુ ત્યાર સુધીમાં બનાવેલા ચન્દ્રો આવાં ચન્દ્રને કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે-તે આપણે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકીએ છીએ અને જે કે તેને પોતાને વિશ્વયપૂર્વક જાણી શકતા નથી પરન્તુ હાલના આપણાં ચન્દ્રોના સંબંધ વડે હોનો બોધ નિશ્ચયપૂર્વક થઈ શકે છે. ભૌતિક સૃષ્ટિમાં હોનો અસંભવ હોય પરન્તુ તેથી માનસિક સૃષ્ટિમાં હોની બોધનાની ઉત્પત્તિમાં કંઈ અંતરાય આવતો નથી.

આ પ્રશ્નને જાગે એટલું જાણવા જેવું છે કે જાતિવાચક મનો-વ્યાપારોની ઉત્પત્તિ વિશે ધણા લાંબા કાળથી માનસશાસ્ત્રીઓમાં બે વિરૂદ્ધ મતો પ્રચલિત છે. એક મત પ્રમાણે જે કંઈ વ્યાપારો મનમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે તે સર્વે વ્યક્તિ વિશે જ હોવાથી જાવવાચક તથા જાતિવાચક વ્યાપારો ફક્ત નામના જ છે અર્થાત્ માનસિક સૃષ્ટિમાં તેઓની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. બીજા મત પ્રમાણે મન વ્યક્તિ-વાચક તેમ જ જાવવાચક વ્યાપારો ઉત્પન્ન કરી શકે તેટલું જ નહીં પરન્તુ જાવવાચક વ્યાપારો વધારે અમલના અને હોમના વડે ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને જ નિશ્ચિત તથા તાત્વિક જ્ઞાન કહી શકાય. આ બંને વિરૂદ્ધ મતોના અનુયાયિઓએ ધણી લાંબી ચર્ચા ચલાવેલી છે પરન્તુ ઉપર પ્રમાણે જે કંઈ કહ્યું તેના દૃષ્ટિબિન્દુથી આ બંને મતો જે કે તદ્દન જોડા નહીં પરન્તુ અનિરસ્યોક્તિઓ જણાય છે. જેટલી સ્પષ્ટતાથી વ્યક્તિ વિશે વિચાર કરી શકીએ છીએ તેટલી જ સ્પષ્ટતાથી જાતિ વિશે પણ ગનમાં બોધ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કારણ બોધ ઉત્પન્ન કરવામાં કલ્પનાની જરૂર હોતી નથી પરન્તુ કોઈ વસ્તુને અમુક એક અર્થમાં સમજાવ્ય એટલું જ બસ છે. હોની સાથે એટલું પણ માદ રાખવાની જરૂર છે કે જાતિ તેમજ વ્યક્તિ બંનેનું જ્ઞાન સરખું ઉપયોગી છે. ધણા તત્ત્વચિન્તકો પદાર્થોના જ્ઞાન તરફ તિરસ્કાર

દષ્ટિએ જુએ છે અને ભાવવાચક ગુણો તથા જ્ઞાનિ વિગેના વિચારોમાં જ જ્ઞાનનો આરંભ તથા અંત માને છે પરંતુ આ એક મોટી ભૂલ છે. વ્યક્તિઓના જ્ઞાન ઉપર જ જ્ઞાતિના જ્ઞાનનો આધાર રહેલો છે. કારણ કે સર્વે વ્યક્તિઓનું જોતાનું જ્ઞાન મળ્યા દિવાય લેખના સામાન્ય ગુણ ધર્મોનું એટલે તેમની જ્ઞાતિનું જ્ઞાન મળી શકતું નથી. ભાવવાચક ગુણો તથા જ્ઞાનિ વિગેનું જ્ઞાન અવજત જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે મહત્વનું છે ખરું. કારણકે તે જ્ઞાનનો પ્રદેશ માર્ગાન્ત્રિક છે અને જેમ જ્ઞાતિ વધારે હોય તેમ તેનું જ્ઞાન વધારે સાર્વાન્ત્રિક હોવાથી જ્ઞાનનો પ્રદેશ પણ વધતો જાય છે. પરંતુ વ્યક્તિ વિગેના જ્ઞાનમાં જેટલી ચોક્કસતા મળી શકે છે તેટલી આ જ્ઞાનમાં મળવાનો ઓછો સંભવ છે. હંદમાં જ્ઞાતિ તેમજ વ્યક્તિ વિગે જોધતા થઇ શકે છે ખરી પરંતુ તે જન્મેની ઉત્પત્તિ સરખી અમત્યની છે.

મકરણ અર્થીયારમુ.

જિનના વૈધર્મ્ય પરીક્ષા.

કોઈ પણ બે અથવા વધારે વસ્તુઓ વચ્ચેના વૈધર્મ્ય અર્થાત્ ભિન્નતા મદ્ય કરવાની શક્તિને વિવેકશક્તિ (Discrimination) કહેવાય છે. ગમે તે વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ત્હેને બીજી વસ્તુ ઓમથી જુદી પાડી કઈ કઈ જાણતોમા તે બીજી વસ્તુમાંથી જુદી છે તે જાણવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે અને જેમ જેમ વિવેકશક્તિ વધતી જાય છે તેમ તેમ વસ્તુઓના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપોનું જ્ઞાન પણ વધે છે. જાણવાવશ્યમાં આપણે પદાર્થોના ગુણ ધર્મોને એક બીજીથી જુદા પાડી સ્પષ્ટ સહતા નથી, કોઈ જાણક જેમ સમજાને પકડવા જાય છે તેમ સાપને કે હીવાને પણ પકડવા જમે. કારણ કે ત્હેના

મનમાં હજી આ પદાર્થો વચ્ચે લિખતા જોવાની શક્તિ વિકાસ પામેલી હોતી નથી. ધીમે ધીમે આપણી માનસિક શક્તિઓનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ આપણે પદાર્થોને એક બીજાથી જુદા પાડતાં અને હેમના ગુણ ધર્મોનું પ્રયક્ષરણ કરતાં શીખીએ છીએ અને અન્તે આપણી વિવેકશક્તિ એટલી વધી શકે છે કે બે સરખા દેખાતા રંગો, બે સરખા સ્વાદો, બે સરખા અનાજો વિગેરે વચ્ચેના સુદૃઢ ભેદો પણ પારખી શકીએ છીએ.

કોઈપણ આખા વિષયના જાગ પાડીને જોવા તે પ્રત્યેક વિવેક વ્યાપારનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. સાધારણ રીતે જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુને ધ્વનિચોખડે ગ્રહણ કરીએ છીએ ત્યારે તે ગ્રહણ કરવાની સાથે જ હેમના જુદા જુદા ભાગો તથા ગુણ ધર્મોની લિખતાનું જ્ઞાન પણ થાય છે. પરંતુ કોઈ વખત આપણા મનની સ્થિતિ એવી થઈ જાય છે કે જેમાં ભેદ સાથે અનુભવાયેલી કોઈ વસ્તુને જોવા છતાં હેમાં રહેલી લિખતા તે સમયે જોઈ શકના નથી. જ્યારે જ્યારે આપણું ધ્વાન ભટકતું હોય છે ત્યારે આવી રીતે બને છે. તેમજ કોરોરોરોઈ, નાહરદસ આંકમાણક વિગેરે કેટલીક દવાઓ લેવાથી પણ વિવેક શક્તિનો અમુક વખત મુદ્ધી નાશ થાય છે. આ દવાઓ લીધાથી કોઈ મનુષ્ય ચાર પાંચ વસ્તુઓ સાથે મુદ્ધી હોય તો હેમને જોઈ શકે છે પરંતુ અધી શકતો નથી તથા હેમની સાથે દીવાઓ મુકેલા હોય તથા અવાજો કર્યા હોય તો તે પ્રકાશ તથા અવાજ ગ્રહણ કરી શકે છે ખરે પરંતુ તે દીવાઓ તથા અવાજો કેટલા છે તે કહી શકતો નથી.

[વિવેક શક્તિનો મુખ્ય નિયમ એ છે કે જ્યાં સુધી આપણે કોઈ પણ વસ્તુના મુલો તથા વિભાગોને એક બીજાથી જુદી રીતે અનુભવેલા હોતા નથી ત્યાં સુધી તે વસ્તુ આપણને અવિભાજ્ય તથા અપ્રયક્ષરણીય જણાય છે.] જ્યારે તેનો કોઈ ગુણ તેમાંથી બીજા જાનનામાં જુદો એવી કોઈ બીજી વસ્તુમાં જોવામાં આવે ત્યારે

તે ગુણુ લેખા બીજા ગુણથી જુદો પાઠી શકાય છે. દરે આવી રીતે બિન્નતા અદ્યુ કરવા માટે થી શી શરતો છે તે જોઈશું આ સર્વે શરતોમા મુખ્ય એ છે કે જે વસ્તુઓ વચ્ચે વિવેક કરવો હોય તે બન્ને પોતે ગમે તે લેખના સમયમા, સ્થળમા કે ગુણમા એક બીજાથી જુદા હોયી જોઈએ. અર્થાત્ લેખને લખતા તન્નુ વ્યાપારો બિન્ન હોવા જોઈએ બીજા એક શરત એ છે કે તે વસ્તુઓ એટલે કે જે મનોવ્યાપારો વડે તે વસ્તુ અદ્યુ થતી હોય તેના સદમારી તન્નુ વ્યાપારો કે જોઈએની વચ્ચે વિવેક કરવાનો હોય તે બન્ને સુરુપિ હોવા જોઈએ. જ્યારે તે બે વચ્ચે આવી સ્પષ્ટતા હોતી નથી ત્યારે વિવેક કરવા માટે બન્ને પ્રયત્ન કરવો પડે છે બધવા તો વિવેક થઈ શકતો પણ નથી.

બીજા એક અત્યંતી શરત એ છે કે જે વસ્તુઓ વચ્ચે જે અદ્યુ કરતી વખતે લેખના ઇન્દ્રિય સંસ્કારો એકજ હોયે ઉપજ થવા ન જોઈએ પરન્તુ અકપથી એક પછી એક એમ ક્રમવાર એક જ ઇન્દ્રિય સ્થાન ઉપર આવવા જોઈએ. કાઈ જે અવાજે એક સાથે આવતા હોય તેના કરતા જ્યારે એક પછી તરત આવતા હોય ત્યારે લેખનો ફેર વધારે સુગમતાથી જાણી શકાય છે તેમ જ કાઈ જે પદાર્થોના વજન અથવા ગરમાઈ વચ્ચે ફેર જોવો હોય તો બન્નેને એક સાથે અકેકા હાથમા રાખી તે જોવા કરતા એકજ હાથવડે લેખને તપાસવા એક પછી ઉપાડીને તપાસવાથી વધારે સારી રીતે જોઈ શકાય છે રંગો વચ્ચે તથા પ્રકાશો વચ્ચેનો ફેર જોવા માટે પણ આખને લેખના એક પછી ઉપર ફેરવવાથી વધારે સારી રીતે સ્ક્રમજી શકાય છે અને એક સાથે આવતા સ્પર્શો તથા ગંધોમાં તો કેટલો ફેર છે તે સ્ક્રમજી શકાતું જ નથી આવી રીતે ક્રમમાં આવતા સંસ્કારોવડે બિન્નતા વધારે સ્પષ્ટતા વધા સુગમતાથી જોઈ શકવાનું કારણ એ છે કે મનમા એક ગરમાઈ પછી જ્યારે તરત બીજો અને હોનાથી બિન્ન સંસ્કાર આવે છે ત્યારે બિન્નતાનો મનો વ્યાપાર એકદમ

મનમા સ્ફુરી નીકળે છે. આવી મનોવ્યાપાર ઉપરના એક પ્રકરણમા આપણે જોઈ ગયા તેવા એક સંસ્કૃતિવ્યાપાર છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવનારો વ્યાપાર છે. અને આવા વ્યાપારવડેજ વસ્તુઓની ટુકડા કરી ચક્રીએ છીએ

જ્યારે એક પછી એક આવતા સંસ્કારો વચ્ચે ફર બહુ ઓછો હોય ત્યારે હૈમની ભિન્નતા અદ્યક્ષ કરવા માટે તે જન્મેની ઉત્પત્તિ વચ્ચે જેમ અને તેમ ઓછો સમય વીતવો જોઈએ અને જન્મે વસ્તુના સંસ્કારો પુરા થયા બાદ તેમને સ્મરણમા સાચવી રાખીને પછી હૈમનો ફેર તપાસવો જોઈએ. જ્યાં સુધી બીજી વસ્તુનો સંસ્કાર પોતે મનમા હોય ત્યાં સુધી તે સંસ્કાર એટલો બળવાન હોય છે કે જેથી વસ્તુના સંસ્કારને ઠામી દે છે પરંતુ જ્યારે જન્મે સંસ્કારો પુરા થાય છે ત્યારપછી હૈમનું સ્મરણ કરવાથી એક બીજાનો ફેર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જે લગભગ સરખી ગણા આત્મે વચ્ચેનો સુદૃઢ તફાવત તેવો હોય તો જન્મેને એક પછી એક આવતા જ્યાં સુધી બીજી ચીજ મ્હોમા હોય છે ત્યાં સુધી તે જોઈ શકાતો નથી પરંતુ જ્યારે વસ્તુઓ વચ્ચે તફાવત ઘણો મોટો હોય ત્યારે આમ કરવાની ખાસ જરૂર નથી અને જેથી વસ્તુનો સંસ્કારને સ્મરણમા રાખી વસ્તુનો સંસ્કાર અનુભવની વખતેજ હૈમનો ફેર જોઈ શકાય છે. આ સર્વે વિવેક વ્યાપારોમા એટલું માંડ રાખવાનું છે કે જેમ જે વસ્તુઓના અનુભવો વચ્ચે વધારે કાળાંતર હોય છે તેમ હૈમનો વિવેક કરવામા વધારે અચોક્કમતા થાય છે.

કોઈ પણ જે વસ્તુઓ વચ્ચે ફેર બાજુના માટે વસ્તુઓ પોતાને બાજુવાની અગત્ય હોતી નથી ઘણી વખત એમ બને છે કે વસ્તુઓ પોતા વિશે આપણે ઘણું ઓછું બાજુના હોઈએ છીએ ત્યાં હૈમની વચ્ચેનો ફેર એકદમ બહુ ચક્રીએ છીએ સંગીતમા પામે પાસેથી કંઈના જન્મે સુરો પોતે ક્યા છે તે કહી ન શકાય છતાં તે જે વચ્ચેનો તફાવત સ્વદમજ શકાય છે તેવીજ રીતે જે લગભગ સરખા રંગોમા

ક્યો વધારે જુરો તથા ક્યો વધારે લીસો છે અથવા કઈ ખાખતોમાં તે બે એક બીજાથી જુદા પડે છે તે કહી શકાય નહીં છતાં તે બે વચ્ચેનો ફેર મદધુ કરી શકાય. -

ઉપર આપણે કહી ગયા કે કેટલું વસ્તુઓ અપ્રતી ક્રમવાર અનુભવાતી હોય તો હેમના તદ્દાવતનું મદધુ જાણી શકાય છે. ધારો કે આ બે વસ્તુઓ અ અને ઘ છે. હવે જ્યારે અ પછી ઘ અને ઘ પછી અ એમ વારંવાર અનુભવીએ છીએ ત્યારે તે બે વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ તદ્દાવત જણાઈ આવે છે. આ અનુભવમા ઘ જ્યારે અ પછી અનુભવાય છે ત્યારે તે અનુભવ સાદા ઘ નો હોતો નથી પરંતુ 'અ' થી જણાતા ઘ નોજ થાય છે, અર્થાત્ અનુભવનો ક્રમ, અ નું જ્ઞાન, પછી ભિન્નતાનો વ્યાપાર અને પછી ઘ નું જ્ઞાન એમ નથી પરંતુ અ પછી ભિન્નતાનો વ્યાપાર અને પછી અ થી જુદા જણાતા ઘ નું એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન થાય છે. આમાંથી પહેલા અને ત્રીજા વિશ્રાન્તિ વ્યાપારો છે અને બીજો એક વસ્તુ ઉપરથી બીજા ભિન્ન વસ્તુ ઉપર જવાનો સંક્રાન્તિ વ્યાપાર છે. આ ક્રમમા ઘ નો અનુભવ અ પછી તરત થાય ત્યારે કેવળ ઘ નું જ જ્ઞાન થાય તો અ તથા ઘ વચ્ચેની તુલના બની શકે જ નહીં જ્યારે અ નો અનુભવ તરત આગળ ગયો હોય ત્યારે કેવળ ઘ નું જ્ઞાન મનમા હોતું જ નથી ઉદાહરણ તરીકે ધોર અંધારૂં હોય અને પછી તરત કેટલું દીવાનો પ્રકાશ આવે ત્યારે તે અંધારા અને પ્રકાશ વચ્ચેનો તદ્દાવત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. તેટલું જ નહીં પરંતુ તે પ્રકાશનો અનુભવ કેવળ પ્રકાશ તરીકે નથી થતો પરંતુ આગલા અંધારાના સંબંધમાં જ અને હેનાથી જુદા પડતા પ્રકાશ તરીકે જ થાય છે. કારણ કે જો અંધારૂં ધોર હોય તો તે પ્રકાશ મોટો જણાય છે; અંધારૂં ઓછું હોય તો તેજ પ્રકાશ ઓટો જણાય છે અને અંધારાને મદદે અજવાળું હોય તો તેજ પ્રકાશ ઘણો નબળો જણાય છે અને અત્યંત અજવાળું હોય તો તે પ્રકાશ જણાતો

પણ નથી. આવી રીતે કોઈ પણ કમની બીજી વસ્તુ પહેલી વસ્તુ સાથેના હોના સંબંધ પરત્વે જ અનુભવાય છે.

ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમા જે વૈધર્મ્ય વિશે જોયું તે વૈધર્મ્ય પ્રત્યક્ષ રીતે જાણાય છે. કારણ કે જે વસ્તુઓ વચ્ચે તે જાણાય છે તેમને આપણે પ્રત્યક્ષ રીતે જાણાતી ધારી છે પરંતુ અનુમાનવડે પણ વૈધર્મ્યનું જ્ઞાન થઈ શકે છે એક વસ્તુ આપણી પ્રત્યક્ષ હોય અને બીજી ન હોય. પરંતુ તે બીજી વસ્તુ વિશે આપણે જે કોઈ જાણતા હોઈએ તેને પ્રત્યક્ષ વસ્તુ સાથે સરખાવીને તેમના વૈધર્મ્ય વિશે અનુમાન બાધી શકીએ છીએ ઉદાહરણ તરીકે અત્યારના તડકાને મધ કાસે અનુભવેલા તડકા વિશે તે આજે હતો એમ જાણતા હોઈએ તો તેની સાથે સરખાવીને, કહીએ છીએ કે આજ તો તડકા કાસના તડકા કરતા વધારે છે આમ કરવામા મુખ્ય અગત્યનું એ છે કે કાસના તડકા વિશે અભારે આપણને કંઈ પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી પરંતુ તેના સંબંધનો અમુક વિચાર સ્મરણમા છે અને તે વિચારવડે નાં કાસનો અનુભવ તથા અત્યારના પ્રત્યક્ષ અનુભવ વચ્ચે વૈધર્મ્ય જાણીએ છીએ હવે આ મધ કાસનો અનુભવ અને આજનું તે વિષેનું જે સ્મરણ એ બન્ને જુદાજ મનોબળોના પારો છે. કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ હોય ત્યારે અમુક રીતે અનુભવ થાય પરંતુ પાછળથી તેના વિષેના વિચારો મનમા ઉત્પન્ન થાય તે વખતે તેજ અનુભવ થતો નથી જેમકે અમુક વખતે અમુક આતંક મનમા થયો હોય પરંતુ પાછળથી તે આતંક વિશે વિચાર કરતા તેવો આતંક જ મને તેમ હોવું નથી પણ તેથી ઉત્પન્ન થયેલ છે તેમજ પૂર્વ અનુભવેલા કુ ખો વિષેનો વિચાર કુ ખ નહીં પરંતુ ઘણી વખત મનમા સતોષ ઉત્પન્ન કરે છે

હવે આપણે એક જુદાજ પ્રકારના વૈધર્મ્ય વિશે જોવાનું છે. આ પ્રકાર કોઈ પણ સંયુક્ત પદાર્થના ભાગો અથવા અવયવોને જુદા પાડી એટલે પ્રયોગરૂપે કરી તેમની વચ્ચે રહેલા વૈધર્મ્યનું

મદલુ કરવા વિશેનો છે. આ પ્રકારનું વૈધર્મ્ય મદલુ કરવા વિશેનો સામાન્ય નિયમ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એ કે જ્યાં સુધી કોઈ પણ સમય સંસ્કાર અથવા મનોવ્યાપારના ભાગે જોઈતા અથવા બીજા મુયોજનોમાં અનુભવવામાં આવેલા દોષ નથી ત્યાં સુધી તે સંસ્કાર અથવા મનોવ્યાપારનું પ્રયત્નરૂપ થઈ શકતું નથી.

જો સર્વ ઠંડી ચીજો બીની દોષ અને સર્વ બીની ચીજો ઠંડી દોષ તો ઠંડાસ અને બીનાસના ગુણો વચ્ચે કોઈ ફેર જણી શકાવજ નહીં. તેમજ જો સર્વ પ્રવાહી પદાર્થો પારદર્શક દોષ અને પ્રવાહી સિવાયનો કોઈ પણ પદાર્થ પારદર્શક ન દોષ તો તે એ ગુણો વચ્ચેનું વૈધર્મ્ય પણ જણી શકાય નહીં જો ઉખળતાનો ગુણ પૃથ્વીની સપાટીની જિંઘાઈ ઉપર આધાર રાખતો દોષ એટલે કે જેમ કોઈ વસ્તુ વધારે ઊંચી તેમ તે વધારે ઉખળ દોષ તો તે જન્મે ગુણો મારે એકજ સ્વરૂપ આપી શકે. આવી રીતે જ્યાં સુધી કોઈ વસ્તુના ગુણો તે વસ્તુની બદાર એક બીજાથી જુદા તરીકે અનુભવવામાં આવવા નથી ત્યાં સુધી તે જન્મે વચ્ચેનો એક મદલુ થઈ શકતો નથી.

ધારો કે અમુક કોઈ સમય વસ્તુના 'જ,ચ,ક,ટ, એ ચાર ગુણો છે. હવે જ્યાં સુધી આમાંના એકે ગુણનો બીજા ત્રણ ગુણોથી જુદો અનુભવ થયો નથી ત્યાં સુધી તે વસ્તુ અંદર જુદા જુદા ગુણો ધરાવે છે તે જણી શકાય નથી. પરન્તુ જો તેનો એક ગુણ, ધારો કે જ દેશમાં આપણા અનુભવમાં એકલો આવી ગયો 'દોષ' અથવા બીજા કોઈ વસ્તુમાં બીજા ગુણો જેમકે વ્યવસ્થા સાથે જોડાયેલો અનુભવવામાં આવ્યો હોય કે જેથી 'ચક્ર' ગુણોથી જુદા તરીકે આપણા મનમાં લેની કદાચા થઈ શકતી હોય તો તે અ ગુણનું તે સમય વસ્તુમાંથી પ્રયત્નરૂપ થઈ શકે, કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રયત્નરૂપ ત્યારે થઈ શકે કે જ્યારે તેનો પ્રત્યેક ગુણ જુદો ધ્યાનમાં લઈ 'સકાય' અને આપણે પાછળ જોઈ ગયા કે કોઈ પણ વસ્તુને ધ્યાન આપ

વાની મુખ્ય સરત એ છે કે ત્હેની પોતાની મનમા જુદી કંપના થતી જોઈએ. આની રીતે પ્રયત્નરૂપ માટે જુદું ધ્યાન આપવાની જરૂર છે અને ધ્યાન માટે તે વસ્તુની જુદી કંપના દરવાની જરૂર હોય છે તેથી કોઈ સમગ્ર વસ્તુના ગુણો અથવા ભાગો જુદા જુદા તરીકે જોવાથી જાણતા હોઈએ તથા ત્હેની પોતાની મનમાં કંપના કરી શકીએ તેવા, ગુણો તથા ભાગો વચ્ચે વૈધર્મ્ય જાણી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે જો આપણે હાંમ એકથી અથવા બીજા કોઈ પદાર્થમાં કોઈ દિવસ ખાધી ન હોય અને તેથી ત્હેના સ્વાદની કંપના કરી શકતા ન હોઈએ તો હાંમ નાખેલી ઘણના મિશ્રિત સ્વાદમાં હાંમનો સ્વાદ પારખી શકતા નથી. બીજા ઉદાહરણ તરીકે જો જો રંગો આપણે જાણીએ છીએ તે સર્વે જો અથવા વધારે રંગોના મિશ્રણો છે; જોમને આપણે મૂળ રંગો કહીએ છીએ ત્હેમનામાં પણ થોડા ધોળા રંગનું મિશ્રણ હોય છે. શુદ્ધ રાતા અથવા શુદ્ધ લીના રંગનો આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતોજ નથી. અને તેથી કહેવાતા મૂળ રંગોમાંથી ત્હેમને જુદા પાડી શકતા ન હોવાથી તે મિશ્રણોજ મૂળ રંગો તરીકે ઓળખાય છે.

વસ્તુઓના ધણા ઓછા ગુણો બીજા કોઈ ધણ ગુણ સાથે મિશ્રિત થયા વિના કેવળ પોતેજ આપણા અનુભવમાં આવે છે. ઉપરના ઉદાહરણમાં અ, ય, ક, હ, વસ્તુમાં અ ગુણ જુદો પાડી શકાય ત્હેનું કારણ ઘણી વખત એ હોય છે કે વ ક હ ના પ્રમાણમાં ત્હેનું જો ધણુ ઓછુ વધુ થયા કરતું હોય. અને તેથી તે તરત જુદી નજર તળે આવી જાય અથવા તો બીજાજ ગુણોની સાથે, જેમકે અપફવ, અટઠટ અવચ્છન્ના ગુણોવાળી સંયુક્ત વસ્તુઓમાં આપણા અનુભવમાં આવી શકે. આવી રીતે એકલા પાડી ન શકાય તેવા ગુણોનું વૈધર્મ્ય ત્યારેજ જાણી શકે કે જ્યારે ત્હેમના સહચારી ગુણોમાં ફેરફાર થતો હોય. આવી રીતે એકજ ગુણ જુદા જુદા મિશ્રણમાં જોવામાં આવ્યાથી ત્હેને જો કે વસ્તુના:

નહી પરન્તુ મનમાં જુદો પાટી સકાય છે અને આમ કરવાનો વ્યાપાર પ્રયત્નરજુ કહેવાય છે. તેનો નિયમ દુકામાં એ છે કે જે કાંઈ ગુણ એક વખત એક પદાર્થમાં રહેલો જણાય અને બીજી વખત બીજા પદાર્થમાં રહેલો જણાય છે, તે બંને પદાર્થોમાંથી જુદો પટી શકે છે અને તેનો લાવવાચેક મનોવ્યાપાર યથ શકે છે. આ નિયમનું એક સાદું ઉદાહરણ ડા. માર્ટિની નીચે પ્રમાણે આપે છે: “ધારો કે એક રાતો હાથીદાંતનો દડો ખેડી વંખત જોવામાં આવ્યો હોય અને પછી આપણી નજરમાંથી જતો રહ્યો હોય પરન્તુ તેની આકૃતિ આપણી કલ્પનામાં રહી મઠ્ઠ હોય. ધારો કે પછી તેનાજ જેવો એક ધોળો દડો આપણી નજરમાં આવ્યો, હવે આ દરમિયાન આપણે જેવા દડાની જે કાલ્પનિક આકૃતિ મનમાં હોય તેની સાથે સરખાવતા જણાય છે કે રંગ સિવાય બીજા બધા ગુણોમાં તે મળતા આવે છે અને તેથી હિમના બીજા બધા ગુણોમાંથી રંગનો ટુંકું બહાર તરી આવે. હવે તે ધોળા દડાને બહુ એક છોકું મુઠો તો જણાશે કે તે ધોળો દડો તથા છોકું બીજી ધણી બાબતમાં એક જણાય છે પરન્તુ બંનેની આકૃતિમાં ફેર છે, એકની ગોળ છે અને બીજાની લંબગોળ છે. આવી રીતે હવે આકૃતિનો ગુણ બહાર તરી આવશે અને તેથી ખેલો દડો એક રાતો પદાર્થ એટલુંજ નહીં પરન્તુ રાતો અને ગોળ પદાર્થ છે એમ તેના બે ગુણો સાથે જણી શકાય છે.”

અહીં એટલું જણવાની જરૂર છે કે કાંઈ બે વસ્તુ વચ્ચે વૈધર્મ્ય જણવાની શક્તિ બીજી સર્વે શક્તિઓની માફક અબ્યાસથી ધણી વધે છે, જ્યાં બે વસ્તુઓ એક બીજાથી ધણી જુદી હોય છે ત્યાં તો હેમનું વૈધર્મ્ય સહેલાઈથી જણી શકાય છે. પરન્તુ જ્યાં હેમની વચ્ચે સાધર્મ્ય ધણુ હોય અને વૈધર્મ્ય ધણુંજ થોડું હોય ત્યાં સાધારણ માણસથી તો તે વૈધર્મ્ય જણી શકાતુંજ નથી. પરન્તુ જોઈને તે વસ્તુઓનો ધણુ અબ્યાસ તથા અગુણ્ય હોય

ત્હેનાથી તે ખતી શકે છે. ઘી, ઘઉં વિગેરે પદાર્થોની બે જાતોમાંથી. સારા ખોટાની પરીક્ષા જે માણસે તરેહ તરેહનાં ઘી ઘઉં વિગેરે ખાધાં હોય ત્હેનાથીજ ખરી રીતે યજ્ઞ શકે છે. તેમ બે લગભગ સરખાં સારાં ચિત્રોમાં રંગ આકૃતિ વિગેરેની સુક્ષ્મ જાખતોના ગુણ હોય ચિત્રકળાના અભ્યાસથીજ પારખી શકાય છે.

હવે આપણે જુદા જુદા ઇન્દ્રિય સંસ્કારોની તીવ્રતાનો બેદ કેવી રીતે જાણી શકાય તે બેદગુણ, કેટલાએક સંસ્કારો એટલા જાંખા હોય છે કે આપણા ચેતન પ્રદેશમાં તેઓ આવી શકતા નથી. કાષ્ઠ, પ્રકાશ એટલો જાંખો હોય છે કે અંધારૂં દૂર કરી શકે નહીં; અવાજ એટલો નમ્રજો હોય કે આપણાથી સંભળાય નહીં તથા કાષ્ઠ સ્પર્શ એટલો ઓછો હોય કે આપણને જણાય નહીં. આ હિપરથી જણ્યારે કે ઇન્દ્રિયોનું હરેક બાજુ પ્રોત્સાહન આપણા ચેતન પ્રદેશમાં સંસ્કાર વિત્ત્વ કરવા માટે અમુક અંશે સ્થુલ હોવું બેદગ્યે. જ્યાં સુધી સંસ્કાર આ અંશથી ઓછું સ્થુલ હોય છે ત્યાં સુધી આપણે ત્હેને અનુભવી શકતા નથી. આવી રીતે ચેતન પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવા માટે હરેક સંસ્કારનું અમુક અંશે સુક્ષ્મ હોવું તે ત્હેની માનસિક સીમા તરીકે ઓળખાય છે. કાષ્ઠ પણ સંસ્કાર-આ સીમાને જ્યારે ઓળંગે, ત્યારે તે ઝીણામાં ઝીણો જોવાય એવો, સંભળાય એવો વિગેરે હોય છે. આ પછી જેમ જેમ સંસ્કારની પ્રોત્સાહક વસ્તુ વધારે બળવાન થતી જાય તેમ સંસ્કાર પોતે વધતો જાય છે. પરંતુ એટલું જાણવાની જરૂર છે કે જે પ્રમાણમાં પ્રોત્સાહનનું બળ વધે છે ત્હેના કરતાં સંસ્કારનું બળ ઓછા પ્રમાણમાં વધે છે. આવી રીતે પ્રોત્સાહનનું બળ વધતું જાય તો સંસ્કાર પોતે પણ વધે. પરંતુ અમુક અંશ સુધી સંસ્કારનું બળ વધ્યા પછી પ્રોત્સાહનનું બળ વધે છતાં સંસ્કારની સ્થૂલતા વધારે વધતી નથી. અર્થાત્ જેમ સંસ્કારને ઓછામાં ઓછા અંશે અનુભવવાની સીમા હોય છે તેમ વધારેમાં વધારે બળવાળા સંસ્કારની પણ સીમા હોય છે. આ સીમા ઓછા તથા સાધી વધારે

અનુભવના સંસ્કારના અંશને આપણે સંસ્કારનું અધોબિન્દુ તથા ઉર્ધ્વ બિન્દુ કહીશું. ધણું ખર્ચ કાઢ પણ સંસ્કાર લેના ઉર્ધ્વબિન્દુએ પેલાં તે પેલાં સંસ્કાર આપણને દુઃખમય જણાવા માંડે છે. આવો દુઃખમય અનુભવ બહુ દબાણના, અત્યંત ગરમી, ટાંઠ, પ્રકાશ, અવાજ વિગેરના સંસ્કારોમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. તથા મન ધ તથા સ્વાદના સંસ્કારોમાં એટલી સ્પષ્ટ રીતે જણાતું નથી. કારણ કે આ સંસ્કારોનાં પ્રેતસાહનોનું જળ બહુ વધારી શકતા નથી. આથી હિસતું જે સંસ્કારો લેમના ઉર્ધ્વબિન્દુએ દુઃખમય જણાય છે તેજ સંસ્કારો લેમના અધોબિન્દુએ સ્મિતકારક જણાય છે. ઘણા ઝાંખા કદુ સ્વાદ, ઘણી ઝાખી દુર્ગંધ વિગેરના અનુભવમાં મનને થોડો ધણો રસ પડે છે.

આ સિદ્ધાન્તો સ્થાપવાનું તથા લેમના વિષે વિવિધ પ્રયોગો કરવાનું માન વેગર તથા ફેકનર નામના જર્મનીના વિદ્વાનોને ધટે છે. / દરેક સંસ્કાર લેના અધોબિન્દુએ પેલાં પછી પ્રેતસાહનના કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં વધે છે અને અતે લેના ઉર્ધ્વબિન્દુએ પેલાં પછી પ્રેતસાહનનું જળ વધ્યા છતાં લેનું જળ વધારે વધતું નથી. / એ નિયમ વેગરના નિયમ તરીકે ઓળખાય છે.

અત્રે વધુ નામના માનસસાસ્ત્રીએ કરેલું આ નિયમનું નિરૂપણ ટાંકીયું કે જેથી તે નિયમનો વ્યાપાર સ્હેલાઈથી સ્ક્રમજી સ્કારો:—

‘દરેક પુરુષ જાણે છે કે, જે વસ્તુઓને આપણે દિવસના ઘોંઘાટમાં સાંભળી શકતા નથી, તે વસ્તુઓને રાત્રીની શાન્તિમાં સાંભળી શકીએ છીએ. ઘડીઆળનો ધીમો ટીક ટીક અવાજ, ધરની ચીમતીમાંથી આવતો હવાનો અવાજ, ચોરડામાં ખુરસીઓ ખસેડવાનો અવાજ અને તે ઉપરાંત બીજા હબરો ધીમા અવાજો આપણા કાન ઉપર, આસર કરે છે. લેની સાથે એ પણ જાણીતું છે કે રસ્તાઓના ઘોંઘાટમાં અથવા રેલવે-આડીના ભારે અવાજમાં આપણો પાડોસી આપણને શું કહે છે તે સાંભળી શકતા નથી. એટલુંજ નહીં પરંતુ

આપણા પોતાનો અવાજ પણ સાંભળી શકીએ નહીં. જે તારાઓ રાત્રે ધણા પ્રકાશવાન હોય છે તે દિવસે દેખાતા નથી અને જો કે ચન્દ્રને દિવસે જોઈ શકીએ છીએ પરંતુ રાત્રીએ દેખાય તે કરતાં ધણા વધારે ઝાંખા દેખાય છે. જેઓને વજનો સસથે વધારે પરિચય હોય છે તેઓ જાણે છે કે હાથમાં એક શેરી હોય અને બીજી એક શેરી ઉમેરી હોય તો વજનનો ફેર એકદમ જણાય છે. પરંતુ તેજ, એક શેરી હંદવેઈટ હાથમાં હોયને ઉમેરી હોય તો આપણને વજનનું ભાન થતું નથી. હવે આમાં બહીઆળનો અવાજ, તારાઓનો પ્રકાશ, એક શેરીનું વજન, એ સર્વે આપણી ધન્દિયોની પ્રોત્સાહક વસ્તુઓ છે, અને આ પ્રોત્સાહનોનું પોતાનું જળ એનું એજ રહે છે. ત્યારે આ અનુભવો શું બતાવે છે ? એજ કે એકજ પ્રોત્સાહન જે સંયોગો વચ્ચે આપણને મળે તે પ્રમાણે વધારે ઝાંખ જળમાં મનને જણાય છે અથવા તો તે જણાતુંજ નથી. હવે ત્યારે જે સંયોગો ઉપર સંસ્કારિની લાગણીનો ફેર આધાર રાખે છે તે સંયોગોમાં જે ફેરફાર થાય તે કેવા પ્રકારનો હોય છે ? આ બાબત વધારે બારીકાથી તપાસતા જણાય છે કે આ ફેરફાર હમેશા એકજ જાતનો હોય છે. [બહીઆળનો ટીક ટીક અવાજ આપણી શ્રવણેન્દ્રિયના તન્ત્રનો નિર્માળ પ્રોત્સાહક છે. આ અવાજ, જ્યારે એકતોજ, હોય ત્યારે આપણે સ્પષ્ટ રીતે, ત્હેને સાંભળી શકીએ છીએ. પરંતુ રસ્તાની ગાડીઓના તથા દિવસના બીજા ભારે અવાજોના પ્રબળ પ્રોત્સાહનમાં જ્યારે ત્હેનો ઉમેરો થાય છે ત્યારે તે સંભળાતો નથી. / તારાઓનું તેજ આંખનું પ્રોત્સાહક છે. પરંતુ આ તેજના પ્રોત્સાહનમાં દિવસના તેજના પ્રબળ પ્રોત્સાહનનો ઉમેરો થાય તો આપણને તારાનું તેજ જણાતું નથી. પરંતુ તેજ તારાઓનું તેજ ત્હેના કરતાં વધારે, ઝાંખા સંબંધના તેજમાં આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. એક શેરીનું વજન આપણી સ્પર્શેન્દ્રિયને પ્રોત્સાહક છે અને ત્હેના નેટલાજ વજનવાળાં પ્રોત્સાહન ઉપર તે ઉમેરું હોય તો આપણને તે જણાય.

છે. પરન્તુ તેના કરતાં હજારગણા વધારે વળનવાળા પ્રોત્સાહન ઉપર તે ઉમેર્યું હોય તો તે જણાતું નથી.

આ ઉપરથી આપણે એક સામાન્ય નિયમ બાંધી શકીએ કે ઇન્દ્રિયના ઉગમના પ્રોત્સાહનનું બળ ઓછું હોય તો પછીનું પ્રોત્સાહન બહુ ઓછું હોય તોપણ તેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય અને પ્રથમના પ્રોત્સાહનનું બળ વધારે હોય તો પછીનું પ્રોત્સાહન પણ પ્રમાણમાં વધારે બળવાન હોય તોજ તેનું જ્ઞાન થઈ શકે. સૌથી સાદું પ્રમાણ તો એ હોય કે જે પ્રમાણમાં પ્રોત્સાહનનું બળ વધે તેજ પ્રમાણમાં તેના સંસ્કારનું બળ વધે. પરન્તુ વસ્તુતઃ જો આ પ્રમાણ હોય તો દાખલ તરીકે [તારાએતું] તેજ રાત્રિના અંધારાની સાથે જેટલું બળવાન જણાય છે તેટલું જ દિવસના તેજની સાથે પણ જણાતું જોઈએ અને આ પ્રમાણે નથી હોતું તે આપણે જણીએ છીએ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે સંસ્કારોનું બળ પ્રોત્સાહનોના બળના પ્રમાણમાં વધતું નથી પરન્તુ તેના કરતા ઓછા પ્રમાણમાં વધે છે. [હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જેમ જેમ પ્રોત્સાહનમાં ઉમેરો વધારે વધારે વધતો જાય છે તેમ તેમ સંસ્કારનો વધારો ક્યા પ્રમાણમાં ઓછો થતો જાય છે? આ પ્રશ્નને ઉત્તર આપવાને આપણને રોજનો અનુભવ બસ નથી. પરન્તુ જુલ જુલ પ્રોત્સાહનોના બળો અને સંસ્કારોની ચેતાની રચૂળતાના ચોક્કસ મારો લેવાની જરૂર છે.

આ માપ કેવી રીતે લેવા તે સાધારણ રીતે અનુભવ ઉપરથી જણાય છે. કોઈપણ ઇન્દ્રિય સંસ્કારનું ચેતાનું બળ માપવું એ આપણે જોઈ ગયા તેમ અશક્ય છે. આપણે તો ફક્ત સંસ્કારોના બળો વચ્ચેના તફાવત માપી શકીએ / અનુભવવડે જણાય છે કે ઇન્દ્રિય સંસ્કારો વચ્ચેના એક બીજાની સાથે સરખા નહોં એવા તફાવતો બાદ પ્રોત્સાહનોના સરખા તફાવતોને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. પરન્તુ આ સર્વે અનુભવોથી એક વાત આપણને જણાઈ કે

પ્રોત્સાહનોમા એકજ જાતનો ફેરફાર કોઈ વખત જણાતો નથી. એક શરીરમા બીજી શરીર ઉમેરી હોય તો જણાય છે પરન્તુ તેજ એક શરીર હંફવેઈટમા ઉમેરી હોય તો તે જણાતી નથી. કોઈ પ્રોત્સાહનનું અમુક એક ગમે તે બળ મારી લઈને આપણે શરૂ કરીએ તથા તે પ્રોત્સાહનથી ઇન્દ્રિય સંસ્કાર મળે છે તે જોઈએ અને પછી તે સંસ્કારની સ્થળતા બદલાતી જણાયા વિના કેટલે સુધી પ્રોત્સાહનના બળમા ઉમેરો કરી શકીએ તે જોયાથી આપણી તપાસના પરિણામ ઉપર આપણે બહુજ જલદીથી આવી શકીશું. જુદા જુદા ગમે તે તે બળવાળા પ્રોત્સાહનોની આ પ્રમાણે તપાસ કરીશું તો તે પ્રોત્સાહનોમા જે ઉમેરણો આપણને લેખના સંસ્કારોનું બળ સ્હેજ વધારે આપી શકે તે ઉમેરણો પણ પ્રોત્સાહનોની મારફત જુદા જુદા બળવાળા પસંદ કરવા પડશે. સંખ્યા સમયે કોઈ પ્રકાર સ્હેજ માત્ર દેખાય તેટલા માટે તે પ્રકાર તારાઓના પ્રકાર જોઈતો બળવાન જોઈએ તેમ કોઈ નથી પરન્તુ દિવસના પ્રકારમા સ્હેજ માત્ર જણવા માટે તેજ પ્રકાર ધણો વધારે બળવાળો હોય જોઈએ. હવે જે આપણે સર્વે સંબંધિત બળવાળા જુદા જુદા પ્રોત્સાહનો વિષે આ પ્રમાણે તપાસ કરી જોઈએ અને આવા દરેક પ્રોત્સાહનના સંસ્કાર સ્હેજ માત્ર વધારે બળવાન જણાય તેટલા માટે તે પ્રોત્સાહનમાં કેટલા બળવાળા ઉમેરણ કરવું પડે છે તેની નોંધ લઈએ તો આપણને આકાશોની સંખ્યા મળે કે જેમાંથી પ્રોત્સાહન તથા લેખના સંસ્કારની જુદાના પ્રમાણનો નિયમ જણાઈ આવે આ રીતિ પ્રમાણે પ્રકાર, અવાજ તથા વજનના પ્રદેશોમા સ્હેલાઈથી તપાસ થઈ શકે છે. વજનના પ્રદેશમા પ્રયોગોવડે જણાય છે કે કોઈ અમુક બળવાળા વજનમા સ્હેજ માત્ર જાન થવા માટે જે ઉમેરણ કરવું પડે તે ઉમેરણ દમેશા અમલ વજનના બળના ચોક્કસ પ્રમાણમા હોય છે અર્થાત્ અસલ વજનનું બળ ગમે તે હોય પરન્તુ તે ઉમેરણ લેખના અમુક લાગ હોય છે. મંખ્યાજંધ પ્રયોગોને પરિણામે

જણાય છે કે આ પ્રમાણુ ફે નું જો એટલે કે આમળી ઉપર પ્રથમ
 ગમે તે બળવાળું વજન હોય પરંતુ તે વજનના બળને ત્રીજો
 ભાગ લઇ લેવામાં આવે અગર ઉમેરવામાં આવે તો તરત તે વજન
 ઓછું થવાનું અથવા વધવાનું જાન ચાલુ છે, આ ઉપરાંત જુદા જુદા
 પ્રોત્સાહનોના પ્રદેશોમાં કરેલા પ્રયોગોને પરિણામે એક સામાન્ય
 નિયમ બાધી સહાય છે કે કેમ પણ પ્રોત્સાહનના સંસ્કારમાં વધારો
 થવા માટે તે પ્રોત્સાહનમાં જે ઉમેરણ કરવું પડે તે ઉમેરણ હમેશા
 તે પ્રોત્સાહનના અમુક પ્રમાણમાં હોય છે. પ્રકાશના સંસ્કારોમાં આ
 પ્રમાણુ ઠેક છે, રનાયુઓમાં ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારોના પ્રદેશમાં
 રહે નું પ્રમાણુ હોય છે તથા વજન, ગરમી તથા અવાજના સંસ્કારો
 માં આ પ્રમાણુ ફે નું હોય છે. ઉપર જણાવેલા વેબરના નિમ્નજને
 બીજા શબ્દોમાં દર્શાવીએ તો એમ કહી શકાય કે કેમ ધન્દિય
 સંસ્કારોની સ્થૂલતામાં સરખા ઉમેરણો કરવા જોઈએ. હવે આ નિયમ
 ઉપરથી ફેકનર નામના વિદ્વાને ધન્દિય સંસ્કારોની સ્થૂલતાના ગણિત
 પૂર્વક માપ લેવા વિશે એક મત સ્થાપ્યો છે. આ મત વિશે માનસ
 શાસ્ત્રીઓ વચ્ચે ધણો વાદવિવાદ ચાલેલો છે, ફેકનરના મતનો
 બાવાર્થ એ છે કે જ્યારે આપણે પ્રોત્સાહનમાં અમુક વધારો કર્યોથી
 ધન્દિય સંસ્કારમાં સ્હેજ માત્ર જણાય તેવો વધારો કરીએ ત્યારે
 આ સ્હેજ માત્ર વધારો તે સંસ્કારનું એકમ છે (unit) અને
 આવા એકમોના સરવાળાપડે સંસ્કારની સ્થૂલતાનું અથ લઇ શકાય
 હવે આ મતમાં એક સુખ્ય બૃહ એ છે કે આપણે ઉપર જોઈ મળ્યા
 તેમ કેમ પણ સંસ્કારમાં સર્વે સ્હેજ માત્ર જણાતા વધારાઓ સરખા
 બળવાળા હોતા નથી. કારણ કે આ વધારાઓના, બળનો આધાર
 પ્રોત્સાહનોના પ્રથમના બળ ઉપર હોય છે. પ્રથમનું બળ જો વધારે
 હોય તો સ્હેજ માત્ર જણાતા વધારાનું બળ પણ પ્રમાણમાં વધારે જોઈએ
 અને જો ઓછું હોય તો વધારાનું બળ પણ પ્રમાણમાં ઓછું જોઈએ.
 હંદ્રવેઈટના પ્રથમના બળના પ્રોત્સાહન ઉપર સ્હેજ માત્ર વજનનો

વધારે જણાવા માટેજ ધણા શેરોનું વજન જોઈએ. તે કોઈ એક શેરના પ્રથમના વજન ઉપર રહેજ માત્ર વજનનો વધારો જણાવા માટે જે થોડાં ઔસોતું વજન જોઈએ તેના સરખું નથી પરંતુ વધારે છે. બીજી બ્રૂલ એ છે કે કોઈ સંસ્કારના પ્રોત્સાહનમાં ઉમેરો ઠપ્પીથી સંસ્કારમાં જે રહેજ માત્ર જણાતો વધારો જણાય તે દરેક મનુષ્યમાં તથા એકજ મનુષ્યમાં દરેક વખતે એકજ હોતો નથી. કારણ કે આ વધારો જણાવવાનો એક આધાર ધ્વનિયો તથા તન્દુરસ્તીની તન્દુ પ્રવૃત્તિવડે સંસ્કારો ઉપજાવવાની શક્તિ ઉપર રહે છે. આ શક્તિ સખળા પુણ્યોમાં સરખી રીતે હોતી નથી. કોઈ પુરુષનું તન્દુ મજબૂત પ્રકારનું હોય તો આ શક્તિ તેનામાં બહુ તીવ્ર હોય છે અને નીચા પ્રકારનું હોય તો શક્તિ સ્થૂળ હોય છે. તેમજ એકજ મનુષ્યમાં આ શક્તિ તન્દુરસ્તીમાં જુદી હોય છે તથા શારીરિક વિકારમાં જુદી હોય છે. આ ઉપરથી જણાશે કે સંસ્કારોના રહેજ માત્ર જણાતા વધારાનું જળ માપવાના પ્રયોગોમાં હમેશાં એકજ પરિણામ ઉપર આવતું એ અશક્ય છે. પરંતુ ફેક્ટરની સીધી મોટી જુલ એ હતી કે તેના માનવા પ્રમાણે જેમ એક પછી એક ઘટના ઉમેરણથી લીંત થાય તેમ પ્રત્યેક સંસ્કાર ઉપર જણાવેલા એકમોના સરવાળા રૂપે હોય છે. સંસ્કારનું સ્વરૂપ આવું છેજ નહીં. પ્રત્યેક સંસ્કાર એક એવી વસ્તુ છે કે તેના એવા જુદા જુદા ભાગો પાડી શકાય જ નહીં કે જહેના સરવાળારૂપે તે સંસ્કારને મણાય. પ્રત્યેક સંસ્કાર પોતે જ એક અવિભાજ્ય એકમ છે અને જે કે તેને હિતખત કરનારી વસ્તુના અર્થોવ પ્રોત્સાહનના ભાગે પાડી શકાય (કારણ કે) પ્રત્યેક પ્રોત્સાહન ભૌતિક વસ્તુ છે અને પ્રત્યેક ભૌતિક વસ્તુ અણુ-ઓની બનેલી હોઈ તેના ભાગે પાડી શકાય) પરંતુ સંસ્કાર તો એક માનસિક વસ્તુ છે અને આપણા ચેતનનો અપૂર્વકરણીય તથા અવિભાજ્ય વ્યાપાર છે. ડૉ. મન્ડરજર્મ નામનો લેખક કહે છે કે ' એક પ્રખળ સંસ્કાર કોઈ નજીક સંસ્કારના ચુલાકારરૂપે તથા ધણા

નજા સંસ્કારોના સમદર્શે હોતો નથી પરંતુ એ કંઈક એવીજ વસ્તુ છે કે જ્ઞેની કોઈ સાથે સરખામણી થઈ શકતી નથી. આમ દોવાથી પ્રજા તથા નજા અવાજનાં, પ્રકાશનાં અથવા ગરમીનાં ઇન્દ્રિય સંસ્કારો વચ્ચેનો માપ લઈ શકાય એવો તફાવત હોય છે તે લવણ તથા ખાટો રવાદ વચ્ચે અથવા માથું દુખવા તથા હાતનાં દુખવા વચ્ચેનો ફેર ગણિતપૂર્વક માપવો એના જેવું અર્થરહિત છે. પ્રકાશના કોઈ પ્રજા સંસ્કારમા નજા સંસ્કાર (ભાગ તરીકે) રહેલો ન હોય તો પછી પ્રજા સંસ્કાર નજા સંસ્કારથી અધિક વધારા પૂરતો ભિન્ન છે એમ કહેવું તે સ્પષ્ટ રીતે માનસશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ છે. ઘેરા લાવ રંગના સંસ્કાર તે કંઈ જાખા લાલ રંગના સંસ્કારમા થોડા બીજા જાખા રંગના સંસ્કારના ઉમેરણરૂપે હોતો નથી. તે તો જાખા રંગના સંસ્કારથી હમેશા જુદોજ હોય છે. તેની જ રીતે કોઈ વીજળીના દીવાના પ્રકાશનો સંસ્કાર અનેક મીલુ-ભત્તીઓના પ્રકાશના સંસ્કારોના સરવાળારૂપે જણાતો નથી.

ઉપર જણાવેલો વેબરનો નિયમ એ એક ત્વેનાથી વધારે વિસ્તારવાળા નિયમમા સમાયેલો છે આ નિયમ માનસશાસ્ત્રમા અતિ મહત્વનો છે અને તે એ છે કે જેમ જેમ આપણને વધારે વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવાનું હોય છે તેમ તેમ બારીક વિગતની વસ્તુઓ ઉપર આપણું લક્ષ ઓછું થતું જાય છે જ્યાં આ બે વસ્તુઓ જુદા પ્રકારની હોય છે ત્યાં આ નિયમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. રસ-વાળી વાતચીતમા જ્યારે આપણું મન ધણું યુગ્માયેલું હોય છે ત્યારે આપણે ચરીરનું દરદ પણુ જુલો જઈએ છીએ. તેમજ જ્યાં સુધી આપણું મન કોઈ કામમા ચોટેલું હોય છે ત્યાં સુધી ઓરડામા થનાં ન્હાના અવાજને લક્ષમાં આવતા નથી જે વસ્તુઓ એકજ પ્રકારની હોય છતાં ત્યારે પરિણામ તો એકજ આવે છે પરંતુ એટલું બને છે કે એકજ જાતની બે વસ્તુઓ જ્યારે બજવાનું હોય છે ત્યારે તે બંને વચ્ચેનો વિગતવાર ફેર મનને સ્વેચ્છાથી જણાતો નથી. હવે આ

નિયમની સ્થારીરિક જાણ તરફ ફરીએ તો એમ જણાય છે કે સંવાદક તન્તુઓ મારફત મગજમા આવતા પ્રવાહોની અસર તેજ વખતે મગજમા બીજા કોઈ તન્તુ પ્રવાહો આવતા હોય તેનાથી બદલાય છે અને તેથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ માત્ર જુદી રીતે નહીં પરન્તુ કોઈ વખત જુદા પ્રકારની પણ જણાય છે. આ નિયમને દુકામા દર્શાવીએ તો એમ કહી શકીએ કે એકજ વખતે અથવા એક પાત્રી એક તરત ચતા સંસ્કારો તથા મનોવ્યાપારો એક બીજાની અસર બદલી નાખે છે અથવા એમ પણ કહી શકીએ કે આપણે એવી વસ્તુઓને એક બીજાના સંબંધમાં જ ગણીએ છીએ, આ નિયમને સંબંધ (Relativity) નો નિયમ પણ કહેવાય છે અને ન્હાના મોટા સર્વે મનોવ્યાપારો તેને નામે હોય છે આ નિયમના અતેક ઉદાહરણો હમેશના જીવનમા જોવામા આવે છે. પીળો અને લાલ રંગ એ બેને સાથે જોઈએ તો પીળો તદ્દન પીળો નથી જણાતો અને લાલ તદ્દન લાલ નથી જણાતો. પરન્તુ તેઓ એક બીજા ઉપર અસર કરે છે. સંગીતના અવાજમા જ્યારે જુદા જુદા સ્વરો એક પછી એક તરત ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સર્વની અસર એક બીજા ઉપર થાય છે અને પરિણામે ગદુર અવાજ નીકળે છે. ગરમ પાણીમા હાથ ઝોળ્યો હોય તો પાણી ને કે એટલું ને એટલુંજ ગરમ હોય પરન્તુ જેમ હાથ વધારે ઝોળ્યો તેમ તે વધારે ગરમ જણાય છે. આખની કીકી ઉપર વસ્તુઓનો જે આકાર પડે છે તે ને અમુક પ્રમાણથી ન્હાનો હોય તો કીકીના ધુરતા તન્તુઓનું પ્રોત્સાહન ન થવાથી તે વસ્તુઓ દેખી શકાતી નથી. બહુ દૂર આવેલી વસ્તુઓ દેખી શકાતી નથી તેનું કારણ આજ છે. નવાઈ જેરી વાત એક એ બને છે કે કોઈ વસ્તુ અમુક ઇન્દ્રિયથી માત્ર ચર્ચ શકતી ન હોય પરન્તુ બીજા અમુક ઇન્દ્રિયને કોઈ પ્રોત્સાહન આપીએ તો ખેલી ઇન્દ્રિયથી તે વસ્તુ મહણ થાય છે. આપણા સર્વે ઇન્દ્રિય સ્થાનો એક બીજા ઉપર અસર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે જુના જુના રંગો-

વાળી કોઈ વસ્તુ જલ્દી દૂર હોય અને રંગો એકદમ સ્પષ્ટ જણાતા ન હોય તો કાનની પાસે કોઈ ધાતુના કટકા ઉપર ધીમે અવાજ કરાંથી જળુઈ આવે છે તેમજ તેમ કરાંથી દૂરના અક્ષરો પણ વંચાઈ શકે છે. કોઈ દરદી પીડાતા માણસને પોતાની વ્યાસપાત અવાજ તથા તેજ વધે તો લેની સાથે ફૂંખ વધે છે તે પણ આ નિયમનું એક ઉદાહરણ છે.

પ્રકરણ બારમું.

સાહચર્ય.

ઉપરના પ્રકરણમાં વસ્તુઓનું રેખચર્ય પ્રદર્શ કરી લેખને એક ખીલથી જુદી જુદી રીતે જલ્દીના વ્યાપાર પ્રયક્ષરણ વિશે ચર્ચા કરી, આ પ્રકરણમાં તેથી ઉત્પન્ન બે અથવા વધારે વસ્તુઓનું મનમાં સાહચર્ય (Association) અર્થાત્ પરસ્પર સંબંધ અથવા એકીકરણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે વિશે જોવાનું છે. દરેક પ્રકારના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ આટલે વસ્તુઓનું પ્રયક્ષરણ તથા એકીકરણ એ બન્ને સરખા ઉપયોગી સાધનો છે. પ્રયક્ષરણવડે કોઈ સંયુક્ત પ્રદર્શ કર્યા કર્યા જુદા જુદા તથા તત્ત્વો જોવામાં તે જાણી શકાય છે અને એકીકરણ વડે જુદી જુદી વસ્તુઓના પરસ્પર સંબંધ બાધી લેખનું જ્ઞાન દદ અને નિયમપૂર્વક બનાવી શકાય છે. સાહચર્ય એ આવા એકીકરણના વ્યાપારનો એક વિભાગ છે. એક વસ્તુનો અનુભવ થવાથી બીજી વસ્તુનું મનમાં સૂચન અથવા સમજાય થાય ત્યારે તે બે વસ્તુઓ આપણા અનુભવમાં સદ્યારી થવાથી લેખની વચ્ચે સાહચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા મનમાં એક વિચાર બીજો વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે, બીજો ત્રીજાનું સૂચન કરે છે, ત્રીજા ચોથાનું સમજણ કરાવે છે એમ વિચારની ઉર્મિઓ

એક પછી એક પરસ્પર સાહચર્યના સમ્બંધવડે ઉત્પન્ન થાય છે. અમુક એક વસ્તુનો વિચાર કરવાનું આપણે શરૂ કરીએ અને થોડી વારમાં એક વિચાર ઉપરથી બીજા ઉપર કુદતું કુદતું આપણું મન પહેલી વસ્તુથી કેવળ લુટી જ વસ્તુના વિચાર ઉપર જઈ પહોંચે છે. હવે આવી રીતે એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુ સાથે અનુભવમાં કેવી રીતે સાહચર્ય બંધાય છે અને તેના શા નિષ્ફળ છે તે તપાસીશું.

આ વિષયમાં મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે અમુક વસ્તુનો વિચાર અમુક બીજી વસ્તુના વિચારને મનમાં લાવે છે તેનું કારણ શું છે ? જ વસ્તુનો અનુભવ થયો હોય ત્યારે અમુક સંયોગોમાં જ નોજા વિચાર કેમ આવે છે અને ક કે હનો વિચાર આવતો નથી ? અને અમુક સંયોગોમાં જ નો અનુભવ થવાથી વ ક હનો નહીં પરંતુ કનોજ વિચાર કેમ આવે છે ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપવા માટે આપણા અનુભવની રચના કેવી રીતે થાય છે અને તેના શા નિષ્ફળ છે તે સ્પષ્ટગતિની જરૂર છે. ઉપરના પ્રશ્નોમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ માનસિક બંધારણનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે સર્વે મનોવ્યાપારોનો આવિર્ભાવનો ક્રમ તન્તુ પ્રવાહો ઉપર આધાર રાખે છે. ક્યે વખતે ક્યો મનોવ્યાપાર થશે તે મનના જ્ઞાનતન્તુઓમાં થતા પ્રવાહોથી નક્કી થાય છે. ધણી વખત આપણે અમુક વિચાર મનમાં લાવવાને પ્રયત્ન કરીએ છીએ પરંતુ તેના ઉત્પાદક તન્તુ વ્યાપારના અભાવને લીધે આપણી હિંમત છતાં તેમનો વ્યાપાર થઈ શકતો નથી. એક વસ્તુનો વિચાર આવ્યો કે તરત અમુક બીજી વસ્તુનો વિચાર આપણી મરજી હોય કે ન હોય પરંતુ મનમાં સ્ફુરતી આવે છે. આનું કારણ પણ એજ છે કે આ સ્ફુરેલા વિચારનો ઉત્પાદક તન્તુવ્યાપાર ઉત્પન્ન થવાને લીધે તે વિચાર મનમાં ઉદ્ભવવા પામે છે. આમ હોવાને લીધે મનોવ્યાપારોના સાહચર્યનું કારણ જ્ઞાનતન્તુઓમાં થતા પ્રવાહોની ક્રિયામાં શોધી શકાય તેમ છે. વસ્તુતઃ દેવ ઉત્પન્ન થવાનો જે

શારીરિક મૂળ સિદ્ધાન્ત જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે સિદ્ધાન્ત
 મનોવ્યાપારોના સાદ્યર્થનો પણ મૂળ સિદ્ધાન્ત છે. એ પડવાનું
 શારીરિક કારણ આપણે જોઈું તેમ જ એ કે કાર્ષણ તન્ત્રમાં
 એક જાતનો પ્રવાહ એક વખત પસાર થવા પછી અવિધ્યમા તેજ
 જાતનો પ્રવાહ વધારે ને વધારે સહેલાઈથી તે તન્ત્રમાંથી પસાર
 થઈ શકે છે અને અન્તે તે તન્ત્ર તે પ્રવાહને કંઈ પણ અવરોધ
 ક્યાં સિવાય લેને એક ધંત્રી માફક ચોક્કસ ગીતે તાબે થાય છે
 આમ હોવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનતન્ત્રમાં જ પદાર્થના બનેલા
 હોય છે તે પદાર્થ રબ્બરની માફક એવો નરમ હોય છે કે જે
 સંસ્કાર લેની ઉપર પડ્યા હોય તેને તે થોડો અટકાવ આપ્યા
 પછી ગ્રહણ કરી લે છે અને ઘણી વખત આપ્યા પછી અન્તે તે
 સંસ્કાર તેમાં છપાઈ રહે છે. આજ નિયમ એક જુદા રૂપમાં
 સાદ્યર્થમાં પણ લાગુ પડે છે અને તે એ છે કે ત્યારે મનજના
 બે તન્ત્રમાં કોઈ એક સાથે અથવા એક પછી એક પ્રવાહો
 ઉત્પન્ન થવા હોય ત્યારે અવિધ્યમા લેખનો એક ફરીથી ઉત્પન્ન
 થતાં તે બીજા તન્ત્રમાં પણ પોતાની અસર પહોંચાડી ત્યાં પણ
 તન્ત્રવ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે આવી રીતે જે પ્રમાણે એક તન્ત્ર
 વ્યાપાર પોતાની સાથે અથવા પછી તરત અનુભવવામાં અમુક બીજા
 તન્ત્રવ્યાપારને ઉત્પન્ન કરે છે તે પ્રમાણે એક પછી બીજો વ્યાપાર
 મનમાં થાય છે આ નિયમ જો કે સાદ્યર્થનો મૂળ સિદ્ધાન્ત છે
 પરન્તુ હજી તે અધુરો છે. કારણ કે સાદ્યર્થની કેટલીએક અગત્યની
 સરતો તેમાં દર્શાવાઈ નથી. આ સરતો શી છે તે હવે આપણે
 જોઈશું. ઉપરના વિષય પ્રમાણે એમ કહી શકીએ છીએ કે જે
 તન્ત્રવ્યાપારો જ્યારે સાથે અથવા એક પછી એક તરત ઉત્પન્ન
 થવા હોય ત્યારે લેખનો એક ઉત્પન્ન થતા બીજાને ઉત્તેજિત કરે
 છે. પરન્તુ હવે એ પ્રશ્ન થાય છે કે દરેક તન્ત્રવ્યાપાર જુદે જુદે
 વખતે બીજા અનેક તન્ત્રવ્યાપારોની સાથે અથવા તરત પછી ઉત્પન્ન

થયેલા હોય છે, તેથી બવિષ્યમા અમુક સંયોગોમા તે તન્તુવ્યાપાર
જ્યારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આ અનેક વ્યાપારોમાથી શું બધાને ઉત્પન્ન
કરશે ? અથવા અમુક એકજને ઉત્પન્ન કરશે ? અને અમુક એકજને
ઉત્પન્ન કરશે તો કયા કરશે; કયાને નહીં ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા
તન્તુવ્યાપારોનો એક બીજો નિયમ ધ્યાનમા લેવાનો છે. આ નિયમ
એ છે કે કોઈ પણ તન્તુવ્યાપાર જે અમુક એક પ્રોત્સાહનથી
ઉત્પન્ન થઈ શકે તે અનેક પ્રોત્સાહકોના સંયોજનોથી ઉત્પન્ન
થઈ શકે છે. | ધારો કે જ નામનો તન્તુવ્યાપાર ઉત્પન્ન થયો હોય
તેની પછી જ વિગેરે બીજાઓ નહીં પરન્તુ જ ત્યારે જ ઉત્પન્ન
થશે કે ત્યારે જ ઉપરાત જ કે કોઈ બીજો તન્તુવ્યાપાર જ ની
સાથે પેલા ઉત્પન્ન થયો હોય અને તે જ વ્યાપાર તે વખતે થોડો
ધણો પ્રોત્સાહિત થયો હોય અર્થાત્ જની ઉત્પત્તિ કેવળ જમી થતી
નથી. કારણ કે જ એકલો તો જ ઉપરાત બીજા અનેક તેના
સહચારી વ્યાપારોને ઉત્પન્ન કરી શકે છે પરન્તુ જ ઉપરાત જ
વિગેરે જે જે વ્યાપારો અત્યારે પુરા અથવા જાખા પ્રોત્સાહિત
થયા હોય અને સર્વે પેલા જની સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેમના
સંયુક્ત બળ વડે થાય છે આ નિયમને પેલા નિયમ સાથે જોડી
ઈષ્ટ સાહચર્યનો સંપૂર્ણ નિયમ નીચે પ્રમાણે કરી શકીએ —

અમુક વખતે મગજના અમુક તન્તુમાર્ગનું પ્રોત્સાહન મગ-
જના બીજા તન્તુઓમાથી જે કોઈ પ્રવાહો તે વખતે તન્તુમાર્ગમા
પ્રવેશ કરવાનું વલણ ધરાવતા હોય તેમના સંયુક્ત બળવડે ઉત્પન્ન
થાય અને આ પ્રવાહોમાથી કયો એક પ્રવાહ તે તન્તુમાર્ગમા
અન્તે પ્રવેશ કરશે તેનો આધાર (૧) તે તન્તુપ્રવાહ આ તન્તુ-
માર્ગમા ચતા વ્યાપારની સાથે અથવા પછી તરત કેટલીકસર પ્રોત્સા-
હિત થયેલો છે અને (૨) આ પ્રોત્સાહન કેટલું જળવાન હતું તથા
(૩) તે તન્તુમાર્ગથી જુદાજ બીજા કોઈ તન્તુમાર્ગો કે જેમા પ્રવેશ
કરવાનું આ તન્તુ પ્રવાહને તે વખતે પેલા તન્તુ માર્ગમાં પ્રવેશ

કરવા કરતા વધારે વધણ હોય કે ત્હેના તન્તુ માર્ગોના વિરદ બંગનો અભાવ એમ ત્રણ સરતો ઉપર રહેલો છે.

હવે આપણે સાદચર્યાના અનેક ઉદાહરણો જોઈશું અને ત્હેમના-વડે ઉપરનો નિયમ સ્પષ્ટ રીતે સ્ક્રમળશે.

પ્રથમ પોતાની મેળે એક પંત્રી એક ઉત્પન્ન થતા વિચારોમાથી ત્હેના ઉદાહરણો આપીશું અને પંત્રી આપણી ઇચ્છાવડે જે વિચારો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તે વિચારોના ઉદાહરણો જોઈશું.

પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થતા વિચારોની માળાઓના ઉદાહરણ તરીકે નીચેની જે કાવ્ય પંક્તિઓ લઈએ.—

‘પરબ્રહ્મતણી યોજના અપાર’

અને ‘મદન, પ્રેમ’ ત્હારી યોજના અનેક’

ધારો કે આ બન્ને પંક્તિઓ આપણે મ્હોંએ જાણીએ છીએ અને તેથી બન્ને પંક્તિમા દરેક શબ્દનું ત્હેની પછી તરત આવતા ખીજ શબ્દ સાથે આપણા મનમાં સાદચર્યા ઉત્પન્ન થયેલું છે.

‘યોજના’ શબ્દ ‘અપાર’ તેમજ ‘અનેક’ એમ બે શબ્દો સાથે સાદચર્યા ધરાવે છે. હવે આમ ‘યોજના’ શબ્દને બે જુદા જુદા શબ્દો સાથે સાદચર્યા છે છતાં જ્યારે મ્હોંની લીંઘી મ્હોંએથી બોલવાનું શરૂ કરવા ‘યોજના’ શબ્દ આગળ આવીએ છીએ ત્યારે તે પછી તરત ‘અપાર’ શબ્દ જ કેમ મનમાં આવે અને ‘અનેક’ શબ્દ કેમ નથી આવતો? તથા જ્યારે ખીજી લીંઘી મ્હોંએથી બોલીએ છીએ ત્યારે ‘યોજના’ શબ્દ આગળ આવતા ‘અનેક’ શબ્દ કેમ મનમાં આવે છે અને ‘અપાર’ શબ્દ નથી આવતો? આનું કારણ એ છે કે બન્ને પંક્તિઓમા ‘યોજના’ શબ્દ પછી આવતા શબ્દના સ્મરણનો તન્તુવ્યાપાર ફક્ત ‘યોજના’ શબ્દમા તન્તુવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતો નથી પરંતુ ત્હેની પૂર્વે જે શબ્દો તરત જ બોલાઈ ગયેલા હોય ત્હેમના દજ કેવળ નષ્ટ ન થયેલા તન્તુવ્યાપારોના સંયુક્ત વ્યાપારથી તેમજ ‘યોજના’ શબ્દના તન્તુવ્યાપારથી ઉત્પન્ન

ચાય છે આ તન્તુવ્યાપારો જન્ને લીટીઓમાં જુદા જુદા હોવાથી યોજના શબ્દના એ જુદા સહચારી શબ્દો મનમાં આવી શકે છે. 'યોજના' શબ્દનો તન્તુવ્યાપાર પોતે તેના સહચારી 'અપાર' તથા 'અનેક' શબ્દોમાંથી જન્ને અથવા એક ગમે તે મનમાં ઉત્પન્ન કરે તેમજ તેની પૂર્વે તો દરેક શબ્દ પણ પોતાના અનેક સહચારી શબ્દોમાંથી ગમે તે શબ્દ મનમાં ઉત્પન્ન કરી શકે, પરન્તુ જ્યારે 'પરબ્રહ્મતથ્વી યોજના' એટલા શબ્દોના તન્તુવ્યાપારો એક પછી એક તરત ઉત્પન્ન થઈ તેમના પ્રકરો, છેલ્લો પ્રકર સૌથી વધારે જળવાનું અને પહેલો સૌથી ઓછો જળવાનું એમ એક સાથે ચાય છે ત્યારે અન્તે તે આ સંધાના વહનનું સૌથી વધારે જળવાનું વચ્ચે તે તન્તુવ્યાપારને ઉત્પન્ન કરશે કે ને તેઓ સર્વેનો સામાન્ય રીતે સહચારી હોય. આમ હોવાને લીધે તેમની પછી 'અપાર' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે અને 'અનેક' શબ્દ નહીં થાય. કારણ તેનો તન્તુવ્યાપાર પૂર્વે ફક્ત 'યોજના' ના તન્તુવ્યાપાર સાથે નહીં પરન્તુ 'પરબ્રહ્મતથ્વી યોજના' એ સર્વે શબ્દોના તન્તુવ્યાપારોના સમુદ્ધ સાથે સાહચર્યમાં આવેલો છે. તેવી જ રીતે 'ગદનપ્રેમ! ત્હારી યોજના' એ શબ્દો પછી 'અનેક' શબ્દ જ મનમાં આવશે, કારણકે તેનો તન્તુવ્યાપાર ફક્ત 'યોજના' શબ્દ સાથે નહીં પરન્તુ 'ગદન પ્રેમ! ત્હારી યોજના' એ સર્વે શબ્દોના તન્તુવ્યાપારોના સમુદ્ધ સાથે સાહચર્ય ધરાવે છે. આ ઉદાહરણમાં પંક્તિઓના શબ્દો વચ્ચે આપણા મનમાં સાહચર્ય જોવાવાનું કારણ એ છે કે આપણે તે પંક્તિઓને મ્હોંએ કપાંથી તેમના શબ્દોનું અનેકવાર રદણ કર્યું છે અને તેથી તે શબ્દોના તન્તુવ્યાપારો મગજમાં ઘણી વખત એકજ ક્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તેઓનું સાહચર્ય દર ચયેલું છે અર્થાત્ આ ઉદાહરણ ઉપરના નિષ્ક્રમમાં જણાવેલી પહેલી સરતનું, છે. હવે ધારો કે કોઈ પુરુષ ઉપર જણાવેલી બીજી પંક્તિ મ્હોંએ જણ્યોતો હોય પરન્તુ તે પુરુષ કોઈ બીજા પુરુષને પ્રેમથી યાદતો હોય કે જલ્દને લીધે તેના મનમાં 'પ્રેમ' શબ્દ અને તે બીજા પુરુષ

વચ્ચે એટલું બળવાન સાહચર્ય ઉત્પન્ન થયેલું હોય કે જ્યારે જ્યારે તે 'પ્રેમ' શબ્દ વાચ્યે અથવા સાંભળે ત્યારે તે પુરપનોજ વિચાર લેના મનમા રહુરી આવે. આવી સ્થિતિમાં તે જ્યારે ઉપરની પંક્તિ જોલે ત્યારે 'પ્રેમ' શબ્દ આગળ આવતા તે ક્ષણે લેને 'હારી' શબ્દ મનમા નહીં આવે પરંતુ તરત તે વ્યક્તિનું ચિત્ર મનમા આવશે અને તે તરફ લેતું મન ચોંટવાને લીધે પોતાની પ્રેમની સ્થિતિના વિચારો લેના મનમા આવશે અને તે પંક્તિ લેના મનમાંથીજ નીકળી જશે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે 'પ્રેમ' શબ્દમા લેના મનનો ભાવનાત્મક રસ એટલો બળવાન છે કે તે રસનાજ સહચારી વિચારો 'પ્રેમ' આગળ પુરા થતા પંક્તિના શબ્દોના સંયુક્ત સહચારી શબ્દ 'અનેક' તે મનમા આવવા દેશેજ નહીં. આવી રીતે કોઈ પણ મનોભાષાપારના અનેક સહચારીઓમાંથી જે સહચારી ઉપરના નિયમની બીજી અને ત્રીજી સરત પ્રમાણે સાચી વધારે બળવાન હોય તે મનમા રહુરી આવે છે. સાહચર્યના નિયમનું બીજું એક સાધારણ ઉદાહરણ લઈએ. દરેક શિક્ષકને નવા વર્ગની શરૂઆતમા સર્વે શિષ્યોના નામ બાંધવા પડે છે. હવે ધારો કે સર્વે શિષ્યો વર્ગમાં લેમના નામના અક્ષરોના ક્રમવાર જેસે અને આવી રીતે દરેક શિષ્ય રોજ એકજ જગ્યાએ બેસતા હોવાથી ધીમે ધીમે શિક્ષકને દરેક શિષ્યનું નામ લેની જગ્યાની નિશાની વડે યાદ આવે છે. હવે વર્ગની બહાર કોઈ શિષ્ય મળે તો લેના ઝેરા ઉપરથી શિક્ષકને લેતું નામ યાદ આવતું નથી પરંતુ લેનો ઝેરા લેની જગ્યાને યાદ કરાવે છે તેમજ લેની પાસે જેસતા છોકરાઓના ઝેરા યાદ લાવે છે અને તેથી વર્ગના ક્રમમા લેની કંઈ જગ્યા છે તે યાદ આવે અને અન્યે આ સર્વે બાજતો યાદ આવવાથી લેમના સંયુક્ત બળવડે તે શિષ્યનું નામ મનમા રહુરી આવે છે.

ન્દાનપણમા જ્યારથી આપણે અનુભવ બંધાવા માડે છે ત્યારથી સાહચર્યના અનેક દષ્ટાન્તો આપણા માનસિક જીવનમા મળી

આવે છે. જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈપણ કમવાળું કામ શીખીએ છીએ ત્યારે ધીમે ધીમે તે કમની વસ્તુઓ વચ્ચે સાહચર્ય બંધાવા માટે છે અને અભ્યાસવડે એક પછી બીજાનું, બીજા પછી ત્રીજાનું એમ દરેક વસ્તુ પોતાની પછીની વસ્તુનું મનમાં સૂચન કરે છે. આંક મ્હોંએ કયાં પછી જ્યારે બાળક એકડે એકથી બોલવા માટે છે ત્યારે 'એકડે એક' 'બગડે બે'નું સૂચન કરે છે, 'બગડે બે' 'ત્રગડે ત્રણ'નું સૂચન કરે છે અને એવી રીતે દરેક અંક વચ્ચે ગાઢ સાહચર્ય બંધાવાથી એક ચન્દ્રની માફક તે પોતાનો પાંદ બણી જાય છે. એકજ વસ્તુના જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોવડે સંસ્કારો અનુભવવાથી અથવા જુદી જુદી વસ્તુઓના અંક સાથે અથવા શીઘ્ર ક્રમમાં સંસ્કારો મળવાથી લેમના વચ્ચે હદ સાહચર્ય બંધાય છે. જેમકે કેરીને જોયાથી, લેના સ્વાદનું સૂચન થયાથી મ્હોંમાં પાણી આવે છે. અહીં કેરીનું દર્શન અને લેનો સ્વાદ એ બે વચ્ચે સાહચર્ય બંધાયેલું છે. આંખો મીંચીને તે કેરીને અડીએ તો લેના રંગ સંસ્કાર વિગેરેનું સૂચન થાય છે અથવા લેને દૂરથી જોઈએ તો લેની સુગંધનું સૂચન થાય છે.

રેલવે ગાડીનો અવાજ સાંભળીએ એટલે તરત લેના ડબ્બાની હારો વિગેરે લેને ઘસતી મુખ્ય બાબતોની કલ્પના મનમાં થાય છે. નહાના હોકરાંને મૂળાક્ષર શીખવતાં 'ચકલીનો ચ' ને 'છત્રીનો છ' વિગેરે બહુલીએ છીએ હેતુ કારણ એ જ છે કે 'ચકલી અને ચ' તથા 'છત્રી'નો છ વચ્ચે બાળકના મનમાં સાહચર્ય જાલદી હદ રીતે બંધાય છે અને આ વસ્તુ લેના રોજના અનુભવમાં આવતી હોવાથી જ્યારે તે ચકલી જોશે ત્યારે લેને ચ શબ્દની આકૃતિ તથા છત્રી જોશે ત્યારે છ શબ્દની આકૃતિ યાદ આવશે. સાહચર્યનું એક મુખ્ય દર્શાત વાંચવાની ક્રિયામાં મળી આવે છે. જ્યારે આપણે કોઈ પુસ્તકનું પાનું ખેલી વખત વાંચીએ છીએ ત્યારે તે વાંચનાં અમુક લખિા વખત લાગે છે. કારણ કે લેના કમવાર

શબ્દો વચ્ચે સાદચર્ય જંધાયું હોતું નથી. જેમ તેને વધારે વખત
 વાંચીએ છીએ તેમ સાદચર્ય ઉત્પન્ન થવાથી વાંચનાં વખત ઓછો
 થાય છે અને અન્તે અત્યન્ત ત્વરાથી વાંચી શકીએ છીએ. એક
 શબ્દનો ઉચ્ચાર હળુ પુરો થયો હોતો નથી તેવામાં તેના પછીના
 શબ્દોનું સૂચન થાય છે અને આમ પાછળ આવતા સામટા શબ્દોનું
 સૂચન એટલી ત્વરાથી થાય છે કે ઘણી વખત કેટલાએક શબ્દો
 વાંચવામાં ચુકી જઈએ છીએ. છતાં આપણને તેની, ખબર રહેતી
 નથી. આવી ત્વરા માપવા માટે અનેક પ્રયોગો કરવામાં આવેલા છે.
 જાપેલા પાના ઉપર જોઈએ અક્ષરો જે મીનીટમાં વંચાઈ શકે છે.
 અક્ષરોને બદલે શબ્દો આપી પણ વધારે ત્વરાથી વંચાઈ શકે છે.
 વેગ્નેટીન નામનો શારીરિકશાસ્ત્રી જણાવે છે કે એક મીનીટ અને
બત્રીસ સેકન્ડમાં તે ૨૬૨૯ અક્ષરોના શબ્દો વાંચી શક્યો હતો.
 એક શબ્દ તેની સદચારી વસ્તુનું સૂચન કેટલા સમયમાં કરાવે છે
 તેની ગણના કરવાના પ્રયોગોથી જણાય છે કે કોઈ અણુધારણા
 શબ્દને જોનાં તેની સદચારી વસ્તુનું સેકન્ડના ૫ ભાગમાં સૂચન
 થાય છે. આ સમયને 'સાદચર્ય સમય' કહેવાય છે. કોઈ પુસ્તક
 કર્તાનું નામ જે ભાષામાં તે લખાયેલું હોય તેનું સૂચન કેટલા
 વખતમાં કરે છે, કોઈ સંદેશનું નામ જે દેશમાં તે આવેલું છે તેનું
 સૂચન કેટલા વખતમાં કરે છે તથા કોઈ લેખકનું નામ તેના કોઈ
 પુસ્તકનું સૂચન કેટલા વખતમાં કરે છે, આ સર્વે વિષે પ્રયોગો
 કરતાં નીચે પ્રમાણે જણાય છે:—

શહેરનાં નામથી દેશનું સૂચન થવાનો વખત ૦.૩૪૦ સેકન્ડ
 હતો. પુસ્તક કર્તાના નામથી પુસ્તકની ભાષાનું સૂચન ૦.૫૨૩
 સેકન્ડ હતો, લેખકના નામથી તેના એક પુસ્તકનું સૂચન ૦.૫૮૬
 સેકન્ડ હતો. અન્તે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે ઉપરનો નિયમ
 સાધારણ રીતે જણાય છે. સર્વે પુરોગામાં આ સાદચર્ય સમય એક જ
 હોતો નથી. પાગે કે અ મલિનશાસ્ત્રી હોય અને જા બાપાશાસ્ત્રી

હોય હવે અ તથા ઘ જનને જાણે છે કે ૭૫=૧૨ થાય છે પરંતુ
અ ના કરતા ઘ ને આ સરવાળો કરતા ૧૬ સેકન્ડ વધારે થાય
છે તથા ઝ ને ઘ જનને જાણે છે કે અમુક માણસ કવિ હતો
પરંતુ ઘ ના કરતા ઝ ને તે વિષે વિચાર કરતા ૨૬ સેકન્ડ વધારે
લાગે છે આવી રીતે જેમ જે સહચારી વસ્તુઓ વચ્ચે વધારે પરિ-
ચય તેમ સાહચર્ય સમય ઓછો થતો જાય છે

ઉપરની સર્વે દર્શાવેલ ઉપરથી જણાશે કે આપણા મનનો
સ્વભાવ પોતાના વ્યાપારો વચ્ચે સાહચર્ય બાધી સક્રિય માનસિક
સૃષ્ટિનું એકીકરણ કરવાનો છે જે કંઈ અનુભવો સાથે તથા એક
પછી એક તરત મળ્યા હોય અર્થાત જોમના વસ્તુ વ્યાપારો એક
સાથે અથવા પછી તરત થયા હોય તેઓ વચ્ચે સાહચર્ય બાધાય
છે, એ આપણા માનસિક જીવનનો મુખ્ય નિયમ છે. પરંતુ આ
નિયમમા ઉપર જણાવેલી ત્રણ સરતો ધણી અમલની છે. સાહચર્યનો
વ્યાપાર જો આ સરતોથી નિયંત્રિત ન હોય તો આપણા મનની
સ્થિતિ ધણી વિચિત્ર બને. કારણ કે જો એ મન હોય તો આપણે
કંઈ પણ વિચાર કરવા બેસીએ એટલે તરત એ વિચારના મર્મે
સહચારી વિચારો આપણા મનમા આવે અને તે સહચારી વિચારો
માથાથી ફરેકના પોતાના સહચારી વિચારો ઉત્પન્ન થાય અને તે
પછી પાછા તેમના સહચારી વિચારો ઉત્પન્ન થાય. એવી રીતે
જેમ એક દોરાનું પીંડુ એક વખત ગળાયાથી આખું ઉકળી જાય
તેમ એક વિચારમાથી આપણા સમજના અનુભવના અનેક વિચારોનો
સમૂહ આપણી ઈચ્છા હોય કે ન હોય પરંતુ મનમા ઉભરાઈ
આવે અને આવા ચોડા વિચારો કરવામા જ આપણો આખો દિવસ
વ્યતીત થાય આ પ્રકારનું સૂચન જોને આપણે સંપૂર્ણ સૂચન
કહીશું તે વાર્તાવિક રીતે તેના પુરેપુરા સ્વરૂપમા કેવળ અસંલિપ્ત છે
પરંતુ ટેટલાએક મનુષ્યોના મનમા આવા સૂચનનું જોર હોય જ
તેમના મનમા સહચારી વિચારોનો પ્રભાવ એટલા જોરથી વહે છે કે એક

વાત કહેવા માડળ પડી ત્હેમાથી અનેક ફણગા કુટે છે અને ત્હેમના માલગનારાઓ અંતે કાપર થઇ જાય છે. સર્વે વાતોડીયા પુરો અને ખાસ કરીને ઘરડા માણસો આવા પ્રકારના હોય છે. કેટલાએક માણસો અમુક વિષય વિષે હકીકત આપવા બેસશે તો ત્હેની સર્વે રસ વગરની ઝીણી ઝીણી જાનિતો પણ લગ્નાણ્યથી કહેશે અને આપણે ત્હેમને હુકું કરવાનું કહીએ તો તેઓને તે અસહ્ય જણાય છે. આવા પુરોના મન ધણું ખર્ચી શકે હોય છે. કારણ કે તેઓ ગસવાલી અને રસ વગરની વસ્તુઓનો બેદ જ રદમજતા નથી તેઓના મનમાં તો તે સર્વે સરખીજ ઉપયોગી છે મણી નવસકથાઓમાં આવા પુરોના હારમજનક ચિત્રો આલેખાય્યાં જોવામાં આવે છે.

પરંતુ આવા પુરો તો અપવાદ રૂપે છે સાધારણ મનુષ્યના મનમાં તો હમેશા ડાઘએક વિચારના સર્વે સહચારી વિચારોમાંથી એકી વખતે અમુક એકજ વિચારનું સૂચન થાય છે. કારણ કે તે વિચાર ત્હેના અવરોધક વિચારો કરતા વધારે જળવાન હોય છે. જેવી રીતે ધ્યાનના પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે આસપાસની વસ્તુઓમાંથી એકી વખતે આપણું ધ્યાન એકજ વસ્તુ ઉપર ચોંટી છે તેવી રીતે અહીંયા સર્વે સહચારી વિચારોના સૂચનમાં અમુક એકજ મનમાં તરી આવે છે અને જેમ ધ્યાનમાં પણ સર્વે વસ્તુમાંથી ક્ષણવાર સૌથી વધારે રસવાળી વસ્તુ હોય ત્હેના ઉપર ધ્યાન ચોંટી છે તેમ અહીંયા સર્વે સહચારી વિચારોમાંથી જે વિચાર તે ક્ષણે પૂર્વે થઇ ગયેલા વિચારોના સબધમાં સૌથી વધારે રસ ધરાવતો હોય તે વિચાર રહુરી આવે છે. / શારીરિક વ્યાપારની લાખામાં કહીએ તો એકી વખતે અમુક એક તન્તુ વ્યાપાર ત્હેના અવરોધક તન્તુ વ્યાપારો કરતા પોતાની અસર ઉત્પન્ન કરવામાં વધારે જળવાન હોય છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાશે કે/જેમ આપણું જ્ઞાન વધારે હોય છે તેમ મનમાં ઇચ્છાસા તથા રમ વધારે હોય છે અને જેમ

રસ વધારે હોય છે તેમ આપણા વિચારોનો કમ અમુક એક જ હોતો નથી પરંતુ એક વિચારથી ગર કરી આપણુ મન વાકી સુકી દિશાઓમા જઇ અનેક બુદ્ધ બુદ્ધ વિષયોના વિચારોનું સૂચન ઉત્પન્ન કરે છે/સર્વ કોષના અનુભવમા હોતે કે ઘણી વખત આપણે વિચારમા ખેડા હોઇએ ત્યારે એક વિષયમાથી નીકળી આપણુ મન બે/ત્રીજ વારમા એકલા બુદ્ધ વિષય ઉપર આવી પહોંચે છે કે તે વિષય ઉપર આપણે કેવી રીતે આવી પહોંચ્યા તેની નવાઇ લાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે અત્યારે મહારી સામે ટાંગેલી ધડીઆળને જોતા થોડા વખત ઉપર લેને સમી કરનાર માણસનું સૂચન થયું અને તે માણસના વિચારે લેને મ્હે કાલ સોનાના ફાગીના વેચનારની દુકાને જોયો હતો લેનું સૂચન કર્યું, તે દુકાનના વિચારથી મ્હે પોતાનાં બંદન ત્યાંથી લીધા હતા લેનું સૂચન થયું તે પછી સોનાનો બાવ ઉતરી જવાથી તે બંદન મ્હને સરતા મળ્યા હતા લેનો વિચાર આવ્યો. બાવ ઉતરી જવાના વિચારથી સોનાના સિંકા આ દેશમા લખસ થવાના પ્રશ્ન વિષે વિચાર આવ્યા અને અંતે સિંકાના વિચારથી મ્હે હમ-ણાજ એક ખોટા સિંકા પાડનારને થયેલી શિક્ષા વિષે વાંચ્યું હતું લેનું સૂચન થઇ આવ્યું. હવે આમાના દરેક વિચારે જે પ્રમાણે મ્હારા મનમા રસ ઉત્પન્ન કર્યો તે પ્રમાણે લેના પછીના બીજા વિચારનું સૂચન થયું. ધડીઆળને જોતા મ્હને બીજી કંઈ યાદ ન આવ્યું પરંતુ લેની બગડી ગયેલી ધંટડી યાદ આવી. કારણ કે લેનો અવાજ ધણો મધુર હતો અને ધડીઆળના રહાસુ જોયું ત્યારે લેના રણકાનું અને તે પછી લેના બગડી જવાનું, લેના સમા કરાવવાનું રમરણ થઇ આવ્યું આવુ જો ખાસ કારણ નહોત તો ધડીઆળને જોયા પછી મ્હને લેની કીમત અથવા જલ્દને ત્યાંથી લીધી હતી તે વિગેરે વસ્તુઓનું રમરણ થઇ આવત. સોનાના લાગીના વેચનારની દુકાન ઉપરથી ત્યાંથી ખરીદિલા બંદનોનાજ વિચાર આવ્યો કારણ કે તે દુકાનની બીજી બધી વસ્તુઓમા મ્હને કાંઈ ખાસ રસ નહોતો.

આવી રીતે મદારા મનના તે વખતના રમ પ્રમાણે એક પછી એક વસ્તુઓનું રમણુ થઇ આવ્યું આ ઉદાહરણથી રહમગરો કે કોઇ વિચારના અનેક સદ્યારી વિચારોમાથી તે વખતની આપણા મનની સ્થિતિ પ્રમાણે અમુક એકજ વિચારનું સૂચન થાય છે. આ સૂચનને ઉપર જણાવેલા સંપૂર્ણ સૂચનની સાથે સરખાવતા એકપક્ષી સૂચનનું નામ આપીશું.

હવે આપુ એકપક્ષી સૂચન થવાના મુખ્ય ચાર કારણો છે. ૧) પહેલું કારણ એ છે કે કોઇ પણ વિચારના અનેક સદ્યારી વિચારોમાથી જે વિચાર પહેલા વિચારની સાથે અનેક વખત અનુભવમા આવ્યો હોય અર્થાત આપણુ મન તે જે વિચારોના સાહચર્યને ટેવાઇ ગયેલું હોય તે પહેલા વિચારનો અનુભવ થતા ત્હેની યાદગી ઉત્પન્ન થવાને ટેવાઇ ગયેલા વિચારનું સૂચન થવાનો ધણો સંભવ રહે છે. આ એક અગત્યનો નિયમ છે. ૨) કોઇપણ એક વસ્તુ જુદા જુદા અનુભવવાળા પુરુષોમા જુદાં જુદાં વિચારોનું જ્ઞાન કરાવે છે એ વાત સુવિદિત છે સૂર્યનો વિચાર મનમા આવતા કોઇ ખગોળશાસ્ત્રીના મનમા ત્હેની ગતિ તથા ત્હેની આસપાસ મહેના પરિક્રમણુ વિગેરેના વિચારો ઉત્પન્ન થશે રસાયણશાસ્ત્રીના મનમા સૂર્યમા જે ધાતુ વિગેરે રસાયણીક પ્રકારો રહેલા જણાય છે ત્હેના વિચારો આવશે. ઔષધિશાસ્ત્રીના મનમા સૂર્યના કિરણોના પ્રકાર તથા પ્રત્યેક ગરમી વિગેરે જે કંઈ જણાયેલું છે ત્હેના વિચારો આવશે અને કોઇ પ્રાચીન મતવાળાના મનમા સૂર્યનું રથમા બેઠેલા દેવતા તરીકેનું કાલ્પનિક ચિત્ર ઉત્પન્ન થશે 'ધાટ' સખ્દ સાંજળતા કોઇ સોની તેને ધરણીના આકારના અર્થમા લેશે અને કોઇ ધોળી તેને નદીના ધાટના અર્થમા લેશે. આવી રીતે જેવા પ્રકારના અનુભવ તથા ટેવવાનું જોડેલું મન ત્હેવા વિચારોનું સાહચર્ય ત્હેના મનમા વધારે પ્રજ્ઞા હોય છે. એકપક્ષી સાહચર્યનું જીર્ણુ કરણુ એ છે કે કોઇપણ વિચારના અનેક સદ્યારી વિચારોમાથી જે વિચાર સાથેનું સાહચર્ય ધણું તાજું હોય

છે તેનું સૂચન થવાનો વધારે સંભવ રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ અમુક નવનકથાના પુસ્તકને જોતા મ્હને ઘણુંખરું તેમાં વર્ણવેલી વાર્તાના નામનું સૂચન થાય છે. પરંતુ આજ તેને જોતા મ્હને કોસેરાતો વિચાર આવ્યો કારણ કે મેં આજે જ સાંભળ્યું હતું કે તેના કર્તાનું કોસેરાથી મૃત્યુ થયું હતું | આપણા કોઈ મિત્રને આજે જ રહવારે અમુક ટેકાણે અમુક માણસની સાથે જોયો હોય તો અત્યારે તેનું નામ આપણને દેવામાં આવતા તેના સંબંધી બીજી બંધી જ બાળતો આપણે જાણતા હોઈએ તેના કરતાં આજ રહવારે તેને જ્યાં તથા જોડેની સાથે જોયો હોય તેની કલ્પના મનમાં થઈ આવે છે કાળીદાસનું નામ સાંભળતા જો શકુન્તલા આજે વાચી હોય તો તેના બીજાં કાવ્યો કરતાં તેનું સૂચન થવાનો વધારે સંભવ છે આવી રીતે વિચારોનું સૂચન ઉત્પન્ન થવામાં આપણા અનુભવમાં તેનું તાજાપણ એ એક મુખ્ય કારણ છે

સારીરિકશક્તિ પ્રમાણે જોતા આનું કારણ એ છે કે કોઈ પણ તન્તુ વ્યાપારો સાથે ઉત્પન્ન થયા પછી તેની અસર તે તન્તુ-ઓમાં થોડા વખત સુધી રહે છે અને આ અસર કેવળ ઓછી થઈ જવા પેલ્યા જો તેમાંનો એક તન્તુ વ્યાપાર ફરીથી થાય તો તેની પછી આજ તન્તુ વ્યાપાર થવાનો વધારે સંભવ હોય જી ત્રીજું કારણ એ છે કે કોઈપણ અનુભવ આપણા મનમાં થયો આમેદુન રીતે થયો હોય ત્યારપછી તેનું સ્મરણ કરનારી કોઈપણ વસ્તુ અનુભવમાં આવે ત્યારે તે વસ્તુને તેની સાથે સાહચર્ય ધરાવનારી બીજી કોઈપણ વસ્તુ ન હોય પરંતુ તે આમેદુન અનુભવનું જ સૂચન કરશે જેમકે કોઈ માણસે ફાસી દેવાનો દેખાવ એક વખત જોયો હોય તો ભવિષ્યમાં જ્યારે ફાસી વિશે કંઈ વાત થતી હોય અથવા કોઈને ફાસી દેવા વિષે તે વાતે તો તેને પોતાના આમેદુન રીતે જોના અનુભવનું સૂચન થઈ આવે છે નાનપણમાં કોઈ દાંતારે આપણને નરસંકર મુકે હોય અને તેની વેદના આપણા સ્મરણમાં

રહી ગઈ હોય તો જ્યારે જ્યારે તે દાકતરને જોઈશું અગર ત્હેનું નામ સાંભળીશું ત્યારે ત્યારે તે વેદનાનુંજ મુચન થશે અને તે વેદનાનો વિચાર દુઃખમય હોવાને લીધે તે દાકતર તરફ પણ આપણને એક જાતનો અણુમતો ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ માણસે મોટી લગાઈ જોઈ હોય તો લવિધ્યમા લગાઈઓ વિશે વાચવા અથવા સાંભળવાથી કે કોઈ લશ્કરી સીપાઈ અથવા તોપને જોવાથી હેના મનમા લગાઈ વિશેનો પોતાનો અનુભવ તરી આવે છે. કોઈ માણસે દાતમાં સખ દરદ અનુભવ્યું હોય તથા તેના ઉપર ચત્રક્રિયા સહન કરી હોય તો જ્યારે તે દાત શબ્દ વાચશે અથવા સાંભળશે તો પોતાના આમેદુજ અનુભવની કલ્પનાજ ધણુ કરીને ત્હેના મનમા ઉત્પન્ન થશે. પોતે આજેજ દાનવડે અનાજ ચાખ્યું છે અથવા દાત ધર્યા છે એ યાદ નહિ આવે પરન્તુ તે આમેદુજ અનુભવ લાગા સમય હોવા મળ્યા છતાં મનમા આવશે. એક પક્ષી સાહચર્યનું ચોખું કારણ એ છે કે એ વિચારનું મુચન થાય તે વિચાર અને આપણા મનની તે મુચન થતી વખતની પ્રકૃતિ વચ્ચેની એક-રાગતા છે, અર્થાત્ તે સમયે જેવી આપણી પ્રકૃતિ તેવી જાતના વિચારનું મુચન થાય છે. આપણે ખુશીમા હોઈએ ત્યારે એક વિચાર-માથી ખંધા સારા સારા વિચારોજ મનમા રુકુરી આવે છે અને દિલગીર અથવા ચીડાઈ ગયેલા હોઈએ છીએ ત્યારે તેજ વિચારમાંથી અનેક દુઃખમય વિચારોજ એક પછી એક મનમા આવે છે. આવી રીતે દિલગીરીમા હોઈએ ત્યારે આપણે ગમે તેટલું ઇચ્છીએ પરન્તુ ખુશી થવાય ત્હેવા વિચારો આવતાજ નથી. કેટલાએક મનુષ્યો જેમને 'નીસાસીયા' માણસો કહેવાય છે તેઓ તથા રોગીલા માણસો એવી રીતે ટેવાઈ ગયેલા હોય છે કે ત્હેમને ખુશીના વિચારો આવતા જ નથી તથા બીજા કોઈ રાજીખુશી હોય તે ત્હેમને પસંદ પણ આવતું નથી. ત્હેની સાથે કેટલાએક માણસો એવા ખુશ મીઠાજ હોય છે કે ગમે તેટલું ચિન્તાનું કારણ હોય પરન્તુ ત્હેમના

મનમા ધાતુખંડ ચિન્તા થાય તેવા વિચાર આવ્યો કે તરત તેઓ
ખીજ ખુશીના વિચારોથી ત્હેને દાખી દે છે | અરેખિમન નામદસ
જેવું કોઈ પુસ્તક ખુશીમા હોઈએ ત્યારે વાચવા બેસીએ તો ત્હેમા
વધુવેના પરાક્રમો ત્યાં અદ્ભૂત રસના વખાણવાળા વિચારો આવે
છે અને દિલગીરીમા વાંચીએ તો તેજ પરાક્રમો તરફ ત્રાસ તથા
તથા અશ્ચિ ઉત્પન્ન થાય છે |

આવી રીતે દેવ, તાજપણુ, આબેહુજપણુ અને મનની સાથે એક
રાગતા એ ચારમાનો કોઈ યુજ્ય ધરાવવાને લીધે અમુક એક વિચાર
ત્હેના સંબધી કોઈપણ વિચાર પછી તેના ખીજ સહચારી વિચારોને
ખડે ધાતુખંડ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઈ વિચાર ના ચારે
યુજ્ય ધરાવતો હોય તો ચોક્કસ કહી શકીએ કે ત્હેના સંબધના
કોઈ વિચાર આવ્યાથી તેજ વિચાર મનમા આવશે, અને
એટલું જાણવાની જરૂર છે કે આ ચાર કારણોથી આપણા મનમા
ઉત્પન્ન થતી સર્વે વિચારમાળાઓની સમજુતી થઈ શકતી નથી
ધણી વખત અમુક વિચાર અમુક વિચારની પાછળ કેમ ઉત્પન્ન
થયો ત્હેતું કારણ આપણે આપી શકતા નથી અને તેથી આપણા
જ્ઞાન પ્રમાણે જોતા તો તે અકસ્માત જણાય છે કારણ કે આપણા
મગજમા થતા તન્નુ વ્યાપારો એટલા સૂક્ષ્મ અને વિવિધ છે કે તે
સર્વેનું પૃથક્ જ્ઞાન હજી આપણને મળી શકતું નથી છતાં કોઈપણ
કારણ સિવાય કોઈ પણ તન્નુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થતો નથી એમ તો
સ્વીકારવું જોઈએ અને જ્યારે મગજમા થતા વ્યાપારો વિશે આપણુ
જ્ઞાન વધશે ત્યારે આ સાહચર્યના વ્યાપારો જે આપણને દાન
અકસ્માત જેવા લાગે છે ત્હેમનો ભેદ ઊનાડો થશે એમ આશા રાખીશું
) ઉપરના એક પદ્ધતી સાહચર્યના વર્ણનમા જે વિચાર ખીજ
સહચારી વિચારને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ત્હેનો પ્રેતસાદક વિચાર કહે
વાય છે અને ઉત્પન્ન થતો વિચાર સ્થુરેષા વિચારના નામે જોખખાય
છે. હવે ઉપર આપણે જોયું કે પ્રેતસાદક વિચારની વસ્તુનો તે સમયે

જે ધ્યાન ખેંચે તે ભાગ સ્ફુરેલા વિચારનું સૂચન કરે છે, તે વસ્તુ અમુક વ્યક્તિવાચક અર્થોત્ જોડેની મનમા દર્શના કરી ચકાવતેલી વસ્તુ છે. જેમકે ઉપરના એક ઉદાહરણમા ધડીઆળ જોવાથી જ્યારે તેના સમી કરનારનું સૂચન થયું ત્યારે ધડીઆળના જે વાગે તેનું સમાચ કરાવ્યું અર્થોત્ ઘંટડી તેને વ્યક્તિવાચક દર્શના દ્વી ચકાવ તેની વસ્તુ છે. પરંતુ દવે આપણે સાદચર્યના એક જુદા જ પ્રકાર વિશે જોઈશું કે જેમા આ ભાગ વ્યક્તિવાચક પદાર્થ નહિ પરંતુ કાંઈ બાવવાચક ગુણ હોય છે. જ્યારે પ્રોત્સાહક વસ્તુના કાંઈ અમુક ગુણ ઉપર ધ્યાન આપી તેને તે વસ્તુમાંથી મનમાં જુદો અણીએ અને તે વસ્તુનું સૂચન થાય ત્યારે તે પ્રોત્સાહક વસ્તુ અને આ બીજી મનમા સ્ફુરેલી વસ્તુ વચ્ચે સાદચર્ય બંધાય છે. આ સાદચર્ય તે જે વસ્તુએા વચ્ચે એક સમાન ગુણ અર્થોત્ સાદચર્ય હોવાને ક્ષીધે બંધાય છે અને તેથી તેને 'સાદચર્ય નિમન્ધન સાદચર્ય' કહેવાય છે. ઉપર જણાવેલા સાદચર્ય અને આ સાદચર્ય વચ્ચે ફેર એકત્રો જ છે કે જ્યારે ઉપરના સાદચર્યમાં પ્રોત્સાહક વસ્તુનો જે ભાગ ખીલ વિચારને પ્રેરે છે તે અનેક ગુણો ધરાવતો વ્યક્તિવાચક પદાર્થ હોય છે, ત્યારે આ સાદચર્યમાં પ્રોત્સાહક વસ્તુનો તે ભાગ વધારે સૂક્ષ્મ એટલે ફક્ત એક અથવા વધારે બાવવાચક ગુણો પોતે જ હોય છે અને તેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થતા સૂચકને એકધર્મી સૂચન કહેવાય છે.

✓ ઉદાહરણ તરીકે ચન્દ્રને જોતાં જ્યારે વીજળીના દીવાનું સૂચન થાય છે ત્યારે અહીં ચન્દ્રનું દર્શન પ્રોત્સાહક વસ્તુ છે. દવે આ પ્રોત્સાહક વસ્તુનો એક જ ગુણ પ્રકાશ આપણા મનમાં જુદો પડે છે અને વીજળીના દીવાનો પણ તેજ ગુણ છે અને આપણે જાણના હોવાથી અર્થોત્ આપણા મનમાં પ્રકાશ અને વીજળીના દીવાનો સંબન્ધ થયેલો હોવાથી ચન્દ્ર અને વીજળીના દીવા વચ્ચે પ્રકાશના તમામ ગુણવડે સાધર્મ્ય નિમન્ધન સાદચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે તેમજ ચન્દ્રને જોતા દર્શનું સૂચન થાય ત્યારે પણ તે જે વચ્ચેનું

સાહચર્ય ગોળાના હોવાના સમાન ગુણવડે ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે અનેક ગુણ ધરાવનારી બે વસ્તુઓ વચ્ચે એક અથવા વધારે ગુણ સમાન હોવાથી હેમતું સાહચર્ય મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે; જો કે ખીજા બધા ગુણધર્મોમાં તે બે વસ્તુઓ વચ્ચે કંઈ પણ સમાનતા ન હોય. ચન્દ્ર વીજળીના દીવા જેવો છે તથા દડા જેવો છે પરન્તુ વીજળીના દીવા અને દડા તે વચ્ચે કંઈ પણ સમાનતા નથી કારણ કે તેઓ વચ્ચે કોઈ પણ મુખ્ય રીતે જણાતો એકજ ગુણ સમાન નથી. આ પ્રમાણે પદાર્થો વચ્ચેનું સાદર્ય અને હેમતા અમુક ગુણનું એકથ તે બંને એક જ છે. સાહચર્યનું સૂચન આવી રીતે ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. સંપૂર્ણ સૂચન, અપૂર્ણ અથવા એકપક્ષી સૂચન અને એકધર્મી સૂચન. આ ત્રણ વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ છે કે સંપૂર્ણ સૂચનમાં પ્રોત્સાહક વસ્તુનો દરેક ભાગ સુચવાયેલી વસ્તુના દરેક ભાગનું રમરણ કરાવે છે. અપૂર્ણ સૂચનમાં પ્રોત્સાહક વસ્તુના થોડા ભાગથી ખીજા વસ્તુનું સૂચન થાય છે અને એકધર્મી સૂચનમાં પ્રોત્સાહક વસ્તુનો ફક્ત એક અથવા વધારે ગુણ તે ગુણવાળી ખીજા વસ્તુનું સૂચન કરે છે.

ધ્વજાપૂર્વક ઉત્પન્ન થતા વિચારો ઉપર આપણે કંઈ ધ્વજાપૂર્વક પ્રયત્ન વિના મનમાં એક પછી એક ઉત્પન્ન થતા વિચારો વચ્ચેના સાહચર્ય વિશે જોઈએ. આ પ્રકારના વિચારો સમુદ્રના મોજાની માફક ઝડપથી મનમાં ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ થાય છે અને તે વિચારો આપણા અનુભવની અમુક એક જ દિશામાં આપણા મનનો વ્યાપાર સંકુચિત કરી તે દિશા તરફના વિચારોનું સૂચન કેવી રીતે થાય છે તે જોવાનું છે. આ ધ્વજાપૂર્વક સૂચનમાં અમુક પ્રયોજન મનમાં રાખીને આપણે તે પ્રયોજનની સાથે સાહચર્ય ધરાવનારી વસ્તુઓના વિચારોનું સૂચન ઉત્પન્ન કરવા માગીએ છીએ. આપણા ધણાખરા વિચારો પોતાની જેને ઉત્પન્ન થયેલા નહીં પરન્તુ આવા પ્રયોજનવાળા હોઈ આપણી ધ્વજાવડે ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. તેઓ હંમેશાં અમુક

વિષય વિશે હોય છે અને તે વિષયની આસપાસ તેઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર વર્ણવેલા સૂચનમાં તો જે દિશામાં આપણા મનનો સામાન્ય રસ ક્ષણવાર વધારે હોય છે તે દિશાનો વિચાર સ્ફુરી આવે છે. પરંતુ આ પ્રકારના સૂચનમાં મનનો રસ કેવળ સામાન્ય નહીં પરંતુ અમુક વિષયમાં મંત્રિયિત થયેલો હોય આપણે ધ્યાન ખીજી જ્યાં વિષયોમાંથી નીકળી તે વિષયમાં જ ગ્રેસાયેલું હોય છે. આવા પ્રકારના રસથી ઉદ્ભવતી વિચારગતતાઓ ધર્મોપદેશ અમુક ધારેલો હેતુ પુરા પાડવાના સાધનોના વિચારો તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. અમુક હેતુ મનમાં હોય પરંતુ ત્હેને કળાશ્રુત કરવા માટેના સાધનો મેળવવા માટે તે હેતુની સાથે મનમાં સંબન્ધ અર્થાત્ સાદ્-અર્થ ધરાવનારા વિચારોની રોધ કરવી તે ઉપપાદ્ય (Problem) કહેવાય છે. આ રોધ કરતી વખતે સાધનો પોતે ક્યા તથા કેવા છે તેની ખબર કોઈ વખત આપણને હોતી નથી પરંતુ કંઈ દિશામાં તે સાધનોના વિચારો શોધવાના છે તે દિશા તો આપણને ચોક્કસ રીતે વિદિત હોય છે. કારણ કે ત્હેનો હેતુ પોતે આપણને જણાયેલો હોય છે.

કોઈ પણ જુલો જવાયેલી વસ્તુને સંભારવાના પ્રયત્નમાં અને ઉપર જોવા પ્રમાણે મનમાં ધારેલા અમુક હેતુ કળાશ્રુત કરવાના સાધનોના વિચારોને શોધવાનો પ્રયત્ન એ જો વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ છે કે પ્હેલા પ્રકારના પ્રયત્નમાં સંભારવાની વસ્તુઓ પૂર્વે આપણા અનુભવમાં આવી ગયેલી હોય છે જ્યારે બીજા પ્રકારના પ્રયત્નમાં સાધનો હજી આપણને જણાયેલા હોતા નથી પ્હેલા આપણે પ્હેલા પ્રયત્ન વિશે સ્લમજીથ અને તે સ્લમજીથ પછી બીજા પ્રકારનો પ્રયત્ન વધારે સ્પષ્ટ રીતે સ્લમજીથો.

કંઈ પણ જુલો જવાયેલો વિચાર યાદ કરવા માગીએ તે અથવા મનમાં એકદમ સ્ફુરેલા વિચારના કારણે શોધવા માગીએ છીએ ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મનની રિયલિટી યાદ છે અમુક ખરી જણાતી દિશામાં આપણે તે વિચારની શોધ કરીએ છીએ

પરન્તુ તે પોતે આપણી માનસિક દૃષ્ટિમાં હજી હોતો નથી. આપણા મનમાં તેની જગ્યા એક બંગ જેવી લાગે છે છતાં આ બંગ કેવળ ખાલી હોતો નથી. પરન્તુ ઘણું વ્યાપારમય હોઈ એક લોહસુંબકની માફક મનને પોતાની તરફ ખેંચે છે, શારીરિક શાસના શબ્દોમાં કહીએ તો તે વિચારનો તન્તુ વ્યાપાર પ્રોત્સાહિત થયેલો હોય છે ખરો પરન્તુ તે પ્રોત્સાહન ઘણું ઓછું હોવાથી માનસિક સૃષ્ટિમાં તેનો આવિર્ભાવ થઈ શકતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે કાંઈ માણસને ગમે અઠવાડીએ એક વિચાર આવ્યો હોય પરન્તુ તેને બૂલી ગયો હોય અને હવે તેને સંભારવા માગે છે. તે તેના મનમાં વિચારની સાથે સાહચર્ય ધરાવનારાં વિચારો એકઠા કરે છે ખરો પરન્તુ હજી તેઓ તે વિચાર પોતાને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. હવે જ્યારે આ સર્વે સહચારી વિચારો એકઠા થાય છે ત્યારે તેઓ સંબળાવું સંયુક્ત વસ્તુ તેના મનને તે વિચાર તરફ લાઇ જવાનું હોય છે અર્થાત્ તેઓના તન્તુ વ્યાપારો પોતાના પ્રવાહોને કે વિચારના તન્તુ માર્ગમાં લઇ જઇ ત્યાં તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે. પરન્તુ જ્યાં સુધી આ સહચાર્ય તન્તુ વ્યાપારોની સંખ્યા ઓછી હોવાને લીધે હેમના પ્રવાહોનું સંયુક્ત જળ જોઈએ તેટલું હોતું નથી ત્યાં સુધી તે તન્તુ વ્યાપાર જો કે પ્રોત્સાહિત થાય છે ખરો પરન્તુ તે પ્રોત્સાહન નબળું હોય છે. જ્યાં સુધી તેનું પ્રોત્સાહન આવી રીતે નબળું રહે છે ત્યાં સુધી આપણે તે વિચારની હદ પાસે જાણે પહોંચ્યો હોઈએ તેમ લાગે ■ તથા તે વિચારને દર્શાવનારા શબ્દોના ઝાંખા સ્વરો જણે મનમાં વાગતા ન હોય તેમ લાગે છે પરન્તુ વિચાર પોતે મનમાં આવિર્ભૂત થતો નથી અન્તે જ્યારે તે વિચારની દિશામાંથી આપણા મનને આડે માર્ગે લઇ જાય તેવા વિચારોને મનમાંથી દૂર કરી તે વિચારની સાથે વધા પરસ્પર સાહચર્ય ધરાવનારી જેટલી બને તેટલી ચતુર્યોના વિચારો મનમાં બેસાડીએ ત્યારે તેમનું સંયુક્ત જળ તે વિચારનું સ્મરણ કરાવવાને શક્તિમાન

થાય છે. અર્થાત્ એ સર્વે વિચારોના તન્મ વ્યાપારોનું સામકું જળ એટલું વધે છે કે તેઓના પ્રવાહો તે વિચારોના ઝાંખી રીતે પ્રોત્સાહિત થયેલા તન્મ માર્ગમાં પહોંચી એવું જળવાન પ્રોત્સાહન ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી તે વિચાર સ્ફુરી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે કોઈ વાત યાદ લાવવી હોય તો મનમાં કંઈવાર ત્વેની સાથે સાહચર્ય ધરાવનારા વિચારો જેમકે તે વાત સાંજે ફરવા જીની વખત થઈ હતી, તે વખતે અમુક મિત્ર સાથે હતો, અમુક વિષય વિશે ચર્ચા ચાલતી હતી, અમુક વિદ્યાળના મત સાથે ત્વેનો સંબંધ હતો, અમુક પુસ્તકમાં તે પ્રથમ વાંચેલી હતી વિગેરે ઉત્પન્ન કર્યાથી ત્વેગના સામકા જળવડે તે વાત અતિ રમરશ્ચમાં આવે છે. આ સહચારી વિચારો પોતાની મેળે એક પછી એક મનમાં આવે છે અને જે કંઈ પ્રયત્ન આપણે કરવાનો છે તે તેઓ સર્વેને મનમાં રોકી રાખી ત્વેમનો પરસ્પર સંબંધ જાણવાનો છે કે જેથી તેઓ સર્વેનું એકીકરણ થઈ ત્વેમનો સામાન્ય સહચારી વિચાર મનમાં સ્ફુરી આવે.

હવે આપણે મનમાં ધારેલા કોઈ હેતુના સાધક વિચારોને મનમાં સોધવાના પ્રયત્ન તરફ ફરીશું. ઉપરના પ્રયત્નમાં અને આમાં ફેર એટલો જ છે કે રમરશ્ચ કરવામાં ન્યારે અનેક વિચારો મનમાં લાવી ત્વેમના સાહચર્ય જળ વડે કોઈ એક ઝાંખી રીતે મનમાં કહેલા વિચારને સંભારી શકાય છે ત્યારે બહોળા અમુક એક ઉદ્દેશ સંબંધી જે જે કંઈ આપણે જાણતા હોઈએ તે સર્વેમાંથી તે ઉદ્દેશ જ્ઞેમનાથી સિદ્ધ થઈ શકે ત્વેવા પરસ્પર નિવમપૂર્વક સાહચર્ય ધરાવતા અનેક સાધનોના વિચારો મનમાં લાવી અન્તે તેઓમાં પરસ્પર રહેલા નિવમપૂર્વક સાહચર્યના સંયુક્ત જળવડે તે ઉદ્દેશની સિદ્ધિ પોતે સોધી શકાય છે. સર્વે પ્રકારની સોધો કરનારાઓના મનમાં આ પ્રમાણે વ્યાપારો થાય છે. ધારો કે કોઈ અમુક વસ્તુની સંબંધમાં આપણે ઘણી જાણતો જાણીએ છીએ પરન્તુ તે કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે ત્વેનું રહસ્ય અર્થાત્ ત્વેના કારણો આપણે જાણતા

નથી. હવે ત્હેની સિદ્ધિ મેળવવા માટે આપણે શુ કરીએ છીએ? તે વસ્તુ વિષે જેટલી જાણતો જણાય તેટલી જાણી તે સર્વેમાંથી તેની સાથે તથા પરસ્પર સાધ્ય સાધન, કાર્ય કારણ વિગેરે નિયમ-પૂર્વક સંબન્ધ ધરાવનારી જાણતોનો ક્રમ મનમાં ગોઠવીએ છીએ અને આ ક્રમ ઉપર આરુઢ થઈ આપણું મન તે વસ્તુના રહસ્ય અથવા સિદ્ધિના શિખર ઉપર જઈ પ્હેંચે છે. આવી રીતે નિયમપૂર્વક ક્રમ રચવો ત્હેમા જ ખરો પ્રયત્ન તથા બુદ્ધિનો અભાસર રહેલો છે.

મહાન્ શોધકો કે જેઓ અમુક શોધની સિદ્ધિ કરવા 'માટે' યોગ્ય તથા યોગ્યસ સાધનો પસંદ કરી ત્હેમની નિયમપૂર્વક યોજના રચે છે, તેઓ તથા મહાન્ ચિન્તકો કે જેઓ અમુક મતને સિદ્ધ કરવા માટે યોગ્ય અને યોગ્યસ કારણો શોધી ત્હેમને નિયમપૂર્વક ક્રમમાં ગોઠવે છે તેમજ મહાન્ રાજ તન્ત્રિઓ કે જેઓ રાજનીતિનો અમુક હેતુ પાર પાડવા માટે યોગ્ય યુક્તિઓ રચી રાજતન્ત્રની જળ રચે છે તેઓના મનમાં ધણા મોટા પ્રમાણમાં પરન્તુ આજ પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે. તેઓ સર્વે જ્યાં સુધી પોતાના હેતુની સિદ્ધિ ન મેળવી શકે ત્યાં સુધી તે વિષય મનમાં ગોઠવ્યા કરે છે કે જેથી તે વિષય સંબન્ધી વિચાર ઉપર વિચાર 'ઉત્પન્ન થવાથી' અન્તે પોતાને જોઇતો વિચાર મનમાં સ્પુરી આવે છે. આવો વિચાર આવતાં કોઇ વખત મહિનાઓ અથવા વર્ષો પણ થઈ જાય છે. જેમ વિષય વધારે શુભવાડા બરેલો તેમ વિચાર કરતાં સમય વધારે લાગે છે અને ધણા શોધકો તથા ચિન્તકો વર્ષો સુધી વિચાર કર્યા પછી પોતાનો હેતુ પાર પાડી શકે છે. પરન્તુ ત્હેની સાથે જો પણ યાદ રાખવાનું છે કે કોઇ પણ વસ્તુનું સ્મરણ કરવામાં અથવા ત્હેના વિશે કંઈ રહસ્ય શોધવાના સાહચર્યના નિયમને અનુસરીને અમુક યોગ્યસ દિશાઓમાં વિચાર કરવામાં આવે તો તે સ્મરણ અથવા શોધ વધારે ઝડપથી ખૂલી શકે છે. આ પ્રમાણે કોઇ વિચારને યાદ લાવવામાં ત્હેની સાથે મુખ્ય સંબન્ધ ધરાવનારી જાણતોના પ્રકારની

જ અનેક બાબતો મનમાં લાબ્યાથી થોડા વખતમાં તે યાદ આવે છે. જેમકે કોઈ વિચાર જે જે સ્થળોમાં આપણને આવી શક્યાનો સંભવ હોય તે તે સ્થળોને એક પછી એક મનમાં લાબ્યાથી તેનું સહચારી સ્થળ મનમાં આવતાં તે વિચાર પોતે જ યાદ આવે છે. અથવા કોઈ વિચારને યાદ લાવવા માટે જે જે માણસો સાથે તે વિચાર સંબંધી વાત કર્યાનું યાદ હોય ત્હેમને એક પછી એક સંભારી જઈએ અથવા કોઈ પુસ્તકમાં વાંચ્યો હોય તો જે જે પુસ્તકો થોડા વખત ઉપર વાંચ્યાં હોય ત્હેમને ક્રમવાર સંભારી જઈએ; કોઈ માણસને યાદ લાવવો હોય તો અમુક ધંધાઓ, અમુક સ્થળો અથવા અમુક અવસ્થાઓ મનમાં તપાસી જઈએ. આવી રીતે સાહચર્યના નિયમ પ્રમાણે સંભારેલી વસ્તુઓમાંથી એકાદ વસ્તુ તો આપણે જોઈતી વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોઈ તેનું જ સૂચન કરે છે અથવા તો સૂચન કરવામાં મુખ્ય માર્ગ કરે છે. અન્યે આ સર્વની સાથે એટલું પણ યાદ રાખવાનું છે કે સાહચર્યના નિયમ પ્રમાણે સ્મરણ તથા વિચાર કર્યા છતાં પણ જે પુરોણું મગજ ઉત્તમ પ્રકારનું હોઈ ત્હેમાં થતા તન્તુ આપારો જગવાનું હોય છે તેઓને બીજાઓ કરતાં ખરા વિચારો વધારે વખત તથા વધારે ઝડપથી આવે છે. |

આવી રીતે પોતાની મેળે આવતા તેમજ ઇચ્છાપૂર્વક ઉત્પન્ન થતા વિચારો વચ્ચે સાહચર્યના વિવિધ પ્રકારોનું વિવરણ થઈ શકે છે. આ સર્વેમાં ઓતસાદક વસ્તુ અને સૂચનાયેલી વસ્તુ વચ્ચે જમે તે જાતનો સંબંધ હોઈ શકે. તે જમે વચ્ચેનો સંબંધ એક સ્થળમાં હોવાને લીધે હોય અથવા એકજ વસ્તુના લાગો હોવાને લીધે હોય અથવા ત્હેમના સાધર્મ્યને લીધે હોય અથવા વેધર્મ્યને લીધે હોય પરન્તુ ત્હેમની વચ્ચે મનમાં સાહચર્ય જધાવાનો નિયમ તો એ એકજ છે કે તે જમે વસ્તુના માનસિક અનુભવ વખતે ઉત્પન્ન થયેલા તન્તુ આપારો એક સાથે અથવા એક પછી એક તરત અનેક વખત

પ્રોત્સાહિત થયા હોવા જોઈએ કે જેથી લેખનો એક વ્યાપાર ઉત્પન્ન થતાં તેઓના પ્રવાહવડે બીજા તન્તુ વ્યાપારને પ્રોત્સાહિત કરે. આવી રીતે પ્રોત્સાહિત થયું તેજ સર્વે પ્રકારના સાહચર્યનું ઉત્પત્તિ કારણ છે. સર્વે વસ્તુઓ વચ્ચે સાહચર્ય હોય પરન્તુ તે સાહચર્ય પોતે આપણા મનમાં સાહચર્ય ઉત્પન્ન કરતું નથી. કારણ કે સાહચર્ય તો આવી રીતે સાહચર્ય બંધાવાના પરિણામે ગ્રહણ થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા સાહચર્યના ધણા પ્રકારો આ એક જ નિયમને અનુસરે છે. દરેક પ્રકારમાં સુચવાયેલા વિચાર ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ જ છે કે તેના તન્તુ વ્યાપારો પૂર્વે પ્રોત્સાહક વસ્તુના થોડા અથવા વધારે તન્તુ વ્યાપારોની સાથે પ્રોત્સાહિત થયેલા હોય છે. સાહચર્યનો નિયમ ઉપર આપણે જોયું તેમ દેવના નિયમ ઉપર રચાયેલા છે. કારણ કે બે તન્તુ વ્યાપારો વચ્ચે સાહચર્ય બંધાવાનું કારણ તન્તુઓમાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રવાહોના સંસ્કારોને સાચવી રાખવાનો મુખ્ય શુભ હોવાનું છે. {

પ્રકરણ તેરમું.

કાળનું જ્ઞાન.

આ પ્રકરણમાં વખત અર્થાત્ કાળનું જ્ઞાન આપણા મનમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેનું સ્વરૂપ શું જણાય છે તે હુંકામાં જોઈશું. સામાન્ય રીતે કાળ એક પછી એક ક્ષણોની પરંપરા તરીકે જણાય છે. પરન્તુ કોઈ પણ વ્યક્તિ કાળનું નિરીક્ષણ કરવા જઈયું તો આપણને શું જણાય છે? જેવું તે કાળનું નિરીક્ષણ કરવા જઈએ છીએ તેવા તે કાળ જવો રહે છે અને તેની પછીનો કાળ તેની જગ્યા લે છે. અર્થાત્ 'હાલ ચાલતો કાળ' તે પોતે સ્પષ્ટ રીતે આપણા નિરીક્ષણને વશ થતો નથી અને આપણને તેના

વિગે જે જ્ઞાન મળે છે, તે ત્વેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતાં સ્મરણમાં કલ્પનાથી વધારે મળે છે પરંતુ જો કે ત્વેનું નિરીક્ષણ થઇ શકતું નથી. પણ આ વિપરથી કાળના કોઈપણ ભાગનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કંઈ દેવ નહીં એમ માનવાનું કારણ નથી. કાળની પરંપરામાંથી જેટલો ભાગ એક સાથે એટલે કે વર્તમાન સમય તરીકે મનના પ્રદેશમાં જળણી શકાય ત્વેને કાળના જ્ઞાનનું એકમ કહી શકાય. અર્થાત્ આ એકમ તે કાળની ચાલતા કાળ તરીકે મનમાં હોવાની મુદત છે. આ મુદતની શરૂઆત તથા અન્ત એમ બે છેડાઓ હોય છે અને આ બે છેડાઓ વચ્ચે અનુક્રમનો સંબંધ હોય છે. અત્રે એટલું માત્ર રાખવાની જરૂર છે કે આ બે છેડાઓ જો કે ત્વેમની વચ્ચે અનુક્રમનો સંબંધ દર્શાવે છે. પરંતુ તે છેડાઓ આપણા મનમાં જુદી જુદી ક્ષણે નહીં પરંતુ કાળના એકમના જુદા જુદા ભાગો તરીકે જ પ્રદર્શ થાય છે. એટલે કે કાળના એકમની શરૂઆતનું પહેલાં જ્ઞાન થાય, પછી ત્વેના અન્તનું જ્ઞાન થાય અને તે પછી તે બે છેડાઓ વચ્ચે રહેલી કાળની મુદતનું અનુમાન થાય—એ પ્રમાણે હોતું નથી પરંતુ કાળનું એકમ ત્વેની અંદર રહેલા બે છેડાઓ સાથે એક સામકુ જ ગણાય છે. આ એકમનું તે એક સાદી નહીં પરંતુ અનેક ભાગોની બનેલી વસ્તુ છે અને જો કે ધ્યાનવડે આ ભાગોનું પૃથક્કરણ થઇ શકે છે પરંતુ તે ભાગો કાળના એકમમાંથી જુદા પાડી શકાય તેવા નથી.

આવી રીતે કાળની પરંપરામાંથી થોડી ક્ષણોનું જ એક સાથે એટલે મનની એક જ ઝંખીમાં જ્ઞાન ચર્મ શકે છે, અને વધારે ક્ષણોવાળા કાળનું જ્ઞાન કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી સંજ્ઞાઓ જેમકે કલાક, દિવસો વિગેરે વડે થાય છે. એક કલાક કાળના અનેક એકમોનો બનેલો હોય છે. પરંતુ આ એકમોનો સરવાળો આપણા મનમાં એક સાથે કંઈ પણ પ્રત્યક્ષ મનોબ્યાપાર ઉત્પન્ન કરતો નથી. હવે આનું એકમ કેટલી સેકન્ડોનું બનેલું છે તે ચોક્કસ રીતે જણી

સકાય નથી પરંતુ કાળની એકી વખતે ગ્રહણ થઈ શકતી લાખામા લાખી મુદત બાર સેકન્ડની જણાઈ છે છતાં દુકામા દુકી મુદત મેકન્ડના પૈઠ મા બાગ જેટલી જણાઈ છે એટલે બે વીજળીના તનખા ઉત્પન્ન થવામા બ્યારે બીજા પહેલા પછી સેકન્ડના પૈઠ મા બાગ પડી ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તે બે એક સાથે નહીં પરંતુ ક્રમવાર ઉત્પન્ન થયા છે એમ જણાયુ. આથી એછા ભાગમા જો બીજો પહેલા પછી ઉત્પન્ન થયો હોત તો તે બે વચ્ચે કાળનો કંઈ પણ ફેર છે એમ બધી સકાત નહીં અર્થાત્ પૈઠ સેકન્ડના પૈઠ મા ભાગ કરતા એછા કાળની મુદત જણવાની આપણામા શક્તિ નથી |

હવે કાળ હમેશા આપણને વસ્તુઓના ક્રમરૂપે જણાય છે અને તેથી ખાસી કાળ એટલે કે કોઈ પણ વસ્તુનો ક્રમ નહીં પરંતુ એકસો ક્રમ પોતે આપણે જણી શકતા નથી કારણ કે ક્રમ કોઈ બે વસ્તુઓ શિવાય ઉત્પન્ન થતો નથી | આપણે આખો મીચીને બેઠા હોઈએ અને બહાગની કોઈ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપ્યા શિવાય ફક્ત કાળની ગતિ ઉપર જ ધ્યાન આપીએ તો આપણને ખાલી કાળ જણાય છે એવું આપણે ક્રમ વખત ધારીએ છીએ પરંતુ આ એક ગ્રાન્તિ જ છે. આવી સ્થિતિમા આપણને કાળની જે ગતિ જણાય છે તે ખાલી ક્રમને લીધે નહીં પરંતુ આપણા મનો-વ્યાપારો જે નિરન્તર થયા જ કરે છે તેમના ક્રમને લીધે જણાય છે. | આવી રીતે કાળની ગતિ કોઈ વસ્તુઓ કાગમા જણાવાને લીધે તથા તે વસ્તુઓના સ્મરણને લીધે આપણે જણીએ છીએ. જેવી રીતે કોઈ પણ વસ્તુના દિશ્મા હોવા શિવાય માન ખાલી દિશ્તુ એટલે વસ્તુની દિશ્માઓનું ભાન થતું નથી તેવી જ રીતે વસ્તુઓ જોમા મનોવ્યાપારોનો પણ સમાવેશ થાય છે તેમના ક્રમ શિવાય માન ખાલી ક્રમ આપણને જણાતો નથી. અને જેવી રીતે આખો બંધ કરી દીધા પડી પણ બધા તેજવાગુ કાળા ગંગા દેવ આ-

પણને જાણાય છે તેવી રીતે વસ્તુઓમાંથી આપણે ગમે તેટલું મન
ખેંચી લઇએ પરંતુ હોવી સ્થિતિમાં પણ ચેતનનો વ્યાપાર જાણી
રીતે પણ જાણ્યા વિના રહેતો નથી. હૃદયના ધનકાગરો, શ્વાસો
શ્વાસની ક્રિયા, ધ્યાનના છૂટાછવાયા વ્યાપારો, કમ્પનામાંથી પસાર
થતા સૂટક શબ્દો તથા વાક્યો વિગેરે વ્યાપારો આવી સ્થિતિમાં
જાણાય છે આ સર્વે વ્યાપારો એક પછી એક ઉત્પન્ન થતા
ભાગોના ખનેલા હોય છે. અને તેથી તેઓમાં ફેરફાર થાય છે એવું
જ્ઞાન આપણને અવશ્ય હોય છે અને આ ફેરફારના જ્ઞાનને અંગે
કાળની જે મુદતમાં તે ફેરફારોનો વ્યાપાર ચાલુ રહે છે હોતું પણ
જ્ઞાન થાય છે. કારણ તે ફેરફાર એટલે કમનું જ્ઞાન થવું એ કાળના
જ્ઞાનની મુખ્ય સરળ છે

હવે કાળનું વધન જાણવાના વ્યાપારમાં આપણે ઉપર જોઈ
ગયા તેમ કાળને પ્રત્યક્ષ રીતે તો કટકે કટકે જ જાણી શકીએ છીએ
અને આવા કકડાઓને સ્મરણમાં ભેરા કર્યાથી કાળના વધનનું
જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ કાળનું વધન આપણને કાળના જુદા જુદા
કકડાઓના ક્રમ રૂપે જ જાણાય છે. અને એટલું માત્ર રાખવાનું છે
કે કાળનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપણને મળે છે, તે યોગે તો એક
ચાલુ એટલે કકડા વિનાનું પ્રત્યક્ષ છે પરંતુ કાળનું વધન આપણને
કાળના કકડાઓના પ્રત્યક્ષોવડે જાણાતું હોવાથી એક ચાલુ વધન
તરીકે પ્રત્યક્ષ રીતે જાણાતું નથી જેવી રીતે એક ચાલુ અવાજને
આપણે ‘એજ અવાજ છે’ ‘એજ અવાજ છે’ એમ ક્રમવાર મનમાં
કટકે કટકે પ્રદણ કરીએ છીએ તેવી રીતે કાળના ચાલુ વધનને,
પણ કટકે કટકે પ્રદણ કરીએ છીએ આવી રીતે કાળની કાંઈ પણ
મુદત કેટલી મોટી છે તે જાણવા માટે તે મુદત કેટલા કકડાઓની,
ખનેરી છે તે જાણવાથી સ્વમજ્જ શકાય છે પરંતુ થોડા ઘણા કકડા
ઓના પ્રત્યક્ષો અનુભવ્યા પછી જેમ તે વધતા જાય તેમ તેમની
અસર જાણી થતી જાય છે, અને તેથી તે અસર મનમાં ટકારી

રાખવા માટે કંઈ ઉપાય લેવો પડે છે. આ ઉપાય એ છે કે કાળના અમુક એક મુદતવાળા કકડાને એકમ તરીકે રચાવી આવો એકમોની સંખ્યા મોડે અથવા યન્ત્રવડે ગણવી. ઘડીઆળ તે એક આપું યન્ત્ર છે. અમુક એક કાળનો કકડો જોઈને સેકન્ડ કહીએ છીએ તોને કાળનું એકમ માની ગીનીટ, કલાક, દિવસ, અઠવાડિયું, મહિનો, વરસ વિગેરેનો પ્રજન્ધ કાળનું વહન માપવા માટે રચીએ છીએ. આ સર્વે કાળનાં સૂચક નામો છે અને આવા સૂચન વ્યાપાર વડે કાળની મોટી મોટી મુદતોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. કાળની કોઈ મુદત વિષે વિચાર કરવો હોય તો તે મુદતને સૂચવનારાં નામો તથા તારીખો મનમાં લાખ્યાથી તે ચર્ચા શકે છે. હાલના સમય અને મહેલો સદી વચ્ચેના કાળની મુદત, હાલનો સમય અને દસમી સદી વચ્ચેના કાળની મુદત કરતાં વધારે છે પરન્તુ તે વધારે મુદતનું આપણને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોતું નથી; ઇતિહાસના અભ્યાસીના મનમાં આ મોટી મુદતથી નાની મુદત કરતાં વધારે તારીખો તથા બનાવોનું સૂચન થશે અને તેથી તે મુદત કરતાં વધારે ભરેલી લાગશે ખરી પરન્તુ આવી રીતે બનાવો તથા તારીખોથી ભરેલું લાગણું તે કંઈ તે કાળનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી પણ તારીખો વડે કાળની લંબાઈનું સૂચન છે. જેવી રીતે માછલોની સંખ્યાવડે દિશાઓના અન્તરનું તેવી રીતે તારીખોની સંખ્યાવડે કાળના અન્તરનું સૂચન થાય છે.

હવે કાળની લંબાઈની ગણતરીમાં કેટલાએક તકાવતો જણાવ છે તે જોઈશું. સામાન્ય રીતે વિવિધ અને રસવાળા બનાવોથી ભરેલો કાળ જતાં ટુંકો લાગે પરન્તુ પાછળથી સ્મરણમાં લાંબો જણાય છે. આથી ઉલટી રીતે બનાવો વિનાનો કાળ જતાં લાંબો લાગે છે પરન્તુ પાછળથી સ્મરણમાં ટુંકો જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે મુસાફરી કરવામાં અને જોવા લાગક જગ્યાઓ જોવામાં કહાડેલું એક અઠવાડિયું પાછળથી ત્રણ અઠવાડિયા જેટલું મોટું લાગે છે અને મંદલાડમાં કહાડેલો મહિનો પાછળથી સ્મરણમાં એક દિવસ જેટલો

હુંકો જણાય છે. કોઈ કાળની વસ્તુઓ તથા બનાવો જેમ સ્મરણમાં વધારે જણાય તેમ તે કાળ લાગે જણાય છે, અને ને કાળમાં ઓછા બનાવો બનેલા હોય છે અથવા એક જ પ્રકારના બનાવો હોય છે તે કાળ પાછળથી હુંકો જણાય છે.

ખીજે એક આલાસ એ છે કે કાળની એક જ મુદત જેમ આપણે મોટા થતા જઈએ છીએ તેમ હુંકો જણાય છે. એક વૃદ્ધ પુરુષ પોતે ઓઠરો હોય ત્યારે તેની ભૂતકાળની ઇદગી નેટથી લાખી જણાય તેના કરતા વૃદ્ધ થયા પછી તેની ભૂતકાળની ઇદગી જો કે તે પહેલાની ભૂતકાળની ઇદગી કરતા ઘણી લાખી છે છતાં તેના કરતા વધારે લાખી જણાતી નથી આનું કારણ એ છે કે ઘણા પુરુષોની ઇદગીમાં પ્રૌદાવસ્થામાં બનેલા બનાવો એક જ પ્રકારના હોય ■ અને તે અવસ્થા સ્મરણમાં હુંકો લાગે છે, તેમજ પહેલાના બનાવો સ્મરણમાંથી ધીમે ધીમે જતા રહે છે અને તેથી પરિણામ એ થાય છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં પાછળના કાળના સ્મરણો ઓછા હોવાથી તે કાળ હુંકો જણાય છે. જ્યારે આપણે કોઈ કાળમાં કામને લીધે બહુ પ્રવૃત્ત હોઈએ છીએ ત્યારે તે કાળ જતા હુંકો જણાય છે અને કોઈ કાળ કશાની વાટ જોવામાં અથવા કંટાળાની સ્થિતિમાં કઠાડયો હોય તો તે લાગે જણાય છે અમુક કાળ જ્યારે બનાવોથી ભરેલો ન હોય અથવા તો કોઈ વસ્તુ ઉપર લક્ષ્ય ચોટતું ન હોય તો પછી તે કાળની ગતિ ઉપરજ લક્ષ્ય ચોટી છે અને જ્યારે આવી ગતિ ઉપરજ મન રોકાયેલું હોય છે ત્યારે વખત જાણે જતો જ ન હોય તેમ લાગે છે. આજો બંધ કરી હોય અને એક મીનીટ પુરી થાય ત્યાં સુધી આજો ન વિધાડવાનું મોઢાંએ કહ્યું હોય તો તે મીનીટ લાખી જણાય છે, કારણ કે મીનીટ પુરી થઈ કે નહીં તે જોવામાં જ મન રોકાય છે. આ ઉપરથી સ્મરણની કે કોઈ વખત કઠાડવો હોય ત્યારે ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે મનને એવી પ્રતિમા રાખવું કે કેટલો વખત ગયો છે તે જોવાનો મનને

અવકાશ જ રહે નહિ. રસવાળા ખનાવેને લીધે જ કાળ દુંડો જણાય છે અને માત્ર કાળના વહન ઉપર ધ્યાન આપવું એ અત્યંત નિરસ વ્યાપાર છે. કોઈ પણ કાળમાં કંટાળાની લાગણી હોવી તે કાળની સ્થાને થવા ખરાબર છે.

અનંતે કાળના જ્ઞાન સંજન્ધી એક જાગત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આ જાગત એ છે કે કોઈપણ કાળે ત્હેના જૂતકાળના મનોવ્યાપારોનું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે જૂતકાળમાં નહીં પરંતુ તે કાળમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ મનોવ્યાપારોના ક્રમ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ખાસ કરીને તે સમયે જ ક્રમનું જ્ઞાન થવું એમ હોતું નથી. મનોવ્યાપારો ક્રમમાં હોવા અને પોતાના ક્રમનું તેઓને જ્ઞાન થવું એ જે વચ્ચે રેવે અને ચાંતે જોડે છે. મનોવ્યાપારોનો ક્રમ થવો એ કંઈ ત્હેમનો જ્ઞાન વ્યાપાર હોવા સમાન નથી. આવો જ્ઞાન વ્યાપાર તે ક્રમના મનોવ્યાપારો કરતાં એક જુદો જ વ્યાપાર છે. અને તે વ્યાપાર વડે જ્યારે જૂતકાળમાં અનુભવેલા ક્રમનું સ્મરણમાં જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે કેમેરાના કાચ ઉપર પાસેની તથા દૂર વસ્તુઓનું એક સામટું ચિત્ર પડે છે તેવી રીતે વર્તમાન સમયના ચેતનમાં જૂતકાળમાં ક્રમવાર અનુભવેલી વસ્તુઓનું એક સામટું ચિત્ર પડે છે. વિચાર કરતાં સહજ રીતે જણાયે છે કે જો ક્રમની અનેક વસ્તુઓને એક સામટી જાણનાર અને ક્રમના વ્યાપારથી સ્વતંત્ર એવો એક વ્યાપાર ના હોય તો ક્રમનું જ્ઞાન જ આપણને થાય નહિ. ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે અમુક સેકન્ડો (વધારેમાં વધારે બાર સેકન્ડો) સુધી આપણને કાળનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, એટલે કે આટલા સમયમાં, વસ્તુઓ અથવા મનોવ્યાપારોનો ક્રમ એકસામે જણાઈ શકે છે. આવી રીતે થોડી સેકન્ડ સુધી પણ ક્રમવાળી વસ્તુઓને એકસામે જાણવાની આપણા ચેતનની શક્તિ તે કાળના જ્ઞાનનું મૂળ કારણ છે. આવા એક સામટા જ્ઞાનની વસ્તુઓ આપણા

મનમાં દમોશાં બદલાવી રહે છે અને મનમાં ઉત્પન્ન થઈને બહાર ગયા પછી પાછી જે ક્રમમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તે ક્રમમાં તેની આગળ પાછળની વસ્તુઓ સાથે સ્મરણમાં આવી શકે છે. અત્રે એટલું જાણવાની જરૂર છે કે કોઈપણ વ્યાપારનું મનમાં આવીને નીકળી ગયા પછી તેનું સ્મરણ થવું અને મનમાં તેના ઉત્પન્ન થયા પછી તરત 'હમણાં જ તે થઈ ગયો છે' એવું કાળનું આપ જ્ઞાન હોવું એ તદ્દન જુદા વ્યાપારો છે. આવો જીને વ્યાપાર તો સ્મરણશક્તિ વિનાના પ્રાણીઓમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અર્થાત્ કાળનું જ્ઞાન અને સ્મરણ એ બે જુદી વસ્તુઓ છે અને કોઈ પ્રાણીમાં સ્મરણ-શક્તિ ન હોય પરંતુ ઘોડું તથા ઝાણું જ્ઞાન હોઈ શકે ખરું.

પ્રકરણ ચૌદમું.

સ્મરણ શક્તિ.

પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલો કોઈપણ મનોવ્યાપાર એક વખત મનની બહાર આવ્યા પછી તેનું ફરીથી જ્ઞાન થવું તેને સ્મરણ કહેવાય છે. અર્થાત્ કોઈપણ વસ્તુનું જ્ઞાન થવાની સાથે તેને આપણે પૂર્વે અનુભવી ગયા છીએ એવું અધિક જ્ઞાન થાય તેને સ્મરણ વ્યાપાર કહી શકાય. આ વ્યાપારમાં પ્રથમ જરૂરનું એ છે કે સ્મરણનો વ્યાપાર તેના મૂળ વિચારની માનસિક આકૃતિ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ આ આકૃતિ પોતે સ્મરણ વ્યાપાર નથી. તે તો ફક્ત તેને મૂળ વ્યાપારની એક બીજી આકૃતિની નજીક જમાવે છે. ઘડીઆળના એક પછી એક ટકોરા સાંભળીએ છીએ ત્યારે દરેક ટકોરા તેની પેઠાના જેવા જ જણાય છે પરંતુ તે ટકોરા પેઠા ટકોરાના સ્મરણ રૂપે જણાતો નથી કોઈ વસ્તુને અનુભવ હોવાજ રૂપમાં મનમાં ફરીથી થાય તેમાં જ સ્મરણ વ્યાપાર રહેલો.

નથી. મૂળ વ્યાપાર તથા રમરણુનો વ્યાપાર બન્ને એક બીજાથી
 અલગ છે. અને રમરણુનો વ્યાપાર તે મૂળ વ્યાપારની હકત દ્વિતીય
 આદૃતિ નહીં પરંતુ તેના રમરણુ તરીકે જણાવવા માટે બીજી એક
 અગત્યની સરત એ છે કે મનમાં સ્પુરેલી વ્યાપાર ભૂતકાળમાં અનુ-
 ભવેલા તેના મૂળ વ્યાપારના સંબંધ પરત્વે હિંમતવે: જોઈએ.
 અર્થાત્ મનમાં સ્પુરેલી વસ્તુ ત્યારેજ રમરણુવ્યાપાર તરીકે જણાય
 કે ત્યારે જો જે વસ્તુઓના સંબંધમાં તે વસ્તુનો ભૂતકાળમાં અનુ-
 ભવ થયેલો હોય તે વસ્તુઓ પણ તે વસ્તુની સાથે પૂર્વે અનુભ-
 વાયેલા ક્રમમાં મનમાં સ્પુરી આવે. જેમકે કોઈ વસ્તુ ક્યારે જોઈ
 હતી, ક્યા જોઈ હતી, કાની સાથે જોઈ હતી વિગેરે તે વસ્તુની
 સહચારી વસ્તુઓની વિચારમાળા તે વસ્તુની સાથે મનમાં સ્પુરી આવે
 ત્યારે તેવું રમરણુ કરી શકાય. આ ઉપરાંત એક બીજી સરત એ
 છે કે આ વ્યાપારમાં રમરણુ થયેલી વસ્તુના માત્ર ભૂતકાળનું રમરણુ
 થાય તેટલીજ જરૂર નથી પરંતુ ભૂતકાળનો અનુભવ પોતાનોજ
 હતો એમ જાન હોવું જોઈએ. અર્થાત્ રમરણુનો વ્યાપાર હંમેશા
 પારકાએ નહીં પરંતુ પોતાજ અનુભવેલી વસ્તુની પુનરાદૃતિ તરીકે
 ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. આવી રીતે પ્રત્યેક રમરણુ વ્યાપારની મુખ્ય
 શરતો એ છે કે પ્રથમ તો વ્યાપાર ભૂતકાળમાં અનુભવાયેલો છે
 એમ જાન હોવું જોઈએ, બીજું ભૂતકાળમાં જો જે મુખ્ય વસ્તુઓના
 સંબંધમાં તેના અનુભવ થયો હોય તે વસ્તુના જાનની સાથે તે વ્યાપાર
 ઉત્પન્ન થવો જોઈએ એટલે કે આપણા ભૂતકાળના અનુભવમાં રમરણુની
 વસ્તુનું શું સ્થાન છે તેનું જાન થવું જોઈએ અને ત્રીજું તેનો મૂળ
 વ્યાપાર પોતાનાજ અનુભવના અંગ તરીકે જણાતો હોવો જોઈએ.
 ઉપર પ્રમાણે રમરણુ વ્યાપારનું પૃથક્કરણ થઈ શકે છે. દરે
 આ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થવા માટે જો પેટા વ્યાપારો ચલાવી જરૂર
 હોય છે. એક તો રમરણુ થયેલી વસ્તુના સંસ્કારનું મગજમાં સચવાઈ
 રહેવું અને બીજું તે વસ્તુનું સચન અર્થાત્ રમરણુ થવું. આ બન્ને

વ્યાપારોની ઉત્પત્તિ સાદચર્યના નિયમ વડે સ્વમજાજી શકે છે. આ બેમાંથી બીજીને એટલે સૂચનનો વ્યાપાર આપણે પડેલાં લક્ષણો, ઉપરના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે કોઈપણ બે વસ્તુઓ વચ્ચે આપણા મનમાં સાદચર્ય જંથાપાથી લેમાંના એકનો અનુભવ થતા બીજાનું સૂચન થાય છે, હવે કોઈ પણ સ્મરણ વ્યાપાર આવા સૂચન વિના થઈ શકે નથી. આ સંબંધમાં જોશ મીલ નામનો માનસશાસ્ત્રી નીચે પ્રમાણે લખે છે: "કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના મનની એક પ્રકારની સ્થિતિ જોઈને સાલગત્રાની સ્થિતિ કહેવાય છે. તેનાથી અજાણ્યો નથી. આ સ્થિતિમાં એટલું તો ચોક્કસ હોય છે કે જે વિચાર આપણે મનમાં લાવવા માગીએ છીએ તે પોતે તે વખતે ત્યાં હોતો નથી. હવે ત્યારે મનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કઈ રીતે કરીએ છીએ? જો કે તે વિચાર પોતે આપણા મનમાં હોતો નથી છતાં તે વિચારની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ઘોઠા ઘણા વિચારોની મનમાં જરૂર હોય છે અને તેમાંનો એકાદ આપણે જોઈતા વિચારનું સૂચન કરશે એવી આશાથી તે વિચારોને એક પછી એક મનમાં ઉઠાવવા જોઈએ છીએ અને જે વિચાર આ પ્રમાણે સૂચન કરે છે તે સ્મરી આવેલા વિચાર સાથે સાદચર્ય ધરાવનારો જ હોય છે. ધારો કે હું કોઈ જુની ઓળખાણવાળા પુરૂષને મળું કે જોઈતું નામ મળે નહીં હવે તેનું નામ સંભારવા માટે હું અનેક પુરૂષોના નામો હું જાણતો હોઉં તેમાંનું એકાદ તેના નામ સાથે સંબંધ ધરાવનારું હોય એવી આશાથી તે નામોને એક પછી એક મનમાં લાવું. જે વ્યાપારોમાં યંથાચેલો મહેનું તેને જોયો હોય અથવા તો જે સમયમાં હું જાણતો હતો અથવા તો જે પુરૂષોના સહવાસમાં મહેનું તેને જોયો હોય અથવા તો જે સમયમાં હું તે વિગેરે સર્વેનો હું વિચાર કરું અને અંતે જ્યારે તેનો કોઈપણ સહચારી વિચાર મનમાં આવે કે તરત તેના નામનું સૂચન થાય છે અને જ્યાં સુધી આવે સહચારી વિચાર મનમાં આવતો નથી

ત્યા સુધી મારો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડે છે. ઘણી વખત એમ પણ
 અને છે કે કોઈ વાત આપણા મનમાં હોય ત્હેને આપણે જુલો ન
 જવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. આમ કરવા માટે એટલે જ્યારે આપણે
 ત્હેને સંભારવાની ઇચ્છા કરીએ ત્યારે તરત તે મનમાં આવે તે ગાંઠ
 આપણે શી યુક્તિ કરીએ છીએ ? સર્વે પુરુષો એકજ પ્રકારની યુક્તિ
 વાપરે છે. આ યુક્તિ એ છે કે જે વસ્તુ સંભારવાની હોય તેની
 અને ત્હેને સંભારવાની ઇચ્છા કરતી વખતે અથવા ત્હેની સમીપમાં
 કોઈ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અથવા વિચાર ઉત્પન્ન થશે એમ
 આપણે ખેલેલી જાણતા હોઈએ તે પ્રત્યક્ષ અથવા વિચારની વચ્ચે
 સાદચર્ય બાધીએ છીએ. આ સાદચર્ય જો બંધાઈ જાય અને જ્હેની
 સાથે તે બધાયું હોય ત્હેનો મનમાં અનુભવ થાય તો ત્હેના પડે
 રમરણ કરવાની વસ્તુનું સૂચન થાય છે અને જે હેતુથી સાદચર્ય
 બાધ્યું હોય તે સાધી શકાય છે. એક સામાન્ય ઉદાહરણ તરીકે
 ધારો કે કોઈ માણસને પોતાના મિત્ર તરફથી કાંઈ કામ કરવાનું
 હોય છે અને તે જુલો ન જવાય માટે પોતાના રમાલમાં ગાંઠ બાધે
 છે. હવે આ વાત કેવી રીતે રહમજી શકાય ? પ્રથમ તો તે કામ
 કરવો વિચાર તથા તે ગાંઠ બાધવા વચ્ચે ત્હેના મનમાં સાદચર્ય
 બધાય છે. બીજું રમાલ એક વસ્તુ છે કે જે સમય તે કામ કર-
 વાનું છે તે સમયની સમીપમાં જતે વારંવાર પોતાની નજરે પડે
 એમ તે ખેલેલી જાણે છે, પાછીથી રમલ જ્યારે નજરે પડે છે,
 ત્યારે તે ગાંઠ જોવામાં આવે છે અને આ ગાંઠનું પ્રત્યક્ષ તથા તે
 કામ કરવા વચ્ચે જાણી જોઈને સાદચર્ય બાધેલું હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ
 કરતું રમરણ કરાવે છે.

આવી રીતે જેમ કોઈ બોવાઈ ગયેલી વસ્તુને બોધવા માટે
 ધરમ કરી વળીએ છીએ તેમ જુલો જવાયેલા વિચારને સંભારવા
 માટે મનમાં શોધ કરીએ છીએ આ જન્મે વ્યાપારોમાં જ્હેની
 શોધ કરવી હોય ત્હેની પાડોશમાં અથવા આસપાસ જ શોધ

સંકુચિત કરીએ છ,એ, વસ્તુને શોધવી હોય તો જે વસ્તુઓ ઉપર અથવા તો તે હોવાનો સંભવ હોય તેમને ઉચ્ચત્તરી નોંધીએ છીએ અને જે તે હેમની પાસે હોય તો તરત આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. રમરણ વ્યાપારમાં આ વસ્તુઓને જદલે કષ્ટિત વિચારના સહચારી વિચારો હોય છે. આ પ્રમાણે રમરણ વેપાર અને સાદચર્યનો વ્યાપાર તે વારતવિક રીતે એક જ છે અને /સાદચર્યનો વ્યાપાર આપણે ઉપર જોયું તેમ તન્તુ રચાનો, તેવ અથવા અવ્યાસના સારીરિક નિયમ ઉપર આધાર રાખે છે. |

હવે આપણે રમરણ કરવાની વસ્તુના સંસ્કારના મનમાં સચવાઈ રહેવા વિશે જોઈએ. આ વ્યાપાર પણ સારીરિક દેવના નિયમમાં રહેલો તન્તુઓનો સંસ્કાર પ્રદણ કરવાના ગુણ વડે રહ-મણ રકાય છે. મનમાં સંસ્કારનું સચવાઈ રહેવું એટલે બિધિમાં રમરણને પાત્ર થવું અને પછીથી તેનું રમરણ થાય છે તેજ તેના સંસ્કાર સચવાઈ રહેવાનું પ્રમાણ છે. કાષ્ટપણ અનુભવનું મનમાં સચવાઈ રહેવું તેજ તેને કરીથી મનમાં લાવવાનો સંભવ દર્શાવે છે. ગમે તે આકર્ષિત પ્રોત્સાહન વડે આ સંભવ ફળીજૂત થાય પરન્તુ તે સંભવના અસ્તિત્વનું કારણ તો તન્તુ માર્ગો વચ્ચે બંધાયેલા સાદચર્યમાં જ રહેલું છે. પ્રોત્સાહક સંસ્કાર અથવા વિચાર આપ્યા પછી જ્યારે તરત જ કષ્ટિત વિચાર મનમાં આવે ત્યારે રમરણ વ્યાપાર ધણી ત્વરાથી બને છે અને જ્યારે થોડા વિલંબ પછી આવે ત્યારે તે વ્યાપાર વધારે સમય લે છે. પરંતુ રમરણ ત્વરિત હો અથવા વિલંબિત હો પણ તે રમરણ ઉત્પન્ન થવાની સંગત તો પ્રોત્સાહક વિચાર અને રમરણ થયેલા વિચારના તન્તુ માર્ગો વચ્ચે બંધાયેલું સાદચર્ય જ છે. આ માર્ગો જ્યાં સુધી શાન્ત એટલે પ્રવાહો વિનાની સ્થિતિમાં હોય છે ત્યાં સુધી તેઓ સંસ્કારને સાચવી રાખવાના કારણરૂપ હોય છે અને જ્યારે તેઓ પ્રવાહો વડે પ્રોત્સાહિત થાય છે ત્યારે તેઓ સંસ્કારના રમરણના કારણરૂપ થાય છે.

એક સાદી વ્યક્તિ વડે સ્મરણનો વ્યાપાર સ્પષ્ટ રીતે સ્ક્રમણ શકારો. ધારો કે જ શૂતકાળમાં અનુભવેલી ખીના છે. જ ને સમયે તથા ને વસ્તુઓના સંબંધમાં 'તેનો એટલે જ નો અનુભવ થયો' હોય તે વિગેરે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી ખીનાઓનું મંડળ છે. અને જ હાલમાં અનુભવમાં આવેલી કાંઈ ખીના છે કે જોનાવડે જ નું મનમાં સૂચન થઈ શકે. હવે ધારો કે અ, ઘ, ક નામના વ્યાપારોના તન્તુ રચાનો અ' ઘ' ક' છે અને તેમની વચ્ચેની લીંદીઓ તન્તુ માર્ગો છે. આ પ્રમાણે અ' ક' તથા અ' ઘ' ની લીંદીઓ ને તન્તુ માર્ગોમાં અ ની ખીના

સ્મરણમાં સમવાધ રહેલી છે. તેમનું અ- અ
સ્તિત્વ દર્શાવે છે. અને આ માર્ગોમાં જ્યારે પ્રોત્સાહન થાય ત્યારે જ નું સ્મરણ મનમાં સ્ફુરી શકે. અહીંયા એટલું માત્ર રાખવાનું ■ કે જ નું ઉપરના તન્તુ માર્ગમાં 'સમવાધ' રહેવું તે કાંઈ જાતનો મનોવ્યાપાર નથી. તે તો કેવળ શારીરિક વ્યાપાર જ છે. અર્થ જોતાં જ પોતે સમવાધ રહેતો નથી પરંતુ જ નો સંસ્કાર સમવાધ રહે છે અને જ્યારે તે માર્ગોમાં તન્તુ પ્રવાહ થાય ■ ત્યારે ને મનોવ્યાપારનો તે સંસ્કાર હતો તે મનો-વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે, આ ઉત્પત્તિ કેવળ માનસિક કે કેવળ શારીરિક વ્યાપાર નથી પરંતુ માનસિક તેમજ શારીરિક વ્યાપાર છે અર્થાત્ તે વ્યાપારનું એક શારીરિક સ્વરૂપ અને એક માનસિક સ્વરૂપ છે/ તન્તુ માર્ગોનું પ્રોત્સાહિત થવું તે તેનું શારીરિક સ્વરૂપ છે અને તે ખીનાનું પ્લેસાં તે અનુભવાયેલી છે એવા જ્ઞાન સાથે સ્મરણ થવું તે માનસિક સ્વરૂપ છે.

ઉપરનાં દર્શિત ઉપરથી એક વાત જણાઈ આવે છે કે કાંઈ પણ વસ્તુનો પ્રથમ અનુભવ થતાં ને તન્તુમાર્ગો પ્રોત્સાહિત થાય છે અને પછીથી તેનું સ્મરણ થતાં ને માર્ગો પ્રોત્સાહિત થાય છે તે થોડે અંશે એક ખીનાથી જુદા હોય છે, ને શૂતકાળમાં અનુભવેલી

વસ્તુને લેની સહચારી બીનાઓમાંથી એકકે વિના મનમાં કાંઈ સફીએ તો સ્મરણનો વ્યાપાર ચલાવો સંભવજ રહે નહીં અને જ્યારે જ્યારે તે વસ્તુ ફરીથી અનુભવીએ ત્યારે પહેલી વખતજ અનુભવીએ છીએ એવા ભ્રમમાં રહીએ. સ્મરણ વ્યાપારમાં પણ જ્યારે સ્મરણ થયેથી વસ્તુ લેના ચોક્કસ સહચારી મંડળ વિના મનમાં આવે છે ત્યારે લેને કલ્પનાની વસ્તુઓમાંથી જુદી પાડવી એ બહુ કઠિન જણાય છે. પરંતુ જેમ જેમ તે વસ્તુની આખી પ્રતિમા મનમાં લાખા વખત સુધી રહી લેના સહચારી મંડળની ચોક્કસ બીનાએ મનમાં લાવે છે તેમ તેમ તે માત્ર કાલ્પનિક વસ્તુ તરીકે ઓછી જણાય છે અને સ્મરણ થયેથી વસ્તુ તરીકે જોળખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે હું કોઈ મિત્રને ત્યાં દીવાલ ઉપર એક ચિત્ર જોઉં. ચિત્ર જોતાની સાથે પહેલા તો મને આખો ભાસ થાય છે કે પહેલા મેં આને જોયું છે ખરું પરંતુ ક્યા અને ક્યારે જોયું છે તે મદારા મનમાં સ્પષ્ટ હોતું નથી. ફક્ત એટલું જ મનમાં હોય છે કે ચિત્ર મને કેવળ અનુભવ્યું નથી. આવી સ્થિતિમાં થોડો વખત વિચાર કરતાં તરત મને જાન થાય છે કે ખરે ! મહેં એને ફલાણા મામમાં ફલાણે વખતે જોયું છે. આવી રીતે જ્યારે તે મામ, મિત્ર તથા વખતના તે ચિત્રની સાથે સાદચર્ય ધરાવનારા વિચારો મનમાં આવે છે ત્યારે તે ચિત્ર નવીન વસ્તુ નહીં પરંતુ સ્મરણની વસ્તુ તરીકે જોળખાય છે.

હવે આપણે સ્મરણશક્તિ સારી હોવાની શી સગતો છે તે જોઈશું. ઉપર આપણે જોયું કે સંસ્કારવાની વસ્તુ અ જ અને અ જ ના તન્તુ માર્ગ વડે અ જ્યારે સ્મરણમાં આવે છે ત્યારે લેની સહચારી વસ્તુનું જાન થઈ તે કેવળ કલ્પનામય નથી પરંતુ અનુભવેશી છે એમ જાન થાય છે. અ ક નો તન્તુ માર્ગ અત્રે સ્મરણમાં લાવવાનું પ્રોત્સાહન પુર પાડે છે. આવી રીતે સ્મરણ શક્તિનો આધાર કેવળ મગજના તન્તુ માર્ગો ઉપર રહેલો છે. અને કોઈપણ પુરુષની સ્મરણ શક્તિ મારી હોવાનું કારણ કેટલેક અંશે આ માર્ગોની સંખ્યા અને

કેટલેક અંશે લેમના સંસ્કારોને મદદ કરી લેમને સાચવી રાખવાના
 ગુણ ઉપર આધાર રાખે છે. આ ગુણ દરેકોઈ પુરુષના મગજના
 તન્તુઓનો શારીરિક ગુણ છે. પરન્તુ તન્તુ આગેની સંખ્યાનો
 પોતાના માનસિક અનુભવ ઉપર આધાર હોય છે. હવે શારીરિક
 ગુણ સર્વે પુરુષોમાં જુદે જુદે અંશે વિકસેલો હોય છે અને એક જ
 પુરુષમાં પણ યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરે અવસ્થાઓમાં જુદા જુદા
 પ્રમાણમાં હોય છે. કેટલાએક પુરુષોના મગજનો તન્તુ પદાર્થ મીઠુ
 અથવા લાખ જેવો હોય છે. એટલે કે કોઈપણ સંસ્કાર ધ્યાનથી
 સાથે ગમે તેટલો ઓછો સંબન્ધ ધરાવતો હોય છતાં જુસાઈ જતો
 નથી. બીજા કેટલાએકનો તન્તુ પદાર્થ એવો હોય છે કે તેના
 ઉપર પડતા દરેક સંસ્કારનું મદદ થાય છે ખરૂં પરન્તુ તેમાં સચવાઈ
 રહ્યા વિના પછીથી તરત ભૂંસાઈ જાય છે. આવા બીજા પ્રકારના
 પુરુષોને કંઈ વસ્તુ માફ રાખવી હોય તો જે કંઈ પોતે પહેલાં જાણતા
 હોય તેમાંની કેટલીએક વસ્તુઓ સાથે તે વસ્તુનું સાદચર્યા બાંધવું
 પડે છે કે જેથી તે મનમાં ઢકી રહે. તેઓ જે કંઈ જાણતા હોય
 તેની સાથે સંબન્ધ વિનાની કોઈ વસ્તુને સ્મરણમાં રાખી શકતા
 નથી. આથી ઉદ્ભવે જે પુરુષો તારીખો, નામો, ઠેકાણાંઓ, નંદાની
 વાતોઓ, દાંખો, ફકરાઓ વિગેરે પરસ્પર વસ્તુઓ બહુ મહેનત
 વિના યાદ રાખી શકે છે તેઓના મગજના તન્તુઓનો સંસ્કાર
 સાચવી રાખવાનો શારીરિક ગુણ વિકાસ પામેલો હોય છે. ધણુંખડ
 જે પુરુષોમાં આ શારીરિક ગુણ વધારે વિકસિત હોય તેઓમાં
 અસાધારણ સ્મરણ શક્તિ રહેલી હોય છે. ગમે તે પ્રકારના જીવનમાં
 જે મનુષ્યને મળતા સંસ્કારો મગજમાં એટી રહે છે તે મનુષ્ય દરેક
 આગળ પડે છે જ્યારે બીજાઓને એક વખત શીખેલી પરન્તુ બૂલી
 જવાયેલી વસ્તુને ફરીથી શીખવામાં લેમનો ધણો વખત ગાળવો પડે
 છે. આ ગુણ વિનાના પુરુષો કેટલીએક બાજતોમાં વધારે સારા
 પ્રકારનું કાર્ય કરી શકે ખરા પરન્તુ મોટાં મોટાં કાર્યો કે જેમાં

અનેક ઝીળી વિગતો માદ રાખવાની હોય તે કરવામાં તેઓ ધણું ખર્ચ નિષ્ફળ નીવડે છે અને એટલું માદ રાખવું જોઈએ કે સર્વે પ્રશોના જીવનમાં એક મમય એવો આવે છે કે જ્યારે મમજની સ્થિતિ એવી થાય છે કે નવા સંસ્કારો જેમ મમજમાં આવના જાય છે તેમ જુના સંસ્કારો નષ્ટ થના જાય છે અને એટલું એક અર્થ-વાડીયામાં નવું જાણીએ છીએ તેટલું જુનું પાણું બૂધી જઈએ છીએ. આવી સ્થિતિ પ્રોક્ષાવરણમાં ઘણી વખત રહે છે અને કેવળ જુદા-વરણમાં તો ઉધી થઈ જાય છે અને નવા સંસ્કારો પ્રવેશ કરવા કરતાં જુની વધારે જવાય છે અથવા તો નવા સંસ્કારો પ્રવેશ જ થઈ શકતા નથી. અને મમજના તન્તુઓ એટલા નબળા પડી જાય છે કે થોડી પળોની વાતચિતમાં એકજ વસ્તુ અનેકવાર બૂધી જવાય છે, આવી સ્થિતિમાં જ્યારે થોડી ઉમરમાં મળના સંસ્કારો નષ્ટ થાય છે ત્યારે યુવાવરણમાં મળેલાં સંસ્કારો મમજનો પદાર્થ કુલ્લો-હોય ત્યારે મળેલા હોવાથી તેમાં થોડી રહેલા હોય છે અને બહુ નબળા પડેલા હોતા નથી. તેઓ બહાર તરી આવે છે અને આને કીધે ઘણી વખત એમ બને છે કે કોઈ વૃદ્ધ પુરુષ પોતાના બીજા મર્ચે અનુભવો બૂધી જાય છે ત્યારે પોતાની યુવાવરણના અનુભવોનું સ્મરણ ટકી રહે છે.

હવે આપણે તન્તુ માર્ગોની સંખ્યા વિષે જોઈશું. ઉપર આપેલા ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે જેમ મમજમાં અ-ક જોવા માર્ગો વધારે હોય એટલે જ નું સ્મરણ કરાવનારી પ્રોત્સાહક વસ્તુઓ જેમ વધારે હોય છે તેમ જ નું સ્મરણ વધારે જલદી તથા ચોક્કસતાથી બની શકે છે એટલે કે તેને મનમાં લાવવા માટે અનેક માર્ગો ઉપાડા હોય છે અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુનું જેમ વધારે વસ્તુઓ સાથે સાદ્યર્થ જોવાય છે તેમ તે સ્મરણમાં સારી રીતે ટકી શકે છે. તે વસ્તુ તેની સદ્યારી વસ્તુની સાથે જાણે ખાણમાં બેરેવેલી હોય તેમ જોડાઈને ગઢે છે અને આવા અનેક સંબન્ધ યવાથી

મનમાં એક જાતની જાણ પથરાઈ રહે છે. આવી રીતે જે જે વસ્તુ
 યાદ રાખવી હોય તેની સાથે આપણે જેવા જાણતા હોઈએ તેમાંની
 અનેક વિવિધ વસ્તુઓનું સાહચર્ય બાંધવું તેજ સારી સ્મરણ શક્તિનું
 રહસ્ય છે. જેમ તે વસ્તુ વિષે વધારે વિચાર કરીએ તેમ આવા
 પ્રકારનું સાહચર્ય વધારે બાંધાય છે, અને તેથી આપણે કહી શકીએ
 કે એકજ પ્રકારનો જાણ અનુભવ બે તથા એકજ પ્રકારની સંસ્કાર
 રક્ષક શક્તિવાળા બે પુરોગામી જે પુરુષ પોતાના અનુભવો ઉપર
 વિચાર વધારે કરે છે અને તેમ કર્યાથી એક બીજાની સાથે વિષમ-
 પૂર્વક સંબંધ રચે છે તેની સ્મરણ શક્તિ વધારે સારી હોવાનો
 સંભવ છે. દરેક પ્રકારના જીવનોમાંથી આપણને અનેક ઉદાહરણ
 મળી આવે છે. ઘણા માણસોને પોતાના પસંદ વિષયને લગતી
 બાબતો વિષે સાફ સ્મરણ હોય છે. નિરાળ અથવા મેક્ષેજનો રમ-
 તીયાળ વિદ્યાર્થી જે કે ત્હેની ચોપડીઓ લાણુવામાં ઠાઠ રહે છે પણ
 વિવિધ જાતની રમતગમતો કોણે કોણે, શી શી નિપુણતા, ક્યારે
 ક્યાં જતાવી છે તે વિગેરે બાબતોમાં અગમ્યજ પ્રમાણે એવી સ્મરણ
 શક્તિ બતાવે છે. અને તે વિષયમાં જાણે તે જીવતો કોય ન હોય
 તેમ જણાય છે. આનું કારણ એટલુંજ છે કે ત્હેમના મનમાં નિરંતર
 આ વિષય વિષે જ વિચારો આબ્યા કરે છે અને તેથી ત્હેને લગતી
 વિગતો પરસ્પર સંબંધને લીધે ત્હેના મનમાં ગોઠવાઈ જાય છે.
 તેથીજ રીતે કાંઈ વેપારી બાવ તાલ વિષે તથા, રાજપાલત્રી રાજ્ય
 કાર્યવારને લગતી વિગતો વિષે, વિરમયજનક સ્મરણ શક્તિ બતાવે
 છે. કારણ કે તેઓ રાત દિવસ તે વિષયને લગતાજ વિચારો કર્યા
 કરે છે. તેઓની સંસ્કાર રક્ષક શક્તિ ઉત્તમ હોય એમ કાઈ દરેક
 વખત હોતું નથી. આવી સાધારણ શક્તિવાળા પુરોગામી પણ તે
 પોતપોતાના વિષયો ઉપર સતત ચિંતન કર્યાથી ત્હેની વિગતો વિગે
 ધણું સાર સ્મરણ ધરાવી શકે છે. બીજી બાંધી બાબતોમાં તેઓ
 ગમે તેટલા અજાન અથવા પછાત હોય પરંતુ તે પોતાની બાબ-

તમાં તો વિશાળ જ્ઞાન ધરાવતા જાણાય છે. એટલું મુખ્યત્વે શાક રાખવાની જરૂર છે કે જે વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો હોય તેની સર્વે વિગતો વચ્ચે સંબંધ જાંધીને નિવમપૂર્વક રચના કરવી જોઈએ. આમ ક્યોથી સાદચર્યના નિવમ પ્રમાણે સર્વે વિગતોનું પરસ્પર મુગ્ધ થાય છે અને બૃહ થવાનો સંભવ ધણો જોઈએ થાય છે.

ઉપરની સર્વે દકીકત ઉપરથી કોઈ વિષય ઉપર વિચાર કરી રદમજ્ઞ્યા વિના હોને મોટે કરવાની ટેવ કેવી ખરાબ છે તે અષ્ટ રીતે જણાશે. ધણી વિદ્યાર્થીઓને 'હેલાં કંઈ વાચ્યા વિના પરીક્ષા વખતે પોતાના વિષયની મુખ્ય જાણતોને હેમનો ખીજી જાણતો સાથેના સંબંધ સમજવા સિવાય જોખી મારવાની ટેવ હોય છે જાવી રીતે એકજ વખતે અને એકજ હેતુથી થેડા કલાકમા શીખેથી જાણતો ખીજી વસ્તુઓ સાથે મનમા માદચર્ય પેદા કરી શકતી નથી, હેમને સગતા તન્તુ વ્યાપારો એકજ વખતે ઉત્પન્ન થઈ ખીજી તન્તુ વ્યાપારો સાથે સંબંધ ન હોવાને લીધે પાછા જમતી નષ્ટ થઈ જાય છે. આથી ઉલટું એક જ વિષયને ફરી ફરીને ધીમે ધીમે તથા તેના જુદા જુદા સંબંધો રદમજ્ઞને મનમા ઠસાવે હોય તો તે દમેશ માટે રમરણમા ટકી રહે છે. આટલા માટેજ કોઈ પણ વિષયને ધીમે ધીમે રદમજ્ઞને અભ્યાસ કરવાની ટેવ વિદ્યાર્થીઓમા ફરેક શિક્ષકે પાડવી જોઈએ. રદમજ્ઞ્યા વિના જોખણ પટ્ટી કરવાથી કોઈ પણ જાતનો લાભ મળી શકતો નથી અને વખતનો નકામો વ્યય થાય છે.

આપણને રમરણ સજિત સુધારવા માટે જે વસ્તુઓને જાણી રાખવી હોય તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓનું જ્ઞાન વધારવાની દિશામા પ્રયામ કરવો જોઈએ. તન્તુઓનો સંસ્કાર રક્ષક ગુણ તો મને તેટલું જ્ઞાન મેળવું હોય પરન્તુ તેનો તેજ રહે છે. આ ગુણ તો જન્મની સાથેજ આવે છે અને તેમા કંઈ ફેર થવાનો સંભવ હોતો નથી. એટલું ખરું છે કે ચરીરની તંદુરસ્ત અને

રાગવાળા સ્થિતિમાં તે જુદો જુદો જણાય છે અને સાધારણ રીતે આપણે જાણીએ છીએ કે મગજ તાણું તથા નિર્દોષ હોય ત્યારે તે યાત્રી ગયેલું અથવા રોગી હોય તો ત્હેના કરતાં વધારે સારી રીતે કામ કરી શકે છે. આથી એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ મનુષ્યના મગજના તન્તુઓનો સંસ્કાર રક્ષક ગુણ ત્હેના આરોગ્યના હેતુરની સાથે જાણાય છે અને જે વસ્તુ આરોગ્ય સુધારવા માટે સારી હોય છે તે સ્મરણ શક્તિ માટે પણ સારી હોય છે. વળી એમ પણ કહી શકાય કે જુદાં જુદાં વ્યાપાર મગજની ક્રિયા તથા વિકાસ માટે સારા હોય તે તન્તુઓમાં સંસ્કાર રક્ષક માટે પણ સારા હોય છે. પરંતુ આ સર્વે હોવા છતાં તન્તુઓની સંસ્કાર રક્ષક શક્તિ તો જન્મથી જોડાઈ હોય છે તેટલીજ ધણુંખડું રહે છે. કેટલાએકનું એમ ધારણું છે કે અમુક પાઠોનું જે નિયમપૂર્વક રટણ કરવામાં આવ્યું હોય તો તેનાથી તે પાઠોની વિચિત્રતા સ્મરણ વધારે રહે. એટલુંજ નહીં પરંતુ સ્મરણ કરવાની શક્તિ પણ વધારે દૃઢ થાય છે. પરંતુ આ ધારણા તદ્દન ખોટી છે. પોતાના પાઠોને રહમતના વિના ગોખનારા નાટકકારોને ખૂબતાં તેઓ જણાવે છે કે એવા પાઠોને ઘણી વખત ગોખ્યા છતાં તેઓની સ્મરણ શક્તિ તો જે પહેલાં હતી તેજ રહી છે. ફક્ત જે કાંઈ તેઓને કાયદો મળે છે, તે એ છે કે કોઈ પણ પાઠનો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિમાં સુધારો મળે છે. શબ્દોનો કેવી રીતે ઉચ્ચાર કરવો, ક્યાં અટકવું, ક્યાં બાર દેવો તે વિગેરેમાં તેઓ ટેવાઈ ગયેલા હોય છે અને આ ટેવને લીધે નવા શબ્દો રહેલાઈથી મનમાં દસી રહે છે પરંતુ ત્હેમના મગજના તન્તુઓની સંસ્કાર રક્ષક શક્તિ તો તેની તેજ રહે છે.

આ પ્રમાણે સ્મરણ શક્તિ સુધારવા માટે વસ્તુઓને મનમાં સાચવી રાખવાની પદ્ધતિઓમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. આ પદ્ધતિઓ ત્રણ છે; યાન્ત્રિક પદ્ધતિ, નિયમપૂર્વક પદ્ધતિ અને સુકિન-પૂર્વક પદ્ધતિ. જે સંસ્કારને સ્મરણમાં રાખવો હોય ત્હેને માટે બનાવી

લાખા વખત સુધી ટકાવવો તથા તેને ફરી ફરીને મનમાં ઉત્પન્ન કરવો તે યાન્ત્રિક પદ્ધતિ છે. છાકરાઓને કંઈ પાઠ શીખવતા હોમના મનજ્ઞો તે ઠસાવવા માટે સિમ્પ મોડેથી બોલે તેજ પાણુ પાટીઆ ઉપર લખે અને તેજ ફરીથી છાકરાઓ પાસે બોલાવે એટલે આખ, કોન, વાચાવડે એકજ સંસ્કાર વધારે ગાઢ બને છે અને મનજ્ઞના રહેવાઈથી સચવાઈ ગ્દે છે. કોઈ પણ વસ્તુઓને તેમનો પરસ્પર સબન્ધ સ્દમજીને તથા હોમની નિયમપૂર્વક રચના કરીને યાદ રાખવી તે નિયમપૂર્વક પદ્ધતિ છે. કોઈ પણ વિષયનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલે છે. કોઈ નામને દુકા અક્ષરે યાદ રાખવું હોય અથવા અપરિચિત વસ્તુ યાદ રાખવી હોય તો કોઈ પરિચિત વસ્તુ સાથે તેવું સાદચર્ય બાધવું સ્દેવાઈથી યાદ ન રહે તેના નામોને કવિતામાં ગ્રંથીને યાદ રાખવા એ વિગેરે રીતિઓને સુસ્મિત-પૂર્વક પદ્ધતિઓ કહી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે “ જાનેવારી જાણુજો, ફેબ્રુઆરી ફરી હોય એ કવિતામાં વરસના બારે ઉગ્રેશ મહીનાના નામ તથા મહીનાઓના દિવસો ની સખ્યા જલદી મોટે ચક્ર શકે છે.

ધણી વખત એમ બને છે કે કોઈ વસ્તુને આપણે ધણી વખત અને ખીજી ધણી વસ્તુઓના સબન્ધમાં જોઈ હોય તો તેની આકૃતિ આપણા મનમાં ઠસી ગયેલી હોય છે ખરી પરન્તુ જ્યારે તે મનમાં આવે છે ત્યારે તેની સહચારી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ રીતે ઉત્પન્ન થયા વિના તે એકલી આવે છે અને તેથી તેવું જૂતકાગ વિષેનું ચોક્કસ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી અર્થાત્ તે વસ્તુને આપણે ઓળખાએ છીએ ખરા પરન્તુ તેવું ચોક્કસ સ્મરણ થતું નથી કારણ કે તેની સહચારી વસ્તુઓનું ચિત્ર મનમાં બહુ ઓછું હોય છે તેમજ જ્યારે કોઈ વસ્તુનું સહચારી મંડળ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થયું હોય પરન્તુ તે વસ્તુ હજી યાદ આવી ન હોય ત્યારે પણ ઉપરના જેવીજ મનની રિયતિ થાય છે તે વસ્તુને આપણે પેલી જોયેલા છે એમ આપણે જાણતા હોઈએ છીએ અને આપણા મનની ઈંદર ઉપર જાણે આવીને રહી

હોય એમ જણાય છે અને તેથી તેનું ચોરુંધણું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ મનમાં તો તેનું સંપૂર્ણ રમરણ થતું નથી. બીજા એક મનની સ્થિતિ કે જે સર્વને ચોરી ધણી પરિચિત છે, તે એ છે કે અમુક વખત આપણને એમ જણાય છે કે ક્ષણનો અનુભવ આપણને પૂર્વે મળ્યો ગયો છે. ધણી વખત આપણે કહીએ છીએ કે 'જમ આજ હું ખારતો હતો' કે 'આ ઠેકાણે તેને વિચાર આવ્યો હતો' 'આ સંયોગો વચ્ચે મને અમુક વિચાર આવ્યો હતો' વિગેરે આનું પૂર્વાનુભવનું જ્ઞાન રમરણનોજ વ્યાપાર છે પરંતુ ધણીજ ઝાંખો હોય છે, જેમ જેમ તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારી વસ્તુઓ મનમાં આવે છે તેમ તેમ તેનું રમરણ સ્પષ્ટ થતું જાય છે અને તેની નવાઈ ઓછી થતી જાય છે.

આ પ્રકરણને અન્તે એક અગત્યની વાત લક્ષમાં રાખવાની એ છે કે આપણા માનસિક જીવનમાં યાદ રાખવાનો વ્યાપાર નેટલો ઉપયોગી છે તેટલો જ જૂઠી જવાનો વ્યાપાર ઉપયોગી છે. યાદ રાખવું તેમ જૂઠી જવું એ આપણા મનના મુખ્ય ગુણો છે. સાદચર્યના પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે કેષપણ વસ્તુ વિશેનું સંપૂર્ણ સૂચન અર્થાત્ તેની સાથે આપણા અનુભવમાં સાદચર્ય ધરાવતી સર્વે વસ્તુઓનું સૂચન કેવળ અસંભવિત છે. દરેક ક્ષણે સર્વે સહચારી વસ્તુઓમાંથી અમુક એક વસ્તુ વધારે જળવાત હોય છે તેનું રમરણ થાય છે અને બીજી વસ્તુઓ રમરણમાં આવવાથી આપણા મનનું બંધારણ બે એવું હોય કે જે જે વસ્તુ આપણા અનુભવમાં આવી ગઈ હોય તે કદી પણ જૂઠી જવાય નહીં તે આપણી સ્થિતિ કાંઈ પણ યાદ ન રહે એવી સુચવાકશરણી થાય. કારણ કે એક વસ્તુનો વિચાર આવતાં તેના સહચારી વિચારો સરખા બળથી એટલા બધા આવે કે સર્વે ઝાંખી રીતે અને બેળસેળવાળાં જણાવાથી એક પણ વિચાર સ્પષ્ટ રીતે આવે નહીં એક કલાકના અનુભવનું રમરણ કરતાં એક કલાક જ થાય અને આપણો ક્ષણોખરો વખત યાદ

કરવામાં વ્યતિન થાય. વાસ્તવિક રીતે દરેક વસ્તુનો અનુભવ થયા પછી તેની ધાર્મી વિગતો જૂઠી જવાય છે અને રસવાળા તથા અગત્યની વિગતો જ રમરણુમા ટપી રહે છે અને તેથી રમરણુમા તે અનુભવ મળ હોય તેના દરતા દુઃખ જણાય છે. આવી રીતે નવાઈ જેવું પરિણામ આવે છે કે જૂઠી જવું યાદ રાખવાની એક મુખ્ય સગત છે. ધણા મનોવ્યાપારોને કેવળ જૂઠી ગયા વિના તથા ડેટવા-એકને દાણવાર જૂઠી ગયા વિના કોઈપણ વસ્તુ આપણા રમરણુમા સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે નહીં અને આનો અર્થ એમ નથી કે જેટલી વસ્તુઓ જૂઠી જવાય તેટલી જૂઠી જવી. કંઈ વિગતો અગત્યની છે અને કંઈ વિગતો અગત્યની નથી તે વચ્ચે યોગ્ય વિવેક કરવો જોઈએ અગત્ય વિનાની વિગતોને લેમનું કામ થયા પછી મનમાંથી જવા દેવી અને અગત્યની વિગતો ઉપર ધ્યાન આપીને લેમને રમરણુમા સાચવી રાખવી, આવી રીતે જૂઠી જવાનો ઝુલુ રમગ્ય શક્તિના દરદ જેવો નથી પરંતુ તે શક્તિના ચોપણ અને શુદ્ધિમાં મુખ્ય સગત છે. વ્યાધિમય રમરણુ વ્યાપારોની તપાસ ધણા માનસશાસ્ત્રીઓ દ્વારા કરે છે. આ તપાસનું કંઈ જાદુ પરિણામ ચોક્કસ રીતે આવેલું નથી પરંતુ ડેટલીક વિગતો ચોક્કસ રીતે મળી શકે છે આમાંની મુખ્ય એ છે કે હૌસ્નોટીગ્રમની મૂર્છામાં નાખેના પુરવો જાન આપ્યા પછી સાધારણ રીતે મૂર્છાની સ્થિતિમાં તેમણે જે કંઈ કંઈ અથવા કંઈ હોય તે જૂઠી જાય છે પરંતુ પત્રીની મૂર્છામાં પાછું લેમને પહેલાની મૂર્છામાં જે કાંઈ થયું હોય તે યાદ આવે છે. એવડા જીવનના દાખલાઓમાં પણ એક માણસ વારાફરતી બે જીવનો કાઢતો હોય એમ જણાય છે અને એક જીવનની વિગતોનું બીજા જીવનમાં રમરણુ હોતું નથી. ઇન્દ્રિયોની સંરક્ષક શક્તિ પણ બન્ને જીવનોમાં જુદી જુદી જણાય છે. કોઈ વખત એક જીવનમાં ઇન્દ્રિયો જડ થઈ જાય છે તે બીજા જીવનમાં જરાજર હોય છે અને કોઈ વખત એક જીવનમાં એક ઇન્દ્રિય જડ થાય છે તો બીજા

જીવનમાં ખીજી ઇન્દ્રિય જડ બને છે અને તેની સાથે રમરણ શક્તિ પણ બદલાતી રહે છે. એમ જણાવ્યું છે કે આવા બેવડા જીવન ધરનારા પુરો જ્યારે જડ ઇન્દ્રિયોવાળા થઈ જાય ત્યારે જે ભૂલી જાય છે તે ઇન્દ્રિયો પછી તીવ્ર થાય છે ત્યારે યાદ કરી શકે છે. મો. જેનેટે આવા આણીઓની સ્પર્શોન્દ્રિયને પીજળીના પ્રવાહવડે કામચલાઉ રીતે તીવ્ર કરી અને કુચીઓ, પેનસીલો વિગેરે તેમની પાસે ઝાઝાયા તથા ચોકડીના જેવી નીચાનીઓ કરાવી. થોડા વખત પછી જેવી સ્પર્શોન્દ્રિયમાં જડતા આવી કે તરત તેઓ તે વસ્તુઓને તથા કામોને ભૂલી જવા અને જો કે તે વસ્તુઓ તેમના હાથમાં હતી હતા તેઓને પુછ્યું ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે હોમના હાથમાં કંઈ નથી ખીજે દિવસે જ્યારે પાછી તેવીજ રીતે હોમની સ્પર્શોન્દ્રિય તીવ્ર કરી ત્યારે તે આગલે દિવસે તેમણે જાણ્યું હતું તથા કહ્યું હતું તે બધું તરત યાદ આવ્યું. આ વ્યાધિમય વ્યાપારોની તપાસથી એટલું તો ચોક્કસતાથી જણાય છે કે રમરણ શક્તિનો પ્રદેશ આપણે મારીએ છીએ તેના કરતાં વધારે વિશાળ હોવાનો સંભવ છે અને કેટલીએક બાબતો ઉપરથી કેવળ મનની બહાર મચેલી લાગે છે પરંતુ તેથી તે બાબતો ખીજી કેટલીક સરતો વચ્ચે ફરી પાછી મનમાં ન જ આવે એમ કહી શકાયું નથી. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે આપણા અનુભવની કોઈ પણ બાબત ભૂલી જવાય નહીં પરંતુ એટલું જ કે મનની ભુલી ભુલી સ્મિતિઓમાં એક વસ્તુ જે કેવળ ભૂલાઈ મચેલી લાગે છે તે અચાનક રીતે પાછી મનના પ્રદેશમાં આવી શકે છે.

મકરણ પંદરમું.

કલ્પના શક્તિ.

હવે આપણે રમરણ શક્તિની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનારી મનની પૂર્વે અનુભવાયેલી વસ્તુઓની તથા ત્હેમના વિવિધ સંયોજનોની મનમા આકૃતિ ઉપજાવવાની શક્તિ અર્થાત્ કલ્પના શક્તિ વિશે જોઈશું. આ શક્તિ આપણી તન્તુ રચનાના એક મુખ્ય ગુણ ઉપર આધાર રાખે છે અને તે એ છે કે એક વખત જ્યાં સંસ્કારો ઇન્દ્રિયો ઉપર પડે છે કે તેઓ તન્તુ અક્રમા હપાહ રહે છે અને તેથી ત્હેમના મૂળ પ્રોત્સાહન બંધ થવા પછી પણ તે સંસ્કારોની આકૃતિઓ મનમા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે પરન્તુ જે કાંઈ સંસ્કાર કાંઈ વખત અનુભવવામા આવ્યો જ ન હોય તેની કલ્પના કરી પણ થઈ શકતી નથી. આધ્યા તથા બ્હેરા પુરો ત્હેમની જોવાની તથા સામજીવાની શક્તિ ગવા પછી વરસો સુધી રંગો તથા અવાજોની કલ્પના કરી શકે પરન્તુ જન્મથી આધ્યા માણસ રંગની કદી પણ કલ્પના કરી ન શકે, તેમ જન્મથી જ બ્હેરા માણસ અવાજની કલ્પના કરી શકે નહીં. ગમે તેટલા તત્ત્વોના મિશ્રણથી બનેલું કાલ્પનિક ચિત્ર મનમા દોરું હોય કે જહેને મળતી વસ્તુ વિશ્વમા મળી શકે જ નહીં પરન્તુ તે સર્વે તત્ત્વો તો પૂર્વે અનુભવમા મળેલા હોવા જોઈએ. ત્હેમનું મિશ્રણ આપણે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરી શકીએ પરન્તુ ત્હેનું એકે તત્ત્વ આપણે પોતાની મેળે પેદા કરી શકતા નથી. આવી રીતે એક વખત અનુભવાયેલી વસ્તુઓની મનમા આકૃતિ ઉપજાવનારી શક્તિનું નામ કલ્પના શક્તિ છે. હવે આ શક્તિ બે પ્રકારની છે. જ્યારે કલ્પનાની આકૃતિ દરેક અંશે અમલ વસ્તુ જેવી જ હોય ત્યારે તે કલ્પનાને સંસ્કારોદ્દ્યોતક કલ્પના

(Reproductive Imagination) કહેવાય છે તથા જુદી જુદી વસ્તુઓમાંથી જુદા જુદા તત્વો લઈને હેમાથી એક નવીજ આકૃતિ મનમાં ઉત્પન્ન કરવાની કલ્પનાને ઉપજાવક કલ્પના (Productive Imagination) કહેવાય છે. પેલા પ્રકારની કલ્પનામાં જો કલ્પેની આકૃતિઓ આપણા પૂર્વાનુભવમાં શુ સ્થાન તથા સમય ધરાવે છે તેના જ્ઞાન સાથે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે આકૃતિઓ આપણે ઉપરના પ્રકારજુમાં જોઈ ગયા તેમ સ્મરણ બ્યાપારો બને ■ અને જ્યારે આ આકૃતિઓને જુદા જુદા પ્રમાણમાં આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે છુટથી એક બીજા સાથે મિશ્રિત કરી પેલા ન અનુભવાયેની એવી એક આકૃતિ ઉપજાવી હોય ત્યારે તે કેવળ સ્મરણ નહિ પરંતુ ખરી કલ્પના શક્તિનો બ્યાપાર છે

હવે આપણા પૂર્વના ઇન્દ્રિયાનુભવોની કાલ્પનિક આકૃતિઓ અત્યંત ખાખાથી માઠીને અત્યંત સ્પષ્ટ સુધીના અનેક અશામા ધાય છે અને જુદા જુદા પુરોગમાં જુદે જુદે અરો કાલ્પનિક ચિત્રો ઉત્પન્ન થાય છે કોઈપણ બે માણસની કલ્પના એકજ દોષ શક્તી નથી દરેક મનુષ્યની કલ્પનામાં અનેક લક્ષણ પ્રાધાન્યપણે હોય છે, આ વિષે છેલા થોડા વર્ષોમાં અનેક નિરીક્ષણો તથા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. આવા એક પ્રયોગમાંથી કલ્પન નામના એક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીએ ધણાએક પુરોગને પુઠાવ્યું કે અમુક નિમેષા દિવસની સવારે પોતાના નાસ્તાના મેજ ઉપર તેઓ બે । હોય તેનું તથા તેની આસપાસની વીજોનું આકૃષ્ણ કાલ્પનિક ચિત્ર હેમને કેવું જણાય છે તે જાણી મોઢવણ આ તપાસને પરિણામે જણાયું કે સર્વે ચિત્રો થોડે ધણે અરો એક બીજાથી જુદા હતા અને નામામિત વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી વર્ગની આશુષ કલ્પના શક્તિ નાના તથા સાધારણ શુદ્ધિવાળા પુરોગ કરતાં બોછી હતી આશાના બે પુરોગ કે જેમાંના એકની ધણી તીન અને બીજાની ધણી રચૂલ કલ્પનાશક્તિ હતી હેમના જનામે ટાકીશું તીન કલ્પનાની શક્તિવાળા પુરુષ લખે છે કે “આજ

(Reproductive Imagination) કહેવાય છે તથા જુદી જુદી વસ્તુઓમાંથી જુદા જુદા તત્વો લઇને તેમાંથી એક નવીન આકૃતિ મનમાં ઉત્પન્ન કરવાની કલ્પનાને ઉપજાવક કલ્પના (Productive Imagination) કહેવાય છે. જેવા પ્રકારની કલ્પનામાં બે કલ્પેલી આકૃતિઓ આપણા પૂર્વાનુભવમાં શું સ્થાન તથા સમય ધરાવે છે તેના જ્ઞાન સાથે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે આકૃતિઓ આપણે ઉપરના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ સ્મરણુ વ્યાપારો બને છે અને જ્યારે આ આકૃતિઓને જુદા જુદા પ્રમાણમાં આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે જુદી એક બીજા સાથે મિશ્રિત કરી જેવા ન અનુભવાયેલી એવી એક આકૃતિ ઉપજાવી હોય ત્યારે તે કેવળ સ્મરણુ નહિ પરંતુ ખરી કલ્પના શક્તિનો વ્યાપાર છે.

હવે આપણા પૂર્વના ઇન્દ્રિયાનુસંધાની કાલ્પનિક આકૃતિઓ અત્યંત જાણથી માઠીને અત્યંત સ્પષ્ટ સુધીના અનેક અંશોમાં થાય છે અને જુદા જુદા પુરોગામી જુદે જુદે અંશે કાલ્પનિક ચિત્રો ઉત્પન્ન થાય છે કાષ્ઠપણુ બે માણસની કલ્પના એકજ હોઈ શકતી નથી. દરેક મનુષ્યની કલ્પનામાં અનેક લક્ષણ પ્રાધાન્યપણે હોય છે, આ વિષે હેલા થોડા વર્ગોમાં અનેક નિરીક્ષણો તથા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. આવા એક પ્રયોગમાંથી ડાલ્ટન નામના એક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીએ ઘણાએક પુરોગામી પુછાવ્યું કે અમુક નિમેશ દિવસની સવારે પોતાના નાસ્તાના એજ ઉપર તેઓ બેઠા હોય તેનું તથા તેની આસપાસની ચીજોનું ચામુષ કાલ્પનિક ચિત્ર તેમને કેતું જણાય છે તે લખી મોકલ્યું. આ તપાસને પરિણામે જણાયું કે સર્વે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી વર્ગની ચામુષ કલ્પના ચાંપી નાના તથા સાધારણ જુદિવાળા પુરોગા કરતાં જોડી હતી. આમાંના બે પુરોગા કે જેમાંના એકની ઘણી તીવ્ર અને બીજાની ઘણી રચૂર કલ્પનાશક્તિ હતી તેમના જવાબો ટાંકીશું, તીવ્ર કલ્પનાની શક્તિવાળો પુરુષ લખે છે કે “ આજ

‘સહવારના નારતાનું મેજ મ્હને જાણું તેમ જ ચોખ્ખું’ જણાય છે. જ્યારે મ્હારી આંખો ઉધાઠી તથા કોઈ વસ્તુ ઉપર હોય અને હું તે મેજની કાંપનો કંઈ છું ત્યારે તે સ્પષ્ટ અને તેજસ્વી જણાય છે. મેજ ઉપરની બધી વસ્તુઓ મ્હને એક સામટી સ્પષ્ટ જણાય છે અને અમુક એક વસ્તુ ઉપર જ્યારે મ્હારું ધ્યાન સંકુચિત કંઈ છું ત્યારે તે વસ્તુ ઘણી જ સ્પષ્ટ જણાય છે. બીજા બધા ગુણો કરતા વસ્તુઓના રંગો વધારે સ્પષ્ટતાથી કાંપી શકું છું. મ્હારા મનમાં એક સામટી ઉત્પત્તિ થતી આકૃતિઓની મંખ્યા મોટી છે. હું કોઈ ઓરડાની ચારે દિવાલો કાંપી શકું છું તથા બે ત્રણ કે ચાર કે લેનાથીએ વધારે ઓરડાની ચારે દિવાલો હું એક સામટી એટલી સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકું છું, કે લેનામાં એકમા અમુક જગોએ શું છે તે કહેવાનું કહો. અથવા લેમાંની ખુરશીઓ મથવાનું કહો તો હું જરાએ અડક્યા વિના કહી શકું. કોઈ પુસ્તકમાંથી જેમ હું વધારે મોટે શીખું તેમ લેનામાં નાની આકૃતિઓ વધારે સ્પષ્ટ રીતે હું કાંપી શકું છું. લેમાં લખેલી લીટીઓ હું મોટેથી બોલું તે ખેસાં પણ હું લેમને કાંપનામાં જોઈ શકું છું કે જેથી લેમાના શબ્દો બહુ ધીમેથી હું એક પછી એક કહી શકું છું. પરંતુ મ્હારું મન પાનાંઓની કાંપનિક આકૃતિ તરફ એટલું બધું ગુંચાયેલું હોય છે કે હું જે બોલું છું લેના અર્થનો ખ્યાલ મ્હને હોતો નથી. જ્યારે હું ખેસાં ગામ કરતો થયો ત્યારે હું એમ ધારતો કે તે લીટીઓ હું ઘણી અપૂર્ણ રીતે જાણતો હતો. લેને લીધે હશે પરંતુ હવે મ્હારી ખાત્રી થઈ કે હું લેની આકૃતિ ખરેખર જોઈ શકું છું.” સ્પૂર્ણ કાંપના સક્રિય થાણો પુરુષ લખે છે કે “મનમાં આશુપ આકૃતિઓ ઉપજાવવાની મ્હારી સક્રિય ઘણી નિયમિત અને વિચિત્ર જણાય છે. જે રીત વડે હું કોઈ બનાવ તથા વસ્તુ માફ રાખી શકું છું તે જુદી જુદી સ્પષ્ટ આકૃતિઓ વડે નહિ પરંતુ એક સામટી અને જાણે ધુમ્મસથી જવાબેલાં જાંખા ચિત્ર વડે કરી શકું છું, જો કે હું ખેસાં રી

શકતો હતો પરન્તુ હવે આંખો ખંધ કર્યા પછી પણ કોઈ પણ વસ્તુનું ચોખ્ખું ચિત્ર મનમાં ઉપજવી શકતો નથી. ધીમે ધીમે તેમ કરવાની શક્તિ મહારામાંથી જતી રહી છે. મહારાં આબેહુમ સ્વપ્નાં કે જાહેના બનાવો ખરા બનાવો જેવા લાગે છે, હેમાં પણ જાંખી આકૃષ્ટ કલ્પનાને લીધે આકૃતિઓ ઘણી અસ્પષ્ટ જણાય છે. આજ સવારના નાસ્તાના મેજ વિષે, મહારાથી કંઈપણ ચોખ્ખું કહી શકાતું નથી. બધું જાંખું અને અસ્પષ્ટ છે અને હું કલ્પનામાં શું જોઈું છું તે પણ કહી શકતો નથી. હું પેદેથી જાણું છું કે તેની આસપાસ દશ ખુરશીઓ છે. પણ કલ્પનામાં હું હેમને ગણી શકતો નથી. કોઈ જાતની વિગત પણ હું જોઈ શકતો નથી. જ્યેષ્ઠ જાતનું જ્યેષ્ઠસામંત તથા જાંખું ચિત્ર મહારા મનમાં છે કે તેનું વર્ણન મહારાથી થઈ શકતું નથી. રંગો એના એ પરન્તુ બહુ જાંખા દેખાય છે. કદાચ જે રંગ હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું તે મેજ ઉપરના કપડાનો છે. અને દિવાલ ઉપરના કાગળોનો રંગ જો મને સાંભરે છે તો હું તેને ધણું કરીને કલ્પી શકું છું.”

ઉપરના રૂકરા ઉપરથી જણાશે કે જે માણસની આકૃષ્ટ કલ્પના શક્તિ તીવ્ર હોય તે આવી શક્તિ વિનાના પુરોષ કેવી રીતે વિચાર કરી શકતા હશે તેનો ખ્યાલ કરી શકતો નથી. કેટલાએક પુરોષો આકૃષ્ટ કલ્પના વડે આકૃતિઓ મનમાં ઉપજાવી શકતાજ નથી, અને ઉપરના ઉદાહરણ પ્રમાણે તેઓ એમ કહેશે કે નાસ્તાનું મેજ મનમાં જોવાને બદલે તેઓ તેને જાણે છે અથવા સંભારે છે. આમ જાણતું અથવા સંભળતું તેઓના મનમાં કેવળ શબ્દોની કલ્પનામય આકૃતિઓ વડે જ બને છે અને બ્યવહારિક-જીવનમાં કોઈ વસ્તુ આકૃષ્ટ આકૃતિઓ વડે સંભળાય કે શબ્દોની આકૃતિઓ વડે સંભારાય હેમાં કાંઈ બહુ ફેર પડતો નથી. કેટલીએક વખત તો આકૃષ્ટ કાલ્પનિક આકૃતિઓ કરતાં શબ્દોની કાલ્પનિક આકૃતિઓ વધારે ઉપયોગી નીવડે છે. કારણ કે શબ્દોની કલ્પના ઘણી ઝડપથી

મનમાં થઇ શકે છે એટલું જ નહીં પરંતુ ખીલ બધા પ્રકારની કલ્પના કરતાં તે સહેલાઈથી થાય છે. આનું એક પ્રમાણ એ છે કે જેમ માણસો મોટા અને વધારે વિચાર શક્તિવાળા હોય છે તેમ તેઓની આશુષ કલ્પના શક્તિ ઓછી હોય છે. |

આશુષ કલ્પના પછી ખીજી મુખ્ય જાતની કલ્પના તે કલ્પેન્દ્રિય કલ્પના છે. આવી કલ્પના શક્તિવાળા પુરુષો ધણુંખરૂં કલ્પેન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષોની માનસિક આકૃતિઓ ઉપજાવીને વિચાર કરી શકે. માખીને લખે છે કે આવા પ્રકારના પુરુષો આશુષ કલ્પના શક્તિવાળા પુરુષો કરતાં ઓછા હોય છે. તેઓ સાંભરેલ શબ્દોની આકૃતિઓમાં વિચાર કરે છે. કંઈ પાઠ યાદ રાખવો હોય તો તેઓ પાના ઉપર લખેલા શબ્દોનો દેખાવ નહીં પરંતુ તે શબ્દોના અવાજોને પોતાના મનમાં દેખાવે છે. તેઓના વિચારો તેમજ સ્મરણો કલ્પેન્દ્રિયદ્વારા થાય છે. મનમાં સરવાળો કરવાનો હોય તો તેઓ અંકોના નામો મનમાં ગોખીને પછી સરવાળો કરે છે. તે પુરુષોમાં ખીલ બધા પ્રકારની કલ્પના શક્તિઓ દબાઈ જઈને આજ શક્તિ વિકાસ પામેલી હોય છે. તેઓની સ્મરણ શક્તિ તીવ્ર હોય છે કારણ કે શબ્દોની આકૃતિઓ ઘણી સહેલાઈથી મનમાં આવે છે પરંતુ આવા પુરુષોને મુખ્ય ભય એ હોય છે કે જે કદાચ તેઓમાંથી આ શક્તિ ઓછી થઈ જાય અથવા જતી રહે તો તેઓ કેવળ વિચારશૂન્ય બની જાય છે.

ત્રીજી જાતની કલ્પના શક્તિ તે સ્નાયુ પ્રત્યક્ષોની કાલ્પનિક આકૃતિઓ ઉપજાવવાની શક્તિ છે. વીથેનાના પ્રોફેસર સ્ટ્રીકર નામનો ગૃહસ્થ પોતાનામાં આ શક્તિ હોવા વિષે લખે છે કે ત્વેની પોતાની તેમજ ખીજી બધી વસ્તુઓની ગતિઓના સ્મરણ વ્યાપારો દ્વારા સાથે ત્વેના પોતાના શરીરના જે ભાગો તે ગતિઓ ઉપર જીવવામાં અથવા ત્વેમને અનુસરવામાં સ્વાભાવિક રીતે ઉપયોગમાં આવે તેના ભાગોના સ્નાયુઓમાં આકુંચનો થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કાંઈ સૈનિકના કુચ કરવાનો વિચાર આવતાં એને એમ કલ્પના થઈ કે

જણે તે સૈનિકના કૃત્ય કરવાનો ચિતાર ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતે પણ હેતી પાછળ કૃત્ય કરતા હોય ! અને જો પોતાના પગલાં પોતાના કૃત્ય કરવાની કલ્પનાની સાથે ઉત્પન્ન થતા પ્રત્યક્ષને જો તે દાખી દઈ તે કાલ્પનિક સૈનિક ઉપરજ પોતાનું ધ્યાન સંકુચિત કરે તો તે સૈનિકની આકૃતિ કેમ જણે અકકામજ ગઈ હોય તેમ જણાવું !

સામાન્ય રીતે જ્યારે જ્યારે કાંઈપણ વસ્તુની ગતિની કલ્પનાની સાથે પોતાની આંખો તથા ખીજા અવયવોમાં કંઈપણ તે ગતિને લગતાં સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો ન થતાં ત્યારે તે કલ્પના હેતી મનમાં ઇલાક જતી. હેતી માનસિક જીવનમાં અર્થસંહિત વાચાને લગતી ગતિઓ મુખ્ય સ્થાન ધરાવતી હતી. તે કહે છે કે જ્યારે જ્યારે હું પ્રયોગો, વિગેરે કામ કર્યા પછી હેતું વર્ણન કરવા માંડું છું ત્યારે સાધારણ રીતે ખેલા તો હું તે પ્રયોગો વિગેરેને લગતી વિગતોના સંબંધી શબ્દોનો મનમાં ઉચ્ચાર કરું છું કારણ કે મહારા સર્વે કામોમાં વાચા એટલું મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે કે જેવું હું કાંઈ પણ જાણું છું કે તરત હેતે મહારા મનમાં શબ્દોમાં ગોઠવી દઈ છું.

પ્રથા માણસોને જો એમ પુછ્યું હોય કે કયા પ્રકારે તેઓ શબ્દોની કલ્પના કરે છે તો તેઓ એમ જવાબ દેશે કે કલ્પેન્દ્રિય કલ્પનામાં અર્થોત્ શબ્દોને સાંભળવાની કલ્પનામાં. જ્યાં સુધી આ વાત ઉપર હેતું ધ્યાન ખાસ ફોરમેલું હોતું નથી ત્યાં સુધી તેમ કરવાનાં કલ્પેન્દ્રિયની કાલ્પનિક આકૃતિઓ કે ઉચ્ચારની ઇન્દ્રિયની સાથે સંબંધ ધરાવતી ગતિઓની કાલ્પનિક આકૃતિઓ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે અર્થોત્ શબ્દોની કલ્પના હેતમે સાંભળવાની કલ્પના વડે ચાલે છે કે હેતમે ઉચ્ચાર કરવાની કલ્પના પર ચાલે છે તે તેઓ રહેલામંથી કહી શકતા નથી. આ જોવા માટે એક રસ્તો એ છે કે મોંને અર્ધું ઉઘાડે અને ઓષ્ટરયાની અથવા દંતરયાની અક્ષરો-વાળા શબ્દોની કલ્પના કરે. જેમકે જખખલ ટોટલ. હવે જુઓ કે આ પ્રમાણે કલ્પના કરતાં તે શબ્દોની આકૃતિઓ મનમાં સ્પષ્ટ

રીતે આવે છે કે નહીં. ધણા પુરુષોને ઓઠોને જુદા પાડીને તે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેનો અવાજ અરપટ જણાય તેને લીધે તેના આકૃતિ અરપટ જણાશે, ધણા પુરુષો ઉધાડે મોઝે શબ્દોની કલ્પના કરી શકતા જ નથી અને કેટલાએક થોડા પ્રયત્નો કર્યા પછી તેમ કરવામાં સફળ થાય છે. આ પ્રયોગો વડે શબ્દોની કલ્પના હોઠો, જીભ, કંઠ વિગેરે અવયવોમાં થતા પ્રત્યક્ષ ઉપર કેવો આધાર રાખે છે તે જણાઇ આવે છે. શ્રી. લેઇન કહે છે તે પ્રમાણે કોઇ શબ્દનો દાખો લીધેલો ઉચ્ચાર તેના સ્મરણરૂપ સાધન અને તેની વાચનાના વિચારરૂપ હોય છે.

/ જે પુરુષોની કર્ણેન્દ્રિય વડે કલ્પના કરવાની શક્તિ નિર્બળ હોય છે તેઓની શબ્દોની કલ્પનામાં લેમના ઉચ્ચારોની કલ્પનાજ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે અને કેટલાએકને તો શબ્દો વિશેના વિચારમાં કર્ણેન્દ્રિય વડે કલ્પના થતી જ નથી. /

હવે સ્પર્શેન્દ્રિય માટે થતી કલ્પના વિશે જોઇશું. આવી કલ્પના શક્તિ કેટલાએક પુરુષોમાં જળવાળી હોય છે. જ્યારે આમણુ શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં કંઈ ઇજા થતા થતા રહી જાય છે અથવા જ્યારે કોઇ બીજાને યમેલી ઇજા આપણે જોઇએ. જીએ. ત્યારે તે ઇજાને લગતી સ્પર્શેન્દ્રિય માર્ગે આબેહુજ કલ્પવાઓ મનમાં ઉભી થાય છે. બીજાના શરીરના જે અવયવમાં થતી કંઈ, દુઃખમય ઇજાની બળવાન કલ્પના કરતા આપણા શરીરના તેજ અવયવમાં જણે દુઃખ થતું ન હોય તેમ કલ્પના થાય છે અને કોઇ વખત તો આવી બળવાન કલ્પનાને લીધે તે ભાગ રાતો જતી જાય છે. દરેકેપર નામનો એક પુરુષ લખે છે કે, 'એક કેળવાયેલા માણસે' મ્હને કહ્યું હતું કે એક વખત તે માણસ તેના ઘરમાં પેસતો હતો. તેણે તેના પોતાના એક નાના બાળકની આગળ પથવડે ચગદાઇ. આમ થવાથી તે માણસના મનમાં એટલું દુઃખ થયું કે તે કણે તેના પોતાના શરીરની તેજ આગળમાં સજ્જ કરી યાજ આપ્યું અને

ત્રણ દિવસ સુધી તે દરદ ચાલ્યું. જે પુરો જહેરા અને મુંગા હોય છે તેઓની કલ્પનાશક્તિ સ્પર્શેન્દ્રિય તથા રનાયુ ઇન્દ્રિય માર્ગે જ બની શકે છે.) એક આંધળા માણસને દેખતો કરવામાં આવ્યા પછી જ્યારે તેને જુદી જુદી આકૃતિઓવાળા વસ્તુઓ જતાવવામાં આવી ત્યારે તેણે કેટલું કે જ્યાં સુધી તે આકૃતિઓને જોતાં તેની આંગ-જાઓનાં સાંધાઓમાં તે વસ્તુઓને ખરેખર અડકવાથી જે પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન થાય તેવા પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન થતાં નથી ત્યાં સુધી તે આકૃતિઓને એક ખીલથી જુદી પાડી શકતો નથી.

એફેરીયા નામનું દરદ કે જહેરા વિશે ઉપરના એક પ્રકરણમાં આપણે કહી ચયા તેની ચિકિત્સામાં જુદા જુદા પુરોની કલ્પનાશક્તિ કેવી જિન્ન જિન્ન હોય છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કેટલાએકની કલ્પના અશુદ્ધ ઇન્દ્રિયદ્વારા જ થાય છે. કેટલાએકની કલ્પના, વાંચા અથવા રનાયુ ઇન્દ્રિયદ્વારા જ થાય છે. તથા કેટલાએકની મિશ્રિત હોય છે. આવી જિન્ન કલ્પનાવાળા પુરોના મગજમાં એક જ ભાગમાં થયેલી ઇલાથી જુદાં જુદાં પરિણામો નીપજે છે. કોઈને જો ઇલા થયેલો ભાગ કલ્પનામાં વધારે વપરાતો હોય તો તેની કલ્પનાશક્તિ જતી રહે છે અને કોઈને જો તે ભાગ નજ વપરાતો હોય તો ઇલા થતાં તેની કલ્પના શક્તિને કાંઈ વાંધો આવતો નથી. આનું એકે જાણવા જેવું હિઠહરથ એક દરદીની હકીકત ઉપરથી મળી આવે છે. આ દરદી એક વેપારી હતો અને કેવળ અશુદ્ધ ઇન્દ્રિયદ્વારા તે કલ્પના કરી શકતો હતો. તેના મગજમાં અકરમાત્ કંઈ ઈલા થવાને લીધે આશુષ કાલ્પનિક આકૃતિઓ ઉપજવાવાની તેની શક્તિ જ જતી રહી અને તેની સામે બીજી કોઈ શક્તિ ઓછી થયા વિના તેની વિચાર કરવાની શક્તિ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. થોડા વખત પછી એણે ચોધી કહાણું કે બીજી ઇન્દ્રિયદ્વારા કલ્પના કરવાનો અભ્યાસ કર્યોથી તે પોતાનું કામ કરી શકતો હતો. પરન્તુ જેવાની સ્થિતિમાં ને હાલની સ્થિતિમાં તેને

પોતાને ધણો ફેર જણાવો. જ્યારે જ્યારે કામ પ્રસંગે બહાર જવાનું થાય ને પોતે શહેરમાં ફેર ત્યારે જાણે તે નવા શહેરમાં જતો ન હોય તેમ લેને લાગતું. મકાનો, શેરીઓ, કિનેરે ભાગો જોતાં લેને પહેલી વખત જોતાં જેટલી નવાઈ લાગે તેટલી નવાઈ જણાતી. લેના શહેરનું મુખ્ય જાહેર મકાન ક્યાં અને કેવું છે તે લેને યુજનામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું મારા મનમાં વિચાર કરી ચકું છું કે તે અમુક ભાગમાં છે પરન્તુ લેની કલ્પના કરવી અસક્ય છે અને તેથી લેના વિષે હું કંઈ પણ કહી શકતો નથી. તેવીજ રીતે લેની સ્ત્રી તથા છોકરાઓના મેંદાપણુ તે માદ કરી શકતો નહોતો. લેમની સાથે થોડા વખત બેઠા પછી લેમના મેંદા લેને અપરિચિત જણાતાં તેટલું જ નહીં પરન્તુ તે પોતાનું મેંદા પણ ભૂંધી જવો અને એક વખત અરીસામાં જોઈને પોતાની આકૃતિને ઝીઝ કાઢ પુરપતી આકૃતિ ધારી લેને સંબોધન કરતો હતો. જુઠા જુઠા રંગોને પારખવાની શક્તિ પણ લેનામાથી જતી રહી હતી. તે કહે છે કે હું જાણું છું કે મહારી સ્ત્રીના વાળ કાળા છે પરન્તુ જેમ હું લેનું મેંદા માદ કરી શકતો નથી તેમ તેણીના વાળનો રંગ પણ માદ કરી શકતો નથી. લેના કાગળોમાં અમુક એક કાગળ મુક્યો હોય તો પછી તે જોવાને જેમ બહારના માથુસ સોધે તેમ લેને શોધવું પડતું. પહેલા કંઈ સરવાળો કરવો હોય તો કંઈ બોલ્યા વિના તે કરી શકતો તે હવે સરવાળાની સંખ્યાને જ્યારે પોતાને સંબળાય તેવી રીતે બોલે ત્યારે સરવાળો ચક્ર શકતો. કારણ કે હવે લેને ખજર પડી હતી કે જે કંઈ માદ રાખવું હોય લેની કલ્પેન્દ્રિયવડે કલ્પના કર્યાથી જ માદ રહી શકે તેમ હતું. જે સખ્ટો કે કંઈ તે માદ લાવતો તે હવે લેના કાનમાં અચગતું અને તે લેને એક નવો જ અનુભવ જણાતો. લેને વાક્યો વિચેરે કંઈ પણ મેંદા કરવું હોય તો લેના કાનમાં સંસ્કાર પાડવા માટે મોટે કરવાની વરણને થોડી બધીવાર ઘાટો પાડીને વાંચવાની જરૂર પડતી. પછીથી જ્યારે તે

વસ્તુ મનમાં યાદ લાવીને બોલતો સારે બોલ્યા પેલાં કાનમાં હોના શબ્દોનો શ્વનિ થતો હતો.

કલ્પનાનો તંત્ર વ્યાપાર કેટલાએક વેદક શ્રેણીનાં ધારણું એમ છે કે જે તંત્ર વ્યાપારો ઉપર કલ્પના સંકિતનો આધાર રહેલો છે તે તંત્ર વ્યાપારોનું સ્થાન અને ઇન્દ્રિયોમાંથી આવતાં સંસ્કારોના તંત્ર વ્યાપારોનું સ્થાન એ બે મગજમાં જુદાં હોય છે. પરંતુ તંત્રશાસ્ત્રના અભ્યાસવડે એમ જણાય છે કે બન્ને પ્રકારના તંત્ર-વ્યાપારોનું સ્થાન મગજમાં એક જ છે. ઉપર આપણે જોયું કે આપણા મનની કાલ્પનિક આકૃતિઓ સાહચર્યના વ્યાપારવડે ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે હોના પેલાનો વિચાર પ્રત્યક્ષ અથવા કાંઈ પણ મનોવ્યાપાર હોવું સ્પષ્ટ કરે છે. એ મનોવ્યાપારો વચ્ચેનું સાહચર્ય મગજના એક તંત્રસ્થાનમાંથી બીજા તંત્રસ્થાનમાં જતાં પ્રવાહો વડે ઉત્પન્ન થાય છે. હવે ત્યારે મગજના અમુક એક જ તંત્રસ્થાનમાં કોઈ ઇન્દ્રિય તરફથી પ્રવાહ આવે છે ત્યારે અમુક વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે અને મગજના જ કોઈ બીજા તંત્ર-સ્થાનમાંથી પ્રવાહ આવે છે ત્યારે હોની કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે. આ બે વચ્ચે ફેર એટલો છે કે ઇન્દ્રિયોમાંથી આવતા પ્રવાહોનું બધું મગજના બીજા કોઈ ભાગમાંથી આવતા પ્રવાહોના બળ કરતાં હંમેશાં વધારે હોય છે અને તેથી વસ્તુઓના પ્રત્યક્ષોના પ્રમાણમાં હોમની કલ્પનાઓ આપણને ઝાંખી જણાય છે. કલ્પનાનો વ્યાપાર મને તેટલો બળવાન હોય પરંતુ પ્રત્યક્ષના વ્યાપાર કરતાં તો ઘણો નબળો હોય છે. આમ જો તે નબળો ન હોત તો વસ્તુનું ખરું પ્રત્યક્ષ અને હોની કલ્પના અર્થોત્ સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેનો ફેર આપણાથી નાશી શકાતજ નહીં અને બન્ને આપણને સરખી રીતે ખરાં કે ખોટાં જણાત. કોઈ વચન અપવાદરૂપે મગજના તંત્રસ્થાન-માંથી આવતો પ્રવાહ ઇન્દ્રિયમાંથી આવતા પ્રવાહ કરતાં વધારે બળવાન હોય છે. કોઈ અવાજ જહું જ ધીમે હોય અથવા દ્રશ્ય

આવતો હોય તો તે તેનાં ખરા પ્રત્યક્ષ અને કલ્પના વચ્ચેનો ફેર જાણવો બહુ કઠિન પડે છે. રાત્રે દૂરથી ઘડીઆળ વાગવાના ઝાંખા અવાજો સાંભળના કલ્પનાવડે આપણે તે અવાજોને મનમાં દૃઢ કરીએ છીએ અને છેલ્લો અવાજ આપણે સાંભળ્યો તે ખરો હતો કે કાલ્પનિક હતો તે એકદમ નક્કી કરાવું નથી; તેમજ ધરમાં કોઈ નાનું છોકરું દૂરથી રડતું હોય તો ખેલાં તો તે રડવાનો અવાજ ખરો આવે છે કે આપણી કલ્પનામાથીજ નીકળે છે તે વિષે આપણે શંકામાં પડીએ છીએ. રાત્રે કોઈ વખત 'જૂલ' જોઈએ છીએ તેમાં પણ આપણે પાછળ જોઈશું તેમ કલ્પનાનો વ્યાપાર અસાધારણ રીતે બળવાન હોય છે. આ સર્વે ઉપર જણાવેલા નિયમના અપવાદો છે ખરા, પરંતુ આપણે આ પછીના જ પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ તે અપવાદો અસાધારણ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને સામાન્ય રીતે તો કલ્પનાનો વ્યાપાર પ્રત્યક્ષ વ્યાપાર કરતા ઓછો બળવાન હોય છે.

પ્રકરણ સોળમું.

દર્શન.

ઉપરના પ્રકરણોમાં આપણે જોયું કે બાહ્ય વસ્તુના આપણી કોષપણુ ઇન્દ્રિય ઉપર પડતા સંસ્કારને પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. હવે આપણા માનસિક જીવનમાં આવા શુદ્ધ એટલે ઇન્દ્રિયના સંસ્કાર સિવાય બીજા કોષપણુ મનોવ્યાપારથી મિશ્રિત યથા વિનાનાં પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થતાજ નથી અને જો થાય છે તો કેવળ બાહ્યવસ્થામાં કે ત્યારે આપણા મનમાં અનુભવનો સંગ્રહ થયેલો હોતો નથી ત્યારેજ થાય છે. કારણકે આપણા માનસિક જીવનનો એ એક મુખ્ય નિયમ છે, કે ઇન્દ્રિયની દરેક પ્રોત્સાહક વસ્તુ તેનો સંસ્કાર અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી રીતે પ્રત્યક્ષ સાદું હોવું નથી પરંતુ આપણા અનુભવમાં તેની સાથે સાદચર ધરાવનારી ચોટી ઘણી વસ્તુઓના

વિચારોનું સૂચન કરીને દરેકમાં મળી જાય છે એટલે કે ઇન્દ્રિયનું પ્રત્યેક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થવાની સાથે તે પ્રત્યક્ષ તથા તેનાથી સુચવાતા એક અથવા વધારે વિચારો 'એમ બે તત્વોનો' બનેલો એક સમગ્ર મનોવ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે; આ વ્યાપારને મનોદર્શન અથવા દેહમાં દર્શન (Perception) કહેવાય છે. દર્શનનો અર્થ અત્રે આગેથી જોવાનો વ્યાપાર નહીં પરંતુ કોઈ વસ્તુના અમુક ઇન્દ્રિયથી આવતા પ્રત્યક્ષવડે તે વસ્તુને લગતી બીજી જાણતોનું માનસિક ચક્ષુવડે જ્ઞાન હોને પારિભાષિક અર્થમાં દર્શન કહેવાય છે. હવે પ્રત્યક્ષોવડે સુચવાતા વિચાર થોડા અથવા વધારે હોઈ શકે. કોઈ દર્શનવ્યાપારમાં વસ્તુના પ્રત્યક્ષની સાથે ફક્ત તે વસ્તુનાં નામ તથા તેના થોડા મુખ્ય ગુણોના વિચારોનું સૂચન થાય અને ક્ષેત્રમાં તે વસ્તુના દૂરના સંબંધોનું સૂચન પણ થઈ શકે. પરંતુ આવા થોડા અને ઘણા સૂચનોવાળા દર્શનવ્યાપારો વચ્ચે ચોક્કસ બેઠ પાડવો એ બહુ કઠિન છે. કારણકે દરેક દર્શનવ્યાપારમાં તેને ઉત્પન્ન કરતાં પ્રત્યક્ષ શિવાય વસ્તુનું બહુ જ્ઞાન સુચવાયલુંજ હોય છે અને આ વિવિધ સૂચનો પાછાં સાહચર્યના નિયમ પ્રમાણે એક બીજાનું એક પછી એક સૂચન કરે છે. અને આવી રીતે સહજો વ્યાપાર સુદૃઢ થવાથી કયા દર્શનમાં કેટલા વિચારો સૂચવાએલા હોય છે તેનો એક નિર્ણય ચોક્કસ રીતે થઈ શકતો નથી.

હવે આપણે દર્શનના થોડા ઉદાહરણો લઈશું. ધારો કે એક ઢેરી આપણી પાસે પડેલી છે. હવે આ ઢેરીને જોતો આપણે મનમાં જાણીએ છીએ કે આ ભારી ઢેરી છે. આવી રીતે આ વસ્તુને તેના નામ તથા ચોક્કસ ગુણો સાથે જાણવું તે તેનું દર્શન છે. ઢેરી જોતાની સાથે તો તેનું આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ મળ્યું અને આ પ્રત્યક્ષથી તો ફક્ત ઢેરીના રંગ ગ્રહણ થાય છે. કારણકે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી તો રંગ શિવાય બીજું કંઈપણ પ્રત્યક્ષ રીતે ગ્રહણ થતું નથી. આપણા અનુભવમાં ઢેરીના રંગ તથા તેની આકૃતિ સ્વાદ વિગેરે ગુણો સાથે

સાદચર્ય બંધાયેલું હોવાથી તેને જોવાથી જ અમુક ગુણોવાળી આ
કેરી છે એવું દર્શન થાય છે. દરેક ધારે કે આપણી આખો મીઠિવી
છે તે કેરી પડેલી હોય તેને નાક વડે મુંઘી અને કહીએ કે 'આ
કેરી છે.' અહીંમાં પણ પ્રાણેન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષવડે તો કેરીનો એક
ગુણ સુગન્ધ તેનું જાન થાય પરંતુ તેની સુગંધ અને સ્વાદ વિશે
ગુણો વચ્ચે સાદચર્ય હોય ફક્ત સુગન્ધના પ્રત્યક્ષવડે કેરી તથા
તેના બીજા ગુણોનું દર્શન થયું. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક દર્શનઆપારમ્
વસ્તુના અમુક એક ગુણના પ્રત્યક્ષવડે તે વસ્તુનું તથા તેના થોડા બધા
બીજા ગુણોનું દર્શન થાય છે. દરેક વસ્તુ અનેક ગુણોના નિવાસસ્થાન
તરીકે આપણને જણાય છે આમાના કેટલાએક ગુણો બીજા ગુણો
કરતાં વધારે નિત્ય, રસદાયક અથવા આપણને વ્યવહારિક ઉપયોગમાં
વધારે આવે એવા હોવાથી તેમને તે વસ્તુના મુખ્ય અથવા અન્તર્ગુણો
તરીકે ગણીએ છીએ જેમકે તેની આકૃતિ, રંગ, સ્પર્શ, મૃદતા
વિગેરે બીજા ગુણો ઓછા ઉપયોગી અને ઓછા નિત્ય તથા જુદા
જુદા રીતે હોવાથી તેમને જુદા જુદા જણાતા તેના ગૌણ અથવા
બાહ્ય ગુણો તરીકે ગણીએ છીએ ક્યો ગુણ મુખ્ય અને ક્યો ગૌણ છે
તે ધર્મબદ્ધ જે દહિનિન્દુથી આપણે તે વસ્તુને તે વખતે જોઈએ
તેના ઉપર આધાર રાખે છે અન્તર્ગુણોને આપણે ખરી વસ્તુ
કહીએ છીએ અને બાહ્ય ગુણોને તે વસ્તુના આભાસ તથા કેખાવ
માન તરીકે ગણીએ છીએ ઉદાહરણ તરીકે ધરમા ખેડે હું કાંઈ
અવાજ સાંભળીને કહું કે 'થોડામાડી છે' ત્યારે તે અવાજ તે કંઈ
થોડામાડી અથવા તેનો મુખ્ય ગુણ નથી, તે તો ફક્ત તેનો બીજો
વસ્તુઓના ધર્મજુથી ઉત્પન્ન થતો એક બાહ્ય ગુણ જ ખરી થોડા-
માડી તો તેની આકૃતિ, રંગ વિગેરે મુખ્ય ગુણોથી અમુ તથા
સ્પર્શવડે ગ્રાહ થાય તેવો પદાર્થ છે અને તેનો અવાજ સાંભળ્યાથી
તેની આકૃતિની જ કલ્પના મહાસ મનમાં થઈ આવે છે. તેવીજ રીતે
એક ચોરસ મેજ હોય અને હું દર ઉભો સ્થિતિ તેની આગેથી જે

આકૃતિ જણાય તે જોઇને કહું કે તે મ્હારો ચોરસ મેજ છે ત્યારે હું જાણું છું કે આ દ્વરથી જણાતી આકૃતિ તે મેજ નથી; આ આકૃતિ તો મેજનો એક જાણ અને અનિત્ય સુષુ છે કારણકે અમુક એક જગોએથી મેજને જોવાથીજ તે આકૃતિ જણાય છે અને બીજી જગોએ જોવાથી તે આકૃતિ નષ્ટ થાય છે. મેજની પાસેજ રહામે તથા વચમાં ઉભા રવાથી જે આકૃતિ જણાય તેનેજ હું મેજની ખરી આકૃતિ કહીશ અને બીજી જગી જગોએથી તે આકૃતિઓ જણાય તેને તેની દેખાતી આકૃતિઓ કહેવાય અને મેજની ખરી આકૃતિ હું પ્હેમેથી જણતો હોઉં તો આવી દેખાતી આકૃતિઓમાંથી મને તે આકૃતિનું પ્રત્યક્ષ મળ્યાથી તેની ખરી આકૃતિનું સૂચન થઇ તેનું દર્શન થાય છે. અહીં યાદ રાખવાનું એટલું છે કે આ દર્શન-વ્યાપારમાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ વડે તો આપણે અમુક એક આકૃતિ જોઇએ છીએ પરન્તુ તે પ્રત્યક્ષથી સૂચવાતો વિચાર ખરી આકૃતિનો હોઈ તે વિચારને મનમાં રાખી પ્રત્યક્ષને તો ખરી આકૃતિના વિચારનું પ્રોત્સાહક ચિત્ત તરીકે માની તેની અવગણના કરીએ છીએ. આવી રીતે દરેક દર્શનવ્યાપારમાં તેને હિત્તજ કરનાર પ્રત્યક્ષ તો ગૌણરૂપે હોય છે અને તેના વડે જ્ઞાન થતાં શુદ્ધોને દેખાતા શુદ્ધો-માંથી તેનાથી સૂચવાતા શુદ્ધોને ખરા માનીએ છીએ.

જ્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે પ્રત્યેક દર્શન ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તથા તેનાથી સૂચવાતા વિચારોનું જનેલું હોય છે ત્યારે તેનો અર્થ એમ નથી કે તે અમુક જાલ મિશ્રણનું જ છે. ચેતનના પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ કેાઇ પણ મનોવ્યાપારો પોતાની મેજ સંયોગતા નથી. તેમનું સંયોજન તેમનાથી જુદાજ એવા કેાઇ સંયોગકવડે થાય છે. અને આ સંયોજન અથવા એકીકરણ કેવળ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ નહીં તેમજ કેવળ વિચાર નહીં પરન્તુ તેમનાથી જુદાજ મનોવ્યાપાર છે. દર્શનની વસ્તુ એક અપૂર્વ મનોવ્યાપારનો વિષય છે અને જે કે પ્રત્યક્ષ તથા તેનાથી થતા વિચારો તે તેમના

વ્યાપારના અડગો તરીકે ઓળખી શકાય પરન્તુ લેમને એકબીજાની તથા
 જુદા પારી શકાય નહીં. દર્શનનું અડગત્વ અત્યંત લેના સદચારી
 વિચારોના સંબંધપરતેજ જણાય છે. આ મદ્યારી વિચારો જુદા
 જુદા હોય તો તે એકજ અત્યંત પશુ આપણને જુદા જુદા રૂપમાં
 જણાય છે. આ નિયમના ઉદાહરણો અનેક અને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ
 આવે એવા છે. ધારો કે કોઈ પુસ્તકના એક પાનામાં ‘પુરુષાવતન’
 શબ્દ આવતો હોય. ત્યાં સુધી આ શબ્દનું ખીજ કોઈ વિચાર સાથે
 પ્રમળ સાદ્યર્થ ન હોય ત્યાં સુધી આ શબ્દ વાંચતા લેનોજ અર્થ
 મનમાં આવશે; અર્થાત્ લેના અત્યંતથી લેના અર્થનું દર્શન થશે.
 પરન્તુ આપણે જો કોઈ મિત્રનું નામ પુરુષોત્તમ હોય તેથી અથવા
 કોઈ ખીજ કારણને લીધે ‘પુરુષોત્તમ’ શબ્દ આપણને મનમાં વધારે
 વાર આવતો હોય તો પુરુષાવતન વાચવાને બદલે પુરુષોત્તમ વાચીશું
 અને આ સાદ્યર્થને લીધે જો કે તે શબ્દ તેનો તેજ છે છતાં લેનું
 આખ તથા કાનનું અત્યંત પશુ આપણને જુદું જણાશે સાધારણ
 રીતે શબ્દોના અવાજો જેવા કાન ઉપર પડે છે તેવુંજ લેમનું દર્શન
 અર્થાત્ લેમના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. પરન્તુ કોઈ વખત જો આપણું
 મન વાતચીતમાં અથવા ખીજ વિચારોમાં ચંચાલું હોય તો
 સંભળાતા શબ્દોના સદચારી અર્થો થોડા વખત સુધી ઉપાધિન થાય છે
 અને તે શબ્દોના ખાલી અવાજ કાન ઉપર પડે છે અને આ
 અવાજના પડ્યા સિવાય તે શબ્દોનું દર્શન થતું નથી. જ્યારે
 આમ થાય ત્યારે તે ખાલી અવાજો અર્થ સાથે મદ્યુ કરેલા
 તેજ શબ્દોના અવાજો કરતા કંઈક જુદા જ લાગે છે. કારણકે
 સાધારણ રીતે તે અવાજ અર્થ સાથેજ મદ્યુ થયેલા હોવાથી
 આપણું મન તે અર્થના વિચારમાં એટલે સુધી રોકાયેલું હોય છે
 કે લેના અવાજની અવગણના થાય પરન્તુ જ્યારે અર્થ રહિત
 ખાલી અવાજ કાન ઉપર પડે છે ત્યારેજ તે અવાજના અત્યંત
 ઉપર ધ્યાન દોરાય છે અને તેથી તે અવાજ નવો લાગે છે. આપણી

પોતાની બાપા જે કોઈ પારખી બાપાની માફક અર્થ સ્થાપના
 વિના સાંભળાએ તો તેના અવાજો કંઈ જુદાજ જણાય. અવાજની
 ચડ ઉતર, જુદાં જુદાં પદો ઉપર ભાર વિગેરે આપણા કાન ઉપર
 એવી રીતે પડે કે તેનો આપણે હાલ ખ્યાલ જ ન કરી શકીએ.
 આમ હોવાને લીધે કોઈ બાપાના ઉચ્ચારો, ભાર મુકવાની રીતિઓ
 વિગેરેની નિષ્પક્ષપાતી પરીક્ષા તે બાપાના અર્થો ન જાણનાર પુરખ જ
 કરી શકે. જંગલી બાપાના ઉચ્ચારો ઘોળા હોય છે તેવું બાન
 કોઈ બંગાલીને ન થાય તેટલું બંગાલી ન જાણનાર ગુજરાતીને થઈ
 શકે. આજ નિયમ પ્રમાણે જે કોઈ લખેલા અથવા જાહેરા એક જ
 શબ્દ સામે લાગા વખત સુધી જોયા કરીશું તો અન્ને તે શબ્દનું
 સ્વરૂપ આપણને કંઈ જુદું જ જણાશે અને આપણને નવાઈ લાગશે
 કે તેજ શબ્દ આપણે તેના અર્થમાં વાપર્યો હશે ? આપણને એમ
 જણાય છે કે તે શબ્દનું ખોટું આપણી સ્થાને છે પરંતુ તેનો
 આત્મ-અર્થ-ઉડી ગયેલો જણાય છે અર્થાત્ આ પ્રમાણે તે શબ્દનું
 દર્શન થતાં તેના પ્રસક્તી સૂચવાતા વિચારો થયા ઓછા હોવાને
 લીધે કેવળ તેવું પ્રસક્ત જ પ્રદણ થાય છે. આમ થવાનું કારણ
 એ છે કે તે શબ્દ એકલા જ ઉપર ખ્યાન આપવાને ટેવાયેલા હોતા
 નથી. જ્યારે જ્યારે ખેલા તે શબ્દને જોયો અથવા સાંભળ્યો હશે
 ત્યારે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક શબ્દોનો સંબંધ પરત્વે જ
 અનુભવ્યો હશે અને તેથી હવે જ્યારે તે એકનો જ જોવામાં આવે
 છે ત્યારે તેજ શબ્દમાં કાંઈ અપૂર્વતા જણાય છે.

આ નિયમનું એક ખીલું ઉદાહરણ આપણી સ્થાનેનાં દેખાવને
 ઉપે ગાંધે જોવાના અનુભવમાં મળ્યા આવે છે. સાધારણ રીતે આપણે
 દરેક વસ્તુને સીધે માથે તેની આકૃતિ, પરિમાણ, રંગ અંતર વિગેરે
 જોઈએ છીએ અને આમ જોવામાં તેમાં પ્રસક્તો કરતા તે પ્રસક્તોથી
 સૂચવાતા વિચારો ઉપર વધારે ખ્યાન આપીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે
 કોઈ દેખાવને ઉપે માથે એટલે અપરિચિત રીતે જોઈએ છીએ ત્યાં

તેમના દર્શન વ્યાપારમાં અન્તરાય જણાય છે. અને તેને પરિણામે તે દેખાવની વસ્તુઓનાં અંતરે વધારે ઓછાં જણાય ॥ તથા તેમના પ્રત્યક્ષ અપરિચિત હોવાથી તેમનાથી સૂચવાતા વિચારો ઓછા થઈ જાય છે. આવી રીતે આ દર્શનના સૂચનનું અડગ ઓછું થવાથી પ્રત્યક્ષનું અડગ અસાધારણ રીતે આગળ પડતું જણાય છે કે જેથી વસ્તુઓના રંગો વિવિધ તથા વધારે ઉજ્જ્વળ જણાય છે તથા અજવાળા છાયાના બેદ પશુ વધારે બહાર પડતા જણાય છે; તેની રીતે કાંઈ ચિત્રને ઉધું કરીને જોઈએ તો આ પ્રમાણેજ અનુભવ થાય છે. આમ કરવાથી તે ચિત્રની અર્થસૂચકતા જતી રહે છે ખરી પરંતુ તેના બદલાના રહેના રંગો તથા અજવાળા છાયાના તદ્દાવનો વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવા જણાય છે. આવી જ રીતે આપણે જમીન ઉપર ચતા સુધ્યે અને આપણી પાછળ ઉભા રહીને કાંઈ પુરુષ કંઈ બોલતો હોય તેના મોં સદામું જોઈએ તો તેના દોહોની ગતિ કંઈ વિચિત્ર જણાય છે. અર્થાત્ આપણી આખોની કાંઈ ઉપર જે જમા સાધારણ રીતે તેનો ઉપલો હોઈ સે છે તે હવે નીચલો હોઈ સે છે અને તે હોઈની ગતિ આપણને કંઈક અસાધારણ અને અસ્વાભાવિક જણાય છે. કારણકે આ ગતિનાં દર્શનમાં તેના પ્રત્યક્ષનું સૂચન વગર દેવાયેલી રીતે જોવાથી જવું ઓછું થવાને લીધે તે પ્રત્યક્ષ કાંઈ પરિચિત વસ્તુ અડગ તરીકે નહિ પરંતુ દેવળ નમ શિશિતમાં જણાય છે.

ઉપરના સર્વે ઉદાહરણોથી હવે સ્પષ્ટ જણાશે કે જ્યારે કાંઈ વસ્તુના ઇન્દ્રિયો ઉપર સંસ્કારો પડવાથી તેનું દર્શન થાય છે ત્યારે તે દર્શનવ્યાપારના અડગ તરીકે તે વસ્તુનું સદ્ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતું નથી પરંતુ તેના સૂચક વિચારોના સંબંધ પરત્વે બદલાયેલા સ્વરૂપમાં અનુભવાય છે. કાંઈ વસ્તુનું દેવળ પ્રત્યક્ષ અને તે વસ્તુનું દર્શન એ બન્ને જુદાજ મનોવ્યાપારો છે અને જળેના તન્તુવ્યાપારો જુદા હોવાથી તેઓ એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. એ બન્ને વચ્ચે સાધમ્યે હોય ॥ ખરૂં પરંતુ એકબે હોતું નથી.

હવે આપણે દર્શનવ્યાપાર થતી વખતે શો તન્ત્રવ્યાપાર થાય તે જોઈએ.

પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયસંસ્કારસ્થી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રવાહ મનજમાં તે ઇન્દ્રિયના ઉપરસ્થાનમાં આવે ॥ અને ત્યાંથી તે સંસ્કારની સાથે સાદચ્ચર્મ ધરાવનારા તન્ત્ર માગોમાં જઈ દર્શન ઉત્પન્ન કરે છે. અમુક સંસ્કારને અમુક વસ્તુના ગુણ ધર્મો સાથે દૃઢ સાદચ્ચર્મ બંધાઈ ગયું હોય તો તે સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતાં તેજ વસ્તુનું દર્શન થવાનો સંભવ ધણો રહે છે. જેમકે આપણા પરિચિત નામો તથા વસ્તુઓની ઝાંખી થતાં વાર આપણે લેખને ઓળખીએ છીએ પાત્ર વ્યારે એકજ સંસ્કારનું એક કરતાં વધારે જુદી જુદી વસ્તુઓ સાથે સાદચ્ચર્મ બંધાયેલું હોય કે જેથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતાં તેની સદચારી વસ્તુઓમાંથી ગમે તે વસ્તુનું દર્શન થાય ત્યારે દર્શન-વ્યાપાર અયોગ્યસ હોય છે અને ધણું ખર્ચ તે વસ્તુઓમાંથી જે વસ્તુ સાથે તે સંસ્કારનું સૌથી વધારે જળવાન સાદચ્ચર્મ બંધાયું હોય તેનું દર્શન થવાનો સંભવ રહે છે. | આવી સ્થિતિમાં કંઈ પણ દર્શન થતું જ નથી એમ જનતું નથી પરન્તુ તે ક્ષણે જે વસ્તુનું સાદચ્ચર્મ જળવાન હોય છે તેનું દર્શન થાય છે. ઠાઈ પણ કારણસર આપણું મન તથા ઇન્દ્રિયો એવાં સિધ્ધિ બની જાય કે ઇન્દ્રિયસંસ્કાર બહુ ઝાંખી રીતે મદજ થાય પરન્તુ ત્યાં પણ જો કે બૂલબરેલું છતાં ઠાઈ જાતનું દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે ખર્ચ. રાત્રે ઊંઘ આવતી હોય અને વાચવા બેસીએ તો ‘સરવેવા’ ને જાહેરે ‘સરવાળો’ એ બૂલમા વાચી જવાય પરન્તુ જે ખોટો શબ્દ વંચાશે તે અર્થ વિનાનો હોતો નથી. સાદચ્ચર્મના પ્રકરણમાં જે મુખ્ય નિયમ આપણે જોઈ ગયા તે નિયમ દર્શનવ્યાપારમાં પડે અંશે લાગુ પડે છે. એક ઇન્દ્રિયસંસ્કાર અનેક વસ્તુઓ સાથે સાદચ્ચર્મ ધરાવતો હોય તો તે ઉત્પન્ન થવાની સાથે તેની સદચારી દરેક વસ્તુનું દર્શન થવાનું અર્થાત્ મનમાં આવવાનું વલણ રહે ॥ અને

કર્મ વસ્તુનું દર્શન વાસ્તવિક રીતે થાય છે તે તે સમયે કાનું સાહચર્ય વધારે જળવાનું છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. ધારો કે જા નામનો એક ઇન્દ્રિય સંસ્કાર ય તથા ક નામનો બન્ને તન્તુ-વ્યાપારો વચ્ચે સમાન છે અર્થાત્ તે બન્ને તન્તુવ્યાપારો તેના ઇન્દ્રિય સંસ્કાર સાથે સાહચર્ય ધરાવે છે. હવે આ ઇન્દ્રિય સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતાં ય ત્તું દર્શન થશે કે ક ત્તું તે તમે બેમાંથી કયા તન્તુવ્યાપારનું સાહચર્ય તે વખતે મનમાં વધારે તાજુ અથવા જળવાનું છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આ ઇન્દ્રિયસંસ્કાર ગમે તેવો જાણો હોય પરન્તુ ચોક્કસ વસ્તુઓ સાથે તેનું સાહચર્ય બધા-યેજી હોય તો તે ઉત્પન્ન થવાની સાથે તેમનું દર્શન થઈ શકે છે.

હવે ધારો કે ય તથા ક કેવળ તન્તુવ્યાપારો નહીં પરન્તુ વસ્તુઓ અને તે એવી વસ્તુઓ છે કે તે બન્ને જ નામનો ઇન્દ્રિયસંસ્કાર ઉપજાવી શકે. પરન્તુ આ ક્ષણે ય વસ્તુ આપણી સામે છે. હવે આ ક્ષણે જો જ તથા ય વચ્ચેનું સાહચર્ય જ અને ક વચ્ચેના સાહચર્ય કરતાં વધારે જળવાનું હોય અને તેને લીધે ય ત્તું સૂચન થાય તો તે દર્શન ખરું છે. કારણ કે વાસ્તવિક રીતે આપણી રહામેની વસ્તુ ય છે તથા જે ઇન્દ્રિય સંસ્કારથી તેનું દર્શન થયું છે તેનાથી સૂચન પણ ય ત્તું જ થાય છે. પરન્તુ આપણી રહામેની વસ્તુ ય હોય છતાં જ નો ઇન્દ્રિય સંસ્કાર ય ત્તું નહીં પરન્તુ ક ત્તું સૂચન કરે અને તેને લીધે ખોટું દર્શન થાય ત્યારે તે ખોટું દર્શન અર્થાત્ ભ્રમ કહેવાય છે. પરન્તુ દર્શન ખરું હોય કે ખોટું જતાં તે બન્નેનો તન્તુવ્યાપાર એક જ પ્રકારનો છે અને તે એ જ એક ઇન્દ્રિયસંસ્કાર અનેક વસ્તુઓને સમાન હોય તો ઉત્પન્ન થતી વખતે તેનું જે વસ્તુની સાથેનું સાહચર્ય વધારે જળવાનું હોય તેનું દર્શન થાય છે. અત્રે એટલું યાદ રાખવાનું કે દરેક ખોટા દર્શનમાં, જે ખોટું છે તે ઇન્દ્રિય-સંસ્કાર નહિ પરન્તુ તે સંસ્કાર ઉપરથી થતું સૂચન તે છે.

ઇન્દ્રિયવ્યાપાર તો અરો જ હોય છે પરન્તુ તેનું જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી વસ્તુઓ સાથેનું સાદચર્ય જગવાનું હોવાને વાંધે તે સાદચર્યથી થતું સૂચન અરી વસ્તુને મળતું ન આવે ત્યારે બૂધ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે અમુક ફળને જોવાથી અમુક સ્વાદનું સૂચન થાય કારણ કે તે ફળનો દેખાવ અને તે સ્વાદ વચ્ચે આપણા મનમાં સંબંધ હોય છતાં તે સ્વાદ તે ફળમાં ન હોય કારણ કે પાસ્તવિક રીતે તે સ્વાદ તે ફળના જેવા દેખાવવાળા બીજા ફળમાં હોય અને તેને ક્ષીધે આપણે જે ભૂખમાં પડીએ તે ઇન્દ્રિયસંસ્કારનો નહિ પરન્તુ તેનાથી થતા સૂચનનો દોષ કે હવે આવી રીતે ઉત્પન્ન થતા ભ્રમને પ્રકારના હોય છે જોડી વસ્તુનું દર્શન થવાનું કારણ એક તો એ છે કે તે જોડી વસ્તુ જો કે દર્શન થવાની ક્ષણે નહિ પરન્તુ મધ્યમરૂ તે ક્ષણે મળતા ઇન્દ્રિયસંસ્કાર ઉત્પન્ન થવાનું સંભવિત કારણ હોય ■ બીજું કારણ એ છે કે અમુક ઇન્દ્રિય-સંસ્કાર મળતી વખતે તે જોડી વસ્તુના વિચારમાં મન એટલું રોકાયેલું હોય છે કે તે ઇન્દ્રિયસંસ્કારથી બીજા કોઈ નહિ પરન્તુ તે જ વસ્તુનું સૂચન થાય છે પહેલા કારણથી ઉત્પન્ન થતા ભ્રમને પહેલા પ્રકારનો ભ્રમ કહીશ અને બીજા કારણવાળાને બીજા પ્રકારનો ભ્રમ કહીશ.

પ્રથમ પહેલા પ્રકારના ભ્રમના ઉદાહરણો જોઈશું રેકવે ગાડીમાં બેઠા પછી આપણી ગાડી અને આપણી જોડેની બીજા કોઈ ગાડીની ગતિઓ વિષે જે જોડો આભાસ થાય છે તે સર્વ કોઈ જાણે છે. આ ભ્રમનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે સાધારણ રેલ પ્રમાણે જ્યારે આપણે પોતે ચાલીએ છીએ ત્યારે આપણી બન્ને બાજુની વસ્તુઓ આપણી પાછળ જતી આજને જણાય છે હવે જ્યારે આપણે રેકવે-ગાડીમાં બેઠા હોઈએ અને આપણી ગતિ તે ગાડીની ગતિને ક્ષીધે હોય ત્યારે તે ગાડીની બહારીમથી દેખાતી વસ્તુઓ જો કે રિયર છે એમ આપણે જાણીએ છીએ છતાં તે વસ્તુઓ પોતે આપણી રહામી

દિશામાં જતી હોય તેમ લાગે છે. આથી જ્યારે જ્યારે આપણને ગાડીની બહારીમાથી બહારની સર્વે વસ્તુઓ એક દિશામાં જવાનું પ્રત્યક્ષ મળે છે ત્યારે તેવ પ્રમાણે આપણને એમ લાગે છે કે જે વસ્તુઓ સ્થિર છે અને તે વસ્તુઓ નહિ પણ આપણી ગાડી તે વસ્તુઓ જે દિશામાં જતી હોય તેની સામેની દિશામાં જાય છે એવે ભારે કે આ બહાર દેખાતી વસ્તુઓને જાણે એક બીજી ગાડી આપણી ગાડીની જોડે આવીને ઉભી રહે કે નહીં. આપણી બહારી-માથી ફક્ત તે ગાડી જ દેખાય અને તે ગાડી જ્યારે થોડીવાર ઉભી રહીને પાછી આવવા માટે ત્યાં ઉપર જણાવેલી તેવ પ્રમાણે આપ-ણને એમ જણાય છે કે આપણી ગાડી આવે છે અને તે ગાડી તો સ્થિર ઉભી છે. પરંતુ જો તે બીજી ગાડીની પાછળના રેશનનો ફાઇ ભાગ જે ખરી રીતે સ્થિર છે તે જો આપણી નજરમાં પડે તો આપણી ગતિનો ભ્રમ જતો રહે છે અને તે અતિનુ દર્શન થાય છે. આ ઉદાહરણમાં જે ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ એ છે કે ઇન્દ્રિયસંસ્કારો મળ્યા પછી તેનાથી જે ગતિનું મૂલ્યન તેવ પ્રમાણે મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે જો કે ધણખંડ ખરું હોય છે, પરંતુ અહીં આ વાસ્તવિક રીતે ખરું હોતું નથી.

બીજો પણ એક મોટો આભાસ રેલવેગાડીમાંથી જણાય છે. આ આભાસ એ છે કે જહુ ઝડપથી જતી રેલવેગાડીની બહારીમાથી દેખાતા ઘરો, ઝાડો વિગેરે ધણી વસ્તુઓ હોય તેના કરતા નાની દેખાય છે. આનું કારણ પ્રથમતો એ છે કે તે પદાર્થો ધણી ઝડપથી આપણી ગાડીની રક્ષામાં દીસામાં જતા જણાતા હોવાને લીધે તેઓ હોય તેના કરતા આપણને વધારે પાસે જણાય છે. આમ જણાવવાનું કારણ એ છે કે જેમ આપણી ગાડી આગળ ધસે છે તેમ તે વસ્તુઓ પાછી સરે છે અને જેમ તે વસ્તુઓ આપણી ગાડીની વધારે નજીક હોય છે તેમ તેઓની પાછી સરવાની ગતિ વધારે ઝડપવાળી હોય છે. આમ દેવાને લીધે તે વસ્તુઓની પાછા સરવાની

ધણી ઝડપ અને ત્હેમનું નજદીક હોવાપણું એ એ વચ્ચે આપણા મનમાં એવું સાદૃશ્ય બંધાયેલું હોય છે કે જ્યારે તે વસ્તુઓ ધણી ઝડપે આપણને જણાય ત્યારે તેઓ આપણી ગાડીની પાસેજ છે એમ ધારીએ છીએ. દરે આશુપ દર્શનનો એક એ નિયમ છે કે આંખની કીકી ઉપર કોઈ વસ્તુની ખરી આકૃતિ અમુક ચોક્કસ પ્રમાણ સાથે જેમ તે વસ્તુ વધારે પામે હોય છે તેમ તે આપણને વધારે ન્હાની જણાય છે અને તેથી રસ્તે ગાડીમાં જેમ આપણે વધારે ઝડપથી જઈએ છીએ તેમ જલ્દારની વસ્તુઓ વધારે પાસે જણાય છે અને જેમ તેઓ વધારે પામે જણાય છે તેમ તેઓ (આંખ ઉપર પડતી આકૃતિના પ્રમાણ સાથે સંતોષનારા) વધારે નાની જણાય છે.

આજ પ્રકારના બ્રમનું એક વિશેષ ઉદાહરણ લઈએ. હાથની એક આગળા ત્હેની ત્હેની આંગળી ઉપર ચઢાવી તે વચ્ચે એક વદાણનો દાણો મુકીશું તો ત્યાં બે દાણા છે એવો આભાસ થશે. ધારો કે અંગુઠાની સાથેની પહેલી આગળા અને ત્હેની પછીની બીજી આગળા લઈએ. હવે બીજી આગળાને પહેલી આગળા ઉપર ચઢાવીને પછી એક દાણો બન્ને આગળાના ટેરવાઓ વચ્ચે મુકીએ હોય કે નેધી તે બન્ને આગળાઓના સ્પર્શમાં આવે તો તે બન્ને સ્પર્શો હાથની જુદી જુદી જણાતી જશે ઉપર આવતા સામે છે. જો કે પહેલી આગળા ખડું જોતાં નીચી ■ છતાં તેનો વદાણ સાથેનો સ્પર્શ હંચો આવેલો જણાય છે. તે બન્ને આગળાઓના સ્પર્શવાળા બાજુઓ સાધારણ રીતે હંમેશા એકજ જગ્યાએ હોતી નથી અને રોજની ટેવ પ્રમાણે તે બન્ને બાજુઓ એકજ વસ્તુ સાથે સ્પર્શ કરતી નથી અને તેથી જ્યારે આ પ્રયોગમાં એકજ વસ્તુનો તે બાજુઓ સાથે સ્પર્શ થાય ■ ત્યારે તે સ્પર્શ હાથ નીચે જુદી જુદી જશે ઉપર થતો હોય તેમ જણાય છે અને ત્હેને લીધે વસ્તુઓ બે હોય તેમ લાગે છે.

‘સ્ટીરીયોસ્કોપ’ નામનું યન્ત્ર ઉપર જણાવેલો ખરા તેમજ ખોટા દર્શનનો નિયમ કે કાંઈ ઇન્દ્રિયસંસ્કારની સાથે વિશેષ સાદ ચર્ચ કરાવતી હોય અર્થાત્ વધારે પરિચિત હોય તેવી વસ્તુનું જ દર્શન જો કે તે વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે આપની સ્થાને હોય કે ન હોય છતાં તે ઇન્દ્રિયસંસ્કાર ઉત્પન્ન થવાની સાથે થાય છે તે નિયમને આધારે બનાવવામાં આવે છે આ યન્ત્રમાં એકજ દેખાવ અથવા વસ્તુનાં બે ચિત્રો સાથે સાથે હોય છે અને દરેક ઉપર એક આપ રાખીને જોવાથી તેઓ બન્ને આપણી દૃષ્ટિમાં મળી જાય છે, અને ત્યારે જાહેર એક ચિત્ર જણાય છે હવે આ બન્ને ચિત્રો વિષય હોય ■ અર્થાત્ જો કે તેઓ એકજ વસ્તુના હોય છે પરંતુ એકજ જગ્યાએ લેવામાં આવેલાં હોતા નથી જમણી આંખેથી જોવાતું ચિત્ર ડાબી આંખેથી જણાતું ચિત્ર જે જગ્યાએથી લેવામાં આવ્યું હોય ત્યારે જમણી બાજુએથી લેવામાં આવે છે કારણ કે જડ પદાર્થોની આંખોની કીકીઓ ઉપર જે ચિત્રો પડે છે, તેઓ વચ્ચે હ મેલ્યા આવી વિભક્તિ હોય છે અને તેથી આંખો ઉપર પડતા ઇન્દ્રિયસંસ્કાર ઉપરથી આપણને ટેવાઈ ગયેલી રીતે અનુમાન અર્થાત્ સૂચન દોરીએ છીએ અને આ સૂચનને લીધે સ્ટીરીયોસ્કોપમાં એકજ વસ્તુનું દર્શન થાય છે

આ પ્રકારના બમનું હવે એક વધારે ઉદાહરણ જોઈશું જ્યારે આપણી આંખોના ડાબાઓ આપણી જાણ જદાર દાક્ષતા હોય ત્યારે આવો બમ ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે કાંઈ વસ્તુનું પ્રતિબિંબિત ચિત્ર આપણી કીકી ઉપરથી પસાર થાય છે ત્યારે તેની ગતિ, ચામુર પ્રત્યક્ષ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય ■ અને તેથી જ્યારે આપણે તે ગતિનું ચાકુષ પ્રત્યક્ષ મળે છે ત્યારે આપણે સાધારણ રીતે એમ માનીએ છીએ કે વસ્તુઓ ગતિવાળી છે પરંતુ આપણી આંખો સ્થિર છે આ માન્યતાને લીધે ફેરફારી ફરીને જ્યારે આપણે ઉભા રહીએ ત્યારે એક ખોટો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે આ

આભાસ એ છે કે આપણે સ્થિર હોવા રહ્યા પછી પણ આસપાસની વસ્તુઓ ને દિશામાં આપણે ગોળ ફર્યા હોઈએ તે દિશામાં થોડી વાર સુધી ફરતી જણાય છે. આ આભાસનું કારણ એ છે કે આ પ્રમાણે ગોળ ફર્યાથી આપણી આંખોના ડોળાઓ પ્રકંપમય ગતિમાં આવી જાય છે અને આ ગતિ આપણી જાણ બદલ હોવાને લીધે તે ગતિનું આશુપ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ પોતે ગોળ ફર્યાથી આપણને મળે છે એમ જૂલમાં પડીએ છીએ. આમ જ્યારે ફર આવતા હોય ત્યારે કોઈ વસ્તુ ઉપર આંખો થોડી વાર સુધી દઢાવી રાખ્યાથી ફર હટતી જાય છે એટલે કે આંખોની ગતિ બંધ થવાને લીધે વસ્તુઓની ગતિઓનો આભાસ ફર થાય છે.

હવે આપણે ખીજા પ્રકારના ઉદાહરણો જોઈશું. આ પ્રકારમાં ખોટી વસ્તુનું દર્શન થવાનું કારણ એ છે કે દર્શન થતી વખતે ક્ષણવાર તે વસ્તુના વિચારથી આપણું મન ભરેલું હોય છે અને તે વસ્તુની સાથે સાદચ્છ ધરાવતો આખામાં આંખો ઇન્દ્રિયસંસ્કાર પણ લેવું સૂચન કરી તેજ વસ્તુ આપણે જોઈએ છીએ એમ જાન કરાવે છે. ધારે કે કોઈ સમયે આપણા કોઈ મિત્રનો વિચાર આપણા મનમાં ઘોળાયા કરતો હોય, તોની આકૃતિ આપણા મનમાં તર્ક કરતી હોય. હવે તેવામાં જો દૂરથી તેની આકૃતિ તથા કપડાને આંખી રીતે મળતો આવે એવાં કોઈ પુરુષ આવતો હોય તો તરત તે એ મિત્ર જ છે એવા આભાસમાં પડીએ છીએ અને જ્યારે તે પાસે આવે છે ત્યારે જ આપણે બમ દૂર થાય છે. કોઈ માણસ રાત્રે અધારામાં હોતો હોય અને કુતરાની બ્લેક લાગતી હોય તો જે કંઈ ન્હાનો પણ અવાજ થશે તેને કુતરાનો અવાજ ક્ષણવાર ધારી લેશે. દરેક પુરુષના અનુભવમાં આ પ્રકારના અનેક ઉદાહરણો મળી આવશે. ઘણી વખત કોઈ માણસને પાછળથી જોતાં તેને આપણે મિત્ર ધારી વાંસા ઉપર હાથ મુકીએ છીએ અને કદાચ ધોલ પણ મારીએ છીએ અને તે

જ્યારે સ્થિત થઈને પાછળ જુએ ત્યારે આપણી સ્થિતિ અત્યંત કંટાળી થાય છે ! કાંઈ ધીકારી પણ કાંઈ ઉડના પરીને અમુક જાતનું પક્ષી ધારી ગોળા મારી નીચે પાડે છે અને પછીથી તેને ખબર પડે છે કે તે તેનું ધારણું પક્ષી નથી પણ તેના જેવું બીજું જ જાતનું પક્ષી છે.

વાચવામાં પણ ઘણી વખત કાંઈ સંજ્ઞાને બદલે તેના જેવી જોડણી અથવા ઉચ્ચારવાળો બીજો જ સંજ્ઞા વાચી જમીએ છીએ; જેમકે અનુકરણને બદલે અનુસરણ વિગેરે. ખાસ કરીને ઉતાવળથી વાચવામાં આપણી દષ્ટિ સંજ્ઞા ઉપર પુરી પડેલી હોતી નથી ને તેમનું ધ્યાન કરી લઈએ છીએ. એક લેખક લખે છે કે નવલ-કથાઓ અથવા વર્તમાનપત્રો વાચવા માટે ટેવાઈ ગયેલા પુરો શબ્દોનું દર્શન કરવા માટે દરેક સંજ્ઞાના દરેક અક્ષર ઉપર દષ્ટિ નાખીને વાંચે તો જેટલી ઝડપથી તેઓ સાધારણ રીતે વાંચી શકે તેટલી ઝડપથી વાંચી શકેજ નહિં. અર્થાં કરતા વધારે સંજ્ઞા તેમના મનમાંથી નીકળે છે અને બાકીના ઇલાજો પાનામાંથી આવે છે. આમ જો ન હોય તો અને આપણે દરેક અક્ષરની ઉપર દષ્ટિ પાડીને વાંચીએ તો યુદ્ધ સુધારવામાં કંઈ જૂલ થવાનો સંભવ રહેજ નહિં. બાળકો તથા પારકી ભાષા બોલનારા કાંઈ નવી ભાષા શીખતા હોય તેઓજ અક્ષરેઅક્ષર ઉપર દષ્ટિ પાડીને વાંચે છે. કાંઈ પારકી ભાષા આપણી ભાષાની લીપીમાં ઇલાજોથી હોય છતાં તેને પુરી નહીં સમજવાને લીધે ઘણી ધીમી રીતે વાંચીએ છીએ અને તેને લીધે જે પુરૂષની તે માનવભાષા હોય છે તેના કમતા લખવા અથવા વાચવામાં જે જૂલો થઈ હોય તે આપણે સારી રીતે શોધી કાઢીએ છીએ. આ કારણને લીધે કાંઈ દેશમાં પારકી ભાષાની શોધીએ આવી જૂલો સાથે ઇલાજ છે. જેમ્સ લખે છે કે મદારા બે મિત્રોમાંથી એક હિંદુભાષા વધારે જાણતો હતો અને બીજો આધુનિક જાણતો હતો. આધુનિક જાણનાર મિત્ર એક નિશાળમાં હિંદુ શીખવતો હતો.

અને છોકરાઓની હીજુમા લખેલી ચોપડીઓ મુંઝારવામા મનઃ કરવાને વધારે હીજુ જાણનાર મિત્રને જ્યારે લેવું હતું ત્યારે લેને ખચર પડી કે તે પોતે પેલા વધારે જાણનાર કરતા હીજુમા લખવાની ત્રીણી ત્રીણી બૂલો વધારે સારી રીતે ગોઠી કઢાડતો હતો, કારણકે તે વધારે જાણનારનું ચબ્દોનું દર્શન ઝડપથી થતું હતું.

લણી વખત કોઈ ગુન્હેગારને પકડવામા પશુ આવ્યા પ્રકારના ભ્રમમા પડી જવાય છે કોઈ માણસે અમુક માણસને ખુન કે ખીંતે ગુન્હો કરતા હાલુવાર જોયો હોય પાછળથી તે ગુન્હામાં સક માટે પકડાયેલો કોઈ બીજાનું પરવતું ગુનેહગારના જેવાજ એરાવાળા માણસને લેતી પાસે ઉભો કરવામા આવે તો સાચા હીમથી પશુ ઘણું ભાગે તે બીચારાને કમનસીબે લેનેજ ગુન્હેગાર તરીકે ઓળખશે. રાત્રે અધારામા કોઈ માણસ જૂતનો વેશ લઈને કોઈ રસ્તે જતા બીજા પુરુષના કાનમા 'હુ તારા ફલાણા સગાનું' જૂત છુ' એમ કહે તો હાલુવાર પેલો માણસ તો લેને ખરેખર જૂત ધારીને બંદી જાય. કારણકે રાત્રિનો વખત, જૂતની સાબળેલી વાતો વિગેરે બાળ તોથી લેનું મન પહેલેથી જૂતના વિચારોથી એકલું ભરેલું હોય છે કે જૂતના વિચાર સાથે સબંધ ધરાવતી કોઈ પશુ વસ્તુને જુએ અથવા સાબળે તો તે પોતે ખરેખર જૂતજ જુએ છે, તેવો ભ્રમ તન્ત ઉત્પન્ન થાય. હીનોદીઝમની મૂર્છામા પડેલા પુરુષને મૂર્છા આપનાર પુરુષ અમુક વસ્તુને અમુક બીજાનું વસ્તુ તરીકે જોવાનું મૂલ્યન કરે છે તે પ્રમાણેજ તે પુરુષ લેને જુએ છે. અને નજરબંધી કરનારા પુરુષો રહામા માણસને મૂર્છામા પાડ્યા શિવાય પણ ભ્રમમા નાખી દે છે. આપણા સાધારણ અનુભવમાથી ઉદાહરણ લઈએ તો લણી વખત એમ અને છે કે કોઈ આપણને કહે કે ઘીમા ફલાણી જાતની વાસ આવે છે કે ફલાણી જાતનો સ્વાદ આવે છે તો તે સુધતા કે ચાખતા જો કે તે વાસ અથવા સ્વાદ ઘીમા ન હોય છતાં આપણને તે લાગે છે /

કોઈ વખત એમ પણ જાને છે કે ઓરડામા બંદારી ઉનાદી

દોષ તેમ છતાં જો આપણે એમ બૂલમાં દોષએ કે ખંડારી બંધ છે તો આપણને બંધારો. યતો જાણ્ય અને ત્યારે ખંડારી ઉઘાડી છે એમ ખજર પડે એટલે તરત બંધારો યતો જોઈએ થઈ જાય છે. અંધારામાં કોઈ પરિચિત વસ્તુને અડતાં જો તે ખીની અથવા વાળવાળી હોય તો દાઢ એકદમ પાછો દડે છે. સાંભળવામાં પણ આવે જોડા આવાસો ધણી વખત અનુભવવામાં આવે છે. જેમ્સ સપે છે કે "એક મિત્ર મને મળવા આવ્યો હતો એવામાં મધુર અવાજના ધડીઆળના ટોકારા ધીમેથી વાગવા માંડ્યા. મ્હારા મિત્રે મને કહ્યું "સાંભળો ખંડાર જમીયામાં દાઢનું વાળું વાગે છે." મ્હેં ત્યારે લેને કહ્યું કે એતો ખંડારી ધડીઆળના ટોકારા ત્યારે લેને પોતાના જમ વિશે ધણી નવાઈ લાગી. મ્હને પોતાને પણ આવા જમનો એક નવાઈ જેવો અનુભવ થયો છે. એક દિવસ મોટી રાત સુધી હું વાચતો હતો એવામાં ધરના ઉપરના ભાગમાંથી જાણે આવતો દોષ તેવો અવાજ મેં એકદમ સાંભળ્યો. થોડી વાર તે બંધ થયો અને પછી પાછો ચર થયો. હું ખંડારના ઝોરમાં સાંભળવાને ગયો પરંતુ પાછો અવાજ બંધ થઈ ગયો. મ્હારા ઝોરમાં હું પાછો આવીને બેઠો કે તરત તે ફરીથી ચર થયો અને જાણે દૂર કંઈ પવનનું તોફાન થયું હોય તેના અવાજ જેવો જણાયો. હું એકદમ ચકિત થઈને ખંડાર ગયો પણ પાછો તે ઘુરત બંધ થઈ ગયો, પછી હું જાણે મારા ઝોરમાં પાછો ગયો ત્યારે મ્હને ખજર પડી કે તે અવાજ તો મ્હારો કુતરો મ્હારા ઝોરમાં ભોંય ઉપર સુધી રહ્યો હતો તેના ધોસ્વાનો હતો. નવાઈ જેવું એ છે જેવી મ્હને ખજર પડી કે તે અવાજ કુતરાનો છે કે તરત તે અવાજ મ્હને કંઈ જુદા જ રૂપમાં સંભળાવા લાગ્યો અને પેલા જેવી રીતે લેને સાંભળ્યો હતો તેવી રીતે તો તે સંભળાયો જ નહીં."

ખીજ બધી ઇન્દ્રિયો કરતાં અધુ ઇન્દ્રિયનાં દર્શનોમાં જન્મે પ્રકારના જમો માંથી વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈપણ ઇન્દ્રિય એક જ

વસ્તુના લુપ્ત આભાસો અત્યુ ઇન્દ્રિય કરનાં વધારે ઉત્પન્ન કરતા નથી. આશુષ ઇન્દ્રિયના સંસ્કારો તો કેવળ ચિદ્ન તરીકે જ ગણીએ છીએ અને ધણી ત્વરાથી જે વસ્તુઓનું તે સંસ્કારો મુચન કરે તેમનું દર્શન થાય છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ એક જ વસ્તુની આકૃતિ લુપ્ત લુપ્ત, જગાએથી જોતાં જુની લુપ્ત જણાય છે. પરંતુ તે જણાતી આકૃતિને ફક્ત તેની ખરી આકૃતિના ચિદ્ન તરીકે ગણી તે ખરી આકૃતિનું દર્શન કરીએ છીએ. દરેક પુરાણના અનુભવમાં આશુષ બોલો ધણી વખત ઉત્પન્ન થાય છે. જેમસં પોતાનો એક અનુભવ નીચે પ્રમાણે આપે છે. " હું એક વખત રટીમરમાં મહારી ઝોરડીમાં ચુતો હતો અને મહારા ખલાસીઓ બોલતા હતા તે સાંભળતો હતો. એવામાં મહારી નજર પડતાં મને ચોખ્ખી રીતે જણાયું કે રટીમરનો એન્જનીયર મહારી ઝોરડીમાં આવ્યોને ખહારી માંથી ખહાર ખલાસીઓ તરફ જોતો હતો. હું તેના અંદર આવવાથી તથા જહુ જ સ્થિરપણે હાથ્યાવિના ઉભો રહેવાથી ખેલાં તો ચકિત થયો અને ક્યાં સુધી તે આવ્યો ઉભો રહેશે એમ નવાઈ પામતાં હું પડી રહ્યો. અન્તે મ્હે તેને બોલાવ્યો પરંતુ કંઈ જવાબ ન મળવાથી બેઠો થઈને જોઈ હું તો મ્હેને ખબર પડી કે જે આકૃતિને મેં એન્જનીયરની આકૃતિ તરીકે માની હતી તે તો ખીંટી ઉપર લટકતાં મહારા પોતાના કાટ અને ટોપીની આકૃતિ હતી ! જ્યાંસુધા તે ભ્રમ રહ્યો ત્યાં સુધી તે પુરેપુરો હતો અને હું એન્જનીયરને જ જોતો હોજે એમ જણાતું હતું પરંતુ તે ભ્રમ દૂર થયા પછી મ્હે તે કાટ ટોપીને એન્જનીયરની આકૃતિ તરીકે જોવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યો છતાં હું તેમ જોઈ શક્યો નહીં.

ઉપરની સર્વે હકીકત ઉપરથી જણાશે કે દર્શન વ્યાપારનાં બે અંગો પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષનું શુદ્ધિવડે ગ્રહણ અર્થાત્ ઇન્દ્રિય વ્યાપાર—અને શુદ્ધિવ્યાપાર—તે બેમાં શુદ્ધિવ્યાપાર મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તમારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે આપણા આનસિક અનુભવનું

તેમના ઉપર ધરાવર્તન થાય છે, અને આ ધરાવર્તન વડે તે પ્રત્યક્ષ આપણા માનસિક કે અનુભવની ઘટમાળમાં ગુંધાદ્ધ જાદુ સર્જાય છે. તેમના સાથે સંબંધ ધરાવના બીજા પ્રત્યક્ષોનું ઉત્પન્ન થતી વખતે તેમના ઉપર બુદ્ધિ વ્યાપાર તરીકે ધરાવર્તન કરે છે. આવી રીતે આ બે વ્યાપારો વચ્ચે પરસ્પર ક્રિયા તથા પ્રતિક્રિયા થતી રહે છે. નવા ઐન્દ્રિય અનુભવ વડે મનમાં જ્ઞાનસમુદ્ધમાં વધારો થાય છે અને જ્ઞાન સમુદ્ધ વડે પ્રત્યક્ષોનું મનોદર્શન થઈ શકે છે. આપણા વિચારો દ્વેષો ઐન્દ્રિય અનુભવની તુલિ સાથે થોડા ધણા બદલાતા રહે છે અને આવી રીતે વિચારોનું બદલાવું તથા તુલિ પામવું તે જ્ઞાનના વિકાસ માટે ધણું અગત્યનું છે. જે મનુષ્યોના મનમાં વિચારોનો મંત્રદ બુદ્ધિ નાનો હોય છે, તેઓ પોતાને મગના નવા અનુભવોને તેમના સંબંધી ધણા થોડા વિચારો વડે ગ્રહણ કરી શકે છે અને તેથી વસ્તુઓના ખરા અર્થો તથા રહસ્યો તેઓ સમજી શકતા નથી જેમ કોઈ નાનું છોકરું જે ગોળ વસ્તુ કે બે ત્રેને દોઝ કહે છે તેમ અમ્મ જ્ઞાનવાળા પુરો સર્વ વસ્તુઓને પોતાની સંકુચિત દષ્ટિ વડે જ જોઈ શકે છે. આ દોષ જો કે અત્યંતની પુરોમાં વધારે અંશે જોવામાં આવે છે છતાં સર્વે મનુષ્યોમાં તે થોડા ધણા હોય છે. મનુષ્ય સ્વભાવનું લક્ષણ જ એ છે કે એક વખત જે વિચારો આપણા મનમાં દસાઈ ગયા હોય તે વિચારોથી આપણે એટલા દેવાઈ જઈએ છીએ કે નવા અનુભવોને તે જુના વિચારોના દષ્ટિ નિન્દુઓથી જ જોઈએ છીએ. જુની રદિઓને વળગી રહેવાનું વક્ષણ કેટલેક અંશે જનસ્વભાવમાં જ રહેલું છે. જે વસ્તુઓ અથવા વિચારો દર્શન વ્યાપારની આપણી દેવાઈ ગયેલી રીતિઓ વડે ગ્રહણ થઈ રહ્યા નથી, તેમની અવગણના કરવાનું વક્ષણ રહે છે અને જો કે કદાચ દાખલા દલીલોને લીધે તેમનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જરૂર પડે પરંતુ આપણા મનમાં તે વાત ઠસી ચકતી નથી. આપણા જુના વિચારો કેવળ તાબે થયા નિના નવા દષ્ટિનિન્દુઓથી વસ્તુઓને

જેની લેખા શુદ્ધિનો ખરો અમલદાર રહેલો છે આથી ઉપદુ જુની વસ્તુઓ સાથે સંબંધ ધરાવનારી વસ્તુઓનું દર્શન બહુ સત્વર નયા રહેલાઈથી થઈ શકે છે. જ્યારથી તે વસ્તુઓ ગમે તેટલી નવન જાણની હોય પરંતુ તેના અન્તર્સ્થાવથી તો આપણે રહેલા પરિચિત હોઈએ તો તેને ઝાળખા ચક્રતા આપણને બહુ કઠિનતા પડતી નથી. આવી રીતે ઝાળખવામાં શુદ્ધિની કસોટી થાય છે. તેનાથી આપણને એક પ્રકારનો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનના પ્રદેશમાં સર્વે શોધીને શ્રમ બાદા ઉત્સાહમય આનંદ વહેજ ટકી શકે છે. જે વસ્તુઓથી આપણે કેવળ અજ્ઞાન હોઈએ તેને માટે આપણા મનમાં આશ્ચર્ય કે વિસ્મયની લાગણી ઉત્પન્ન થતી નથી. જે વસ્તુઓ વિશે આપણે થોડું ઘણું જાણતા હોઈએ તેજ વસ્તુઓ આપણામાં લેખના વિશે આશ્ચર્ય તથા લેખને વધારે જાણવાની ઇચ્છા કરે છે ઉદાહરણ તરીકે (કોઈ મોટું કોતરકામ આપણને સુંદર લાગે છતાં આપણે તેની કઠીનરીથી બહુ પરિચિત હોઈએ નહિ) તો લેખા કંઈ બહુ નવાઈ જેવું જાણાતું નથી પરંતુ હાથે કંપન વડે ચિતરેલું તેવું જ નુદર કોઈ કામ હોય તો તે કામની કઠિનતા આપણને પરિચિત હોવાથી તેની કઠીનરીથી આપણા મનમાં ઘણું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. | ચિત્ર સંગ્રહાવમાં જોવા મળેલા એક જુદા સ્ત્રી એક અતિ સુંદર ચિત્ર જોઈને આશ્ચર્યથી મોહી ઉભી હતી કે “આ આખું ચિત્ર શું હાથેજ ચિતરેલું હશે ?”

હવે આપણે દર્શન વ્યાપારથી સાથે ચતા તન્તુ વ્યાપારનું સરખ દુકામાં જોઈશું દર્શન વ્યાપારનું પૃથક્કરણ કરતા આપણે ઉપર જોયું કે જે વસ્તુનું આપણને દર્શન થાય છે તેનો અમુક ભાગ ઇન્દ્રિય દ્વારા આવે છે અને બીજો મોટો ભાગ શુદ્ધિ દ્વારા આવે છે. આ વાતને તન્તુશાસ્ત્રના શબ્દમાં કહીએ તો મગજના તન્તુ સ્થાનોમાં સંવાહક તન્તુઓ દ્વારા આવતા પ્રવાહોની સાથે તે તન્તુ સ્થાનો જે વસ્તુઓ વડે મગજના બીજા તન્તુસ્થાનોની સાથે

જોડાએના હોય છે તે તન્તુઓમાથી થઈ તેઓમા પ્રવાહો આવે છે અને આ બંને પ્રકારના પ્રવાહોને તન્તુ સ્થાનમા એકત્ર થઈ તેને પ્રોત્સાહન કરે છે કે જેથી એક સમય તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે આપણા ઉત્તમાસનુ બધારણુ એવી રીતડું છે કે સર્વે તન્તુ સ્થાનો પરસ્પર તન્તુઓની બળો વડે જોડાયેલા હોય છે અને જે સંસ્કારો મગજમા આવે છે તે સર્વે મગજના જુદા જુદા ભાગોના તન્તુ સ્થાનોમા સમવાય રહે છે. આ સંસ્કારો જ્યારે ઇન્દ્રિયોમાથી આવે છે ત્યારે તેની સાથે સાહચર્ય ધરાવતા તન્તુ વ્યાપારો મગજમા પહેલા સમવાય રહેલા હોય છે. તેઓ પ્રોત્સાહિત થાય છે અને તન્તુ સ્થાનમા બહારથી ઇન્દ્રિય સંસ્કાર આવ્યા હોય તેમા તેમનો પ્રવાહ જાય છે આ પ્રમાણે એક સંસ્કાર તન્તુ સ્થાનમા આવનાની સાથે અનેક તન્તુ પ્રવાહો મગજના બીજા ભાગોમાથી ત્યા આવે છે

ઉપર આપણે જોયું તેમ ખરા દર્શનનો તમજ ખોટા દર્શનનો અર્થાત્ ભ્રમોમા આ એક જ પ્રકારનો તન્તુ વ્યાપાર થાય છે ફક્ત ફેર એટલો જ છે કે ખરા દર્શનમા સંસ્કાર તથા તેની સાથે થતા મગજના બીજા ભાગોમાથી આવતા પ્રવાહો એક જ વસ્તુમાથી મળેલા હોય છે જ્યારે ભ્રમમા સંસ્કાર એક વસ્તુનો હોય છે અને પ્રવાહો બીજા જ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનારા હોય છે હવે આપણે એક બીજા પ્રકારના ભ્રમ વિશે જોઈશું કે જ્યારે ભ્રમ કહી શકાય અને ઉપર જણાવેના ભ્રમોમાથી ઝોળખવા માટે તેમને વિભ્રમે (Hallucinations) કહીશું વિભ્રમોમા સંસ્કારની સાથે ચતો મગજનો તન્તુ વ્યાપાર એટલો જગવાન હોય છે કે તે સંસ્કારને ઠાળી જ દે છે અને સંસ્કારની વસ્તુ કેવળ જુદી જ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવે છે અર્થાત્ વિભ્રમવાળા પુરુષમા આ બીજા વસ્તુનો વિચાર એટલો અસાધારણ રીતે જગવાન હોય છે કે પ્રત્યક્ષની વસ્તુને તથા તે બીજા વસ્તુને કઈ સબંધ ન હોય અથવા ધણો જ

મોઠા સંબંધ હોય છતાં ખરી વસ્તુને જાણે તે બીજા જ વસ્તુનું
 દર્શન થાય છે. અહીં એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે મનની
 કલ્પનાઓ અને વિભ્રમો વચ્ચે ઘણો ફેર છે. કલ્પનાઓ ફેરળી આપણા
 મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ વિભ્રમોમાં તો વિભ્રમ ઉત્પન્ન
 કરનાર કોઈ નજીવી પણ જાણ વસ્તુના પ્રત્યક્ષની જરૂર રહે છે.
 વિભ્રમો એ પ્રકારના હોય છે. એક પ્રકારમાં જે વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય
 છે તે વિભ્રમ જ છે અર્થાત્ જે વસ્તુનું દર્શન આપણને થાય છે
 તે વસ્તુ તે ક્ષણે આપણી પ્રત્યક્ષ નથી એમ આપણે જાણીએ છીએ
 જ્યારે બીજા પ્રકાર કે જે અરૂપરો વિભ્રમ છે તેમાં વિભ્રમને
 વિભ્રમ તરીકે આપણે જાણતા નથી પરંતુ વિભ્રમની વસ્તુ આપણી
 પ્રત્યક્ષ છે એમ માનીએ છીએ. ખેલા પ્રકારને દેખાતો વિભ્રમ
 અને બીજા પ્રકારને ખરા વિભ્રમ કહીશું. કલ્પના અને દેખતા
 વિભ્રમ વચ્ચે સમાન ગુણ એ છે કે જ્યારે ખરી રીતે નથી પરંતુ
 આપણા મનમાં જ એમ આપણે જાણીએ છીએ અને તેમાં મુખ્ય
 ફેર એ છે કે કલ્પનામાં આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે પોતા
 ઇચ્છા વડે તે કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરી છે પરંતુ દેખાતા વિભ્રમમાં
 તો આપણી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ મનમાં વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે નથી તે
 કલ્પના કરતાં બધારે જાણવાનું, ૨૫૯ તથા એકાએક રીતે ઉત્પન્ન
 થયેલો હોય છે અરીજી અથવા ભાગ લીધાથી આવડેલા વિભ્રમો
 ઘણી વખત થાય છે તેમ જ કેટલાએક પુરુષો પોતાના મનમાં
 ગુસ્સા અવાળો સાબળે છે તે પણ આ પ્રકારના વિભ્રમ છે આઝા માણસો
 પણ આવડા અવાળો સાબળે છે. તાવની બીમારીમાં પણ આવડા
 વિભ્રમો થાય છે. ઘણી વખત આપણને ઘાટો પાડીને કોઈ જોલામતું
 ન હોય એવો વિભ્રમ દરેક માણસને થાય છે આવડા દેખાતા વિભ્રમો
 તો ઘણા પુરોને થાય છે પરંતુ ખરા વિભ્રમો ઘણા ઓછા વખત
 બને છે ખરા વિભ્રમોની ગણતરી કરતાં એમ જણાય છે કે દસ
 માણસે એક માણસને જીદગીમાં એક વખત આવડો વિભ્રમ થાય

છે ત્વેના એક ઉદાદરણ તરીકે એક ઝીને થયેલો અનુભવ અત્રે દાખીય તે સ્ત્રી લખે છે કે " હું જ્યારે અદ્યાર વરસતી હતી ત્યારે એક દિવસ સાંજે પુત્ર ઉમરના પુરુષ સાથે ધણા દુઃખમય વાદ-વિવાદમાં મ્હારે ઉતરણુ પડ્યું હતું. માગ મનનું દુઃખ એટલું બધું હતું કે વિવાદ કરતે કરતે મેંજ ઉપર દાથીદાનની સોય પડેલી હતી ત્વેને જોઈને હું ત્વેના કંકડા કરતી હતી. વિવાદ આગળ ઠગતા મ્હારે ભાઈ કે જે મ્હારો પક્ષ લેશે એમ હું જાણતી ત્વેનો મન જાણુવા માટે મ્હેં બીજી બાજુ નજર ફેરવી તો મ્હને જણાયું કે તે થોડે દૂર આદમ વાળાને બેસી રહ્યો હતો પરંતુ ત્વેના મ્હોં ઉપરની કોર-તાને બીધે મ્હને જણાયું કે તે મારા પક્ષની વિરુદ્ધ હતો આથી મને ધાન્ય આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તે વાદવિવાદને મ્હેં પકતો મુક્યો. થોડી દાયક પછી મ્હારા ભાઈની માથે વાન કરવાના ધરાદાથી હું ત્વેને તરફ ફરીને જોઈું છું તો તે ત્યાં જણાયો નહીં આવી મ્હેં કોઈને પૂછ્યું કે તે ક્યાં? ઓરડામાંથી આવ્યો ગયો તો મ્હને જવાબ મળ્યો કે તે ત્યાં હતો જ નહીં. આ મ્હને ખૂબ લાગ્યું જ નહીં અને મ્હેં ધાર્યું કે જાનોમાનો આવ્યો ગયો હશે આશ્ચર્ય દોઢ કપાક પડી જ્યારે તે મ્હારી પાસે આવ્યો ત્યારે તે મ્હને ધણી મહેનતે રક્ષા જલવી શક્યો કે તે વખતે તે ઓરડામાં તો થા પહોં ધરતી આસપાસ પહોં નહતો "

હીગોગીઝમની મૂર્છામાં વારંવાર નાખેલા પુરુષમાં આવા વિભ્રમે બહુ રહેલાઈથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. એક કાગળ ઉપર ટપકું કરીને આવા પુરુષને કહીએ કે તે રાજનું ચિત્ર છે તો તે માણસ તે ટપકાને જોશે તો ત્વેને તે ચિત્રનું દર્શન થશે આ દર્શન વ્યાપારમાં ટપકું તે ત્વેનું ઐન્દ્રિય અંગ છે અને રાજ જોવાનું સૂચન તે ત્વેમાં માનસિક અડગ છે હવે તે ટપકા ઉપર મોઢ દેખાવ એવો કાચ રાખીએ તો તે કહેશે કે ચિત્ર મોઢુ દેખાવ છે. આરસીમાં ત્વેનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું હોય તો તે કહેશે કે ચિત્રનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે

પ્રાગ્જાને હોય કર્ષો હોય તો તે કહેજે કે ચિત્ર ડુંધુ થયું છે. અને તે ટપકું જૂંસી નાખ્યું હોય તો તે કહેજે કે ચિત્રને જૂંસી નાખ્યું છે આવી રીતે ટપકું પાકવા વિના તે પ્રગ્જાને જો રાગનું રચન જોવાનું સૂચન કર્યું હોય તો તેથી લેખના મનમાં ચિત્રની માન્યતા થશે. પરંતુ આવો ખરો વિવેક ઉત્પન્ન થશે નહિ આવી રીતે ટપકા જેવા કાંઈ ચિત્ર વડે ગાડા માણસોમાં પણ વિવેક ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. તેઓના વિવેકો એકદેશીય હોય છે અર્થાત્ તેઓ પોતાની એક જ બાજુ તરફ જોતા અવાજો સાંભળે છે તથા અમુક એક આખ વડે જોતું ચિત્ર જુએ છે. આવા માણસોમાં પાણુખંડ કાનની અંદરના ભાગમાં રાગને લીધે ચણચણાટ ઉત્પન્ન થવાથી જોતા અવાજો સાંભળવાના તથા આખની અંદરના પ્રવાહી પદાર્થો નિસ્તેજ થવાથી જોતી આકૃતિઓ જોવાના વિવેકો ઉત્પન્ન થાય છે આનું કારણ એ છે કે આ હિન્દીયો રોગિષ્ઠ થવાથી કંઈ પણ પદાર્થ લેખના રોગવાળા ભાગને અંદરથી અડે એટલે તરત સ્વાથી તન્તુ પ્રવાહ ઉત્પન્ન થઈ મગજમાં પહોંચી લેની તે વખતની સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન કરે છે આપણે ઉપર જોઈ મલા તે બ્રમોમાં તથા આ વિવેકો વચ્ચે એટલી સમાનતા છે કે તે બંને હિન્દીયોમાંથી મગજમાં જતા પ્રવાહોથી ઉત્પન્ન થાય છે ને બન્નેમાં જોતા આભાસની આબેહુલતા સવાદક તન્તુઓને માર્ગે મગજમાં જતા પ્રવાહોને લીધે હોય છે. આ પ્રવાહ મગે તેટલો નબળો હોય પરંતુ મગજમાં તન્તુસ્થાનોમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાં જળવાનું તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે કે જોને લીધે તેઓનો આભાસ બાહ્યસૃષ્ટિમાં જ છે એમ જણાય છે. આ આભાસ જોતા થશે તેનો આધાર તન્તુસ્થાનોમાંથી મગજના કયા તન્તુઓ માર્ગે તે વ્યાપાર પ્રસરશે તેના ઉપર રાખે છે આવી રીતે આભાસનો અમુક ભાગ હિન્દીયમાંથી આવે છે અને અમુક જોતા ભાગ મગજ એટલે મનમાંથી જ નીકળે છે આ ઉપરથી આ વિષયને લગતી કેટલીક વિશેષ તપાસ કરતા હિન્દીયો

દ્વારા કંઈ પ્રોત્સાહન મળ્યા સિવાય કેવળ મગજમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિભ્રમોનું અસ્તિત્વ માનવાનું કારણ મળે છે. પરંતુ આવા વિભ્રમોમાં તો મગજમાં જ્યારે અસાધારણ બગાડ થયો હોય ત્યારે જ વિશેષ કરીને જણાય છે તેમજ એક કરતાં વધારે ઇન્દ્રિયોને લગતા એક માથે થતાં વિભ્રમોમાં પણ અમુકનું પ્રોત્સાહન ઇન્દ્રિયોમાંથી તથા અમુકનું મગજમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે: જેમ કે કોઈ ભયંકર રૂપ જોવાનો તથા તેમાંથી અવાજ સાંભળવાનો એમ બે વિભ્રમો એક સાથે થતા હોય તેમાં 'હેલા વિભ્રમનું' પ્રોત્સાહક કારણ કોઈ બાજુ પરંતુ હોય પરંતુ બીજાને કંઈ પણ બાજુ પ્રોત્સાહન સિવાય કેવળ મગજમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ શકે.

અતે એટલું જણાવવું જોઈએ છીએ કે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દલ્લ બીજા પ્રકારના વિભ્રમોની સંતોષકારક સમજૂતી અપાઈ શકી નથી. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ હેમનો અભ્યાસ કરવા માટે જુદા જુદા પ્રકારના વિભ્રમોના અનેક દાખલાઓનો સંગ્રહ થવાની જરૂર છે અને આ સંગ્રહ માટે 'માનસિક સંશોધનની સભા' તરફથી અનેક પ્રયત્નો થાય છે અને આશા છે કે માનસશાસ્ત્રીઓના પ્રયત્ન વડે આ વિષયને લગતી જે જે બાબતો હાલ અન્ધકારમાં ■ તે સર્વ ઉપર લલિત્યમાં ઉજ્જવળ પ્રકાશ પડશે.

પ્રકરણ સત્તરમું.

હિંદુ દર્શન.

ઉપરના પ્રકરણમાં આપણે દર્શનના સામાન્ય નિયમો તથા સરતો જોઈ ગયા. હવે આપણે એક મુખ્ય પ્રકારના દર્શન વ્યાપાર વિશે જોઈશું આ પ્રકાર દિઃ (space)નું દર્શન છે. પ્રત્યેક ભૌતિક વસ્તુ થોડા થોડા વિસ્તારવાળી હોય છે અર્થાત્ તે થોડી ઘણી જગા ઝાંકે છે, એ આપણે સર્વે જાણીએ છીએ. હવે આ વિસ્તાર અથવા

જગા જહેને આપણે દિઠ કહીશું તેનું જ્ઞાન આપણા મનમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે તપાસવાનું છે. આપણી આસ-પાસની સર્વે વસ્તુઓની આકૃતિઓ, પરિમાણો, લેખના પરસ્પર અન્તરો વગેરેનું ચોક્કસ જ્ઞાન વિચારશક્તિ વડા પછી આપણને ક્ષણવારમાં થાય છે તેમજ પૃથ્વી વિગેરે મર્વે પ્રદો તથા તારાઓ જે અનન્ત દિશા સમાપેવા છે તેનું પણ જ્ઞાન થાય છે. પરન્તુ કેવળ બાહ્યવસ્થામાં આપણને આ જ્ઞાન થઈ અનિશ્ચિન તથા યુક્તિવાદી બેરહુ હોય છે. દરે પ્રશ્ન એ છે કે આ જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? આ પ્રશ્ન માનમશાસ્ત્રના વિષયમાં એક ધર્મો દર્શન વિષય છે અને તેના વિષે માનમશાસ્ત્રીઓમાં જુદા જુદા મતો પ્રચલિત થયા છે. અત્રે જેમના મતનું આપણે દુષ્ટામાં નિરૂપણ કરીશું.

પ્રથમ ઓટલુ મુખ્ય જાણવાની જરૂર છે કે પ્રત્યેક હિન્દિય પ્રત્યક્ષ જેમ વધારે ઓછા અસવાળું હોય છે તેમ તે વધારે ઓછા વિસ્તાર અથવા દિશા વ્યાપકતાના ગુણવાળું હોય છે. ગર્જનાના અવાજના પ્રત્યક્ષને રોટ ઉપર પેન્સીલના ધમાવાથી થતા અવાજના પ્રત્યક્ષ કરતા વધારે કદ અથવા વિસ્તારવાળું કહીએ છીએ. બહુ ગરમ પાણીથી ન્હાવાના સ્પર્શ લાવને એક ટાકરી ધોયાવાના સ્પર્શ લાવ કરતા વધારે મોટા વિસ્તારવાળો હોય છે, સુગંધી વેદના જે કે વધારે તિક્કણ હોય પરન્તુ ગુમડાની વેદના અથવા પેટમાં દુખાવાની વેદના કરતા ઓછી વિસ્તૃત જણાય છે તથા એક તારાનું પ્રત્યક્ષ આકાશના પ્રત્યક્ષ કરતા વધારે નાનું જણાય છે. રનાયુઓના પ્રત્યક્ષો પણ વિસ્તારવાળા જણાય છે. ગન્ધ તથા સ્વાદના પ્રત્યક્ષો પણ વિસ્તારમાં નાના મોટા વાગે છે તથા શરીરની અન્દરના અવયવોમાંથી આવતા પ્રત્યક્ષોમાં પણ વિસ્તૃતતાવને ગુણ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે પેટ ભરેલું તથા ખાલી હોવાના પ્રત્યક્ષો, યુગ્મગાંધ જવાના, હૃદયમાં ધમકાગ ચરાના, માથું દુખવાના વિગેરે પ્રત્યક્ષો પણ આ ગુણવાળા હોય છે તથા તાન, શ્રમ, સુસ્તિ

વિગેરે અવસ્થાઓમા પણ આખા શરીરની સ્થિતિના પ્રત્યક્ષમા પણ વિસ્તૃત જણાય છે, આ સ્થિતિમાં દર્શાવી શારીરિક લાગણી શરીરના કોઈ ભાગમાં થતી દુઃખમય લાગણી કરતા વધારે વિસ્તૃત જણાય છે. શરીરના ખીન્ન બધા અવયવો કરતા ત્વચા અને ચર્મ એ બેમાંથી મળના પ્રત્યક્ષોમા લેમના વિસ્તારનું જ્ઞાન ધણી સ્પષ્ટતાથી જણાય છે. ખીન્ન સર્વે ઇન્દ્રિયો કરતા ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષોમા નોંધી વધારે વિસ્તૃતત્વ રહેલું છે એટલુંજ નહીં પરંતુ તે વિસ્તારના જેટલા સૂક્ષ્મ ભાગો આપણે પાઠી ચક્રીએ છીએ તે ખીન્ન કોઈ ઇન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષોમા આપણે કરી શકતા નથી, કર્ણેન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષો સ્પર્શ કરતા વિસ્તારનું જ્ઞાન વધારે કરાવે છે પરંતુ સ્પર્શેન્દ્રિયનાં પ્રત્યક્ષોમા જેટલા વિભાગો ભેદ શકાય છે તેટલા લેમના ભેદ શકાતા નથી. આ પ્રત્યક્ષોનો વિસ્તાર પડેલા તો દરેક દિશામા સરખો મોટો જણાય છે એટલે કે લેમના લંબાઈ, પહોળાઈ, ઉંડાઈ વિગેરેનો તફાવત જણાતો નથી. ફક્ત વિસ્તૃતત્વ હોવાનો ગુણ પ્રત્યક્ષ રીતે જણાય છે.

જુઝા જુઝા પ્રકારના પ્રત્યક્ષો પણ એક ખીન્નની સાથે લેમના વિસ્તારના ગુણ વડે ઉપર ઉપરથી સરખાવી શકાય છે. જન્મથી આલળા પુત્રો જ્યારે પાછળથી દેખી શકે છે ત્યારે લેમને પહેલાં કરતાં વસ્તુઓ વધારે મોટી જણાય છે. આના એક ઉપર પ્રયોગ કરી પછી એક દાકતાર લખે છે કે તે પુરુષ સ્પર્શેન્દ્રિયવડે જે વસ્તુઓનો અનુભવ મેળવતો તેજ વસ્તુઓ લેતે જ્યારે દેખાવા લાગ્યું ત્યારે પહેલા કરતા મોટી જણાઈ ને ચનાયમાન વસ્તુઓ અને ખામ કરીને જીવના પ્રાણીઓ લેતે ઘણા મોટા જણાયા. મોટા અવાજોના પ્રત્યક્ષ પણ મોટા એટલે વિસ્તૃત જણાય છે. ચક્રચક્રાટવાળા પદાર્થો પણ સાધારણ પદાર્થો કરતા વધારે વિસ્તૃત પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન કરતા જણાય છે. મ્હોની અંદરના કોઈ પણ ભાગ ભેગા કરતા લેમના ઉપર જીભ ફેરવવાથી વધારે મોટો જણાય છે. કોઈ દાંત કાઢી નાખવાથી લેમની જગ્યાએ ચંતો ખાડો નથા દાલના

દાંતનું ચક્ષુષ્ય જીભ વડે ઘણાં મોઢાં જણાય છે. કાનની પાસે મણુગણાટ કરતાં નાનાં તમરાનો અવાજ ભમરાના અવાજ જેવો મોઢો જણાય છે તેનું કારણ એ છે કે કાનની અંદરના પડદા ઉપર હવાના વધારે દબાણને લીધે તેનું પ્રત્યક્ષ બહુ વિપુલ જણાય છે. અગ્રે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રત્યક્ષમાં જણાતી વિપુલતાને જે ઇન્દ્રિયમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય તેના પરિમાણ સાથે કંઈ ખાસ સંબંધ નથી. આંખ અને કાન બહુ નાના કદનાગી ઇન્દ્રિયો છે પરંતુ તેઓના પ્રત્યક્ષો બહુ વિપુલ હોય છે. તેમ એક જ ઇન્દ્રિય દેખના જુદા જુદા ભાગોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં પ્રત્યક્ષોમાં પણ પ્રત્યક્ષની વિપુલતા તથા તે ભાગની વિપુલતા વચ્ચે કંઈ ખાસ પ્રમાણ નથી. કંઈ પદાર્થની આકૃતિ આંખની કીકીમાંનો ખાડો જેવો 'ફોવેઆ' (Fovea) કહેવાય છે તેના ઉપર પડે છે ત્યારે કીકીના બીજા ભાગો ઉપર તેની આકૃતિ પડે છે ને જણાય તેના કરતાં વધારે મોટું જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે હાથની જે આગળાઓને એક બીજાથી થોડે દૂર આડી આખો આગળ ધરી હોય અને દરેક આંખની નજર એક આગળી ઉપર નાખ્યા પછી આખની કીકી તેની જોડેની આગળી ઉપર ફેંચી હોય તો જે આગળી ઉપર સીધી નજર નથી દોતી ને જોવા ઉપર નજર હોય છે તેના કરતાં નાની દેખાય છે. સ્પર્શોન્દ્રિયમાં પણ તેમ જ છે. કંપાસ કે કાતરના હાથોના જે છેડાઓને સમાન્તર રાખીને આમડી ઉપર એવી રીતે ફેરવ્યા હોય કે જે સમાન્તર લીટીઓ દોરાય તો કેટલાએક ભાગોમાં તેમનું અંતર જાણે ઓછું થયું હોય અને કેટલાએકમાં જાણે વધું હોય એમ જણાય છે. જેમકે મોંની વચ્ચા રાખીને જે બાજુ એક પાસ ફેરવીએ તો એમ જણાયે કે માંસો કરતા મોટા આગળ એક બીજાનું અંતર વધારે છે.

હવે આપણા વિષયને લગતી મુખ્ય વાત એ છે કે આ વિસ્તાર અથવા વિપુલતાનો ગુણ કે જે ચેતનાઓ દરેક પ્રત્યક્ષમાં જણાય

તે દિશના જ્ઞાનનું મૂળ કારણ છે. અર્થાત્ પૃથક્કરણ, એકીકરણ, સાદૃશ્ય વિગેરે રીતિઓ વડે તેમાંથી દિશના જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે. કેાઇ તરત જન્મેલું બાળક પોતાની આંખો જ્યારે ઉઘાડે છે ત્યારે જો કે ત્લેને વિસ્તારનો અનુભવ થાય છે પરન્તુ તે વિસ્તારના વિભાગો વિસ્તૃત વસ્તુઓની આકૃતિઓ તથા અંતરે વિગેરે તે જાણી શકતું નથી. માત્ર અસ્પષ્ટ ને અચોક્કસ વિસ્તારનું ત્લેને જ્ઞાન થાય છે. જે આરડામાં તે બાળક હોય ત્લેના પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા અનેક વિભાગો થઇ શકે; તેમજ તે આરડાની સાથે બહારની જગાઓ ઉમેરવાથી ત્લેનો વિસ્તાર અનેક દિશાઓમાં વધારી શકાય, પરન્તુ તે બાળકને આવા વિભાગો તથા બહારની જગાઓનું જ્ઞાન હોતું નથી, જેમ જેમ ત્લેની ઉમ્મર વધતી જાય છે તેમ તેમ ત્લેમનું જ્ઞાન ત્લેમને થતું જાય છે અને ત્લેમની વિમતો સાથે ઓળખતા શીખે છે. આમ ઓળખવાનો વ્યાપાર યા તે જ વિસ્તારના જ્ઞાનના ખીજમાંથી દિશના જ્ઞાનની રચના છે. હવે આ વ્યાપાર નીચેના પેઠા વ્યાપારોનો જનેલો છે:—

- ૧ સમગ્ર ઐન્દ્રિય ક્ષેત્રનું ત્લેના વિભાગોમા રચી રીને પૃથક્કરણ થતું જોઇએ.
- ૨ જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો વડે મલ્લ કરેલા કેાઈ પદાર્થને એક જ પદાર્થ તરીકે ઓળખવો જોઇએ; જેમકે જે વસ્તુઓ જોએલી અથવા ચાળેલી હોય તેઓ આકાર તથા સાંભળી શકાય છે એમ જાણવું જોઇએ કે જેથી જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો દ્વારા એક જ વસ્તુનું દશન થાય છે એમ જ્ઞાન થાય.
- ૩ સમગ્ર ઐન્દ્રિય ક્ષેત્ર આસપાસ જે ખીજાં ક્ષેત્રોનું વિશ્વ જનેલું છે ત્લેમનાથી વીંટાયેલું છે એમ જ્ઞાન થવું જોઇએ.
- ૪ ઐન્દ્રિય ક્ષેત્રમા આવેલી સર્વે વસ્તુઓ લંબાઈ, પહોલાઈ અને ઉંડાઈ એમ ત્રણ ગોચર પરિમાણો ધરાવે છે તેમ જાણવું જોઇએ; અને

૫ તેઓના દરેકનું પરસ્પર પ્રમાણ અર્થાત્ તેઓનું માપ જાણવું જોઈએ. હવે આમના દરેકને અનુક્રમે લઈએ.

૧. પ્રથમ પેટા બાપર ઐન્દ્રિય ક્ષેત્રનું પૃથક્કરણ કરવાનો છે.

આ વિષે આપણે 'વિવેક ચક્રિત'ના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ તે ઉપરાંત કેંઈ વધારે ઉમેરવાની જરૂર નથી. સમગ્ર ઐન્દ્રિય ક્ષેત્રના ગતિમાન વિભાગો, સૂક્ષ્મ વિભાગો, ઉર્જાવન વિભાગો, વિગેરે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અને તે ક્ષેત્રના બીજા વિભાગોમાંથી જુગ આપે છે. ધ્યાનના પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ સ્વાભાવિક રીતે દૃષ્ટિ ક્ષેત્રમાં જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી વસ્તુઓ આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે અને પછીથી જેમ જેમ આવી વધારે વસ્તુઓથી પરિચિત થવાય છે તેમ તેમ વધારે વસ્તુઓ ઉપર એકસામટું ધ્યાન આપવાની ટેવ પડે છે. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે એકજ ક્ષેત્રમાં અનેક સાથે સાથે આવેલી યાને જુદી જુદી જણાતી વસ્તુઓનું એક મામડું દર્શન થાય છે. પ્રથમ તો આપણે સાથે સાથે હોવાનું જ્ઞાન કેવળ અસ્પષ્ટ હોય છે કારણ કે હૃદયની દિશાઓ તથા અતરોનું જ્ઞાન તે વખતે હોતુ નથી પરંતુ જેમ જેમ ઐન્દ્રિય અનુભવ વધતો જાય છે તેમ તેમ આ જ્ઞાન વિકાસ પામતુ જાય છે. અર્થાત્ અમુક વસ્તુ આ દિશામાં છે, અમુક વસ્તુ બીજી દિશામાં છે એમ જ્ઞાન થવાની સાથે આપણી માનસિક સૃષ્ટિમાં દિશ્ની રચના થતા માટે છે.

૨. બીજો પેટા બાપર એ છે કે જુદા જુદા પ્રકારના પ્રત્યક્ષો વડે એકજ વસ્તુનું દર્શન થતું જોઈએ, આપણી ઐન્દ્રિય પ્રત્યાક્ષતાનો એક નિયમ એ છે કે જ્યારે એક કરતા વધારે ઇન્દ્રિયો ઉપર એક સામટા સંસ્કારો આવે છે ત્યારે તે સંસ્કારો એક જ વસ્તુના છે એમ ધારવાનું વધણુ આપણને થાય છે. વિજ્ઞાની ઉત્પન્ન કરવાના યત્નનો હાથ ચામડી પાસે આપ્યો હોય ત્યારે જે ચમકારો જોયો હોય તેનો અવાજ તે જ ક્ષણે સાંભળ્યો હોય તથા આમટો બાધો હોય તે સર્વેનું કારણ એકજ વસ્તુ વિજ્ઞાનોના પ્રવાદ ધારીએ

છીએ આ નિયમ આપણા મનના એક બીજા સામાન્ય નિયમ ઉપર રચાયેલો જે તે એ છે કે આપણ મન જેમ બને તેમ વસ્તુ, જોને સાદી દેવતા તથા હોમનુ એખીરણ દેવતા તત્ત્વ બેસાય છે અને આ નિયમને અજે દેખેની વસ્તુના વિગ્ના નુ મળેની અથવા સ્પર્શલી તેમ વસ્તુના વિસ્તાર સથે એખીકગણ થાય છે જેટલી વસ્તુઓ, એકસામ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે હોમને એક દિશ્ ક્ષેત્રમાં મહેની જાણીએ છીએ તથા નેઓના વિસ્તારોને તે ક્ષેત્રના વિસ્તારના વિભાગો તરીકે ગણીએ છીએ અર્થાત્ જે જો હોમાની દરેક વસ્તુ ગણે છે તે બીજી વસ્તુઓની જો સાથે એકજ ક્ષેત્રમાં છે એમ જાણીએ છીએ દિશ્ન જ્ઞાનની રચના માટે આ એક મુખ્ય વ્યાપાર છે

આવી રીતે જ્યારે અનેક પ્રત્યક્ષો એકજ વસ્તુનું દર્શન કરાવતી જણાય છે ત્યારે હોમાના એક પ્રત્યક્ષને તે વસ્તુ અર્થાત્ હોનું ખર્ સ્વરૂપ દર્શાવના પ્રત્યક્ષ માનીએ છીએ અને બીજા પ્રધાને હોના દેખાવો અથવા બાજી ગુણો દર્શાવનારા માનીએ છીએ જે પ્રત્યક્ષને ખરેખરી દર્શાવનાર વસ્તુ તરીકે ગણીએ છીએ, તે બીજા બધા મગ્તા તે વસ્તુ સૌથી વધારે વ્યવહારિક, અગત્યનો તથા નિત્ય ગુણુ દર્શાવનાર હોય છે ઘણુ ખર્ તે કદજાણ અથવા વજનનુ હોય કે પરનુ કદજાણ અથવા વજનના ગુણો સ્પર્શદ્રિષ્ થી પ્રકણ થાય હોવા કદ અથવા પરિમાણના ગુણોની સાથે જ અનુભવવામાં આવે છે અને જ્યારે જ્યારે હાયમાં કઈ વસ્તુ જણાય ત્યારે હોને જોઈ શકીએ છીએ તેથી અપેક્ષા પરિમાણનુ જોરેલા પરિણામ સાથે એકીકરણ કરી તે સામાન્ય પરિમાણને પણ વસ્તુના મુખ્ય ગુણુ તરીકે માનીએ છીએ, ઘણી રખત આકૃતિને તથા કોઈ વખત શિનોખણ, રમાણ, વાદ ત્રિએરે ગુણોને વસ્તુના મુખ્ય ગુણો ધારીએ છીએ વપુ ખર્ તો વસ્તુઓના રંગ, અવાજ, ગન્ધ વિગેરે જે જે ગુણો હોમના પરિણામના ગુણુની સાથે અનુભવવામાં આવે હોમો ગાણુ રૂપે ગણીએ છીએ, વસ્તુઓને તેમ અથવા

આપા શિવાય લેમની મન્ધ તથા અવાગ્નના ગુણો પ્રદણ કરી શકીએ છીએ ખરા પરન્તુ બધારે લેમને લેમને આપવા અટીએ છીએ ત્યારે તે ગુણો પ્રજાગ રીતે પ્રદણ થઇ શકે છે અને તેથી લેમનું ઉત્પત્તિ સ્થાન જોયેલી અથવા અડકેલી વસ્તુના દિશ્ દોષમાં ગણીએ છીએ અને તે ગુણોમાં તે તે દિશ્ ક્ષેત્રમાથી બહાર પ્રસારતા દોષ એમ માનીએ છીએ. ઉપરની સર્વ દ્રષ્ટીક્રમમાં આપણે જોયું છે કે જે જે પ્રત્યક્ષોનાં દિશ્ ક્ષેત્રો એક દિશ્ ક્ષેત્રમાં મળી જાય છે તે સર્વે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો વડે પ્રદણ થાય છે અને આપા પ્રત્યક્ષોનું એકસાથે આપણા મનમાં પ્રદણ થઇ શકે છે. આથી રીતે આપણા મનના વ્યાપારનો સામાન્ય નિયમ એ છે કે જે જે પ્રત્યક્ષો એક સાથે અનુભવી શકાય અને એક જીવનના દર્શનમાં પ્રતિરોધ ન કરે તેઓને એકજ દિશ્ ક્ષેત્રમાંથી મળતાં માનીએ છીએ.

૩. પરન્તુ એક જ ઇન્દ્રિય સ્થાન ઉપર એક જ વખતે જુદા જુદા સંસ્કારો આવે તો તેઓ એક જીવનના દર્શનમાં પ્રતિરોધ કરે છે અને તેથી એક સામઠા પ્રદણ થઇ શકતાં નથી. આમ હોવાને લીધે આપણે તેઓને એક જ દિશ્ ક્ષેત્રમાથી આવતાં હોય તેમ માનતા નથી પરન્તુ તેઓને ક્રમવાર એક ગોઠા દિશ્ ક્ષેત્રમાં એક જીવનની સાથે આવેલા નાના દિશ્ ક્ષેત્રોમાં ગોઠવીએ છીએ. આ દિશ્ ક્ષેત્રોમાના એક ઉપરથી જીવ ઉપર જોયું હોય તો આપણે તે તરફ નજર અથવા મ્હો ફેરવીએ છીએ અને આવી આંખ મ્હો અથવા સરીરની નિરંતર ગતિઓ વડે આપણે જાણી શકીએ છીએ કે દરેક દિશ્ ક્ષેત્રની સાથે જીવનું દિશ્ ક્ષેત્ર એમ ચારે ખાલુએ દિશ્નો વિસ્તાર છે. ધીમે ધીમે અનુભવ વધવાની સાથે આખ અથવા મ્હોની અમુક ગતિ કરવાની સાથે દિશ્ના અમુક વિસ્તારનું દર્શન થાય ■ એમ જાણી શકીએ છીએ તેમજ જુદા જુદા પ્રકારની સર્વ વસ્તુઓમાંથી લેમના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરી ફક્ત લેમના વિસ્તારના ગુણ ઉપર જ ધ્યાન આપી શકીએ છીએ. જેમ જેમ અમુક ગતિથી

અમુક વિસ્તાગનું કદબુ થાય છે એમ અનુભવમાં જણાય છે તેમ
તેમ ગતિ અને વિસ્તાગનું સાદ્યર્થ દદ થતું જાય છે અને આ
સબ ધને લીધે કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓ એમ માને છે કે સર્વે
પ્રયત્નો નહીં પણ આયુષ્યોમયી આવના ગતિના પ્રત્યક્ષો જ
વિસ્તાર અથવા દિશું જાન કરાવે છે પરંતુ ઉપર આપણે જે
જોઈ ગયા કે દરેક પ્રત્યક્ષ થનાની સાથે તેની વિપુલતા અથવા
નિવૃત્તિનું જાન થાય છે તે મત પ્રમાણે આ ધાણા ખેતી છે

૪ સ્નાયુમયી આવના અર્થાત્ ગતિના પ્રત્યક્ષો જો કે દિશા
અશિત્તવનું જાન કરવામાં મુખ્ય સ્થાન ધરાવતા નથી પરંતુ દિશા
દશનમાં તેઓ કેવળ ઉપરોગ વિનાના નથી તેઓની ઉપરોગિતા
એ કે દિશા વડે મદદથી થતી વિસ્તાર વસ્તુઓના દિશા જોવાનો
ક્રમ તેઓ વડે જ મુખ્યત્વે કરીને મદદથી થાય છે ધારો કે આપણે
એક જિંદુ ઉપર જોતા હોઈએ અને દિશા જાણી બીજી ઉપર જ
જણાવું જોઈ જિંદુ આપણું ધ્યાન ખેંચે અને તેથી આપણે આખરે
પહેલાં જિંદુથી બીજા જિંદુ ઉપર ફેરવીએ હવે આમ નજર ફેરવ
વામાં આપણે આખરે એક મહાપત્તિ બોલી દોરીએ કે જોઈના મ
જિંદુઓ છેડાઓ છે આ બીજી જિંદુઓ વચ્ચેનું અંતર
માપે છે અર્થાત્ તે બીજીની લંબાઈ જોઈ જિંદુઓ વચ્ચે
અંતર છે હવે દિશા જોવા તો છેડા ઉપર બીજા જિંદુથી થોડે
દૂર આવેતું ત્રીજું જિંદુ આપણું ધ્યાન ખેંચે તો આખરી ગતિ
પહેલાં કરતા વધારે થાય છે આ પરી મ પત્તિક લોગી નજાય છે
કે જોઈ પરી આ ત્રીજું જિંદુ જોઈ છેડાએ ઉપર આવે છે
અને બીજું જિંદુ વચ્ચે આવે છે આથી રીતે નિગૂંનર આપણે
વસ્તુઓ વચ્ચે મ પત્તિક લોગીએ દેવા કરીએ છીએ દષ્ટિ ઉપર
પડતી દરેક વસ્તુ પોતાની અને દિશા જોવાની ગિનારી ઉપર જણાવી
વસ્તુઓ વચ્ચે આથી મ પત્તિક લોગીએનું મૂલ્યન કરે છે અને આ
બીજીએ વડે વસ્તુઓના સ્થાનોના પરસ્પર સબધ નક્કી કરી

ગકાય છે. આવી રીતે સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો દિશમાં આવેલી વસ્તુઓના ચોક્કસ સ્થાનોનું જ્ઞાન કરાવે છે.

વસ્તુઓને આધારથી ચામડી તથા અંધાઓમાંથી આવતાં પ્રત્યક્ષો પણ આવી રીતનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. વસ્તુઓ ઉપર હાથ ફેરવીએ છીએ ત્યારે પણ હાથ વડે લોટીઓ દોરીએ છીએ અને આ લોટીઓના બને છેડાઓ સ્પર્શેન્દ્રિય વડે મદલ્ય કરીએ છીએ. આ લોટીઓ આપણી ચામડીના ભાગ કે દૃઢ સપાટીઓના ભાગ વસ્તુઓને આધારથી દોરી શકાય પરંતુ જન રીતે લોટીઓની વચ્ચે આવેલા ભાગોના વિસ્તારોનો પરસ્પર સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે મદલ્ય થઈ શકે છે. ગન્ધ તથા અવાજનાં પ્રત્યક્ષોમા પણ તેજ પ્રમાણે બને છે. આપણું માનું અમુક દિશામા હોય તો અમુક ગન્ધ તથા અવાજ બહુ સ્પષ્ટ રાતે મદલ્ય થઈ શકે છે. તે દિશામાથી માનું ફેરવું હોય તો પ્રત્યક્ષ બાબુ થઈ જાય છે તથા બીજી કોઈ ગન્ધ તથા બીજો કંઈ અવાજ સ્પષ્ટ થાય છે. આવી રીતે સંદેશી અને બીજી ગન્ધ અથવા અવાજવાળી વસ્તુઓનું અન્તર માનું ફેરવવાની ગતિ વડે માની ગકાય છે. આ પ્રમાણે સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો વડે જોયેલી, સ્પર્શલી, સુરેલી અથવા સાલજેલી દરેક વસ્તુનું દિશ્ સ્ત્રોતમા આવેલી દાઢ્યનિક કે ખરી લોટીઓમા લેખની સાથે જોડી શકાય તેવી વસ્તુઓના સંબંધમા શુ સ્થાન છે અર્થાત કઈ દિશામા અને કપે દેકાણે તે આવેલી છે તેનું ચોક્કસ જ્ઞાન મળી શકે છે.

૫. દિશના જ્ઞાન વિષેનો છેલ્લો વ્યાપાર વસ્તુઓના વિસ્તારનું માપ જાણવાનો છે. હવે કોઈ પણ વસ્તુનું માપ તે વસ્તુ એકલીના જ વિસ્તાર ઉપરથી જાણી શકાય નથી પરંતુ બીજી વસ્તુઓના વિસ્તારોના સંબંધ પરત્વે જ જાણાય છે. જેમકે કોઈ વસ્તુ મોટી છે એમ આપણે કહીએ ત્યારે બીજી નાની નાની વસ્તુઓના પ્રમાણમાં તે મોટી જણાય છે અને તેજ વસ્તુઓના પ્રમાણમા નાની જણાય છે; પરંતુ લેનાથી બીજી ન્હાની વસ્તુઓના પ્રમાણમાં એ

હોય છે તેમજ એક જ વસ્તુ જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો વડે જુદા જુદા વિસ્તાર વાળા જણાય છે. આપણા મહેતી અન્દરના ભાગમાં અરીમામાં આખેથી જોઈએ તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ અગડીને જોઈએ તો તે ભાગ વધારે મોટો જણાય છે આપણા ઓડો જનમ ઉપર એટલાજ વિસ્તારવાળા જમાના કરતાં વધારું મોટા જણાય છે.

એક ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રમાં જણાતા વિસ્તારને બીજા ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રમાં જણાતા વિસ્તાર સાથે સરખાવવાનું મુખ્ય સાધન એ છે કે આગ્રા એક ક્ષેત્રને બીજા ક્ષેત્ર ઉપર અસાડવું તથા એકજ વસ્તુને જુદા જુદા ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રો ઉપર આકાંક્ષી ઉદાહરણ તરીકે બને હાથેલીઓને એક બીજાની સાથે અસાડી દેવા તો બનેતા વિસ્તારો એક સાથે જણાય છે.

હવે એક બીજા ઉપર લગાડેલા ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રના વિસ્તારોના પ્રત્યક્ષો જુદા જુદા જણાતા હોય ત્યારે ત્હેમના એક પ્રત્યક્ષને આપણે ખરે કહીએ છીએ અને બીજાને ખોટું અથવા દેખાતું જ માનીએ છીએ. જેમકે મ્હેમા દાત પઠી ચમાને લીવે ખાડો પડ્યો હોય તે ખાડા ઉપર ટચથી આગળીનું ટેરવું લગાડીએ તો તે ટેરવા કરતા ન્હાનો જણાય છે. કારણ કે ટેરવું ત્હેમા પેશી ચકત્ર નથી પરંતુ તે ખાડામાં વેદના ચત્રી દોય ત્યારે તે વેદનાના પ્રત્યક્ષમાં તે ખાડો ટેરવા કરતા પછી મોટો હોય તેમ લાગે છે. અહીં મ્હેમા પ્રત્યક્ષમાં જણાતા વિસ્તારને આપણે ખરો ગણીએ છીએ અને બીજાને ખોટો ગણીએ છીએ તેમજ હાથને ચરીરના બીજા બધા અવયવો કરતા વસ્તુઓને સ્પર્શ કરવાના અવયવ તરીકે વધાર વાપરીએ છીએ અર્થાત્ વસ્તુઓના માપ લેવાના સાધન તરીકે વાપરીએ છીએ અને તેથી જ્યારે હાથને ચરીરના બીજા ભાગો ઉપર અસાડીએ છીએ ત્યારે તે ભાગોમાં જણાતા વિસ્તારથી હાથનો વિસ્તાર નહીં થતો નથી પરંતુ હાથના વિસ્તારથી ત્હેમનો વિસ્તાર નહીં થાય છે.

પરન્તુ આવી રીતે એક ઇન્દ્રિય ક્ષેત્ર ઉપર બીજા ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રને લગાડીને ત્તેમના વિસ્તારોનાં પ્રત્યક્ષો મેળવવાં એ દરેક વખત બની શકતું નથી. સાધારણ રીતે જે ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રોના વિસ્તારોનું પ્રમાણ નહીં દર્શા માટે સાફ સાધન એ છે કે કાંઈ અમુક વિસ્તારવાળી વસ્તુને પહેલાં એક ક્ષેત્ર ઉપર લગાડીને ત્તેનો વિસ્તાર જોવો અને પછી તે જને વિસ્તારોને સરખાવવા. આ વસ્તુ પોતે એવી જોઈએ કે ત્તેનો વિસ્તાર પહેલેથી નહીં કરેલો હોય અને હાથેશાં એક જ રહે એવો હોય, જેમકે ફૂટ, વાર, ગજ વિગેરે. આમ કયાંથી આપણે જાણીએ છીએ કે માપ લેવાની વસ્તુ તો અમુક એક જ વિસ્તારવાળી છે અને તેથી માપવામા આવેલી વસ્તુઓ એકજ ધોરણ પ્રમાણે મપાયેલી છે.

હવે કદાચ માપ લેવાની વસ્તુ જો કે અમુક વિસ્તારવાળી હોય છતાં આપણને જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો વડે જુદા જુદા વિસ્તારવાળી જણાય પરન્તુ જો તે વસ્તુ અમુક વિસ્તારવાળી છે, એમ આપણે પહેલેથી જાણતા હોઈએ તો ત્તેના વિસ્તારમાં દેખાતા ફેરફારો ખરા એટલે તે વસ્તુમા નથી પરન્તુ આપણી જોવાની રીત જુની જુદી હોવાને લીધે તે જણાય છે એવી ધારણા મનમા રાખી આવા દેખાતા વિસ્તારો ઉપર ધ્યાન આપતા નથી. આ ધારણા આપણે દરેક ઇન્દ્રિય વ્યાપારમાં કરીએ છીએ અને તેથી દર્શનના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ ઉપર નહિ પરન્તુ ત્તેનાથી યતા સત્ત્વ ઉપર ધ્યાન આપી પ્રત્યક્ષની અવગણના કરીએ છીએ. આ વિશે આશુષ પ્રત્યક્ષનું એક ઉદાહરણ અગ્રે જોઈયું. જ્યારે કાંઈ જે સંસ્કારો આંખની કાંઈના જુદા જુદા ભાગો ઉપર પડે છે ત્યારે ત્તેમના વિસ્તારો પરસ્પર અમુક પ્રમાણમાં છે કે નહીં તે જાણી શકાતું નથી પરન્તુ જો આપણે પહેલેથી જાણતા હોઈએ કે તે જે સંસ્કારો એક જ વસ્તુમાથી આવે છે તો વાસ્તવિક રીતે ત્તેમના વિસ્તારો એક જ છે એમ જાણીએ છીએ.

તેને જ્યારે આપણી આંખ સિધ્ધ દોષ અને તે વસ્તુ ગતિમાં હોય અને તેને લીધે આપણી આંખના સંબંધમાં તેની સિધ્ધિ બદલાવા કરતી હોય તો કોઈ ઉપર પડતી તેની આકૃતિનું પ્રત્યક્ષ દરેક દષ્ટિએ એટલું બદલાતું રહે છે કે તે પ્રત્યક્ષમાં જણાતા વિસ્તાર ઉપર આપણે ખાસ લક્ષ નહીં આપના તેનાથી સુચન થતી તે વસ્તુની ખરી આકૃતિને જ મનમાં રાખીએ છીએ. આવી રીતે દરેક દર્શન વ્યાપારમાં આપણે પ્રત્યક્ષની એટલી બધી અવગણના કરીએ છીએ કે લુહા લુહા અન્તરે જણાતી વસ્તુઓના વિસ્તારો જાણવા હોય તો તેમને એક ઉપર એક સુધાથી જ ખરી રીતે જાણી શકાય છે. દૂર કોઈ ધર અથવા વૃક્ષ દેખાતું હોય તેનો કેટલાક ભાગ આપણી વેંતમાં સમાઈ શકશે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી તેમજ અન્તરો વિસ્તાર કેટલો છે એમ જાણી જાણી પુરોવાને પુછવામાં આવ્યું હોય તો તેણે કહેશે કે શેટલા જેવકે ને કોઈ કહેશે કે પેલા જેટલો. ચિત્રકારના કામમાં જે સુખ્ય દિનિતા છે તે એ છે કે વસ્તુને વાસ્તવિક રીતે જે વિસ્તાર છે તે નહીં પરંતુ અમુક જગ્યાએથી આપણી આંખને જે માત્ર દેખાતો હોય તે વિસ્તાર ચિત્રવાનો છે. આમ કરવા માટે ચિત્રકારને રસકીનના સખ્દોમાં કહીએ તો તેની 'આંખની નિરોપના' સાથની રાખવી જોઈએ અર્થાત્ આંખને દેખાતા વિસ્તાર ઉપર જ તેનાથી સુચન થતી આકૃતિ મનમાં આપણા શિવાય ખ્યાન આપવું જોઈએ.

સાધારણ રીતે તો આપણામાં આ આંખની નિરોપના થોડી ઘણી નષ્ટ થયેલી હોય છે. કોઈ પણ વસ્તુના જે સર્વે જાણી જાણી વિસ્તારો દેખી શકાય તેમાના એકને જ વસ્તુનો ખરો વિસ્તાર માનીએ છીએ અને બાકીનાઓને માત્ર દેખાતા તરીકે ગણીએ છીએ. વસ્તુની વચમાં તથા સદાએ જે જગ્યાએથી તેના છેડાઓ સરખે અન્તરે જણાતા હોય તે જગ્યાએથી જણાતા વિસ્તારને તેનો ખરો વિસ્તાર ગણીએ છીએ. આ જગ્યાએથી જરા દૂર જાયો તો તે

ખરા તરીકે નહીં કરેલા વિસ્તાર કરતાં તે ન્દાની જણાય છે અને પાને આવીએ તો હોય તે કરતાં મોટી જણાય છે અને ન્દાના તથા મોટા જણાતા વિસ્તારો તેના ખરા વિસ્તારનું સૂચન કરે છે. મેજ ઉપર રક્ષા પીવાને બધા સાથે બેઠા હોઈએ અને રક્ષાગેના પાતા ઉપર નજર કરીએ તો તે ખાલો આપણા કરતાં ન્દાનો જણાય છે એ વાન આપણા લક્ષમાં જડુ હોતી નથી દારણ કે આપણે મહેલાંથી જણના હોઈએ છીએ કે બધા પાતા એક જ વિસ્તાર વાળા છે. અર્થાત્ તેનું પ્રત્યક્ષ તેનાથી ચતા સૂચનના પ્રકાશમાં આંખું થઈ જાય છે.

એમ વિસ્તારના દર્શનનાં ઉપર પ્રમાણે જણાય છે તેથી જ રીતે આકારના દર્શનમાં પણ જણાય છે. વસ્તુઓના દેખાતા આકારો હોય તેના કરતાં જુદા જ જણાય છે. સમયોરસ મેજ દૂરથી ન્દાની મોટી ખાલુએ તથા ખુણાઓવાળો જણાય છે. વર્તુલો દૂરથી અંડાકૃતિવાળા જણાય છે એમ અનેક ખોટા આકારોના પ્રત્યક્ષો વસ્તુઓને જુદી જુદી જગ્યાએથી જોતાં જણાય છે. આ સર્વે આકારોમાંથી અમુક એક આકારને આપણે ખરો આકાર કહીએ છીએ અને તે આકાર વસ્તુની રક્ષાને વચમા તથા સીધી લીટીમાં ઉભા રહ્યાથી જે દેખાય તે છે.

આવી રીતે ઘણાં પ્રત્યક્ષો ખીજાં પ્રત્યક્ષો કે જે વસ્તુઓના ખરા વિસ્તાર ખતાવનારા હોય છે તેમનાં ચિદ્રો તરીકે હોય છે. જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુને દૂરથી જોઈએ છીએ ત્યારે તેના દેખાતા વિસ્તારની અવગણના કરીને ખરા વિસ્તારને જ મનમાં લાવીએ છીએ. દરે તેનો ખરો વિસ્તાર અને દેખાતા વિસ્તારો આપણા અનુભવમા નિરંતર જલ્લાયા કરે છે. કોઈ વખત વર્તુલ અંડાકાર જેવું જણાય છે તો કોઈ વખત અંડાકૃતિ વાળા વર્તુલ જણાય છે, કોઈ વખત ચોરસ નાની મોટી ખાલુવાળો જણાય છે અને નાની મોટી ખાલુવાળો વસ્તુ ચોરસ જણાય છે. આવી રીતે એક જ વસ્તુના

આમુષ્ય પ્રત્યક્ષો જુદી જુદી વખતે જુદા જુદા જણાય છે.

આ પ્રમાણે વસ્તુના દેખાતા કિન્તારો તથા આકારો નેપાથા દેના ખરા વિસ્તાર તથા આકારનો વિચાર મનમા લાવવો એ બાળપણથી ધીમે ધીમે અભ્યાસ વડે રીખાય છે. આ શીખ્યા પછી આપણા માનસિક જીવનના મુખ્ય નિયમને અનુસરીને દેખાવોની જેમ બને તેમ અવગણના કરી ખરા પ્રલક્ષના વિચાર વડે વસ્તુનું દર્શન કરીએ ત્રીએ જેવી રીતે વસ્તુઓની માનસિક આકૃતિઓ લેમના નામોનું સૂચન કરે છે અને તે જુદી જુદી જાતની બદલાતી આકૃતિઓમાથી લેમનાથી સૂચવાતા નામો ઉપરથી આપણે મન વિશ્રાન્તિ ને છે, તેમ દરેક વસ્તુના ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો ઉપરથી લેની ખરી આકૃતિ, વિસ્તાર વિગેરે ઉપર મન લાય છે.

આવી રીતે એક આનય પ્રત્યક્ષ નીજ આમુષ્ય પ્રત્યક્ષના ચિદ્ર તરીકે જણાય છે એમનું જ નહીં પરન્તુ એક ઇન્દ્રિયનું પ્રત્યક્ષ બીજા ઇન્દ્રિયના પ્રલક્ષ સૂચક તરીકે પણ અનુભવાય છે, જેમકે અતરની દીશી જોઈને લેની સુગન્ધનું જ્ઞાન થાય છે, કેરી સુધવાથી લેના સ્વાદની કલ્પના થાય છે વિગેરે આવા પ્રકારના સર્વ સૂચન વ્યાપારોનો મુખ્ય નિયમ એ છે કે કોઈ વસ્તુમાથી મળતા સર્વે પ્રત્યક્ષો માથી અમુક એકને તે વસ્તુ જેવી હોય લેની દર્શવનારા એટલે ખરા પ્રલક્ષ તરીકે માનીએ છીએ અને નાકીનાઓને માન દેખાવો તરીકે જ ગણીએ છીએ.

ઉપર જણાવેલા ખાસ વ્યાખારો વડે દરેક પ્રલક્ષમા વિસ્તૃતત્વ અર્થાત્ વિપુલતાના જે ગુણનું પહેલેથી જ્ઞાન થાય તે ઉપરથી જે જે દિશ્ ક્ષેત્રોમા વસ્તુઓ વિસ્તરેલી હોય તે દિશ્ ક્ષેત્રોનું એટલે દિશ્નું જ્ઞાન વિકાસ પામે છે હવે આપણે ઉપર જોઈ મળ્યા તેમ દિશ્ના ત્રણ પરિમાણો હોય છે, લંબાઈ, પહોળાઈ અને ડંડાઈ આમાના પહેલા બે પરિમાણો વિગેરે ઉપર જોઈ મળ્યા તે સિવાય ખાસ વધારે જાણવા જેવું નથી પરન્તુ ત્રીજું પરિમાણ ડંડાઈ એમલે વસ્તુઓનું

દરેક અથવા અન્તર તેના વિશે વધારે જણવાની જરૂર છે. આ સંબંધમાં એક મન એવો છે કે વસ્તુઓનું અન્તર મૂળ તો સ્પર્શેન્દ્રિયનાં તથા સ્નાયુઓનાં પ્રત્યક્ષો વડે જ જાણી શકાય છે પરંતુ આપણે દમણાં જોઈ ગયા તેમ એક ઇન્દ્રિયનાં પ્રત્યક્ષો બીજા ઇન્દ્રિયનાં પ્રત્યક્ષોનું સૂચન કરતાં હોવાથી યોગ્ય રીતે ગમે તે ઇન્દ્રિયનાં પ્રત્યક્ષો વડે અન્તર જાણી શકાય છે. આ મન બર્કલી નામના અંગ્રેજ માનસશાસ્ત્રીએ પ્રચલિત કરેલો છે. પ્રથમ તો તેણે એમ સ્વીકારેલું છે કે તે ચિહ્નો કુદરતી ચિહ્નો નહિ પરંતુ આપણા અનુભવમાં સાદચર્યાના નિયમ વડે જોડાયેલાં છે અર્થાત્ કોઈ વસ્તુના સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ અને તેના દેખાવનું આશ્રય પ્રત્યક્ષ તે એ વચ્ચે કંઈક કુદરતી રીતે સમાનતાથી અને જ્યારે તેને અકસ્માતી તેના દેખાવની કલ્પના થાય છે અથવા જોવાથી તેના સ્પર્શની કલ્પના થાય છે તેનું કારણ એટલું જ છે કે તેને પ્રત્યક્ષો વચ્ચે તે વસ્તુ વિશેના આપણા અનુભવમાં સાદચર્યા જોડાયેલું છે. જ્યારે આપણે આખો ઉઘાડીએ છીએ ત્યારે વસ્તુઓ આપણાથી કેટલીક દૂર છે તે તરત જાણીએ છીએ પરંતુ બર્કલી કહે છે કે આ દૂર હોવાનું જાન તે કંઈ આશ્રય પ્રત્યક્ષ નથી કારણ કે વસ્તુ પાસે હોય અથવા દૂર હોય છતાં આખની કીકી ઉપર તેની જે આકૃતિ પાડે છે તેના બિન્દુઓ તો એક જ સરખી વિપ્રુતતાવાળા હોય છે. આમ હોવાને લીધે તેના મત પ્રમાણે આંખથી વસ્તુઓનું અન્તર તે આશ્રય પ્રત્યક્ષ નહીં પરંતુ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય છે. પરંતુ જો કે પ્રત્યક્ષ રીતે તે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય છે છતાં ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ પરોક્ષ રીતે ગમે તે ઇન્દ્રિય વડે અન્તરનું સૂચન થઈ શકે છે. બીજા ધણા માનસશાસ્ત્રીઓએ બર્કલીના મતનું અવગ્રંથન કરેલું છે તથા જણાવેલું છે કે જે પ્રાણીઓ ચોતાની આખ અથવા કોઈપણ અવધવ દલાવવાને શક્તિમાન ન હોય અર્થાત્ જેઓને સ્પર્શના તથા સ્નાયુઓનાં પ્રત્યક્ષો મળી શકે તેમ ન હોય તથા બીજા બધી ઇન્દ્રિયો બરાબર

હોય તેજોને અન્તરનું જ્ઞાન કદી પણ થઈ શકતું નથી.

આ મત જો કે કટક્તેક અંગે ખરો છે પરંતુ એક મુખ્ય ખાખતમા જૂલજરેજો છે. તે એ છે કે આ મન પ્રમાણે સ્પર્શ અને સ્નાયુના પ્રત્યક્ષો વડે જ વિસ્તાર અથવા દ્વિત્વ જ્ઞાન થઈ શકે છે. પરંતુ આ પ્રકરણના આરંભમા આપણે જોઈ ગયા તેમ પ્રત્યેક પ્રત્યક્ષમા વસ્તુના વિસ્તૃતત્વનો ગુણ પ્રત્યક્ષ રીતે જણાય છે. આમ હોવાને કીધે અન્તરના જ્ઞાનનું મૂળ આત્મનું સંસ્કારોમાં જ પ્રત્યક્ષ રીતે મળે છે તેમ જ વિસ્તૃત વસ્તુઓના લંબાઈ, પહોળાઈ તથા ઉંડાઈ એમ ત્રણે પરિમાણનું પરસ્પર પ્રમાણથી સ્પર્શોન્દ્રિયનાં પ્રત્યક્ષો વિના જાણી શકાય છે. કારણ કે એક જ વસ્તુ પેલાં ત્રણેને ઉભી નોંધાવી તેની પહોળાઈ અમુક જણાતી હોય તેને આડી નોંધએ તો તેની પૂર્વની લંબાઈ પહોળાઈ તરીકે જણાય છે અને જો આ પહોળાઈ પેલાની પહોળાઈ કરતા મોટી હોય તો તેની ઉભી ગિચતિની લંબાઈ પહોળાઈ કરતા મોટી છે એમ જાણી શકાય છે. તેવી જ રીતે કોઈ વસ્તુની લંબાઈ કે પહોળાઈ જાણવાથી તેની ઉંડાઈ એટલે તેના છેડાથી આખની દૂર ખીજા છેડા સુધીના અન્તર તે જાણી શકાય છે. કારણ કે એક લાકડીને આપણી રક્ષાને તેની લંબાઈ જણાય તેમ ધરી રાખીએ અને પછી તેના આંખની પાસેના છેડાની આસપાસ તેને ગોળ ફેરવીએ. આમ ફેરવવામા તેની લંબાઈ આપણને ધીમે ધીમે ઓછી જણાતી જશે અર્થાત્ તેના પાસેના છેડા તથા દૂરના છેડાની સપાટીઓનું અન્તર ઓછું થતું જશે અને પછી તે જન્નેની સપાટી જ્યારે એક થશે ત્યારે આપણી પાસેના છેડા દૂરના છેડાને લાકી દેશે, તે પછી પાછો તે દૂરના છેડા પાસેના છેડાની નીચેની સપાટીમાં જળાશે અને અન્તે લાકડીની પુરેપુરી લંબાઈ ફરી પાછી જણાશે હવે તે લાકડીની ઉંડાઈ તેના પાસેના છેડા કળા વધારે દૂરના છેડા વડે જણાય છે પરંતુ પ્રથમ એ છે કે તેની ઉંડાઈ કેટલી છે અને તે કેવી રીતે માપી

સાકારો? ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે જે વખતે દૂરનો છેડો પારોના છેડા વડે દંઠાઈ જવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે તે બે છેડાઓ વચ્ચેનું અંતર લાકડીની આખી લંબાઈ જેટલું હોવું જોઈએ અને તે લંબાઈ આપણે પહેલેથી જાણતા હોઈએ એટલે તે લંબાઈ વડે તેની કડાઈ રહેલાઈથી જાણી શકાય છે. આવી રીતે કાંઈ વસ્તુને જુદી જુદી સ્થિતિમાં રાખીને તેનાં ત્રણ પરિમાણમાંથી જોઈ જાણતા હોઈએ તો બીજાં બે જાણી શકાય છે, કારણ કે તેઓ એક બીજાનું મૂલ્યન કરે છે. અંતરનું જ્ઞાન મૂલ્યન તથા અનુભવ વડે વિકાસ પામે છે એમ કહેવામાં બર્કલીનો મત ખરો છે પરંતુ આશુપ અનુભવમાં તેનું જ્ઞાન અત્યક્ષ રીતે થતું નથી એમ કહેવામાં તેની ભ્રમ હતી. કારણ કે આપણે ઉપર જોયું તેમ જો કે વિપુલતાનો ગ્રથ અશુ અને સ્પર્શનાં પ્રત્યક્ષોમાં વધારે જણાય છે પરંતુ થોડે કે ઘણે અંશે તો તે સર્વ પ્રકારના પ્રત્યક્ષોમાં જણાય છે. અને એટલું માત્ર રાખવું જોઈએ કે આ ગ્રથનું જ્ઞાન ખાત્યા-વસ્થાનાં પ્રત્યક્ષોમાં ઘણુંજ સ્પષ્ટ હોય છે અને અનુભવ તથા અભ્યાસ વડે જ તે ધીમે ધીમે ત્વરથી અને સ્પષ્ટ રીતે મળી શકે છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષો બીજા ઇન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષો કરતાં જુદાં જ હોય છે અને તેનું પરસ્પર જે મૂલ્યન થાય છે તે આપણા અનુભવમાં હેમનું સાદ્યર્થ બંધાવાને લીધે હોય છે તેમ જ જ્યાં સુધી આપણું સાદ્યર્થ પરિપક્વ રીતે બંધાય તેટલો અનુભવ પ્રાપ્ત થયો ન હોય ત્યાં સુધી દ્વિ-વિષેનું જ્ઞાન વિકાસ પામતું નથી. જન્મથી આંધળા પુરો કે જેઓ સ્પર્શેલીજ વસ્તુઓના પરિમાણો જાણી શકે છે તેઓને સ્પર્શ ક્રિયા વડે જ્યારે દેખતાં કરવામાં આવે ત્યારે પ્રથમ તો થોડે સ્પર્શેલીજ વસ્તુઓ ઉપર હેમની દૃષ્ટિ પડે છે હેમને ત્રણ તેઓ જોળખી શકતા નથી. કારણ કે તે હેમને કેવળ નવો જ અનુભવ જણાય છે અને આ અનુભવને હેમના પહેલાના અનુભવ વચ્ચે કંઈ પણ સાદ્યર્થ

બંધાયેલું હોતું નથી. આવા એક પુરુષને દેખતો કશો પછી લેનાથી થોડે દૂર એક વાંકા મ્હોવાળી ધીસી ધરવામાં આવી ત્યારે લેશે કહ્યું કે તે લેને થોડા જેવી જણાય છે. વસ્તુઓનાં અન્તરો વિશે પણ આવા પુરુષો જૂલો કરે છે અને દૂર પડેલી વસ્તુઓને એડે એડે પકડવા માટે હાથ લાખા કરે છે. આવી જૂલો જેમ જેમ નવા સાધુપ અનુભવોનું સ્પર્શના અનુભવો માથે સાહચર્ય બંધાતું જાય છે તેમ તેમ ઓછી થતી જાય છે.

ઉપરની સર્વે દકીકતનો સાર એ છે કે દિહનું જ્ઞાન પ્હેલેથી જ આપણા મનમાં હોતું નથી પરંતુ વિસ્તૃત વસ્તુઓની ગતિ વગેરેના અનુભવ વડે વિકાસ પામે છે. દરેક પ્રત્યક્ષમાં વિપુલતાનો ગુણ થોડો ઘણો જાણી રીતે જણાય છે અને આ મૂળભાથી ઉપર જણાવેલા ખાસ વ્યાપારો વડે દિહનું લેનાં પરિભાવો સાથેનું જ્ઞાન વિકાસ પામે છે તથા સ્પષ્ટ અને સુરેખ થાય છે. બીજી સર્વે ઇન્દ્રિયો કરતાં અશુદ્ધ સ્પર્શ તથા સ્નાયુની ઇન્દ્રિયોનાં પ્રત્યક્ષોમાં વિસ્તારનો ગુણ વધારે સારી રીતે જણાય છે તથા દરેક પ્રત્યક્ષ લેની સાથે સાહચર્ય ધરાવતાં બીજાં પ્રત્યક્ષોનાં સૂચન ચિહ્ન તરીકે હોવાથી દેખાતા વિસ્તાર ઉપરથી ખરા વિસ્તારનું સૂચન થઈ શકે છે. મૂળ પ્રત્યક્ષ અને આ સૂચન એ બે દિશા દર્શન વ્યાપારના અંગો છે.

પ્રકરણ અઢારમું.

શુદ્ધિ.

અત્યાર સુધી આપણે મનની જે જે શક્તિઓ વિશે વિવેચન કર્યું હતું તે સર્વ મનના ઐન્દ્રિય સ્વરૂપની સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવનારી હતી. હવે આપણે મનની મુખ્ય શક્તિ-શુદ્ધિ-લેના વ્યાપાર વિશે જોવાનું છે. ઇન્દ્રિયો અને શુદ્ધિ એ બે અંગોનું મન બનેલું છે, અને તેમાં ઇન્દ્રિયો તે મનુષ્ય અને બીજાં સર્વે પ્રાણીઓ વચ્ચે

સમાન છે પરંતુ શુદ્ધિ એ આપણા માનસિક સ્વભાવનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે અને આ લક્ષણ વડે જ મનુષ્ય જાતિને બીજા સર્વ જાતિઓમાંથી જુદી પાડીએ છીએ. હવે શુદ્ધિનું ખરૂં એટલે અન્ત-સ્વરૂપ શું છે તે પ્રશ્ન માનસશાસ્ત્રનો નથી પરંતુ તત્ત્વ જ્ઞાનનો છે. ખેલ પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ માનસશાસ્ત્રનો પ્રદેશ મન, શુદ્ધિ વિગેરેના અન્તસ્વરૂપો તપાસવાના નથી પરંતુ હેમના બાહ્ય વ્યાપારોનું વિવેચન કરવાનો છે અને આ વાન જ્ઞાનમાં રાખીને શુદ્ધિનો મુખ્ય વ્યાપાર શો છે તે તપાસીશું.

પ્રથમ એટલું કહેવું જોઈએ કે શુદ્ધિ, વિચારશક્તિ, તર્કશક્તિ વિગેરે શબ્દોનો સાધારણ અર્થ એક જ થાય છે. વિચાર કરવાનો વ્યાપાર તે શુદ્ધિનો જ વ્યાપાર છે. હવે ઘણાખરે વિચાર મનમાં વિચારની વસ્તુઓના પ્રત્યક્ષ અથવા કાલ્પનિક આકૃતિઓ વડે થાય છે. આપણે જ્યારે વિચારમાં બેઠા હોઈએ છીએ ત્યારે એક પછી એક વિચાર આવી કાલ્પનિક આકૃતિઓ મનમાં આગ્યા જ કરે છે અને આ સર્વે વિચારો એક બીજાની સાથે સાદ્યર્થની ગાંઠ વડે બંધાયેલા હોય છે. સાધારણ રીતે આવી સ્થિતિમાં જે વિચારો પોતાની મેળે એક પછી એક મનમાં ઉત્પન્ન થાય તે મર્વે કલ્પના કરી શકાય તેવી વસ્તુઓના હોય છે, અર્થાત્ તેઓ જાતિ વાચક નહિ પરંતુ વ્યક્તિ વાચક હોય છે. કારણ કે જાતિ વાચક વિચારોની કલ્પના થઈ શકતી નથી. આવી વિચારમણના ઉદાહરણો આપણે સાદ્યર્થના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. જે વિચારોનું સાદ્યર્થ મનમાં કશું વાર જળવાનું હોય છે તે વિચારોની માળા સ્ફૂરી આવે છે. જેમકે અસ્ત યતા સૂર્યને જોતા કા તો ગદ્દે અમુક દિવસે કોઈ વહાણમાંથી સૂર્યોસ્ત જોયો હોય તોનું સ્મરન થાય ને તે ઉપરથી તે વહાણ ઉપરની મુસાફરી તથા સાથેના મિત્રો વિને વિચાર આવે; તે ઉપરથી તે મુસાફરીના હેતુને વિચાર આવે વિગેરે. અથવા તો સૂર્યને અસ્ત થતો જોતા સૂર્ય વિષેની લોકકથાઓ વિને વિચાર

આવે, તે ઉપરથી પુરાણો વિશે વિચાર આવે, તે ઉપરથી પુરાણો સાચાં કે નહીં તે વિશે વિચાર આવે વિગેરે જે મનની આવી વિચારમાળાઓમા જે રોજ અનુભવાની તથા સાધારણ વસ્તુઓ વચ્ચેનું સાદૃશ્ય જળવાન હોય તો તે મન મુદ્દા બુદ્ધિવાળું ગણાય છે અને નવા નવા તથા કવચિત્ જ મનમા આવે તેવા વિચારોની માળા ઉત્પન્ન થાય તો તે મન બુદ્ધિશાળી ગણાય છે. પરંતુ જાણેના વિચારો સાદૃશ્યના નિયમને અનુસરીને જ સૂચી નીકળે છે. આવી સૂચનાઓમા જાનિ વાચક વિચારો બાબે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને જે થાય છે તેા તરત આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે અને ત્યાં જ મન અટકી જાય છે.

આવી વિચારમાળાઓ નિયમપૂર્વક થાય છે ખરી પરંતુ વાસ્તવિક રીતે બુદ્ધિપૂર્વક કહેવાય નહીં તકે વ્યાપાર જે બુદ્ધિનો ખરો વ્યાપાર છે તેમા જે કે અન્તિમ વિચાર વ્યક્તિ વાચક હોય પરંતુ ઉપર જણાવેલી સાદૃશ્યના નિયમની વિચાર માળાની માફક તે અન્તિમ વિચાર ખીજા વ્યક્તિ વાચક વિચારથી સીધી રીતે સૂચવાતો નથી પણ કોઈ ભાવવાચક અર્થાત્ ગુણવાચક વિચાર (abstract or general idea) ની આશય સૂચવાય છે આવી રીતે એક વિચારનું ખીજા વિચારમાથી તે જાને વિચારોની સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ ત્રીજા ભાવવાચક વિચારની આશય સૂચન થવું તેજ બુદ્ધિનો ખરો વ્યાપાર છે. કારણ કે તે વ્યાપારમા તે જાને વિચારોના પોતપોતાના અનેક સદ્યારી વિચારોમાથી આપણું પ્રયોગન સરે તેવો જાનેની સાથે સાદૃશ્ય ધરાવતો ગુણવાચક વિચાર બુદ્ધિ વડે શોધી કાઢીએ છીએ આ વ્યાપારને યુરોપના તર્કશાસ્ત્રમા 'સીલોજીઝમ' કહેવાય છે અને આપણા તર્કશાસ્ત્રમા તેને 'ન્યાય' કહેવાય છે જે જે અન્તિમ વિચારનું સૂચન થાય છે, તેને તર્ક અથવા અનુમાન કહેવાય છે. દરે આવી રીતે બુદ્ધિપૂર્વક અનુમાન કરેલી વસ્તુ પહેલેથી જાણેલી જે વસ્તુમાથી તેનું અનુમાન થાય તેની

સાથે બહુ સંબંધ ધરાવનારી અથવા તેના જેવી ન હોય તથા આપણા આગળના અનુભવમાં આવેલી પણ ન હોય છતાં તે જે વસ્તુઓની સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ ગુણવાચક વિચારની મારફત લેમનો સંબંધ આપણા મનમાં બંધાય છે. કેવળ સાદચર્યના નિયમ વડે ઉત્પન્ન થતા વ્યક્તિવાચક વિચાર અને આવા શુદ્ધિપૂર્વક વિચારો વચ્ચે મુખ્ય ભેદ એ છે કે જ્યારે જેના વ્યાપારમાં પૂર્વે અનુભવેલી વસ્તુઓનું જ સ્મરણ થાય છે, ત્યારે બીજા વ્યાપારમાં વસ્તુઓનું જ્ઞાન મળે છે. જેના પ્રકારના વિચારવાળો પુરૂષ અમુક વ્યક્તિ વાચક વસ્તુઓનું પોતાના અનુભવમાં બીજા કોઈ વસ્તુઓ સાથે સાદચર્ય બંધાયું ન હોય તો લેમના ઉપરથી કંઈ તર્ક કે અનુમાન કરી શકતો નથી પરંતુ કોઈ ન્યાયપૂર્વક વિચાર કરનાર પુરૂષ તે વસ્તુઓના ગુણ ધર્મોનું પૃથક્કરણ કરીને ગુણો સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી વસ્તુઓના વિચાર કરી તે બંને વસ્તુઓ વચ્ચેના સંબંધો બાધી શકે છે.

આવી રીતે નવી વસ્તુઓ વિશે તર્ક કરી શકવો એ શુદ્ધિના વ્યાપારનું મુખ્ય લક્ષણ છે અને કોઈ વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી લેના અનેક ગુણ ધર્મોમાથી પોતાનું પ્રવેશન મરે તેવા અમુક ગુણ શોધી કઢાઈવો અને તે પછીથી તે ગુણની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા ગુણો તે વસ્તુ સાથે સંબંધ બાધવો એ લેનો મુખ્ય વ્યાપાર છે. આ વાતને સ્પષ્ટ રીતે સ્તંભજવા માટે એક ઉદાહરણ લઈએ. ધારો કે આપણા વિચારની વસ્તુ દેવદત્ત નામનો માણસ છે. લેના વિશે અનુમાન વડે કાંઈ જાણવું હોય તો પ્રથમ તો લેના ગુણ ધર્મો શા શા છે તે આપણે જાણવું જોઈએ હવે લેના ગુણ ધર્મો અનેક હોઈ શકે છે. જેમકે દેવદત્ત નામ હોવાનો ગુણ, મનુષ્ય હોવાનો ગુણ, અમુક પુરુષનો પુત્ર હોવાનો ગુણ વિગેરે વિગેરે. ધારો કે એમાંથી મનુષ્ય હોવાનો ગુણ લઈએ. હવે મનુષ્યના ગુણ સાથે બીજા અનેક ગુણો સંબંધ ધરાવે છે. જેમકે મરણને પાત્ર

હોવાનો. ગુણ આ ઉપરથી તર્ક કરી શકીએ છીએ કે દેવદત્ત મનુષ્ય હોવાનો. ગુણ ધરાવે છે તેથી આ ગુણ ઉપર આધાર રાખીને પીળો ગુણ મરણને પાત્ર હોવાનો. ગુણ તે પણ દેવદત્તમા હોવો જોઈએ આ તર્કને આપણે નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકીએ.

સર્વે મનુષ્યો મરણને પાત્ર છે.

દેવદત્ત મનુષ્ય છે

(માટે) દેવદત્ત મરણને પાત્ર છે

આ એક તર્કનું ધણુ સાદુ ઉદાહરણ છે. પરંતુ મને તેા સાદા હોય કે ગુચ્છવધુભરેલા હોય પણ સર્વે પ્રકારના તર્કો આ નિયમ પ્રમાણે યામ છે આ તર્ક વ્યાપારને સામાન્ય રાખેલા ગોઠવીએ એટલે ધારે કે વિચારની વસ્તુને એ કહીએ, હોના ગુણ ધર્મોમાથી જે એક ગુણ પસંદ કરીએ તેને એ કહીએ અને તે ગુણ ઉપર આધાર રાખતા પીળા ગુણને એ કહીએ હવે એ ઉપરથી એ નો તર્ક એ ના વચમાં વિચાર કર્યા વિના થઈ શકે નથી આવી રીતે એ નું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે આ તર્ક વ્યાપારમાં એ અને એ એ વસ્તુઓ વચ્ચે સબધ કરાવનાર મધ્યસ્થ પદ છે મૂળ વ્યક્તિ વચ્ચે વસ્તુ એ નું પૃથક્કરણ કરી તેને બદલે તેનો બાનવાચક ગુણ એ ઉપર વિચાર થઈ શકે છે અને જે કદ એ વિરે બદ જણાય છે તે એ વિરે પણ બદ છે એ નિયમને અનુસરીને અનુમાન કરવામાં આવે છે આ પ્રમાણે એ તે એ નું એક અંગ છે, એટલે તર્ક વ્યાપારનું મુખ્ય લક્ષણ એમ કહી શકાય કે તેમાં અમુક વ્યક્તિ વિશે વિચાર કરતા તે વ્યક્તિને બદલે તેના કેટલે અમુક ગુણ અંગ વિશે વિચાર કરવામાં આવે છે હવે આ શુદ્ધ વ્યાપાર કરવા માટે દરેક ચિન્તકમાં નીચેના ગુણો હોવાની જરૂર છે -

૧. ચાતુર્ય એટલે અમુક અનુમાન ઉપર આવવા માટે વસ્તુના ગુણ ધર્મોમાથી પ્રયોજન કરે તેવો અમુક ગુણ સોધી કદાચવાની શક્તિ, અને

૨. જ્ઞાન એટલે કે તે શોધી કઢાડેલા ગુણની સાંધે ખીજા કયા ગુણો એવો નિકટ સંબંધ ધરાવે છે કે જ્યાં પહેલો ગુણ હોય ત્યાં ખીજો ગુણ હોય જ તે બંધુવાની સંકિત. ઉપર જણાવેલા તર્કને નીચે પ્રમાણે ગોઠવીએ.

અ, ક છે; જે કાર્ષ્ મનુષ્ય હોવાનો ગુણ ધરાવે છે તે મરણને પાત્ર છે.

બ, વ છે; દેવદત્ત મનુષ્ય હોવાનો ગુણ ધરાવે છે;

માટે, અ, ક છે. માટે દેવદત્ત મરણને પાત્ર છે.

હવે આ ત્રણ વાક્યોમાં પહેલાં બે વાક્યોમાંથી ત્રીજા વાક્યનું અનુમાન થાય છે. ખીજા વાક્યનો વિચાર કરવા માટે આતુર્યની જરૂર છે અને પહેલા વાક્ય માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. અર્થાત્ મનુષ્ય હોવાના ગુણમાંથી મરણને પાત્ર હોવાનો ગુણ અનુસરે એવું મનુષ્ય વિષે જ્ઞાન હોવાની જરૂર છે અને દેવદત્ત મરણને પાત્ર એમ ખતાવવા માટે તેના અનેક ગુણોમાંથી મનુષ્ય હોવાનો ગુણ કે જોઈના વડે જ તે સિદ્ધ કરી શકાય તેને શોધી કઢાડવા માટે આતુર્યની જરૂર છે. આ બંનેમાંથી આતુર્યનો ગુણ વધારે કીમતી છે. થોડું ઘણું જ્ઞાન તો ઘણા પુરો ધરાવી શકે પરંતુ અમુક અનુમાન ઉપર આવવા માટે જોઈતો ગુણ અનેક ગુણોમાંથી શોધી કઢાડવો એમાં ભુદ્ધિની ખરી કસોટી છે. હવે આ બંને ગુણો વિષે થોડું ઘણું કહેવાની જરૂર છે.

પ્રથમ વસ્તુના અનેક ગુણોમાંથી અમુક ગુણ શોધી કઢાડવાના વ્યાપાર વિષે જોઈએ. ઉપરના ઉદાહરણમાં ખીજા વાક્યમાં અ, વ છે એટલે ધારો કે સોનું એ ધાતુ છે એમ કહીએ ત્યારે કાણવાર સોનાના ખીજા સર્વ ગુણોની અવગણના કરી તેના ધાતુ હોવાના ગુણ ઉપર જ ખાસ ધ્યાન આપીએ છીએ. દરેક વસ્તુ ગમે તો મોટી હોય કે ગમે તો નાનામાં નાની હોય પરંતુ તે અનેક ગુણ ધર્મોનું નિવાસ સ્થાન હોય છે. કામળ ઉપર કીટી દોરીએ તેને

પણ આકૃતિ, લંબાઈ, પેદાગાંઠ વિગેરે ગુણો હોય છે અને જ્યારે મોટી તથા મિથ વસ્તુઓ લઈએ ત્યારે હેમના ગુણ ધર્મો અર્થાત્ જે જે દષ્ટિનિન્દુઓથી હેમનો વિચાર કરી શકીએ તે તે અસંખ્ય હોય છે, સોનું ધાતુ છે એટલું જ નહિ પરંતુ પીપ્પું છે, અળઠાટવાળું છે. સીંકામાં કામ આવે એવું છે, અમુક દેરોની ખાણોમાંથી તે નીકળે છે, હેના અણુઓનું અમુક વજન હોય છે, ગમે તે આકૃતિ હેને આપી શકાય છે, તે બહુ મોઢી દીંમતનું છે વિગેરે વિગેરે. ઠાઈ વસ્તુ વિશે જેમ જેમ આપણે વધારે જાણીએ તેમ તેમ હેના ગુણ ધર્મોનું જ્ઞાન વધતું જાય છે અને વાસ્તવિક રીતે જોતા હરેક વસ્તુનો એટલા ગુણો સાથે સીધી કે આડી રીતે સંબંધ હોય છે કે એક વસ્તુ વિશે પુરેપુરું જ્ઞાન મેળવવા માટે આખા વિશ્વનું જ્ઞાન મેળવવું પડે. આવી રીતે એક જ વસ્તુને અનેક દષ્ટિનિન્દુઓથી જોઈ શકાય, દાખલા તરીકે મનુષ્ય લઈએ. જે અનેક ગુણો મનુષ્ય ધરાવે છે હેમાંથી ધર્મશાસ્ત્રી હેને ઇશ્વરના અંશ તરીકે જોશે; પ્રાણીશાસ્ત્રી વાદરાની જાતિમાંથી ઉત્કાંતિ પામેના પ્રાણી તરીકે જોશે; લશ્કરી અમલદાર કલાકમાં અમુક માકલ ચાલવાની શક્તિ ધરાવનાર તરીકે જોશે; રસોઈમાં અમુક શેર ખોરાક ખાવાની શક્તિ ધરાવનાર તરીકે જોશે, ખુરશી બનાવનાર અમુક આકૃતિ ધરાવનાર તરીકે જોશે, વક્તા અમુક હરેકરી શકાય હેવી લાગણીઓ ધરાવનાર તરીકે જોશે; વિગેરે આમાનો દરેક પુરૂષ પોતાના પ્રયોજનને લગતા દષ્ટિનિન્દુથી હેને જુએ છે અને જ્યાં સુધી આમ પોતાને લગતા ગુણનું જ્ઞાન હરેકરી હેના ઉપર ધ્યાન આપે નહીં ત્યાં સુધી પોતાને જોઈતા તકો ઠરી શકે તો નથી હવે કોઈપણ વ્યક્તિને જે જે જુદા દષ્ટિનિન્દુઓથી જોઈ શકાય તે સર્વે સરખી રીતે જરા હોય છે અર્થાત્ કોઈ વસ્તુનો એવો એક ગુણ નથી કે જે વસ્તુના માટે ખાસ જરૂરનો કહેવાય. જે ગુણ અમુક દષ્ટિનિન્દુથી જોતા કોઈ વસ્તુના ખાસ જરૂરના ગુણ તરીકે

જણાય તે ખીજ દષ્ટિબિન્દુથી જોતાં ઓછી જરૂરનો અથવા જરૂર વિનાનો પણ જણાય છે. આત્મારે હું કાગળ ઉપર લખું છું તેથી તેને લખવા માટેના પદાર્થ હોવાનો ગુણ ધરાવનાર તરીકે ગણું છું. કારણ કે લખવા માટે કાગળને તે ગુણ ખાસ જરૂરનો લાગે છે. પરંતુ ખીજ કોઈ વસ્તુ ખાસ ન હોય ને મ્હારે લઠકો કરવાની જરૂર પડે તો હું તેને સળગી ઉઠે તેવા પદાર્થ હોવાના દષ્ટિબિન્દુથી જોઉં અને તેના ખીજ ગુણોની અવગણના કરું. ખરૂં જોતાં તે અનેક ગુણો ધરાવે છે પરંતુ જે પ્રયોજન મનમાં રાખીને હું તેને જોઉં છું તે પ્રયોજનને લગતા ગુણને હું મનમાં રાખી તથા તેને ક્ષણવાર તેનો મુખ્ય ગુણ ગણી ખીજ ગુણોની અવગણના કરું છું. આવી રીતે અવગણના કરવી તે કાષ્ટ શુદ્ધિનો દોષ નથી. પરંતુ દરેક તર્ક માટે એક જરૂરનો વ્યાપાર છે. કારણ કે મનુષ્યની શુદ્ધિનું લક્ષણ જ એ છે કે તે વિશ્વની કાષ્ટપણુ વસ્તુને તેના સર્વે ગુણો-સંબંધોને એક સામટા મનમાં રાખીને વ્યાપાર કરી શકતા નથી પરંતુ પૃથક્કરણ કરીને પોતાને જરૂરના દષ્ટિબિન્દુ ઉપર જ ધ્યાન આપે છે. આપણા દરેક શુદ્ધિ વ્યાપારમાં અમુક પ્રયોજન રહેલું જણાય છે અને વિચારની વસ્તુને કંઈપણ ઉદ્દેશ વિના જોતા નથી. પરંતુ તે પ્રયોજન દષ્ટિબિન્દુ વડે જ જોઈએ છીએ. પૃથક્કરણ એ આપણી શુદ્ધિનું મુખ્ય શસ્ત્ર છે અને જ્યાં તે ચર્ચ શકતું નથી ત્યાં વસ્તુ વિષે વધારે જ્ઞાન મળી શકતું નથી. આજ પ્રકરણમાં મનુષ્યના મનને શુદ્ધિ ધરાવવાના ગુણના દષ્ટિબિન્દુથી આપણે જોઈએ છીએ; આગળના પ્રકરણમાં ઇન્દ્રિયો ધરાવવાના ગુણના દષ્ટિબિન્દુથી આપણે તેને જોઈએ અને પાછળનાં પ્રકરણોમાં ઈચ્છાશક્તિ ધરાવવાના ગુણના દષ્ટિબિન્દુથી તેને જોઈશું.

કેટલાએક ચિન્તકોને કાષ્ટપણુ ગુણ કાષ્ટ વસ્તુ માટે ખાસ જરૂરનો અને તે વસ્તુનો પોતાનો જ નથી એ મત ઘણો વિચિત્ર અને બુદ્ધિવેશી જણાયો છે. તેઓના મત પ્રમાણે કાષ્ટ વસ્તુ પોતાના

મૂળ અને મુખ્ય ગુણવર્ગે જ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે છે તે ગુણ વિના તે વસ્તુની વિચિત્રતા નષ્ટ થાય છે અને તેને બીજી વસ્તુઓમાંથી જુદી તરીકે જાણી શકાતી નથી, તેઓ કહેશે કે જે કાગળ કપડાંમાં લખેલા છે તેના લખવાની વસ્તુ હોવાના, સળગી જઈ એવો પદાર્થ હોવાના વિગેરે ગુણો તો માત્ર જાણ અથવા આકર્ષિક ગુણો છે અને તેનો કાગળ હોવાનો ગુણ તેનો મૂળ અને મુખ્ય ગુણ છે પરંતુ ખરૂં જોતાં આમ કહેવામાં તેના અનેક ગુણોમાંથી માત્ર એક સાધારણ ગુણ કાગળના નામથી ઓળખાવાનો ગુણ તેના ઉપર ભાર દેવામાં આવે છે અથવા જ્યારે કાગળ હોવાનો ગુણ મુખ્ય ગણવામાં આવે છે ત્યારે તેને માત્ર એક કાગળ બનાવનારના દષ્ટિબિન્દુ કે લોકોના ખપ આવે તેવી એક વસ્તુ હોવાનો ગુણ તે ધરાવે છે તેના વડે જોવામાં આવે છે પરંતુ ખરૂં જોતાં આ ઉપરાંત અને આના જેટલા જ જરૂરી અનેક ગુણો કાગળ ધરાવે છે. આવી બૃહથવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જે ગુણ આપણને બીજા બધા ગુણો કરતાં વધારે જરૂરી ને ઉપયોગી લાગે તેને વસ્તુના તત્ત્વ તરીકે ગણીએ છીએ આ બૃહ આપણા માનસિક બંધારણમાં એટલી દૃઢ થયેલી છે કે દરેક વસ્તુના માત્ર નામને તેનો ખાસ ગુણ ગણી તેને જ શ્રેષ્ઠ પદ આપીએ છીએ અને જે ગુણ આપણા ઉપયોગમાં ઓછા આવતો હોય તેને માત્ર આકર્ષિક ગુણ માનીએ છીએ વાસ્તવિક રીતે અમુક હેતુવડે જોવાથી જ અમુક ગુણ તત્ત્વિક જણાય છે અને જ્યારે અમુક ગુણ ધરાવવા કે ન ધરાવવાના દષ્ટિબિન્દુથી આપણે વસ્તુઓના વિભાજો પાડીએ છીએ ત્યારે આપણે ધારવા અમુક પ્રયોજનને અડગે કરીએ છીએ હુંકામાં કહીએ તો કોઈ પણ વસ્તુના ગુણને આપણે તેનો તાત્ત્વિક ગુણ માનીએ છીએ કે જે આપણા પ્રયોજન માટે એટલો જરૂરી તથા ઉપયોગી હોય કે તેની પુલકનામાં તે વસ્તુના બીજા બધા ગુણોની અવગણના થઈ શકે આ ગુણના દષ્ટિબિન્દુથી જ આપણે વસ્તુને વારંવાર જોઈએ છીએ અને

આપણુ પ્રયોજન અને વસ્તુનું તત્ત્વ એ જાતે એક માનવાની બૂદ્ધિ કરીએ છીએ. કેટલીએક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે તેઓના મુખ્ય જોવાતા ગુણો છુટે જુટે વળતે અને જુગા જુદા માથુસોને જુદા જુદા જણાય છે અને તેથી તે વસ્તુઓના જુદા જુદા નામો પડે છે પરન્તુ ઘણી વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જોનું પ્રયોજન સર્વે મનુષ્યોને એકજ હોય, જેમકે કાગળ, સાહી, માખણ, ગાયો વિગેરે અને તેઓને તે પ્રયોજનના દર્શિનિન્દુથી જોના તેમાજ ખરૂં દર્શિનિન્દુ છે એમ માનીએ છીએ.

હવે આપણે ઉપર જણાવેલા ઉદાહરણ તરફ પાછા ફરીશું. જે કાંઈ મનુષ્ય છે તે મરણને પાત્ર છે, દેવદત્ત મનુષ્ય છે.

માટે દેવદત્ત મરણને પાત્ર છે.

આ ઉદાહરણમા મનુષ્ય હોવાના ગુણને આ તર્કના પ્રયોજન માટે દેવદત્ત વ્યક્તિના ક્ષણવાર અથવા મુખ્ય તાત્વિક ગુણો તરીકે સુંદી કઢાડ્યો છે. હવે આપણે પ્રાણીશાસ્ત્રના એક સિદ્ધાન્ત તરીકે જાણીએ છીએ કે પ્રાણીની સર્વે જાતિઓ મરણને પાત્ર છે અને મનુષ્ય પણ પ્રાણીની એક જાતિ હોવાથી તે જાતિ પણ મરણને પાત્ર છે. આવી રીતે મરણને પાત્ર હોવાનો ગુણ મનુષ્ય હોવાના ગુણમાથી અનુસરતો હોઈ તે ગુણ પણ દેવદત્તમા છે એમ તર્ક કરીએ છીએ. હવે આ તર્કમા જોવાનું એ છે કે મરણને પાત્ર હોવાનો ગુણ દેવદત્ત વિશે સિદ્ધ કરવાનું આપણુ પ્રયોજન પહેલેથી હોય તો તે પ્રયોજનના દર્શિનિન્દુથી દેવદત્તના અનેક ગુણોમાથી ચાતુર્યવડે મનુષ્ય હોવાનો ગુણ સુંદી કઢાડી ક્ષણવાર લેનેજ દેવદત્તને બદલે મનમા રાખવો એ ખાસ જરૂરનું છે પરન્તુ જો મરણને પાત્ર હોવાનો ગુણ દેવદત્ત વિશે મિદ્ધ કરવાનો ન હોય પરન્તુ બીજા કોઈ ગુણ સિદ્ધ કરવાનો હોય તો મનુષ્ય હોવાના ગુણ કરતા કોઈ બીજા જ ગુણ ક્ષણવાર વધારે મહત્વનો જણાશે. જેમકે હિન્દુ હોવાનો

ગુણ દેવદત્ત વિશે સિદ્ધ કરવો હોય અને બ્રાહ્મણ હોવાનો ગુણ હિન્દુ હોવાના ગુણ સાથે નિષ્ઠ સંબંધ ધરાવતો હોય તો તે બ્રાહ્મણ હોવાના ગુણનેજ આપણા પ્રયોજનને અંગે ખાસ ગુણ ગણી નીચે પ્રમાણે તર્ક કરીએ.

જો કોઈ બ્રાહ્મણ હોવાનો ગુણ ધરાવે તે હિન્દુ છે.

દેવદત્ત બ્રાહ્મણ હોવાનો ગુણ ધરાવે છે.

માટે, દેવદત્ત હિન્દુ છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક તર્કવ્યાપાર અમુક વસ્તુ વિશે પહેલેથી ધારેલા અમુક અનુમાન સિદ્ધ કરવા માટે કરવામાં આવે છે અને તેમ કરવા માટે તે વસ્તુનું હેતુમાંથી તે અનુમાનની સિદ્ધિના પ્રયોજન માટે અમુક આવશ્યક લેખતો ગુણ નોંધી કહાડી હેતુ ઉપર કાયવાર ખાસ ધ્યાન આપવું પડે છે.

હવે ધણી વખત આ પ્રમાણે ભુદિપૂર્વક તર્ક વ્યાપાર કર્યા વિના અમુક વસ્તુ ઉપરથી હેતુ ખરા તર્ક કર્યાથી જે પરિણામ આવે તે આકસ્મિક રીતે આવી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે દીવાલ ઉપર ટાંગવાની ઘડીયાળ કુંચી આપ્યા છતાં ન ચાલતી હોય તો હેતુ જુદી જુદી સ્થિતિમાં ગોઠવ્યાથી અન્તે એક સ્થિતિમાં તે ચાલવા માડે છે પરંતુ જો પહેલેથી તેમ ચલાવું કારણ, જેમકે લોલક બાલુ ઉપર અથગાયા કરે છે તે શેષી કહાડવું હોય તો ક્રમ તે કારણ દ્વરે કર્યા પછી બીજી કંઈ મહેનત કરી પડતી નથી. કોઈ પુરૂષને કંઈ દરદ હોય અને અનેક દવાઓ અજમાવ્યા પછી અન્તે એક દવાથી હેતુ કાયદો જણાય એટલે પછી તે દવાને તે દરદના ઉપાય તરીકે માને છે. આ યાન માત્ર અનુભવ ઉપર આધાર રાખે છે. કારણ કે દરદના સ્વરૂપ અને દવાના રસાયણિક ગુણથી તે પુરૂષ અગાત હોય છે. અને તેથી તે ગુણવડે તે દરદ અને હેતુ ઉપાય વચ્ચે ભુદિપૂર્વક સંબંધ બાધી શકતો નથી. જે પુરૂષને આપણે અનુભવીએ કહીએ છીએ તેઓ ઘણું ખૂંડે આવોજ અનુભવ

ધરાવે છે. આવા અનુભવીઓને કોઈ જ્ઞાન મેળવતાં અમુક દિવસ થાય છે તો તર્કપૂર્વક વિચાર કરનારને જ્ઞાન મેળવતાં તેટલા કલાકો થાય છે. આટલા માટે કોઈ બે વસ્તુઓનો સંબંધ સ્થાપિત થાય તો માત્ર હેમના અનુભવથી નહીં પરંતુ જે સમાન ગુણ વડે તે બે વસ્તુઓનો સંબંધ વાસ્તવિક રીતે હોય તે પણ જાણીને સ્થાપિત થાય છે. આમ કયાંય સ્થાપિત થાય તો લાગે એટલું જ નહીં પરંતુ સ્મરણમાં તે સ્થાપિત થાય છે. ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓએ આ અભ્યાસનો સિદ્ધાંત મનમાં રાખી અભ્યાસના વિષયોને તે સ્થાપિત થાય તો જાણી મારવાને બદલે હેમનો અભ્યાસ શુદ્ધિપૂર્વક સ્થાપિત થાય જરૂર છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક તર્કમાં બે વ્યાપારો મુખ્ય રીતે જોવામાં આવે છે.

૧ પ્રથમ કોઈ વસ્તુમાંથી પૃથક્કરણ વડે સુંદી કલાકો અમુક ગુણ તે વસ્તુને બદલે લેવાય છે, અને,

૨ આ ગુણ હેમમાંથી અનુસરતા બીજા ગુણનું તે વસ્તુ કરતાં વધારે સ્થાપિત અને સ્પષ્ટતાથી સૂચન કરી શકે છે. જેમાં વ્યાપારના એક બે ઉદાહરણો જોઈએ. ધારો કે કાપડ ખરીદવા ગયા હોઈએ અને આપણને બતાવેલા કાપડ કપડાં વિશે વિચાર કરીએ કે આ કપડું નહીં લઈ કારણ કે કટકી જાય તેમ લાગે છે. અર્થાત્ કપડાંને જોતા એમ જણાય કે એ તો કંઈક એવું છે કે જેને લીધે એ કટકી જશે હવે આ અનુમાન બે કે ત્રણ હોય પરંતુ શુદ્ધિ પૂર્વક નથી; માત્ર અનુભવિક છે; પરંતુ બે કે ત્રણ હોય તે જોતા રંગમાં અમુક પદાર્થ આવે છે કે જેનો સમાવેશ ગુણ જાણી થઈ જવાનો ■ અને માટે તે કટકી જશે તો તે અનુમાનને શુદ્ધિપૂર્વક કરી શકાય. અહીં તે પદાર્થનો વિચાર, કપડું અને જેનું કટકી જવું એ બંને વસ્તુઓનો સંબંધ સ્થાપિત થાય છે. તેમજ કોઈ અલગ પુરુષ પોતાના પૂર્વના અનુભવ ઉપરથી જાણી શકે.

બરફને અગ્નિ ખાસે મુક્યો હોય તો તે ગરમીથી ઓગળી જશે અને દૂર્ભાગિનિવડે જોવાથી વસ્તુઓ મોગી લાગશે. આ બન્ને બાબતો વિશે આવો પુરુષ જે કંઈ કહી શકે છે તે પૂર્વના અનુભવને વીધે જ હોય છે. અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન દેવના અનુભાવિક જ છે પરંતુ ગરમી તે પદાર્થના અણુઓની એક જાનની ગતિ ॥ ઓગળવાની સ્થિતિ અણુઓની ત્વરિત ગતિને લીધે થાય છે તથા વાકા વગેરેના પદાર્થો લેખનામાંથી પમાર થતા પ્રકાશના કિરણોને અમુક રીતે વાળે છે, અને ઠાંડપણ વસ્તુની દેખાતી આકૃતિ પ્રકાશના કિરણો જેટલી વાગી સ્થિતિમાં આપ્ય ઉપર આવે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને જે પુરુષ જાણ્યો હોય તે ઉપર જણાવેલા અનુમાનો પોતાને પૂર્વે લેખનો અનુભવ મળ્યો ન હોય છતાં ખરી રીતે કરી શકે છે આનું કારણ એટલું જ છે કે આ સિદ્ધાન્તો જે વસ્તુઓ વિશે અનુમાન કરવાનું છે તે અને લેખમાંથી નીકળતા અનુમાન વચ્ચે લેખના મનમાં સંબંધ બાધી શકે છે. દ્વે આ સિદ્ધાન્તો વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરી લેખના ગુણધર્મો વિશે પ્રયોગ કરી શકે છે અને તે વસ્તુઓ વિશે કંઈ અનુમાન કરવું હોય ત્યારે લેખને બદલે આ તથા ખીજા અથવા સિદ્ધાન્તો મનમાં ગમવાથી જ તર્ક બાપાર ચર્ચ શકે છે.

દ્વે ખીજા બાપાર વિશે જોઈએ આમાં એ જોવાનું છે કે આ સુગી કઢાડેલા ગુણ તે વસ્તુ કરતાં ખીજા ગુણનું સૂચન વધારે સહેલાઈથી કેમ કરી શકે છે ? આનું કારણ પ્રથમ તો એ છે કે પૃથક્કરણવડે જુદા પાડેલા તે ગુણ તે વસ્તુ કરતાં વધારે બાવનાચક અર્થાત્ સામાન્ય ॥ અને તેથી તે ગુણો વચ્ચે કાર્ષ્ કારણ વિગેરેના સંબંધ આપણા અનુભવમાં વધારે આવેલો હોય છે. દેવદત્તને મનુષ્ય હોવા તરીકે વિચાર કરો એટલે તરત જ કંઈ મનુષ્ય વિશે ખરું ॥ તે દેવદત્ત વિશે ખરું જણાશે. મનુષ્ય હોવાપણું અને મરણને પાત્ર હોવાપણું એ બે વચ્ચેનો સંબંધ આપણા અનુભવમાં અનેક-

વાર આવી ગયેલો હોવાથી ખેલા ગુણવડે બીજાનું બહુ સ્તેષાપ્રતી
મૂલ્યન થાય છે. બીજું કારણ એ છે કે વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવનારા
ગુણો બહુ ઓછા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે દેવદત્તની સાથે સંબંધ
ધરાવતા ગુણ ધર્મો અનેક હોય છે અને તેના પ્રમાણમાં હેમાંથી
સુંદી કઢાડેલો મનુષ્ય હોવાના ગુણ સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગુણો
ઓછા હોય છે. દરેક વ્યક્તિવાચક વસ્તુ જાતિવાચક વસ્તુ કરતાં
વધારે ગુણ ધરાવે છે અને તેથી તેના વિશે કંઈ પણ અનુમાન
કારતાં ખેલાં તેને માટેના ચોગ્ય ગુણ સુંદી કઢાડવાથી તે ગુણ
અને અનુમાન વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ સ્પર્શાય શકે છે. જેમ જેમ
કાંઈ ગુણ વધારે ભાવવાચક એટલે સામાન્ય હોય છે તેમ તેમ
તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગુણોનું હેમનાથી જલદી મૂલ્યન
થઈ શકે છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક તર્ક વ્યાપાર માટે જે સુખ્ય શક્તિની જરૂર
છે તે એજ છે કે તર્કની વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી હેમાંથી અનુમા-
નને માટે જોઈતા ગુણો સુંદી કઢાડવા. જો ખોટો ગુણ સુંદી
કઢાડીયે તો અનુમાન થઈ શકતું નથી. હવે આ પૃથક્કરણનો
વ્યાપાર કેવી રીતે થાય છે તે હુંકામાં તપાસીશું. જેમ વસ્તુ સાદી
હોય છે તેમ તેનું પૃથક્કરણ સહેલું હોય છે. અને તેથી તે વસ્તુ
વિશે તર્ક સ્તેષાપ્રતી થઈ શકે છે. પરંતુ જેમ તર્કની વસ્તુ વધારે
તત્ત્વોથી મિશ્રિત અને ગુંથવાડા ભરેલી હોય છે, તેમ પૃથક્કરણ
વધારે ઠહિન હોય છે. અને તેથી આવી વસ્તુ વિશે કંઈપણ ખાતર
અનુમાન વડે સિદ્ધ કરવા માટે ધણા શુદ્ધિગમની જરૂર પડે
છે. પ્રથમ તો દરેક વસ્તુ વિશે આપણું જ્ઞાન અચોક્કસ એટલે તેના
વિભાગો તથા ગુણ ધર્મોના જ્ઞાન વિનાનું જ્ઞાન ઉપરચોંદીયું
હોય છે. જેમ જેમ વસ્તુનો અનુભવ વધતો જાય છે અને
લુદી લુદી વસ્તુઓના સંબંધોમાં તે વસ્તુ જણાય છે ત્યારે
તેના વિભાગો અને ગુણ ધર્મોનું પૃથક્કરણ જાતી શકે છે. કાંઈ

ઓરડામાં સુતા બાળકને તે ઓરડા વિશે તથા આસપાસની વસ્તુઓ વિશે ઘણું અચોક્કસ જ્ઞાન હોય છે અને ત્હેમનાં વિભાગોનું જ્ઞાન ત્હેનાંમાં હોતું નથી, તેવીજ રીતે મોની ઉંમરમાં ધણુ જે વસ્તુનો કોઈ પુરૂષને અનુભવ તથા અભ્યાસ હોતો નથી ત્હેને તે વસ્તુનું એવું અચોક્કસ જ્ઞાન હોય છે પરંતુ તે વસ્તુના અભ્યાસીઓને ત્હેનાં ધણાંખરા વિભાગો તથા યુક્ત ધર્મો ધણાં પરિચિત હોય છે અને તેથી ત્હેમનું પૃથક્કરણ ધણી ત્વરાથી તે કરી શકે છે આમ હોવાથી તે વસ્તુ વિશે પોતાનું પ્રયોજન સરે તેવા યુક્તો કોઈ કદાહી ધણાં હંડા અને કઠિન તર્કો તે કરી શકે છે ધ્યાન અને વિવેકના પ્રકરણોમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ આ વિશે સાધારણ નિયમ એ છે કે જે વસ્તુ આપણને કંઈપણ રસમય લાગે છે તથા આપણા પ્રોજનને લગતી હોય છે તેમજ આપણા પૂર્વનાં જ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય છે તે વસ્તુ બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં આપણુ ધ્યાન વધારે ખેંચે છે અને તેથી ત્હેનું પૃથક્કરણ ધણી ત્વરાથી થઈ શકે છે (બાળકનું ધ્યાન ઓરડામાંની બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં દીવાલ તથા બારીયો ઉપર વધારે જરો કારણ કે ડકાસથી ત્હેને ઘણો આનંદ મળે છે હવે બીજા બધાં પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યને યશી વસ્તુઓ રસમય તથા પોતાના પ્રયોજનો માટે ઉપયોગી લાગે છે અને ત્હેનાંમાં અનેક પ્રેરણાઓ વાહનાઓ તથા વૃત્તિઓ છે આમ હોવાથી ઉત્ક્રાન્તિ નિયમ પ્રમાણે ત્હેની શુદ્ધિનો વિકાસ વધારે થયેલો છે અને આલેખ જગતી પુરૂષો પણ મનુષ્ય જાતિની નીચેના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ જાતના પ્રાણી વર્ગ કરતાં ધણાં વધારે અને સારી રીતે તર્ક કરી શકે છે ।

મનુષ્યની આવી રીતે તર્ક કરવાની સક્તિ હોવાનું એક કારણ એ છે કે આપણા મનમાં 'સાધર્મ્ય' નિમન્ધન સાદ્યર્થ' થઈ શકે છે જ્યારે આપણાથી આ પ્રાણીઓમાં કેવળ 'સામીપ્ય નિમન્ધન સાદ્યર્થ' થઈ શકે છે કોઈ એ વસ્તુનું સાધર્મ્ય થવા માટે તે

ખતેનો લેમના સમાન ધર્મ જોડે સંબંધ રક્ષમળવાની જરૂર હોય છે અને ઉપર આપણે જોયું તેમ તર્કના વ્યાપારમાં આ પ્રમાણે જ બને છે. મનુષ્ય હોવાનો ગુણ દેવદત્ત અને મરણને પાત્ર થવાનો ગુણ એ બન્નેની સાથે સંબંધ ધરાવનારો હોઈ તે બન્ને વચ્ચે સાધર્મ્ય નિબન્ધન સાહચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ એ વસ્તુઓ વચ્ચે સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય જોવું હોય તો બન્નેના ગુણ ધર્મો સાથે તપાસીએ છીએ અને આવી રીતે સાથે તપાસ્યાથી સમાન તથા ભિન્ન ગુણો એકદમ દૃષ્ટિએ પડે છે. 'સામિત્ય નિબન્ધન સાહચર્ય' માં તો ફક્ત એ વસ્તુઓ એક પછી એક તરત એક સાથે અથવા એકજ સ્થાનમાં બનેલી હોવાથી લેમની વચ્ચે સાહચર્ય બંધાય છે અને લેમાં લેમના ગુણ ધર્મોની સમાનતા કે ભિન્નતા જાણવાની જરૂર રહેતી નથી. કોઈ એ માણસોને એકજ વખતે તથા એકજ સ્થળે જોયા હોય તો એકને જોવાથી બીજાનું સ્મરણ થાય છે. આપણી તીચેનાં પ્રાણીઓના મનમાં જે પ્રકારનું સાહચર્ય છે તે આજ છે. પરંતુ આપણા મનોવ્યાપારમાં 'સાધર્મ્ય નિબન્ધન સાહચર્ય' મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. આપણા જ્ઞાનનો વિકાસ આવા સાહચર્ય વડે તર્કપૂર્વક જોડાયેલી બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈ પણ વિષય વિશે કંઈ નિયમ રચવો હોય તો તે વિષયને લગતી જુદે જુદે સ્થાને અને જુદે જુદે કાળે અનુભવેલી સર્વે બાબતોને મનમાં એકઠી કરવાથી લેમની વચ્ચે જે કંઈ સમાન લક્ષણો હોય છે તે તરી આવે છે. ધારો કે જ એક વસ્તુ છે અને મ તેને એક ગુણ છે. બધા સુધી આપણને એકલા જ તોજ અનુભવ ■ ત્યાં સુધી મ એકદમ દૃષ્ટિએ પડતો નથી. હવે જ ક હ વિગેરે વસ્તુઓ કે જેમાંની દરેક મ ગુણ ધરાવે છે લેમને જ ની સાથે એકઠી કરી લેમની પરસ્પર તુલના કરવામાં આવે તો દરેક વસ્તુમાં મ નો સમાન ગુણ તરત દૃષ્ટિએ પડે અને તે ઉપરથી તે વસ્તુઓના વિષય વિશે સામાન્ય નિયમ રચી શકાય. જેમ મન વધારે શુદ્ધિશાળી હોય છે તેમ આ વ્યાપાર ધણે સત્વર અને

રહેલાઈથી જાની શકે છે અને જુદે જુદે કાળે તથા સ્થાને અનુભવાયેથી વસ્તુઓના વિચારો એક ક્ષણમાં એમા લાગીને લેમનું સાધર્મ્ય જોષ શકાય છે.

હવે આપણે મનુષ્ય તથા નીચલાં પ્રાણીઓ વચ્ચેના ભેદ ખરોખર સ્પષ્ટ કરીશું. મનુષ્યજ વિચાર કરી શકે છે અને પ્રાણીઓ વિચાર કરી શકતા નથી એમ તો કહી શકાય નહીં. વાદરા, કુતરા, હાથી વિગેરે પ્રાણી વર્ગો પોતાના મનના વ્યાપારો પોતાની મેળે ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને તે અર્થમાં તેઓ વિચાર કરી શકે છે એમ કહી શકાય. પરંતુ તેઓ ભાવવાચક વસ્તુઓના વિચારો કરી શકતા નથી તથા 'સાધર્મ્ય' નિગમન સાદચર્ય' લેમના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. તેઓના વિચારો અવ્યક્ત પ્રમાણે વ્યક્તિ એક ઉપરથી બીજી વ્યક્તિ ઉપર મનુષ્યના કરતા વધારે નિયમિતપણે જાય છે અર્થાત્ સામિધ્ય વડેજ લેમના મનમાં સાદચર્ય બંધાય છે. જો તેઓ ભાવવાચક વસ્તુઓના વિચારો કરી શકે તોજ તેઓ તર્ક કરી શકે છે તેમ કહેવાય. હવે આમ તેઓ કેટલે ફરજને કરી શકે છે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. એટલું તો કહી શકાય કે કેટલાએક વધારે અક્ષતવાળા પશુ પ્રાણીઓ ભાવવાચક વિચારોને જો કે ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, પરંતુ સ્પષ્ટ શકે છે ખરા. અર્થાત્ અમુક વસ્તુ અમુક વર્મની છે તે તેઓ જાણી શકે છે અને આવી રીતે જાણવા માટે તે વર્મના મુખ્ય ગુણ ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર હોય છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મનુષ્ય જેમ વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરી પોતાને જોષએ તેમ ગુણ ઉપર વિચાર કરી શકે છે તેમ જાણનાં પ્રાણીઓ કરી શકતા નથી. તેઓનાં ઘણાખરા કાર્યો તો માત્ર પ્રેરણા વડેજ થાય છે અને જે કંઈ સાદચર્ય લેના મનમાં બંધાયેલું હોય છે તે માત્ર વ્યક્તિ વચ્ચે હોય છે અને તે પણ અવ્યાસ તથા અનુભવને ક્ષીણ હોય છે. જે દિશામાં તેઓ ટેવાઈ ગયેલા હોય છે તેજ

દિશામાં નિયમિત અને ચોક્કસ રીતે તેઓના કાર્યો થયા કરે છે તેઓની કંપના શક્તિ પણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય વસ્તુઓની કંપનામાં જ નિયમિત હોય છે અને હોમના મનના વિચારો હોમના સંધર્મ વિચારોનું નહીં પરંતુ હોમની સાથે ઉત્પન્ન થનામાં ટેવાઈ ગયેલા વિચારોનું સૂચન કરે ■ જેમકે સૂર્યોદય સમયે હોમને ખાવાની ટેવ હોય તો સૂર્યોસ્ત નેતા કોઈ મોટા પુરોના મગજને વિચાર હોમના મનમાં નહીં આવે પરંતુ ખાવાના વિચારનું સૂચન થશે. મનુષ્યના મનમાં શાનની જે ચિકિત્સા અને શુભાસા રહેલી છે તે તેઓમાં હોતી નથી કારણ કે શુભાસા માટે આશ્ચર્યની જરૂર છે અને તેઓના માનસિક શબ્દમાં આશ્ચર્યનું સ્થાન હજી નહીં

પ્રકરણ ઓગણીસમું.

ચેતન અને ગતિ

હવે અપણે માનસશાસ્ત્રના ત્રીજા મુખ્ય વિભાગમાં પ્રવેશ કરીશું આ વિભાગનો પ્રદેશ ઉદ્ધવાદક તંતુઓનું ઉદ્દીપન થવાથી રનાયુઓમાં આ અને અર્થાત્ શરીરના અવયવોમાં જે ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેના સંબંધમાં છે ઉપરના પ્રકરણોમાં આપણે જોઈ ગયા કે તંતુ પ્રવાહો સવાહક તંતુઓ માર્ગે મગજમાં જઈ ત્યાંથી ઉદ્ધવાદક તંતુઓ માર્ગે ઉતરી રનાયુઓમાં આકુચનો ઉત્પન્ન કરે છે સામાન્ય નિયમ એ છે કે હિન્દ્રિયોમાંથી અથવા મગજમાંથી થતા પ્રત્યેક તંતુ પ્રવાહનું અતે કઈ પણ પ્રતિ અર્થાત્ શારીરિક ચેષ્ટા ઉત્પન્ન કેવાનું વર્ણન હોય છે જીજ્ઞ પ્રતિરોધક કારણોને લીધે વાસ્તવિક રીતે ચેષ્ટા ઉત્પન્ન ન થાય તે ભૂંડી વાત છે પરંતુ આવા કોઈ કારણને અભાવે તો ચેષ્ટા ઉત્પન્ન થતી જ નોંધજો, એવા સામાન્ય નિયમ છે આપણે તંતુ ચક્ર એક જાનનું એવું મન છે કે પ્રત્યેક

તન્મ પ્રવાહને પરિણામે શારીરિક ચેષ્ટા રૂપે પ્રતિક્રિયા થાય છે. સામાન્ય અણ્ટોમાં કદીએ લો દરેક ઇન્દ્રિય સંસ્કાર તથા દરેક વિચારનું વલણ કંઈ પણ જાતની શારીરિક ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવા તરફ રહે છે અને આ શારીરિક ક્રિયા ફક્ત શરીરના કોઈએક અવયવોમાં નહીં પરન્તુ ક્ષમણા અવયવોમાં એકસામટી થવાનું વલણ હોય છે. વીજળી જોઈને કે કોઈ મોટો અવાજ સાંભળીને જેમ આપણું આપું શરીર ઝોકી ઉઠે તેવીજ રીતે દરેક તન્મ વ્યાપારવડે આપણા આખા શરીરમાં ગુપ્ત રીતે ચેષ્ટા ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચેષ્ટાનું આપણને જ્ઞાન થતું નથી એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે સાધારણ રીતે પ્રતીજ્ઞ સૂક્ષ્મ હોય છે અને હેમા થોડા ધણા પ્રતિરોધક કારણે હમેશાં દાબર હોય છે. આવી રીતે આખા શરીરમાં ક્રિયા પ્રસરતી હોવાથી તેને પ્રસરણનો નિયમ કહેવાય છે. કોઈ પણ ઇન્દ્રિય સંસ્કાર કે વિચાર થતાં કંઈ શારીરિક ચેષ્ટા જાણ રીતે ન જાણાય તે ઉપરથી એમ સ્હમજવાનું નથી કે તે વાત આ નિષ્ક્રિયા અપવાદ રૂપે છે. નિયમ તો હેમાં પણ પ્રવર્તે છે પરન્તુ અહીં એમ જાણે છે. એક તન્મ પ્રવાહથી અમુક ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય અને તેની સાથે જ ઉત્પન્ન થતા બીજા તન્મ પ્રવાહથી બીજા એવી ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય કે જે પહેલી ક્રિયાને દાબી દે અને આવી રીતે બે સ્હામસામી ક્રિયાઓ એક બીજાની પ્રતિરોધ જની હેમાંની એકેકને પ્રજ્ઞ થવા દેતી નથી. જેવી રીતે બે મતિમાન દડાઓ સ્હામ સ્હામેથી આવતા હોય અને એક બીજા સાથે અથડાવાને લીધે જન્મેની મતિ બંધ પડી જાય તેવીજ રીતે અહિં બે વિરોધી બે ક્રિયાઓ એક જ સ્થાને મજવાથી એક બીજાને નષ્ટ કરે છે અને જાણે ક્રિયા થતીજ ન હોય તેમ જાણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે ચાકતા હોઈએ અને કંઈ એકદમ વિચાર અથવા કંઈ ખોટા અવાજ વિગેરેનું પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે ક્ષણવાર ઉભા રહીએ છીએ.

સાધારણ રીતે કોઈ ઇન્દ્રિય સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતી શારીરિક

ક્રિયા ત્હેની બીજી કોઇ પ્રતિરોધક ક્રિયા કરતાં વધારે બળવાન હોય છે અને તેથી ધણુખડું તે ક્રિયા શરીરના સઘળા અવયવોમાં થોટી ધણી પ્રસરે છે. આ વિશે વર્તમાન સમયમાં તન્તુશાસ્ત્રીઓએ અનેક પ્રયોગો કરેલા છે અને ત્હેને પરિણામે એટલું તો અનુભવથી સિદ્ધ થયેલું છે કે ધણુ ઓછા બળવાળા ઇન્દ્રિય પ્રોત્સાહકથી પણ જે એટલા ઉત્પન્ન થાય છે તે એટલા હૃદય, લોહીની નસો, ફેફસાંઓ, આંખ, મૂત્રાશય, આંતરડાઓ તેમજ સ્નાયુઓની ક્રિયાઓ તથા આંકુચનોમા ફેરફાર થાય છે. આ પ્રયોગોવડે એક સામાન્ય નિયમ સ્થાપી શકાય છે કે કોઇ પણ તન્તુચ્ચાનમાં જે કંઈ ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તે સઘળા તન્તુચ્ચક્રમાં વ્યાપી રહે છે અને શરીરના સઘળા અવયવોની ક્રિયાઓ હોય ત્હેનાથી ઉત્તેજન અથવા મન્દ કરે છે. બીજી એક વાત એ સિદ્ધ થાય છે કે આપણે આપણા શરીરની જે જે ક્રિયાઓ કરીએ છીએ તે સર્વે જે પ્રકારની મૂળ ક્રિયાઓથી ઉત્પત્તિ પામેલી હોય છે. આ જે મૂળ ક્રિયાઓ તે સ્નાયુઓનું સંકોચન તથા વિસ્તરણ છે અર્થાત્ શરીરની પ્રત્યેક એજામાં શરીરના કોઇ અવયવોનું સંકોચન અથવા વિસ્તરણ થાય છે. અને આત્મ રક્ષણના સર્વે કાર્યોમાં તથા પ્રેરણાભર અવયવોનું સંકોચન થના તરફ વલણ રહે છે અને ખાસ, લહકવા વિગેરેના કાર્યોમા હેમનું વિસ્મરણ થવાનું વલણ હોય છે.

હવે આપણે ઉદ્વાહક તન્તુ પ્રવાહોથી ઉત્પન્ન થતી શારીરિક એજાઓના ત્રણ મુખ્ય વિભાગો પાટીને દરેક વિભાગનું વિસ્તારથી વિવરણ કરીશું. આ ત્રણ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. આવેગો.
૨. પ્રેરણાઓ અને
૩. ઇચ્છાત્મક કાર્યો.

પ્રકરણ વીસમું.

આવેગો.

પ્રથમ વિભાગ મનના આવેગોનો છે. આવેગો અને પ્રેરણાઓ વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ છે કે આવેગ (emotion) તે મનની લાગણી છે જ્યારે પ્રેરણા તે પોતાની સમક્ષ કોઈ વસ્તુ તરફ અમુક ગતિ એકા કરવાની અર્થાત્ વર્તમાની શક્તિ છે જનનેમા કોઈ પણ જાતનો શારીરિક આવિર્ભાવ રહેતો હોય છે પ્રત્યેક આવેગની સાથે સ્નાયુઓના આક્રમ્યનરૂપે સહચારી શારીરિક આવિર્ભાવ રહેતો. ■ ઉદાહરણ તરીકે ક્રોધ, ભય, વિગેરે આવેગોમાં અમુક શારીરિક એકાઓ સ્વાભાવિક રીતે થાય છે આટલા ફેર સિવાય પ્રેરણાઓ ને આવેગો વચ્ચે ધણો નિકટ સબધ છે અને ધણી વખત એકજ પ્રોત્સાહનથી ઉત્પન્ન થતી એકા પ્રેરણા છે કે આવેગ તે રહેવાધથી કંઠી શકાતું નથી ભય, હઠાસા, વિગેરે કેટલીએક માનસિક સ્થિતિઓમાં આવેગ તેમજ પ્રેરણાના અસરો જોવામાં આવે છે આ જાગૃતમાં એક મુખ્ય મુશ્કેલી એ છે કે આવેગ એ એવી માનસિક સ્થિતિ છે કે તેવું ખરું સ્વરૂપ જેવું વાસ્તવિક રીતે અનુભવથી સહમત થતેલું વર્ણન કરી શકાય તેટલું સહાયક શકાતું નથી જે કાંઈ વર્ણવી શકાય તે માત્ર આવેગના બાહ્ય સ્વરૂપ વિશે હોઈ શકે છે

જે જે વસ્તુ પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરે છે તે આવેગ પણ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ જનને નાના આવિર્ભાવો વચ્ચે એટલો મુખ્ય ફેર છે કે આવેગનો આવિર્ભાવ પોતાના શરીરમાં જ થઈને અટકે છે જ્યારે પ્રેરણાનો આવિર્ભાવ થઈ તે શરીરમાં અટકી રહેતો નથી પરંતુ તેનામાં પ્રેરણાની પ્રોત્સાહક વસ્તુ તરફ કોઈ પ્રકારનું વર્તન સમાવેલું હોય છે અને એટલું જાણ સમજાવતું કે પ્રેરણા તથા આવેગ જનનેની ઉત્પત્તિમાં તેમની પ્રોત્સાહક વસ્તુઓ પોતે આપણી સમક્ષ હોવાની જરૂર હોતી નથી પરંતુ તે વસ્તુની કલ્પના

અથવા અમરશુદ્ધી પણ તેઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે અને તે પણ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે કાર્ષ્ણ્યપુરુષ જીવનો હોય અને તેને માટે આપણને લાગણી થતી હોય તેના કરતા તેને સંભારણી કામ વખત વધારે લાગણી થઈ આવે છે. કામને આપણુ અપમાન કહ્યું હોય અને તે વખતે આપણને કોઈ ચર્યો હોય તેના કરતા પછીથી તે અપમાન વિશે વિચાર આવતા કાર્ષ્ણ્ય વખતે વધારે ક્રોધ આવે છે.

હવે આપણે સધળા આવેગોને લેખના શારીરિક આવિર્ભાવોના દૃષ્ટિબિન્દુથી બે રિલાગોમાં જોઈશું. જે આવેગોના આવિર્ભાવો ધણા ઉંચ અને ખડાથી શારીરિક અવધવો ઉપર બહુ જણાઈ આવે એવા હોય જેમકે ક્રોધ, ભય, પ્રેમ, હર્ષ, શોક, જમ વિગેરે તેઓને સ્થુન આવેગો કહી શકાય, અને જે આવેગોના શારીરિક ચિહ્નો એકદમ ખદાર જણાઈ આવે તેના ન હોય પરંતુ મનના અન્ત પ્રદેશમાંજ વધારે પ્રસરેલા હોય, જેમકે નીતિ, શુદ્ધિ, આદર્શ વિગેરેની ભાવનાઓ, તેઓને ત્રીજા આવેગો કહી શકાય. હવે સ્થુન અને ત્રીજા આવેગો વચ્ચે બહુ ફેર નથી જે કાંઈ ફેર છે તે લેખના બાજુ સ્વરૂપમાં છે અને ફેરલાએક આવેગોને સ્થુન કહેના કે ત્રીજા કહેના તે જાહેર છે પરંતુ સાધારણ રીતે એક બીજાના સંબંધમાં સ્થુન અને ત્રીજાનો ભેદ સહેલાઈથી જણાઈ આવે છે હવે આ બંને પ્રકારના આવેગોનું વર્ણન આપતા ધાતુખત લંબાણ થઈ જાય તેમજ લેખનું સ્વરૂપ લેખના કેવળ વર્ણનનો અભ્યાસ કરવા કરતા લેખના અનુભવ વડે તથા નવલકથાઓના વાચનવડે વધારે મનમાં રહી શકે છે. અહીં આપણે આવેગોનો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાનો છે અને તેથી કાંઈ અમુક આવેગ વિશે નહીં પણ સર્વે આવેગોનું સામાન્ય લક્ષણ શું છે તે જોવાનું છે આ સબધી જે મુખ્ય તપાસ આપણે કરવાની છે તે એ છે કે આવેગો શાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમ કરવામાં પ્રથમ આપણે સ્થુન આવેગો વિશે જોઈશું. આવેગોની ઉત્પત્તિ વિશે માનવશાસ્ત્રીઓમાં ઘણો મતભેદ છે.

એક મન પ્રમાણે પ્રેતસાદક વસ્તુ મનમાં આવેગ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આવેગ શારીરિક ફેરફારોને ઉત્પન્ન કરે છે. બીજી મત એ છે કે પ્રેતસાદક વસ્તુ પોતેજ શારીરિક ફેરફારો ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે ફેરફારો ઉત્પન્ન થવાથી મનમાં આવેગો ઉત્પન્ન થાય છે. સામાન્ય રીતે પહેલો મન સ્વીકારાયેલો છે અને સાધારણ માન્યતા પ્રમાણે તે મતે ખરો જણાય છે, પરંતુ કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓએ બીજા મતનું અવલંબન કરેલું છે અને જેમકે લેમનો એક હોવાથી અહીં આપણે મુખ્યત્વે કરીને તેજ મતનું પ્રતિપાદન કરીશું.

આ બીજા મત પ્રમાણે અમુક શારીરિક ફેરફારોને લીધે માનસિક આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ પ્રેતસાદક વસ્તુનું દર્શન થવાની સાથે અમુક શારીરિક ફેરફારો થાય છે અને આ ફેરફારો થતાં વખતે લેમનું જ્ઞાન અથવા લાગણી તેજ મનનો આવેગ છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે માનસિક વિકાર પહેલાં થાય છે અને તેને લીધે શારીરિક વિકારો થાય છે; જેમકે કોઈ દુઃખ પડ્યું હોય તેથી દીક્ષગીર થઈએ છીએ અને દીક્ષગીરી થવાને લીધે રોષછે છીએ. તેમજ વાધને જોઈ કંપીએ તથા ખ્હીએ છીએ અને તેથી રોડીએ છીએ તથા કોઈએ કરેલા અપમાનથી ગુસ્સે થઈએ છીએ અને તેથી લેને મારીએ છીએ પરંતુ આ મન પ્રમાણે તો આ ક્રમ ખોટો છે અને ખરો ક્રમ એ છે કે આપણે ગાંધએ છીએ તેથી દીક્ષગીર થઈએ છીએ; કંપીએ છીએ તેથી ખ્હીએ છીએ તથા મારીએ તેથી ગુસ્સે થઈએ છીએ. આ ક્રમ ઘણો વિચિત્ર લાગે પરંતુ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રેતસાદક થવા પછી આવેગ ઉત્પન્ન થવા પહેલાં શારીરિક ફેરફારો જો ન થાય તો આવેગના જુરસાને ખદલે પ્રેતસાદક વસ્તુ વિશે કંઈ આવેગ રહિત જુદી વ્યાપારજ ઉત્પન્ન થાય. શારીરિક વિકારોને અભાવે જોઈએ કે વાધને જોઈને દોડવાનું ઉચિત ધારીએ અથવા તો અપમાનથી તે માણસને મારવાનો વિચાર કરીએ પરંતુ વારત્તવિક રીતે તેમ થવાથી ભય અથવા ક્રોધનો આવેગ

આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં. દરે આ લોક વિરુદ્ધ મન
પરિહારવાને શા શા કારણો છે તે આપણે ટુંકમાં તપાસીશું. પ્રથમ
તો આપણા અનુભવનડે જણાય છે કે ઘણી વસ્તુઓના દર્શનથી
કંઈપણ આવેગ અથવા આવેગનો વિચાર ઉત્પન્ન થયા પહેલા
ઇન્દ્રિયો ઉપર હેમના સંસ્કારને પડવાને લીધેજ શરીરના ઘણા
ભાગોમાં સામગ્રી શારીરિક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણી વખત
કોઈ કાવ્ય સાંભળતા, નાટક જોતા અથવા ગીતરસવાળા કોઈ કથા
સાંભળતા આપણા શરીરમાં એક જાતની કંપારી છુટે છે અને
શેમાય ઉભા થાય છે તેમજ હૃદયના ધમકારા વધે છે તથા આખામાં
આશુ પણ આવી જાય છે. સંગીત સાંભળતા પણ ઘણી વખત
આમ બને છે અંધારી રાત જંગલમાં કોઈ અવાજ આવે અથવા
કોઈ આલતી આકૃતિ દેખાય તો જાણે ૨૫૪ વિચાર આવ્યા પહેલા
તો આપણું હૃદય ધીમું પડી જાય છે અને શ્વાસ લેતા પણ અચકાઈ
જઈએ છીએ. આપણા કોઈ મિત્ર ટેકરાની કિનારી ઉપર પડી જવાય
એવી જગ્યાએ જતો હોય તો જો કે તે સહીસલામત છે તેમ આપણે
જાણીએ છીએ છતાં પ્રથમ તો આપણા શરીરના શેમાય ઉભા થઈ
જાય છે. જેમજ જણાવે છે કે તે પોતે જ્યારે સાત આઠ વર્ષની
વયનો હતો ત્યારે એક ઘોડાના શરીરમાંથી લોહી નીકળતું જોઈને
બીજો કંઈ વિચાર આવ્યા પહેલા તે મૂર્છિત થઈ ગયો હતો. લોહી
નજરે પડ્યાથી મૂર્છા ઉત્પન્ન થઈ નોં છે તેમ ત્હેને ખમર પણ
નહતી તેમ તે દેખાત ઉપરથી ત્હેને જાણે કંઈ વિચાર પણ આવ્યો
નહોતો છતાં મૂર્છા એકાએક ઉત્પન્ન થઈ હતી.

ઉપરની દ્રષ્ટિકોણ ઉપરથી જણાશે કે આવેગની ઉત્પત્તિ શાન-
તનુઓની શારીરિક ક્રિયા ઉપર મુખ્ય રીતે આધાર રાખે છે. અને
આ મતને આવેગના કેટલાએક દાખનાઓ જેમાં કંઈપણ ખદારના
કારણ વિના મનમાં આવેગ ઉત્પન્ન થઈ આવે હેમનારડે પ્રખ્યાત
પેકા મો છે જે પૂરના શરીરમાં અને ત્હેને વીર શાનતનુઓમાં

બહુ વિકાર હોય છે તેઓમના ધણાઓ દંધપણ યોગ્ય કામ્ય વિના આવેગને વશ થાય છે. માદ્ર માણુઓ જીક, ચરતા વગેરે કંઈ કારણ વિના ઉદાસીનતા, સુમાન વિગેગ આવેગને વશ બનેલા જોવામા આવે છે. કેટલાએક પુરુષ સાધારણ રીતે દીનગીર રહેવાનું કામ્ય કર્મ ન હોવા છતાં હમેશા ઉદાસ જોવામા આરે છે. આ મન માનસિક વ્યાધિઓ શારીરિક વ્યાધિઓ ઉપર આધાર રાખે છે આના પુરુષાના તન્તુ એકો અમુક એક આવેગને એટલા બધા વશ થઈ ગયેલા હોય છે કે તન્તુઓની ન્હાની અથવા મ્હોટી, યોગ્ય અથવા અયોગ્ય ફરેક પ્રેરણાહક વસ્તુને આવેગને ઉત્પન્ન કરવાનું વચણ ધરાવે છે અને તેથી ત્હેમનું મન હમેશા આવા આવેગથી ભરેલું જોવામા આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ પુરુષ જોકે શ્વાસ લેવાને અરાગ્ત હોય, ત્હેનું હૃદય વધારે જોરથી ધગકનું હોય અને ત્હેને નમળા હૃદયને લીધે ચિન્તા મનમા હમેશા રહેતી ટોય કે જેની થોતાનું શરીર સકોચીને બેઠી રહેવાનું વચણ ટોય તથા શરીરના કેટલાએક બીજા ભાગોમા વિકાર હોય તો આ સરે ગારીગિક વિકારો એક સાથે ત્હેનામા હોય તો આ વિકારોનું લાન થવું તેજ જીકનો આવેગ છે અર્થાત્ આ શારીરિક વિકારો વડે ત્હેમનું મન પણ વિકારમય થઈ જાય છે અને આ સર્વે વિકારો જીકના આવેગના શારીરિક ચિહ્નોના હોવાથી ત્હેનું મન આવેગને તામે થવાનું વચણ ધરાવે છે. જેમ્સ લખે છે કે ત્હેનો એક ચિત્ત હૃદય અને શ્વાસ લેવાના અવયવોમા આરીજ શારીરિક વ્યાધિઓથી પીડાતો હતો અને જ્યારે જ્યારે તે વ્યાધિઓ જણાય ત્યાર શ્વાસને નિયમમા રાખવાનો તથા હૃદયનો ધગકારો ધીમા કરવાનો પ્રયત્ન કરતો અને પરિણામે જ્યારે તે ટકાર ઉભો રહ્યો ઉઠો શ્વાસ લઈ શકતો ત્યારે જીક ઉત્પન્ન થવાની જે માનસિક વ્યાધિથી તે પીડાતો હતો તે ત્હેની મેજે બંધ પડી જતી હતી આ ઉપરથી જણાશે કે અમુક શારીરિક ચિહ્નોની લાગણી તેજ માનસિક આવેગ છે અર્થાત્ હમ પણ શારીરિક કારણ વિના તે ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી

હવે બીજી વાત એ જોવાની છે કે શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં થતા જે જે ફેરફારો સ્પષ્ટ અથવા ઝાંખી રીતે અનુભવાય છે તે સર્વે જે કાણે તેઓ થાય છે તેજ કાણે ખરી રીતે અનુભવાય છે, જ્યારે જ્યારે કંઈ આવેગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આપણે ત્હેના શારીરિક ચિહ્નો તપાસીશું તો જણાશે કે દરેક આવેગના જુદા જુદા અનેક શારીરિક આવિર્ભાવો હોય છે. અસમત્ત આવી રીતે તપાસવામાં એક મોટી મુશ્કેલી એ છે કે કોઈ પ્રબળ આવેગ આવ્યો હોય ત્યારે આવી તપાસ કરવા જતાં તે આવેગ પોતે ધીમે પડી જઈ ત્હેના શારીરિક આવિર્ભાવો જે આપણે તપાસવાનાં હોય છે તે પોતેજ ધીમે અથવા બંધ પડી જાય છે. પરંતુ થોડા બળવાળા આવેગોનું નિરીક્ષણ કયાંથી ત્હેમના શારીરિક આવિર્ભાવો સારી રીતે તપાસી શકાય છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ પ્રત્યેક આવેગ શરીરના દરેક ભાગમાં ફેરફારો ઉત્પન્ન કરવાનું વક્ષણ ધરાવે છે અને બળવાન આવેગોમાં આપણે આખું શરીર જાગૃત અને પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. નહાના અને નજીવા જણાતા આવેગો પણ થોડાધણું શારીરિક ફેરફારો ઉત્પન્ન કરે છે. મનમાં થોડી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તરત આંખો તથા ભમરોનું સંકેતન થયેલું જણાય છે. કાણુ વાર ગુંચાયા હોય ત્યારે ગળામાં ખોંખારો અથવા થોડી ઉધરસ થઈ વખત થઈ આવે છે. આવા અનેક શારીરિક ચિહ્નો આવેગોની સાથે અનુભવાય છે. હવે અગત્યની વાત એ છે કે પ્રત્યેક આવેગ શરીરના વિવિધ ભાગોની ક્રિયા વડે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી કોઈ પણ આવેગની આબેદુજ નકલ કરવી એ અત્યંત મુશ્કેલ છે. ઉપરની દૃષ્ટિકત ઉપરથી જણાશે કે અમુક આવેગ કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરવા માટે ત્હેના સર્વ શારીરિક આવિર્ભાવો ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. પરંતુ આવી રીતે ત્હેના સર્વ શારીરિક આવિર્ભાવો આપણી મનઃ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. આપણી ઈચ્છાશક્તિને વશ રહેતાં આપણોમા ધારીએ તેમ ફેરફાર કરી શકીએ પરંતુ તથા, માત્ર,

અનિચ્છા, હ્રદય, વિગેરે શરીરના ભાગોમાં આપણી ઇચ્છા વડે કંઈ ફેરફાર કરી રાકતા નથી. આમ હોવાને લીધે જે કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી ઈંક ખરી ઈંકની સમાન આવી શકતી નથી. તેમ દર્શનમાં વિગેરે આવેગોને તોમના મોઝા દારણને અભાવે કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરવાને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ પરંતુ તેઓ ચોક્કસ જ રહે છે તાત્પર્ય એ છે કે જે ક્ષણે અમુક શારીરિક વ્યાપારોની લાગણી થાય તે જ ક્ષણે અમુક આવેગ ખરી રીતે ઉત્પન્ન થઈ નેકે અર્થાત્ આ વ્યાપારોની એક સામગ્રી ઉત્પત્તિ તે જ આવેગનું કારણ હોઈ શકે.

હવે આપણે આ મતના મુખ્ય મિદ્ધાત ઉપર આવીએ. આ સિદ્ધાંત એ છે કે કોઈ પ્રમણ આવેગની કંપના કરીએ અને તે કંપનામાંથી તે આવેગના શારીરિક વ્યાપારો ની કંપનાને બાદ કરીએ તો પાછળ કાંઈ પણ રહેતું નથી એટલે કે એવો કોઈ મનો-વ્યાપાર જણાતો નથી કે જે ત્વેના કે.છ સદચારી કે શારીરિક વ્યાપારથી સ્વતંત્ર રીતે આવેગ ઉત્પન્ન કરી શકે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ વસ્તુથી ઉત્પન્ન થતા દારચજનકતાના આવેગની કંપનામાંથી હસવાની અથવા હસનાનું વલણ હોવાની શારીરિક ક્રિયાની કંપના બાદ કરીએ તો બાકી કે.છ પણ આવેગનો અંશ રહે નહીં પરંતુ તે વસ્તુ દારચજનક છે એવો માત્ર વિચાર અર્થાત્ આવેગ વિનાને શુદ્ધિ-વ્યાપાર રહે જાનો અર્થ એ નથી કે તે દારચજનક વસ્તુને જોઈને હસવાના વિચારને દાની દષ્ટએ તો બાકી શું રહે? પરંતુ માત્ર તે પૂર્ણ આવેગની કંપના કરી ત્વેમાંથી ત્વેના શારીરિક વ્યાપારો કંપનામાં બાદ કરવાનો અર્થ છે તેની જ રીતે હ્રદયના જોરથી થતા ધનકારા, અત્ય આસ, હોઈતું મુજબ, ગળાડુ શિથિલ થવું, વિગેરે શારીરિક વ્યાપારો વિના જીંદગીના આવેગમાં કશું પણ બાકી રહે નહિ, ગુસ્સાના આવેગની કંપના પણ ગાંઠીતુ આગળ આવડું, મ્હો ઉપર લોહી ચડતું નસકોરાડુ ડુવાડુ દાતદ ભીંગડુ,

સ્નાયુઓનું પ્રવૃત્ત થવું, વિગેરે શારીરિક વ્યાપારોની કંપના વિના થઈ શકતી નથી. સ્નાયુઓ શિથિલ થાય, શ્વાસ ધીમો થાય અને મુખ્ય શાન્ત થાય તો ગુસ્સાનો આવેગ તરત ઉઠી જાય છે. જે જે પુરો ગુસ્સો દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓ તેના શારીરિક આવિર્ભાવો ઉપર જ્યારે કાષ્ટ મેળવી શકે છે ત્યારે જ તેમ કરવામાં સફળ થાય છે. આવી રીતે દાબી દીધાથી ગુસ્સાના આવેગને બદલે મનમાં દક્ષત અમુક વસ્તુ યોદી છે એવો આવેગ રહિત બુદ્ધિ-વ્યાપાર રહે છે. શોકના આવેગ પણ આગુ, કચકાં, જાનીમાં ઉધાણુ વિગેરે શારીરિક વ્યાપારો વિના થઈ શકતો નથી. આ વ્યાપારો વિના અમુક બનાવ ગોચનીય છે એવો માન વિચાર જ રહે છે. આવી રીતે દરેક આવેગના અમુક વિસિષ્ટ શારીરિક વ્યાપારો હોય છે, આ સર્વે ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ જણાશે કે કેવળ માનસિક આવેગ એ એક અસંભવિત વસ્તુ છે. સ્થુળ આવેગોમાં શારીરિક વ્યાપારો બદારથી જણાઈ આવે એવા હોય છે અને સૂક્ષ્મ આવેગોમાં બદારથી જણાતા નથી પરંતુ બંનેનું મૂળ તો શારીરિક ક્રિયામાં રહેલું છે. કેાઈ મનુષ્ય શારીરિક લાગણીઓ અનુભવવાને જે અશક્ત થઈ જાય એમ માનીએ તો તેનું મન તો તે સર્વ જાતના આવેગોમાંથી મુક્ત થાય અને તેનું માનસિક જીવન બુદ્ધિ વ્યાપારોમાં સંકુચિત થઈ જાય એમ માનવામાં હવે કદાચ આ મન ધણાને જઠવાદી જણાશે પરંતુ તેનું તાત્પર્ય આ પુસ્તકના પહેલા પ્રકરણમાં જે કહેતું છે તે જ છે. અર્થાત્ સરઆતમ આપણે જે સૂત્ર પ્રતિપાદન કર્યું કે કાંઈ પણ મનોવ્યાપાર તન્તુ વ્યાપાર વિના ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી તે જ સૂત્રને આધારે આ મત રચાયો છે. આવેગો અને તેમના સિવાય બીજા મનોવ્યાપારો વચ્ચે ફેર એટલેજ છે કે આવેગોના શારીરિક વ્યાપારો અનેક અને શરીરના ધણા અંશ ભાગોમાં એકદમ જણાઈ આવે તેવા થાય છે જ્યારે બીજા મનોવ્યાપારોના શારીરિક વ્યાપારો માત્ર તન્તુઓમાંજ

આપણા શરીરના ઘોડા ભાગોમાં થાય છે. આવેગોનું અન્તર્સંસ્પર્શ છે તે આપણે આ મતથી નક્કી કરી શકતા નથી. કારણ કે આપણે મત તો આવેગોના આવિર્ભાવ વિશે છે અને તેમના આવિર્ભાવમાં તેઓ શારીરિક વ્યાપારો વડે ઉત્પન્ન થાય છે એ જ આ મતનું તાત્પર્ય છે.

દ્વે આ મત પ્રમાણે આવેગો વિવિધ પ્રકારના થાય છે અને જુદા જુદા પુરોગામી જુદી જુદી રીતે તેઓ કેમ જણાય છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. કારણ કે ઉપર આપણે જોયું તેમ દરેક આવેગને અને શારીરિક ક્રિયાઓના સમગ્ર વ્યાપારોને પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે અને આમાંથી દરેક ક્રિયા આવેગની પ્રોત્સાહક વસ્તુની પરાવર્તિત ક્રિયાના રૂપે થાય છે. દ્વે પરાવર્તિત ક્રિયાઓ અનેક હોય છે અને એક જ વસ્તુ આવી જુદી જુદી ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આમ હોવાને લીધે જેટલી જાતની પરાવર્તિત ક્રિયાઓ થઈ શકે તેટલી જાતના આવેગો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

બીજું એક પરિણામ જે આ મત પ્રમાણે નીકળે છે તે એ છે કે કોઈ અમુક આવેશના શારીરિક આવિર્ભાવોને જે ઇચ્છાજન્ય વડે ઉત્પન્ન કરીએ તો આવેગ પોતે ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. કારણ કે આ મત પ્રમાણે આવેગની ઉત્પત્તિ શારીરિક આવિર્ભાવો ઉપરજ આધાર રાખે છે. દ્વે પ્રથમ તો કોઈ પણ આવેશના સર્વે આવિર્ભાવોને માત્ર ઇચ્છા જન્ય વડે આપણે કેટલે દરજ્જે ઉત્પન્ન કરીએ-એ એક મોટો પ્રશ્ન છે. આપણે ઉપર જોઈ મથા તેમ શરીરના કેટલાએક ભાગોમાં આપણે ઇચ્છા વડે ફેરફારો ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ પરંતુ બીજા કેટલા-એકમાં આપણે તેમ કરી શકતા નથી. આમ હોવાથી આ સરળ સંપૂર્ણ રીતે પુરી પાડી શકાતી નથી અને તેથી આ બાબત એકસ રીતે સાબીત થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ જેટલે દરજ્જે આ મત પુરી પાડી શકાય છે તેટલે દરજ્જે નો હેનાથી ઉપરના મતને પ્રતિ

મળી શકે છે. સાધારણ અનુભવથીજ જણાય છે કે ક્રોધ, રોક વિગેરે આવેગોના આવિર્ભાવોને તાજે થવાથી અર્થાત્ ત્હેમને જાણી લેઈને ઉત્પન્ન કર્યાથી તે આવેગોનું જોર વધે છે. ભ્રમથી જેમ વધારે રોડાય તેમ વધારે ખઠીક લાગે છે. રોતે ગતે જેમ વધારે કસકા ખાધએ તેમ મનની દિવંગીરી વધે છે, અને જ્યાં છેવટે કસકા ઓછા થાય છે ત્યારે તે ઓછી થાય છે. ક્રોધમાં પણ આપણે જાણી લેઈને ધાડા પાડીએ, આખો મોટી કરીએ, ભવા ચલાવીએ તેમ તેમ વધતો જાય છે મનમાં દોષિત રાખવા માટે શીશુડી વગાડીએ તો દોષિત ટકી રહે છે. સાધારણ અનુભવ ઉપરથી દરેકને જણ્યો તેમ આખો દિવસ નીચું ઢોલ કગીને બેસી રહીએ, નીશાસા નાખ્યા કરીએ અને ભાગ્યાપુટયા અનાજમાં ખોટ્યા કરીએ તો મનમાં નીચગીરી ટકી રહે છે સાધારણ નિયમ એ છે કે ક્રોધપણ આવેગને જઠાર જણાવવા ના દબાવે તો થોડી વારમાં તે પોતાની મેળે જ શાન્ત પડી જાય છે. ગુસ્સો આવે ત્યારે દસ સુધી ગણી જઈએ તો ગુસ્સો ઓછો થઈ જાય છે, એ કહેવત જાણીતી છે. મનના નૈતિક વિકાસ માટે એક અત્યંત ઉપયોગી નિયમ એ છે કે ક્રોધ અમુક અનિષ્ટ આવેગના જાણે મનમાંથી ઉમેડી નાખવા માટે તે આવેગને મધ્યે લેઈનાથી વિરુદ્ધ માર્તસિક વચણ પર જે કાંઈ આવિર્ભાવ હોય તે આવિર્ભાવોને ખૂંત રાખીને એમને એમ પ્રત્યેક જગ વડે ઉત્પન્ન કરવા કે જેથી તે વચણ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ આપણા સ્વભાવમાં ગુંથાય જાય. આવી રીતે મહેનત વડે પ્રયત્ન કર્યાથી મને તેના અનિષ્ટ આવેગો ઉપર વખત જતા છતાં મેંજની રાકાય છે. ■ હરણ તરીકે શોકમાંથી મન કાઢી નાખવું હોય તો આખોને તેજસ્વી કરવી, બહારને નરમ રાખવી, ગરીબને ટટાર નાખવું, જરા મ્હોટેથી બોલવું, મ્હો દસતુ રાખવું વિગેરે ખુલાસીના ચિહ્નો ધારણ કરવાથી દિવંગીરી પોતાની મેળે ઓછી થઈ જાય છે. આ જાળવ વિરો કેટલાએક નાટકકારો જેઓને મ્હો ઉપર,

ગતિમાં, અવાજમાં વિગેરે શારીરિક ભાગોમાં આવેગોના ચિહ્નો ધારણ કરવાં પડે છે, તેઓ એમ કહે છે કે ત્હેમના મનમાં કંઈપણ આવેગ ઉત્પન્ન થતો નથી. જ્યારે કેટલાએક એમ જણાવે છે કે જ્યારે અમુક પાઠ તેઓ બહુ સારી રીતે ભજવે છે ત્યારે જે કોઈ આવેગનાં ચિહ્નો તેઓ ધારણ કરે છે તે આવેગ ખરી રીતે ત્હેમનાં મનમાં સ્પુરી આવે છે. આ વિરોધનું કારણ એ છે કે ઉપર કયા પ્રમાણે આવેગોનાં આવિર્ભાવ ઇચ્છા બળ વડે સંક્રાંતિ થાય તથા તેવા સ્નાયુઓ ઉપર તેમજ હૃદય, માસ, પીડા વિગેરે શરીરના બીજા ભાગોમાં કે જેનો વ્યાપાર આપણી ઇચ્છા ઉપર સંપૂર્ણ રીતે આધાર નથી રાખતો તે ભાગોના વ્યાપાર ઉપર આધાર રાખે છે. હવે કેટલાએક પુરોષો આવા ભાગોમાં થતાં આવિર્ભાવોને પોતાની મેળે દાખી શકે છે, અને કેટલા એક દાખી શકતા નથી. જે નાદ-કકારોમાં આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ આમ દાખી શકતા નથી અને જેઓમાં આવેગ ઉત્પન્ન થતો નથી તેઓ જે કે સ્નાયુઓ ઉપર આવિર્ભાવો ધારણ કરે છે પરંતુ ઉપર જણાવેલા શરીરના અંદરના ભાગોના વ્યાપારો દાખી શકે છે.

ઉપર આપણે કહ્યું કે કોઈપણ આવેગનાં આવિર્ભાવોને દાખી દેવાથી તે આવેગ પોતે બંધ પડી જાય છે. આવી વિશદ કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે આવી રીતે ત્હેનાં આવિર્ભાવોને દાખી દેવાથી તે આવેગ ઉત્તરો વધે છે. જેમકે દારૂનો આવેગ ઉત્પન્ન થયો હોય અને હસવું દાખી રાખવું પડ્યું હોય તો તે આવેગ મનમાં અસહ્ય રીતે વધી જાય છે તેમ જ ખીક કે બીજાં કોઈ કારણને લીધે ક્રોધનો આવેશ મનમાં જ સંઘોર્ષ રહેલો હોય તો તે અત્યંત વધતો જાય છે અને ધિષ્ઠાસ્તી લાગણીમાં ખલ્લાઈ જાય છે. આ વાત અર્ધી ખરી છે પરંતુ ઉપરના મનની વિશદ જણાતી નથી કારણ કે ઉપરના મન પ્રમાણે જ્યાં સુધી કોઈપણ આવેગના શારીરિક આવિર્ભાવો હોય છે ત્યાં સુધી તે આવેગ અગુભવાય

છે અને તે પછી જ્યારે તે આવિર્ભાવો બન્ધ થાય છે ત્યારે આવેગ પોતે જતો રહે છે. પરન્તુ દસતું દાખી રાખવામાં મ્હોં ઉપરના આવિર્ભાવોને દાખી રાખીએ છતાં મળા વિગેરેના શરીરની અંદરના વ્યાપારો તો જોરથી થતા હોય કે જોથી આવેગ હજી આપણા મનમાં બળવાન હોય અથવા તો અંદરના વ્યાપારો વધારે જોરથી થતા હોવાને લીધે અસહનો આવેગ બહાંધને લેના કરતાં ખીલે વધારે બળવાન આવેગ ઉત્પન્ન થાય; જેમકે ધારો કે મેદારા શત્રુને મારી નાંખવાની મ્હારી ઇચ્છા હોય પરન્તુ તેમ કરવાની હિમ્મત ન હોય તો લેના તરફનો મ્હારો ક્રોધ બહાર દર્શાવ્યા પછી આવેગ મારા મનમાં હોય લેના કરતાં જુદો જ એટલે વધારે બળવાન આવેગ મારા મનમાં હોય. હુંકામાં કહીએ તો જ્યારે કોઈ પણ આવેગના બહારના આવિર્ભાવોને દાખી દર્શાવે તો જ્યાં સુધી શરીરના અંદરના ભાગોમાં તેઓ થતા હોય, ત્યાં સુધી તે આવેગ નષ્ટ થતો નથી. પરન્તુ બહાર જણાયા વિના અંદરને અંદર જ રહે છે.

અત્યાર સુધી આપણે સ્થૂળ આવેગો અર્થાત્ જે આવેગોના આવિર્ભાવો શરીરના અનેક ભાગોમાં પ્રસરી છે અને બહારથી તરત જણાઈ આવે તેવા જે હોય છે તે વિષે વિવેચન કર્યું. હવે આપણે સૂક્ષ્મ આવેગો એટલે કે જે આવેગોના આવિર્ભાવો ઘણા સૂક્ષ્મ અને બહારથી બહુ જણાઈ આવે તેવા હોતા નથી તે તરફ ફરીએ. હવે આવા સૂક્ષ્મ આવેગો નજાના તેમ બળવાન હોઈ શકે છે. કોઈ કળાનો નમુનો જ્યારે લાગણી દરતાં શુદ્ધિ વડે વધારે તપાસીએ ત્યારે આનંદનો આવેગ બહુ નજાનો હોય છે અને સારીરિક સ્ફુરણા ઉત્પન્ન થતી નથી. પરન્તુ ઘણી વખત કળા વિધાનની કોઈ સુંદર વસ્તુને જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે શુદ્ધિ કરતાં લાગણીનો વ્યાપાર વધારે થાય છે અને જો કે કોઈ વિગેરે આવેગોના જેટલા લેના આવિર્ભાવો વિપુલ હોતા નથી પરન્તુ તે લાગણીની ઉત્પત્તિ ઉતરના

મત પ્રમાણે શારીરિક કારણોને લીધે જ હોય છે માત્ર ફેર એટલે જ છે. જ્યારે સ્થૂળ આવેગોમા સ્નાયુઓનું પ્રોત્સાહન વધારે આગળ પડતું જણાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ આવેગોમાથી પ્રોત્સાહન તન્તુઓમા વધારે જોવામા આવે છે. ઔદ્યર્નું દર્શન સંવાદક તન્તુઓ વડે ઉત્પન્ન થાય છે અને આ દર્શન ઇન્દ્રિયો માર્ગે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી જે કાંઈ આનન્દનો આવેગ તેની સાથે રહેલો છે તે પણ અન્દ્રિય આનન્દ છે આનો અર્થ એમ નથી કે અતીન્દ્રિય આનન્દ હોઈ શકે જ નહીં આવે. આ ન્દ અર્થાત્ મદારની વસ્તુઓથી સંવાદક તન્તુઓ માર્ગે પ્રોત્સાહન મળ્યા સિવાય મગજમા કેવળ વિચારો વડે ઉત્પન્ન થતો આનન્દ પણ હોઈ શકે છે નૈતિક સંતોષ, ઉપકાર વૃત્તિ, હયાસા, કોઈ પ્રજના સમાધાન પછી મળતી માનસિક શાન્તિ વિગેરે ભાવનાઓ આવા આનન્દના ઉદાહરણો છે પરન્તુ એક માત્ર રાખવાની જરૂર છે કે આવા આવેગોમા લાગણી કરતા શુદ્ધિના વ્યાપારનો અંશ વધારે હોય છે અને જ્યાં સુધી તેઓના શારીરિક આવિર્ભાવો ઉત્પન્ન થતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ સ્થૂળ આવેગોના પ્રમાણમા ધણા નમૂના હોય કે સર્વે ત્રિવ લાગણીવળા પુરોમા આવા આવેગો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે કંઈ શારીરિક આવિર્ભાવો થયા વિના રહેતા નથી જેમકે કંઈ નૈતિક બોધ વડે લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો કંઈ મદગદ થાય છે અને આ મામા આસું પણ આવે છે સાધારણ રીતે પણ જ્યારે આપણે બહુ દાર્મા આવી જઈએ છીએ ત્યારે મને તો અતીન્દ્રિય કરણો વડે ઉત્પન્ન થતો હોય છતાં આખોમા આસું આવી જાય છે તેમજ જ્યાં સુધી કોઈ શુદ્ધિ ચાતુર્યના કાર્યથી હસીએ નહિ, જ્યાં સુધી કોઈ ન્યાયના રૂપ માટે શરીરમા સ્ફૂરણા થાય નહિ અથવા જ્યાં સુધી કોઈ મનુષ્યના ઔદાર્યતાના કાર્યથી ચમ્તિ થઈ જઈએ નહિ ત્યાં સુધી આપણા મનની રિયતિ માત્ર શુદ્ધિમય કહેવાય પરન્તુ આવેગમય કહી શકાય નહિ તાત્પર્ય એ છે કે અમુક વસ્તુ સુંદર કે બળ ? એવો માન

મનમાં વિચાર તે કંઈ આવેગ ના કહેવાય. તે તો ફક્ત જાવના રહિત જીવિ વ્યાપાર કહેવાય પરંતુ જ્યારે અમુક શારીરિક વ્યાપારોમાં તેની અસર આવિર્ભૂત થાય ત્યારે જ તેને આવેગ કહેવાય.

ઉપર પ્રમાણે સ્થૂળ તેમજ સૂક્ષ્મ આવેગો ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક આવેગના અમુક વિશિષ્ટ શારીરિક આવિર્ભાવો હોય છે. હવે આવી રીતે પ્રત્યેક વેગના આવિર્ભાવોનું વર્ણન કરવું એ અશક્ય છે પરંતુ હેમન્ટું સાધારણ સક્ષણ સ્થંભજવા માટે અને જ્યાંના આવેગનું વર્ણન પ્રખ્યાત પ્રાણીશાસ્ત્રી કાર્પનના શબ્દોમાં આપીશું—

"પ્રાણુખરૂ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા પછી વાય ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે જાનને વચ્ચે સમાન શુદ્ધ એ છે કે જાનને વડે કંઈ તથા ચક્ષુ એકદમ જાગૃત થાય છે, મ્હો પોહોળું થઈ જાય છે અને જમરો ચઢી જાય છે, જમનીન પુરૂષ પ્રથમ પુતળાની માફક સ્થિર અને આસ લીધા વિના ઉભો રહે છે અથવા તો પોતે બીજાઓની નજરમાંથી જતા રહેવા માટે લપાઈને રહે છે. હૃદય ધણે થોડે અંતરે અને જોરથી ધબકે છે કે જેથી પાસનાઓ સાથે અયકાય છે પરંતુ તેથી તે શરીરના સર્વે ભાગોમાં લોહી વધારે થઈ પાડી રહે છે કે નહીં તે શંકારપદ છે.

કારણ કે ચામડી તમ્બ જ મૂઝાંમાં થઈ જાય તેમ શીકી પડી જાય છે. ધણું કરીને તો આ શીકાશ મગજના અમુક તંત્ર રથાનો ઉપર અસર થવાને લીધે આવે છે કે જે થવાથી ચામડી તથા આવેલી લોહીની નાની નમો સંજોગાઈ જાય છે અને તેથી લોહીનો ફેલાવો ઓછો થઈ જાય છે. અત્યંત લાગમા ચામડીમાંથી પરમેવો છૂટે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે આવી સ્થિતિમાં ચામડી ઉપર ઘણી અસર થાય છે. વિચિત્રતા એ છે કે સાધારણ રીતે ચામડી કેઈ કારણથી નરમ થાય ત્યારે પરમેવો છૂટે છે પરંતુ અહીંઆ તો તે ઠંડી હોય છે છતાં પરમેવો થાય છે. ચામડી ઉપરના રોગાચ પશુ ઉભા થાય છે અને શરીરની સપાટી ઉપર આવેલા રનાશુઓ કંપવા માટે છે.

હૃદયની ક્રિયામાં વિશેષ થવાથી શ્વાસ ઉતાવળા ચાલે છે લાગ ઉત્પન્ન કરનારા માંસ પિંડોની ક્રિયા થીમી પડી જવાથી મ્હો સુક ધર્મ જન્મ છે અને વારંવાર વસાય ને ઉવડાય છે એમ જણાય છે કે ઘોડા ભયમાં બગાસા આવવાનું સખ વલણ થાય છે એમ ઘણા આગળ પડતુ ચિદ્ર એ છે કે શરીરના સર્વે રનાયુઓ ચત્ચરવા માટે છે અને ધર્મ ખર્ચ હોઈ ઉપર આ પ્રમાણે પથમ થાય છે આ કારણથી તથા મ્હો સુક પડી જવાને લંધે અવાજ જોખરો અથવા રપટ ધર્મ જન્મ છે અને કોઈ વખત જમ પડી જાય છે કમ વળીને જ્યારે તે અત્યંત રવશ પડે છે ત્યારે છુદા જુદા પરિણામો જોવામાં આવે છે હૃદય ધણ જ જોરથી મૂકે તે અથવા તો તે જમ પડી જાયથી મુઠ્ઠો ઉત્પન્ન થાય છે મરણ વખતે જેની રીકાય થાય છે તેની રીકાય મ્હો ઉપર આવે છે શ્વાસ જલુ મુરકેલીથી લઈ રાકાય છે ન્હરકોરા ધણા પ્હોળા થઈ જાય છે હોઈ ફરક્યા કરે છે ગાંઠ પથુ કપવા માટે છે મગામાં કઈ જરાઈ રહ્યું હોય તેમ જણાય છે અને આખના પેગાઓ જાણે ન્હાર નીકળી પડતા હોય તેમ આગળ આવી ભય ઉત્પન્ન કર નારી વરણ ઉપર ગોઠવાઈ જાય છે અથવા તો આખની એક માલુથી બીજી બાલુ તરફ ફર્યા કરે છે આખની છીનઓ પાણુ મોની થઈ જાય છે રરીરના સર્વે ગાત્રો બધાઈ જાય છે અથવા તો તણુયા કરે છે દાથેલી ઉધાડ વાસ થાય છે તથા અકરથી ખેચાય છે કોઈ સામે આવતી વરણને જાણે રોહી રાખવાને માટે દાથો જમાઈ જાય છે અથવા તો માથા ઉપર મુકી દેવાય છે કેટલીએક વખત એકદમ નાશી જવાનું વલણ એકાએક ઉત્પન્ન થાય ॥ અને આ વલણ એટલું સખ હોય છે કે હિમતવાન સૈનિકો પણ મુદ્દમાં અત્યંત ભયથી દોડી જાય ॥ ”

હવે આપણે આવેગોના આવિર્ભાવો વિશે એક મુખ્ય નમ ઉપર અવીએ છીએ આ પ્રશ્ન એ છે કે આવેગોની પ્રોત્સાહક વરણો અમક જ સારીરિક આવિર્ભાવો સા કારણથી ઉત્પન્ન કરે છે આ

વિષય અત્યાર સુધી ચર્ચવામાં આવ્યો નહોતો પરંતુ થોડા વખતથી જ શારીરિકાંગીઓએ હેનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે. અહીં આપણે દુકામાં જે કંઈ તે વિશે અસાર સુધી જણાવેલું છે તે જોઈશું.

આવેગમાં થતી શારીરિક ક્રિયાઓમાંની કેટલીએકની ઉત્પત્તિ એ રીતે સ્વભાવિક શકે છે કે એક વખતની ક્રિયાઓ આવેગ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુથી સ્પર્શ થઈને થાય છે. આપણી ઉપયોગી હતી અને ધીમે ધીમે તેઓ આપણા શારીરિક બધારણમાં પરંપરાથી એટલી બધી પડાઈ ગયેલી છે કે આવેગ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુની સમક્ષ પરાવર્તિત કાર્યોની માફત યાન્ટ્રિક રીતે તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજી કેટલીએક ક્રિયાઓ આની ઉપયોગી ક્રિયાઓની સાથે સાદચર્ય ધરાવતી હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે ઉદાહરણ તરીકે ભય અને ક્રોધના આવેગોમાં શ્વાસની ક્રિયા મુશ્કેલીથી થાય છે તેવું કારણ એમ કહેવામાં આવે છે કે અસવના પ્રક્રિયામાં ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુને દૂર કરવા માટે હેની સાથે લડવું પડતું તથા લડવામાં હારવું પડતું હોવાથી આ લડવાની ક્રિયા ક્રોધના આવેગની સાથે સાદચર્ય ધરાવે છે. તેમજ ભયમાંથી બચવા માટે જ્યારે એકદમ નકાસતું પડતું ભય પશુ હારવું પડતું અને હેને પરિણામે હજી પણ બચવા માટે જીવન ઉતાવળો આવે છે આની રીતે એક વખત ઉપયોગી કાર્યો આપણા નારીંગિક બધારણમાં જડાઈ રહેલા હોવાથી આવેગોની સાથે તેઓ હવે સાદચર્ય ધરાવે છે અને જે કે પહેલાં કરતાં નવામાં સ્વરૂપમાં, પણ ઉત્પન્ન અવરથ થાય છે. હર્જર્ટ રેપેન્સર લખે છે કે “કંઈ પણ જખમ લાગતી વખતે તથા દોડતી વખતે જે માનસિક સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થિતિઓ મોટા પ્રમાણમાં પણ હોવી તે ભયનો આવેગ બતાવે છે. તેમજ પકડવા, મારી નાખવા, ખાદ્ય વિગેરેની ક્રિયાઓમાં થતી માનસિક સ્થિતિ” થોડા અંશમાં પણ અસ્થિતિ આ ક્રિયાઓ માટેની ઈચ્છા દર્શાવે છે. આપણા આવેગો વિશે વપગના ગાંઠો ઉપરથી પણ જણાય છે કે કોઈ કાર્યમાં ઉત્પન્ન

યતો આવેગ અને તે કાર્યની માનસિક સ્થિતિની થોડે અંશે ઉત્પત્તિ તે બંને એક જ છે પણ જ્યારે બાળકાનું હોય છે ત્યારે ખૂબી, ઘટવાના પ્રયત્નો, હૃદયના ધબકારાઓ, સરીસરી ધ્રુજારી વિગેરે વ્યાપારોમા દર્શાવાય છે અને લક્ષ્યી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ સદન કંવામા પણ આજ વ્યાપારો અનુભવાય છે. કોઇ વસ્તુને નાશ કરવામાં ઉત્પન્ન થતો આવેગ આપણા સ્નાયુ તંત્રના બંધાવણમા તથા હાત કચડાની, પેન પેડાના કરવાની, બાજો તથા નમકોરા પેડાના કરવાની તેમજ ખૂબે પાડવાની ક્રિયાઓમા જણાય છે અને નાશ કરવાના વ્યાપારમા પણ આજ ક્રિયાઓ થાય છે. આ ઉપરાંત માનસિક પ્રદેશમા પણ આ બાબતનું પ્રમાણ મળી શકે છે. કદેક પુરૂષને જણાય છે કે જ્યારે માનસિક સ્થિતિ અમુક દુઃખમય પરિણામોની કલ્પના કરવામા રહેતી છે અને કોઈની સ્થિતિનો મુખ્ય અસર કોઇ વસ્તુને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવામા જે કોઈ થય તે કાર્યની કલ્પના કરવામા આવે છે.”

ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતના અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે, કોઈના આવેગનું નકલું ચિત્ર જેમકે મ્હોનું ધુરકલ્પ જેમા ઉપરના હાતો ઉધાડા થાય છે તે પણ કાર્યોનના કહેવા પ્રમાણે જે સમયમા આપણા પૂર્વજોના આશના હાતો મોટા હતા અને દાન કુતરાઓ કરે છે તેમ કોઈ વસ્તુની સામે થતા ઉનાડા કરવા પડતા તે સમયથી વંશપરંપરા કિસ્સે છે તેમજ બદારની વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવામા અમરને ઉંચી ચઢાવની તથા વિરમવળા મ્હો ઉંડુ કરવું તે વ્યાપારો પણ એક વખત આપણને ઉપયોગી હતા અને તેથી આપણા શારીરિક સ્વભાવમા જગાઈ ગયા છે વધારે સાચી રીતે જોવા માટે આખને પેડાના કરી પૂતી હોવાથી લામરો ઉંચી ચડે છે અને વિરમય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ તરફ જુલુબ ધ્યાન આપવાથી અને તે વસ્તુ તરફ જે કંઈ કાર્ય કરવું પડે તે કાર્યનો પ્રયત્ન કરવામા આમ ફાવેલી મ્હો ઉંચડી ગયે જ રહે-સરતા રહેવા

પ્રમાણે કોઈમા ન્દસડોરા પ્રલાવવાની ક્રિયાની ઉત્પત્તિનું કારણ એ છે કે કોઈમા શનુ રહામે ન્યારે આપણા પૂર્વજને ૮૬૩૫ પડતુ ત્યારે મટો વતી તે શનુના શરીરને પકડતુ તથા ન્દમડોરા વડે નેરથી શ્વાસ લેવો પડતો અને તેને લીધે ન્દમડોરા પ્રલાવવા પડતા ' ધીજને એક લેખક એમ જણાવે છે કે લખમા છુટતી કંપારી લોહીને ગરમ થના માટે જરૂરની હતી ત્રીજો એક લેખક જણાવે છે કે કેટલાએક આવેગોમા મ્હો અને જળું લાલ થઇ જાય છે તેનું કારણ એ છે કે હૃદયની ક્રિયા વધારે ઉત્તેજિત થવાથી મગજમા લોહીનું દબાણ વધે છે અને તે દબાણને નરમ કરવા માટે મટો અને જળાના લાગોમા લોહી લગાઇ આવે છે શોક, દર્પ વિગેરે આવેગોમા આખમા આસુઓ ભરાઈ આવે છે તેનું કારણ પણ એમ જણાવવામા આવે છે કે આસુઓને લીધે લોહીનું દબાણ ઓછુ થાય છે. જ્યારે કોઈ દુખમય વસ્તુ અથવા કંઈક કાર્ય આપણી નજરમા અથવા વિચારમા આવે છે ત્યારે જ્યાં ચડી જાય છે તેનું કારણ એમ જણવામા આવે છે કે બાળપણમા કંઈ દુખ થતા બહુ રેતી વખત આખોમા બહુ લોહી ભરાના માટે આખોની આસપાસના રુઆયુઓમા સંકેતન થઇ જાય છે અને તેથી આ સંકેતન અર્થાત જ્યાં ચડાવવાની ક્રિયા દુખમય પ્રસંગે હજી પણ થાય છે. ડાર્વિન લખે છે કે " બાળપણમાથી રેતી વખત ભમરોનું સંકેતન કરવાની ટેવ અસખ્ય જમાનાઓથી પડી ગયેલી છે અને તેથી ત્રાઇપણ દુખનય અથવા અનિદ્ર વસ્તુ સાથે તે ઘણુ સાદર્ય ધરાવે છે આમ હોવાને લીધે મોગી ઉમરમા પણ આ ટેવ જોનામા આવે છે રોગાની તથા ખુબો માડવાની ક્રિયાઓ જો કે મોગી ઉમરમા ઇન્જાજન વડે નિયંત્રિત થાય છે પરંતુ ધુરકનાની એટલે ભમરો ન્દગવવાની ક્રિયાનું દરેક ઉમરમા ભાગે જ નિયંત્રણ થઇ શકે છે. "

આ ઉપરાંત ધીજે એક સિદ્ધાન્ત એ છે કે આવેગની જે જે

પ્રેતસાદક વગુઓ એક સરખી લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે તે સર્વ તરફ એકજ પ્રકારનું સારીરિક વર્તન થાય છે. જુની જુની ઇન્દ્રિયો વડે મળતા સરકારો એકજ લાગણી ઉત્પન્ન કરે ત્યેવા હોય તો તહેમને એકજ વર્ગમાં મુશીએ છીએઃ જેમકે સારા મારા સ્વાદો, સ્વરો, સુગન્ધો વિગેરેને મીઠા કઠીએ છીએ. જુની જુની ઇન્દ્રિયોના સરકારોને ત્યૂગ અથવા તીન કઠીએ છીએ. વિગેરે. વંઠ નામનો માનસસાસ્ત્રી જણાવે છે કે નેતિક ભાવના આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થતી વખતે જે સારીરિક વ્યાપારો થાય અને કંઈ સ્વાદ આવતી વખત મ્હોમાં જે વ્યાપારો થાય તે બંને ચરખા હોય છે જ્યારે જ્યારે મીઠાસા, કઠવાસા, ખાટાસા વિગેરેની લાગણીને મળતો કોઈ અનુભવ થાય છે ત્યારે જે વ્યાપારો તે સ્વાદ વડે થાય છે તેજ તે અનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે કંટાળાની લાગણી અને કઠવાસાની લાગણીના આવિર્ભાવો એક સરખા હોય છે. બન્નેમાં ઉદ્ઘાળો આવે ત્યારે જેમ મ્હો યર્ષ જાય તેમ થાય ॥ અર્થાત્ ઉલટી રીતે સતોષ અને મીઠાસાની લાગણીઓના આવિર્ભાવો એક સરખા હોય છે બન્નેમાં મ્હો દસતુ હોય છે અને કંઈ સારો સ્વાદ આવતી વખતે જેમ મ્હો યર્ષ થાય તેમ થાય છે કોઈ વાતની ના કહેવામાં માથું આપણે એક બાજુથી બીજી બાજુ હલાવવાની જે ક્રિયા કરીએ છીએ તે ક્રિયા અસવ બાજકો કોઈ આવતી વગુને મ્હોમાં ન લેવા માટે મ્હો હલાવવાની જે ક્રિયા કરે છે તે ક્રિયામાંથી ઉતરેલી છે અને હવે જ્યારે કંઈ ખોટી અથવા મનને ના પસંદ વાત હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય ॥ તેની જ રીતે દકાર બંધુવામાં મ્હો ઉપરથી નીચે હલાવવાની જે ક્રિયા થાય છે તે અસવ મનપસંદ ખોરાકને મ્હોમાં લેવાની ક્રિયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જણાવવામાં આવે છે કોઈ પુરુષ તરફ નાપસંદગી અથવા તિરસ્કારની લાગણી ડહાંવળા ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં જે સારીરિક એટા ઉત્પન્ન થાય છે તે કંઈ ફુર્ન આગતી હોય અને જે ચંદ્ર થાય ત્યેને મગની

આવે છે. જ્યારે કંઈ ભયદર્શક વિસ્મય ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ આખરે ભયકારક વસ્તુ જણાય છે ત્યારે આખરના પવકારા થવાની એક જ ચેષ્ટા થાય છે. તથા જ્યારે કંઈ અણુગમની વાત એકદમ સાલળાએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તો ભયમા જેમ થાય તેમ આખોના સંક્રાંચનની ચેષ્ટા ચર્ચ જાય છે ઉપરના બે મિદ્ધાન્તો વડે આવેગોમા થતી ઘણી ખરી શારીરિક ક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ રહમન્નર્થ શકે છે. પરન્તુ અંતે એટલું યાદ ગણવાની જરૂર છે કે આ ઉપરાન્ત ખીજ ઘણી શારીરિક ક્રિયાઓ આવેગોમા થાય છે કે જેની ઉત્પત્તિ ઉપરના સિદ્ધાન્તોથી રહમન્ન શકાતી નથી. અને કેટલીએક તો આ સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ એટલે આપણા આત્મ સંસ્થાણુ માટે જરૂર વિનાની તથા નુકસાનકારક પણ જણાય છે કેટલાએક આવેગોમા શરીરની અંદરના અડગો નથા માસ પિંડો ઉપર થતી અસર, લપને લીરે મ્હોનું સુકાવું, ફાંચનું મ્હોળા થવું, તથા જકારી આવરી, અત્યન્ત ક્રોધ પછી લીવરનું જગડવું તથા કોઈ વખત કમળો થવો, ઘણું ઉરકેશવાથી પેસાળ વધારે થવો, ધારતીને લીધે મૂનાચાવનું સંક્રાંચન જવું, વાટ જોવામા મ્હો ફાડવું, ગોઠમા ગળામા ડમ્બુરો ખાઝવો, ગવારાટમા ગળામા ગવીપચી થરી, લયમા હૃદયનું ચલનવું, આખરના ડોળામા ફેરકાગ થવો તથા કેટલાએક આવેગોમા ઠંડા અથવા; ગરમ પરસેવા છુટવા, ચામડી ઉપર લોહી લરાઇ આવવું, આ વિગેરે શારીરિક વ્યાપારો ઉપરના સિદ્ધાન્તો વડે રહમન્ન શકાતા નથી અને આમાની કેટલીએક ક્રિયાઓ તો શરીરને ઘણી નુકસાનકારક છે. શારીરિક શાસ્ત્રના આપણા દાનના જ્ઞાન પ્રમાણે તો ત્હેમની ઉત્પત્તિ આકસ્મિક જ ગણી શકાય.

પ્રકરણ એકવીસમું.

પ્રેરણા.

હવે આપણ કાર્યોત્પાદક શક્તિના વિવિધ ઉપર આરીએ ળીએ અને પ્રથમના પ્રકરણમા લ્હનું મૂળ સ્વરૂપ વિષે વિવેચન દરીશુ આ મૂળ સ્વરૂપ દરેક પ્રાણીમા રહેલી પ્રેરણા શક્તિ છે કેઇ પણ કાર્યને પ્હેતેની મનમા ધાર્યો વિના તથા તે કરવાના પ્હેતથી અગ્યામ વિના તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે વર્તવાની શક્તિ લ્હને પ્રેરણાશક્તિ (Instinct) કહીએ ળીએ દરેક પ્રાણીના શારીરિક બવાગ્યમા અમુક પ્રેરણાઓ જડાઈ રહેલી હોય છે અને જન્મથી જ આ પ્રેરણાઓ જોવામા આવે છે.

સવ પ્રેરણાત્મક કાર્યો પરાવર્તિત કાર્યોનું સ્વરૂપ ધરાવે છે અર્થાત કેઇ પણ પ્રાણીની ઇન્દ્રિયોનું અમુક વસ્તુઓ વડે પ્રોત્સાહન થવાથી યાન્ત્રિક રીતે પ્રેરણાઓ સ્કરી નીકળે છે, જેમકે બીનાડી ઉડરને જોતા જ લ્હની પાછળ દોડે છે તથા કુતરાને જોતા જ લ્હેમનાથી દૂર ન્હાસી જાય છે જોત કે ઝાડની કીનાર ઉપર આવતા જ પાડી સ કેડાચાઈ જાય છે વિગેરે હવે આમ કરવામા તે પ્રાણીના મામા ઝનન મત્યુ, આત્મ રમણુ વિગેરે વિશે સ્પષ્ટ વિચારો ટોતા નથી પગ્તુ કહ પણ ચોક્કસ વિચાર કાર્યો વિના તે કાર્યો કરે છે કાગ્ય કે તે કાર્યોન કરવાને કેવળ અશક્ત છે એટલ લ્હના સરીરનું બધારણુ એનુ થઇ ગોતુ હોય છે કે જ્યારે તે ઉડરને જુએ ત્યારે તેની પાછળ તેન દોડવુજ જોઇએ અને કુતરાને જુવે ત્યારે ત્યારથી દોડી જવુ જ જોઇએ એનુ તન્તુચક આવા પરાવર્તિત કાર્યોના ઝરા રૂપે હોય છે આ જેમ ળોક આવા કાર્યો ઇન્ધારદિત થાય છે તેમ આવા કાર્યો પણ લ્હેરી જ રીતે થાય ■

હવે પ્રત્યેક પ્રાણી આરી રીતે જ બ્હારની વસ્તુઓ તરફ વર્તન કરના માટે ળોક પ્રેરણાઓ પ્હેતેથી જ વરાને છે આ પમાલે કેઇ

પણ પ્રાણીને જે પરિસ્થિતિમાં મહેવાડ હોય તેની વસ્તુઓ અને પોતાડુ શારીરિક બધારણ એ બંને વચ્ચે વધુ સૂક્ષ્મ અને રિઝમથ જનક સધના બેસામાં આવે છે તેટલું જ નહિ પરંતુ એ નાડુ પ્રાણી પણ જે મોગી સખ્યામાં પ્રેરણાઓ વસાવે છે તે પણ વાડા આશ્ચર્યજનક છે જેમ તાળામાં તેની કુચી બધ મેળી જનર તેની રીતે દરેક પ્રાણીની પ્રેરણાઓ જન્મથી જ પોતાના આત્મ સરહણ માટે બધમેસતી હોય છે

પ્રત્યેક પ્રેરણા એક પ્રકારનો આવેગ છે એક જ વસ્તુ વહેને પ્રેરણા વરીએ તેને આવેગ પણ કહી શકાય કારણકે તે સર્વે પ્રેરણાઓ પણ કાર્યમાં પરિણામ પામે છે શરમ વડે મોટા લાન થવું જી ખાવી, ઉત્ક્રમ આવની દસવું વિગેરેને પ્રેરણાઓ તેમજ આવેગો દી શાય હવે આવા પ્રેરણાત્મક આવેગોના નજી મુખ્ય વિભાગ પાડી શાય તલક્ષ વડે ઉત્પન્ન થતા આવેગો, દર્ગન વડે ઉત્પન્ન થતા આવેગો, અને વિચાર વડે ઉત્પન્ન થતા આવેગો ઉદાહરણ તરીકે દાખને લીધે સકોચાઈ જવું એ પ્રત્યક્ષથી ઉત્પન્ન થતા આવેગ છે બીજાઓને દોડતા નેધને બીગિને દોડી જવું એ દશનથી ઉત્પન્ન થતા આવેગ છે અને વગસાદ પગે ચોના વિચારથી બની ઉત્પન્ન થતા આવેગ છે અને વિચારથી ઉત્પન્ન થતા ઉત્પન્ન થતા આવેગો અથવા વરમા જત દોષએ એ વિચારથી ઉત્પન્ન થતા આવેગ છે તેની રીતે એક જ પ્રેરણાત્મક કાર્યમાં પણ આરા નજી નકારના આવેગો દોષ ગડે છે જેમકે કોઈ જૂખ્યો સિદ્ધ ગુખ જેમલ ગોરાબી જગડુ લાન થનાથી શિખર માટે દોડના માટે છે અને થાડે દૂરી ગોક જિકારો જુગે છે ત્યારે ગલીને તેના ઉપર છનમ મારે છે તથા અન્તે પોતાના પગ વડે જ્યારે એને પગડે છે ત્યારે તરત તેને ચીરીને ભક્ષણ કરે છે આ કાયમાં પ્રથમ ત્રીજા પ્રકારનો આવેશ, પગી બીજા પ્રકારનો અને અન્તે પડેના પ્રકારનો આવેશ હોય છે

હવે રચનાત્મક ગી પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય કહે જી ૧ જુગ નામીગો

આરી રીને જુની જુની વસ્તુઓ તરફ પ્રેરણાઓ આ માટે ધરાવતા હશે ? અને પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થતી વખતે ત્હેમના મનમાં પ્રેરણાત્મક કાર્યના પરિણામ વિંગ પેદાશથી વિચાર દશે કે નહીં ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પેલા પ્રથમ તો એટલું જણવું જોઈએ કે મનુષ્ય શિવાયના પ્રાણીઓની પ્રેરણાઓ વિંગ આપણે ચોક્કસ રીતે કંઈ જાણી શકતા નથી. કારણ કે પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતી વખતે ત્હેમના મનમાં નુ દશે તે આપણે પ્રત્યક્ષ રીતે જાણી શકતા નથી. આપણે તો આપણા મનમાં જે પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે વડે જ એટલે કે પરોક્ષ રીતે ત્હેમની પ્રેરણાઓ જાણી શકીએ છીએ એટલું જ નહીં પરંતુ આપણે એવું આપણી પ્રેરણાઓ અમુક વખતે અમુક જ કેમ થાય છે તે ચોક્કસ રીતે કહી શકીએ નહિ. સાધારણ રીતે આપણે કહી શકીએ કે પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યો આપણા આત્મ સંરક્ષણ માટે ઉપયોગી હોય છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ ત્હેની સાથે એટલું બાક રાખવું જોઈએ છીએ કે જે વખતે આપણે પ્રેરણાત્મક કાર્યો કરીએ છીએ તે વખતે તેઓ આપણા જીવન માટે ઉપયોગી છે, એ વિચારથી કરતા નથી પરંતુ કંઈ પણ વિચાર કયા વિના તે કાર્યો આપણાથી થાય છે અને કરતી વખતે તે જ કાર્યો સ્વાભાવિક રીતે થાય એમ માનીએ છીએ ખાતી વખતે ખોરાક ઉપયોગી છે તેથી ખાઈએ છીએ એ વિચાર બાંધે કાઢકના મનમાં આવે પરંતુ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તથા જીવને તૃપ્ત કરે છે માટે ખાઈએ છીએ એવો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. કાંઈ માણસને એમ પુત્રીએ કે જે ખોરાક સ્વાદિષ્ટ જણાય છે ત્હેને તે શા માટે વધારે ખાય છે તો તરત તે આપણા પ્રશ્નને દર્શી કદાચે અર્થાત્ સ્વાદિષ્ટ ખોરાક ખાવાની પ્રેરણા એટલી સ્વાભાવિક જણાય છે કે ત્હેનું કારણ સદમજવાની જરૂર રહેતી નથી. આરી રીતે પ્રેરણાત્મક કાર્યોનું કારણ પુછવું એ ફક્ત વસ્તુને વિચિત્ર માનવા સમાન જણાય છે આપણે પુત્રી

યદ્યપે છીએ ત્યારે ચેતા નથી ને હસીએ છીએ કેમ ? મધુર સંગીત સાંભળીને આનન્દ કેમ થાય છે ને દિલગીરી કેમ થતી નથી ? આંખ ઉપર કંઈ વસ્તુ આપતી હોય તો આંખ મોંઝાઈ જાય છે કેમ ? આવા પ્રશ્નો કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનીને ઉપયોગી જણાય પરંતુ સાધારણ મનુષ્યોને તો નિરૂપયોગી તથા અર્થરહિત પણ જણાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રાણી વર્ગની પ્રેરણાઓ તે વર્ગને સ્વાભાવિક જ જણાય છે. આપણાથી નીચાં પ્રાણીઓની પ્રેરણાઓ આપણને નવાઈ જેવી તથા ગૂઢ જણાય તથા આપણી પ્રેરણાઓ હૃદયને પણ તેવી જ લાગે.

હવે આપણે મનુષ્યની પ્રેરણા વિશે જોઈશું. ધર્મી વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે મનુષ્ય અને ખીજાં પ્રાણીઓ વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ છે કે જ્યારે ખીજાં પ્રાણીઓમાં ઘણી પ્રેરણાઓ જોવામાં આવે છે ત્યારે મનુષ્ય જીવનમાં ઘણી જ ઓછી પ્રેરણાઓ હોય છે અને તેને બદલે બુદ્ધિનો આપાર હોય છે તથા જે કાંઈ પ્રેરણાઓ હોય છે તે સર્વે અન્ધ પ્રેરણાઓ નહીં પરંતુ બુદ્ધિથી પ્રકાશિત થયેલી હોય છે. પરંતુ આ મન ભૂલભરેલો છે. ખરી રીતે જોતાં ખીજાં પ્રાણીઓ કરતા મનુષ્યમાં વધારે પ્રેરણા તથા આવેગો હોય છે. અને આ પ્રેરણાઓ માત્ર પ્રેરણાઓ તરીકે જ હૃદયને જોઈએ તો ખીજાં પ્રાણીઓની પ્રેરણા જેવી જ અન્ધ હોય છે પરંતુ ફેર એ છે કે આવી પ્રેરણાઓ ઉપરાન્ત મનુષ્યમાં સ્મરણ શક્તિ, કલ્પના શક્તિ તથા વિચાર શક્તિ રહેલી હોય છે, જે ખીજાં પ્રાણીઓમાં હોતી નથી અને હોય તો ઘણી અપૂર્ણ અવસ્થામાં હોય છે અને તેને લીધે એક વખત કોઈ પ્રેરણાઓ અનુભવ મળ્યા પછી મનુષ્ય તે અનુભવને સ્મરણમાં રાખી તેના વિષે વિચાર કરી શકે છે અને તેને લીધે પછીથી જે કાર્ય પહેલાં તેણે માત્ર પ્રેરણાથી જ કર્યું હોય અને તેણે અમુક પરિણામ અનુભવ્યું હોય તે કાર્યને તે પરિણામ મેળવવાનો પહેલેથી વિચાર કરીને કરે છે. આમ હોવાને લીધે આપણે

એમ નિયમ બાધી શકીએ કે સમસ્ત શક્તિવાળા કેાઈ પણ પ્રાણીમાં કેાઈપણ પ્રેરણાત્મક કાર્ય એક વખત ફરીથી થવા પછી અન્ય રહેતું નથી અને પછીથી તેનાં પાંખિયામના પૂર્વ વિચાર વડે ઉત્પન્ન થાય છે. આપણને જૂથ છાત્રી દોષ અને ખેંચા આખેઓ ખાવાનો પદાર્થ આપણી પાને પડ્યો હોય તો માન જુખની પ્રેરણા વડે તેને ખાઈએ પરંતુ એક વખત તેનો સ્વાદ આપ્યા પછી જ્યારે તે ખાઈએ ત્યારે તે માન પ્રેરણાથી નહિં પરંતુ ખેંચેથી તેના સ્વાદના વિચાર આધે ખાઈએ છીએ. તેવી રીતે કેાઈ પ્રેરણા તૃપ્ત કરવામા અમુક વસ્તુનો સ્વાદ અથવા શ્વિકર અનુભવ થયો હોય તો પછીથી તે વસ્તુ તરફની પ્રેરણા બદલાય છે અને તે અનુભવના વિચાર વડે તે પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈને દ્યાર્ઘ પણ જાય છે.

આ ઉપરથી જાણીએ કે કાર્મ પ્રાણીના ચારીરિક બંધાણમા ગમે તેટલી પ્રેરણાઓ જગાયેની હોય પરંતુ જે તેનામા પ્રેરણા શક્તિ ઉપગત સમસ્ત શક્તિ તથા વિચાર શક્તિ હોય તો તેના કાર્યોનું સ્વરૂપ માત્ર પ્રેરણાત્મક કાર્યોના ક્રમના જુદાજ ધર્મ જાય છે. આ ઉપરથી એમ ન કહી શકાય કે આવા પ્રાણીઓમા પ્રેરણાઓની સંખ્યા ઓછી છે પરંતુ આપણે ઉપર જોયું તેમ એથી અવગત રીતે તેમનામા પ્રેરણાઓ એટલા જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે કે ઘણા કામોમા એક બીજાનો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે અને છતાં શક્તિ વડે અમુક એક પ્રેરણાને પસંદ કરી તે પ્રમાણે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

દેવતા પ્રકરણમા જેમ આપણે જોઈ મથા કે દરેક દેવ તન્તુઓમા જગાઈ ગયેલી હોય છે તથા તેના તન્તુ વ્યાપારગ તેજ દાખે થના બીજા સમગ્ર તન્તુ વ્યાપારો દબાઈ જાય છે. તથા પોતે બગવાન થાય તે પછી બીજા વ્યાપારોને પણ દાખી દે છે. તેવી રીતે પ્રેરણાઓ પણ અનેક સંખ્યામા જન્મથી જ આપણા જ્ઞાન તન્તુઓમા જગાએની હોય છે અને છતાંશક્તિ વડે તેમના આવિર્ભાવનું નિયંત્રણ

યશ શકે છે. મનુષ્ય અને બીજાં અધમ પ્રાણીઓ વચ્ચે મુખ્ય ભિન્નતા એ જ છે કે અધમ પ્રાણીઓમાં માત્ર પ્રેરણાઓ જ હોય છે. પરંતુ મનુષ્યમાં પ્રેરણાઓ ઉપરાંત વિવેક શક્તિ હોય છે કે જેથી કોઈ પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતાં જ તે તૃપ્ત થતી નથી પરંતુ તે પ્રેરણા ઉત્પન્ન પ્રનારી વસ્તુ કેવી છે અને તેની પરિસ્થિતિ શી છે, એ સર્વેના વિચાર થઈને અન્તે કાર્ય થાય છે અને તેથી આપણા જીવનનું પ્રેરણાત્મક સ્વરૂપ છુદ્દિમય સ્વરૂપના પ્રકાશમાં ઝાંખું પડી જાય છે. અધમ પ્રાણીઓને આપણે વશ કરીએ છીએ તો તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓનાં કાર્યો માત્ર પ્રેરણાત્મક હોઈ અમુક પ્રોત્સાહન આપ્યાથી અમુક કાર્ય જ થશે એમ આપણે ગેરવેચી જાણી શકીએ છીએ. જેમકે ઉંઢરીયામાં ઉંઢર પકડવા હોય તો અન્ઢર કંઈ ખાવાની વસ્તુ મુઠ્યાથી રહેલાઈથી પકડી શકાય છે. સાધારણ રીતે જે કાર્યો કોઈપણ પ્રાણી વર્ગના આત્મસંસ્પર્શ માટે ઉપયોગી હોય તે કાર્યો પ્રેરણાઓ રૂપે જડાઈ રહે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પ્રેરણાઓ છુદ્દિથી ઉજ્જવલિત થયેલી હોતી નથી ત્યાં સુધી તે માત્ર અન્ધ હોઈ લાભકારક જે કોઈ પ્રોત્સાહન તે પ્રેરણાને ઉત્પન્ન કરે તોને નામે ચલાય છે. મનુષ્યમાં આથી ઉચ્ચ રીતે એક પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતી વખતે જો તેનાથી વિરૂદ્ધ બીજી પ્રેરણા મનમાં યાય તો આ બે પ્રેરણાના વિરોધને લીધે કાંતો કાર્ય ઉત્પન્ન થાય જ નહીં અથવા તો જે પ્રેરણાને ઇચ્છા બળ વડે પસંદ કરી હોય તોને લગતું કાર્ય થાય. ઉદાહરણ તરીકે હોભ અને ચક્ર, કુતૂહલના અને બીજાં, સંસ્મારણપણ તે વાંછના, લગ્ન અને અર્ધકાર; મળનાવડાપણું અને દુશ્મનાવડો, વિગેરે એક બીજાથી વિરૂદ્ધ પ્રેરણાઓ છે. આમાની દરેક પોતે એકથી ઉત્પન્ન થાય તો તે તરત તે પ્રમાણે યાન્ત્રિક રીતે કાર્ય થાય પરંતુ જ્યારે એકજ વખતે બે વિરૂદ્ધ પ્રેરણાઓ યાય ત્યારે કાર્ય યાન્ત્રિક રીતે થતું નથી પરંતુ ઇચ્છા બળવડે અમુક એક પ્રેરણાને પસંદ કર્યા પછી યાય છે. અધમ પ્રાણીઓમાં જે સર્વ પ્રેરણાઓ છે તે સર્વ

મનુષ્યમાં છે એટલું નહીં પરંતુ તે ઉપરાંત બીજી ઘણી છે. અત્રે એટલું વાદ રાખવાની જરૂર છે કે મનુષ્યના મનમાં જે વિમલ થાય છે તે એક તરફ પ્રેરણાઓ અને બીજી તરફથી સુદિ એમ બે વચ્ચે નથી પરંતુ પ્રેરણાઓમાં જ વિમલ થાય છે. અર્થાત્ એક તરફ એક પ્રેરણા અને બીજી તરફ બીજી પ્રેરણા એમ બે વચ્ચે વિરોધ થાય છે. સુદિ થોતે પ્રેરણાઓને દાબી દેવાને અશક્ત છે. કોઈ પ્રેરણાને દાબી દેવી હોય તો તે સુદિ નહિ પરંતુ પ્રેરણાથી વિરુદ્ધ બીજી પ્રેરણા જ કરી શકે છે. પરંતુ સુદિનું કાર્ય એ છે કે તર્ક શક્તિ વડે આવી વિરુદ્ધ પ્રેરણા મનમાં ઉત્પન્ન કરી કે જેથી પહેલી પ્રેરણા મનમાં ન રહે પરંતુ બે વિરુદ્ધ પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થવાથી ઇચ્છાશક્તિ વડે અમુકને પર્ગદ કરી સકાય આવી રીતે જો કે મનુષ્યમાં બીજાં પ્રાણીઓ કરતા વધારે પ્રેરણાઓ હોય છે છતાં તેમના કરતા વધારે સુદિ હોવાને વીધે તેના કારણે માત્ર પ્રેરણાત્મક અર્થાત્ યન્નવત્ હોતા નથી પરંતુ ઇચ્છાત્મક તથા સુદિમાન હોય છે.

હવે ઉચ્ચતર પ્રાણીઓ તથા મનુષ્યજાતિમાં પ્રેરણાઓનું બીજી રીતે ચોક્કસ થાય છે તે જોઈએ આમ ચવાના બે મુખ્ય કારણો છે એક કારણ એ છે કે કેટલીએ પ્રેરણાઓ અમુક વય પછી નષ્ટ થાય છે. આ બન્ને કારણોનું એક પછી એક વિવેચન કરીશું.

પહેલા કારણનો નિયમ એ છે કે અમુક વર્ષની વસ્તુઓથી કોઈ પ્રાણીમાં અમુક પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતી હોય તો ઘણી વખત એમ બને ■ કે તે વર્ષના કોઈ પ્રકારની જે વસ્તુઓ પહેલા અનુભવ તથા અભ્યાસમાં આવી હોય તેમના તરફ તે પ્રેરણા ઉત્પન્ન થવાની ટેવ પડી જાય છે. અને તેજ વર્ષના બીજા પ્રકારની વસ્તુઓ તરફ તે પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પ્રેરણાની ઉત્પત્તિ અમુક દિશામાં ચવાને અભ્યાસ પડ્યા પછી બીજી તેને ઉત્પન્ન કરનારી સંબંધિત વસ્તુઓ તરફ તે પ્રેરણા વિમુખ થઈ જાય છે એવા પ્રકરણમાં આપને જોઈ ગયા છીએ કે અમુક

દેવ પડ્યા પછી આપણે એ દેવને તાપે થઈ જઈએ છીએ; અધમ પ્રાણીઓ તહેમના શ્રવણમાં જે પ્રમાણે પહેલેથી દેવાઈ ગયેલાં હોય છે તે પ્રમાણે જ હંમેશાં વર્તે છે. અમુક ખુણામાં રહેવાની, અમુક બીજાં પ્રાણીની સોજતની, અમુક પ્રકારના ખોરાકની, દુકામાં કાઈ પણ અમુક કાર્યની દેવ પડી ગઈ હોય તો તહેને જલ્દે બીજાં કાર્યો કરવાનો સંભવ હોય છતાં તેજ કાર્ય કરવા તરફ તહેમનું વલણ રહે છે. આપણા પોતાના શ્રવણમાં પણ આવી દેવનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. ઘણી વખત એમ બને છે કે આપણા પોતાના ધર તથા સ્નેહીજનો આગળ બીજાં પુરુષો તથા તહેમની વસ્તુઓનાં આકર્ષણીય લક્ષણો તરફ નિર્લક્ષ બની જઈએ છીએ. આમ માટેની પ્રેરણા તૃપ્ત કરવામાં જે ખોરાકથી આપણે દેવાઈ ગયેલાં હોઈએ તે શિવાય બીજા ખોરાક તરફ પણ નિર્લક્ષ થઈ જઈએ છીએ અને કાઈ વખત તો તેવા ખોરાક તરફ સ્પષ્ટ રીતે અશ્ચિ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય જાતિ તરફ પ્રેમની પ્રેરણા આપણા કુર્કુજ તથા દેશનાં મનુષ્ય પ્રત્યે જે પહેલેથી નિમન્નિત થઈ જાય છે અને તેથી પરદેશી મનુષ્યો તરફ તે પ્રેરણાનો અવકાશ જાયે જ રહે છે. દુકામાં અમુક જે એક વસ્તુ તરફ પહેલાં આપણી પ્રેરણા આપણને લઈ જાય છે તે વસ્તુ તરફ જ તેથી રીતે વર્તન કરવાની દેવ પડી જાય છે. અને આવી રીતે દેવ પડ્યા પછી એ વર્તનમાં કંઈ પ્રેરણાત્મક તત્વ છે નહીં એમ જણાય છે. પ્રેરણા ઉપર અભ્યાસ અર્થાત દેવની અસર થવાથી તે પ્રેરણાનો વ્યાપાર ઘણો સંકુચિત થઈ જાય છે અને જો કે અનેક વસ્તુઓ તરફ તે પ્રેરણાની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ હોય છે છતાં જે વસ્તુઓ તે પ્રેરણાની પ્રથમ ઉત્પત્તિમાં અનુભવાઈ હોય તેજ વસ્તુઓ તરફ ઘણું કરીને આપણા કાર્યનું વલણ રહે છે.

દેવને લીધે પ્રેરણાનો વ્યાપાર દવાઈ જવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. આ કારણ એ છે કે ઘણી વખત એકજ વર્ગની વસ્તુઓ જે વિશેષી પ્રકારની પ્રેરણાઓ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અને તે વર્ગની અમુક એક વસ્તુ તરફ જો અમુક એક પ્રેરણા

એક વખત પૃથ્વી રીતે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો પછી વર્ગની બીજી બધી તે વસ્તુઓ તરફ ત્હેની વિરોધી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. અર્થાત્ પછીથી આખા વર્ગ તરફ એક જ પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે નાના બચ્ચાંમા, જનાવરો ભય તેમજ પ્રીતિ એટલે ત્હેમનાથી દૂર રહેવાની તેમજ ત્હેમને રમાડવાની એમ બે વિરોધી પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. હવે જો કોઈ બાળક પ્હેલી વખત કોઈ કુતરાને ઘાબડવા ભય અને કુતરું એને બચકું ભરે તો તે બાળકમા ભયની પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય અને ઘણા વર્ગો સુધી બધા કુતરાઓ તરફ ભયની દૃષ્ટિએ જ જુએ તથા તેના તરફ પ્રીતિની પ્રેરણા કબાઈ જાય. આથી ઉઘટા દાખલા પણ જોવામા આવે છે. કોઈ જંગલી પ્રાણી જ્યારે બચ્ચું હોય ત્યારે કોઈ પણ બાળકના સમાગમમા આવ્યું હોય તો તે બાળક અને તે પ્રાણી વચ્ચે કેટલીએક વખત એક પ્રકારની પ્રીતિ બંધાઈ જાય છે બાળક તે પ્રાણીને રમાડે છે અને તે પ્રાણી બાળકની સાથે ગેલ કરે છે. અહીં પ્રીતિની પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે અને ભયની પ્રેરણા કબાઈ જાય છે. ખાસ કરીને જ્યારે જંગલી પ્રાણીઓ ઘણા નાના હોય છે ત્યારે જ આમ બને છે. મ્હોટા થયા પછી ત્હેમનામા જંગલીપણુ વધવાનું વલણ રહે છે. જો તે વધવા દીધું હોય તો પછી ત્હેના પ્હેલાના સોળાની તરફ પણ તેનું વર્તન કુર થવાનો સંભવ રહે છે. કોઈ ગામના જંગલમા થોડા વખત સુધી વાછરું જંગલી અવસ્થામા રહે તો પછી ત્હેને પકડના બહુ હરકત પડે છે. પરન્તુ જો ગાય તળેલામા બ્હીવાઈ હોય તો પ્હેલેથી જ તે વાછરું ગરીમ હોય છે. મરઘીના બચ્ચાંઓમા પણ આ નિયમ જોવામા આવે છે. આ બચ્ચાંઓમા પણ માણસ જાતિ તરફ જુદે જુદે વખતે ભય તથા પ્રીતિની પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. જો કોઈ મરઘીનું બચ્ચું મરઘીની ગેરહાજરીમા ઇડામાંથી બહાર નીકળ્યું હોય તો તે ગમે તે ચાલતા પ્રાણીને અનુસરે છે અને તેથી જો કોઈ માણસ

તે વખતે હાજર હોય તો તેની પાછળ ફર્યા કરે છે. સ્પોર્ટ્સિંગ નામના એક ગૃહસ્થે આ પ્રમાણે અનેક મરઘીનાં બચ્ચાંઓને પોતાની પાછળ ફરતાં તથા શીશોડી વગાડે ત્યારે તેની થાસે આવતાં કંઈ દેતાં. કેટલાએકે એમ બાળ્યું કે એમાં કંઈ નહીં હશે. પરંતુ ફક્ત ઉપરના નિયમ શિવાય તેમાં કંઈ નથી નહિ. તે જ ગૃહસ્થે આર પાંચ દિવસ પહેલાં જન્મેલાં બચ્ચાંઓને પોતાની પાછળ ફેરવવાનો પ્રયાસ કર્યો પરંતુ તે સર્વે તેનાથી દૂર નહાસવા માંડ્યાં તથા પાંખો ફફડાવી જ્યાં જતાં પેસાય ત્યાં પેસી ગયાં. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રીતિ અને ભયની પ્રેરણાઓ જુદે જુદે વખતે વિકાસ પામે છે અને જો પહેલાં વિકાસ પામેલી પ્રેરણા ટેવ રૂપે મનમાં ઠસી ગઈ હોય તો તે ટેવને લીધે વિરોધી પ્રેરણાનો વિકાસ થતો અટકે છે. સર્વે પ્રાણીઓ તેમના જન્મકાળ પછીની તરતની અવસ્થામાં રાંધે હોય છે અને તે અવસ્થામાં જો જો ટેવો પડી હોય છે તે તે ટેવો અવિધ્યમાં તેના જંગલો સ્વરૂપને થોડે ધણે અંશે ઘાળી શકે છે.

હવે આપણે ઉચ્ચ પ્રાણીઓમાં પ્રેરણાઓ ઝોછી જણાવાના બીજા કારણ ઉપર આવીએ. આ કારણ એ છે કે ઘણી પ્રેરણાઓ, અલપકાલીન હોય છો એટલે કે અમુક વય સુધી આપણા માનસિક પ્રદેશમાં રહીને પછી પોતાની મેળે દબાઈ જાય છે. એ સમયની અન્દર જો તે પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ અનુભવમાં આવે તો તે પ્રેરણાઓ ટેવ રૂપે આપણા મનમાં ઠસી જાય છે. પરંતુ જો એવી વસ્તુઓ આપણા અનુભવ માર્ગમાં ન આવતી હોય તો તે પ્રેરણાઓ ટેવ રૂપે આપણા મનમાં જડાઈ રહેતી નથી અને આગળ ઉપર તે પ્રેરણાઓ આપણા માનસિક બંધારણમાંથી જતી રહે છે. એટલું જાણવું જરૂરનું છે કે આ નિયમ સર્વે પ્રેરણાઓને સરખી રીતે લાગુ પડતો નથી. કેટલીએક પ્રેરણાઓ નાની ઉંમરમાંથી જતી રહે છે અને કેટલીએક ઘણી મોટી ઉંમર

યથા પછી જાય છે. તેમ કેટલીએક અમુક વખત સુધી નાશ થયા પછી ફરીથી પાછી આવે છે, જેમકે જનવરોમાં નર અને માદાની વચ્ચે સંગતિ થવાની પ્રેરણા અમુક વખત સુધી દગ્ધાઈ જાય છે અને પછીથી પાછી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર જણાવેલા નિયમ સાધારણ રીતે સર્વે ઉચ્ચ પ્રાણીઓમાં જોવામાં આવે છે અને તેની પુષ્ટિ માટે કેટલાંએક ઉદાહરણો નીચે જોઈશું.

મરઘીનાં બચ્ચાઓ, ગાયનાં વાછરડાંઓ વિગેરે પ્રાણીઓમાં પાછળ પાછળ જવાની તથા સોખત કરવાની પ્રેરણા તહેમના જન્મ પછી થોડા દિવસ પછી ઉઠી જાય છે અને ક્ષય તથા દોઢી જવાની પ્રેરણા વિકાસ પામે છે. જે કોઈ મરઘીના બચ્ચાએ તેના જન્મ પછી આઠ દસ દિવસ સુધી મરઘીનો અવાજ ન સાંભળ્યો હોય તો તે પછી મરઘીના અવાજથી તેની તરફ જવા માટેની તેના ઉપર કંઈ પણ અસર થતી નથી કારણ કે ત્યાં સુધી તે પ્રેરણા નષ્ટ થઈ જાય છે. ધાવવાની પ્રેરણા પણ બચ્ચાઓનાં જન્મ વખતે હોય છે પણ પછીથી નષ્ટ થઈ જાય છે. મનુષ્યજાતિમાં જન્મ પછી વર્ષ દોઢ વર્ષ સુધી આ પ્રેરણા થોડે ઓછે અંશે ટકી રહે છે. પરંતુ તે પ્રેરણા એટલી અસ્પષ્ટાલીન હોય છે કે જે કોઈપણ કારણસર ખાળકને જન્મ પછી થોડા થોડા દિવસો સુધી ચમચાથી દુધ પાણી હોય અથવા ખવડાવ્યું હોય તો પછી ધાવવાની પ્રેરણા જ ઉઠી જાય છે; કુતરાઓમાં જન્મથી તહેમની ખાવા વિગેરેની વસ્તુઓને પગવતી જમીનમાં ખાડો ખોદીને દાટવાની પ્રેરણા હોય છે પરંતુ જે કોઈ કુતરાને જન્મથી પાળાને ઘરમાં આપ્યો હોય તો તે પ્રેરણા ઓછા થોડા વખત સુધી રહી જતી રહે છે.

હવે આપણે મનુષ્ય જાતિની અસ્પષ્ટાલીન પ્રેરણાઓ વિશે જોઈશું. આપણા જીવનમાં જુદી જુદી ઉંમરે જુદી જુદી પ્રેરણાઓ બજવાન હોય છે. બાળપણમાં રમનખમનની, વાર્તાઓ સાંભળવાની, જીવાસા વિગેરેની પ્રેરણાઓ બજવાન હોય છે. યુવાવસ્થામાં શારીરિક

ઘસરતો કરવી, નાવકયાઓ વાચવી, મિનતા બાધવી, મુસાફરી કરવી, પરાક્રમો કરવા, જ્ઞાન મેળવવું આ વિગેરે કાર્યોની પ્રેરણાઓ બળવાન હોય છે તથા પ્રોત્સાહન આપવામાં આકાંક્ષા, વ્યવહારક્ષતા તેમજ જીવનના વિવિધતા કે આત્મોત્કર્ષ માટે જરૂરની સર્વ પ્રેરણાઓ બળવાન હોય છે. આ સર્વ પ્રેરણાઓ હેમનો સમય પુરો થયા પછી આખી પડી જાય છે અને જો તે સમયમાં હેમને અનુભવ માટે ન આવી હોય તો પછીથી આપણા પ્રયાસ છતાં પણ હેમનો અનુભવ યોગ્ય રીતે થતો નથી. સુવાચનમાં જો કોઈ યુવક રમતગમતમાં ધ્યાન ન આપે અને બેઠે બેઠે વાચ્યા વરે તો હેની આખી જીંદગી સુધી તે રમતગમતમાં ભાગ લઈ શકશે નહીં અને બેઠે બેઠે જો કામ કરવાનું હોય તેજ હેને વધારે પસંદ પડશે. શ્રી જાતિ તરફ પ્રેમનો આવેશ મોડી ઉંમર થયા પછી ઓઢા થાય છે અને જો હેના અસ્તિત્વના સમયના પ્રથમ કાળમાં હેને લગતી જેની ટેવો પડી હોય તે ટેવો આખી જીંદગી સુધી રહે છે. અમુક ઉંમર સુધી કોઈ માણસે લગ્ન કર્યા ન હોય તો પછીથી હેની લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કેવળ નિર્ભળ બની જાય છે ખેલેથી જો ખરાબ સોજનમાં રહી અનીતિની ટેવો પાડી હોય તો તે ટેવો પણ પછીથી મનમાં જડાઈ રહે છે આ ઉપરથી જણાશે કે સુવાચનમાં કે જ્યારે કુમળા ઝાડની માફક મનને જેમ વાળીએ તેમ રહેવાઈથી વળી શકે છે, તે અવસ્થામાં જેટલી કેળવણી આપી હોય તે અવિધ્યના આખા જીવન ઉપર અસર કરે છે રમતગમતની વયમાં સુવચને જેટલી બને તેટલી શારીરિક કેળવણી આપવી જોઈએ અને હેની સાથે હેમની સ્વાભાવિક જીવનમાં સદ્ ગુણવાળા પ્રદેશમાં દોરની જોઈએ પછીથી મન જ્યારે પુખ્ત થાય અને શુદ્ધિ વધે ત્યારે ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરેના સિદ્ધાન્તો હેમના મન ઉપર હસાવવા જોઈએ અને તે પછી હેમને વ્યવહારિક જીવનમાં કુશળ થનાય હેની કેળવણી આપવી જોઈએ આ સર્વ વસ્તુઓ રીખવામાં

દરેક માણસને જીવનમાં મમુક નજત એને આવે છે ત્યાં મુધીમાં જેટલું સીખાયું તેટલું ખરું, કામચુક કે તે પછીથી તહેમની પ્રેરણાઓ મન્દ થવા માટે છે સાધારણ રીતે પચીસ વર્ષની વય મુધિમાં જે જ્ઞાન મળ્યું હોય તથા તેમાં પડી હોય તેમની ઉપર વધારે અને લાખા સમન મુધી અગર કરે છે, આ ઉમર પછી નિરવાધા જીવનમાં બહુ ઓછી હોય છે મન અમુક દિશામાં જ દારાયેલું હોય છે, અને તે દિશા સિવાય બીજી જાળવોના રસ સુકાઈ જાય છે કદાચિત્ત આ બીજી જાળવો વિદ્યા આપણે કાઢી જાણીએ તો તે આપણને નવા જેવું તથા પારકું હોય તેમ લાગે છે અને તે વિદ્યા આપણે મનમાં કાઢી નિશ્ચિન મત જાણી શકતા નથી આથી ઉનડું પેલા જે આપણે સીખ્યા હોઈએ તે આપણને હમેશા તાલુ રસમય, અને જાણે આપણું જ હોય તેમ લાગે છે તાત્પર્ય એ છે કે દરેક શિક્ષકે સુવેળામાં અમુક વિષય શિખવાની પ્રેરણાઓ કયે વખતે સૌથી વધારે જાળવાઈ હોય છે તે વખતે સૌથી કહા વેળાએ અને દરેક સુવેળે મોતના બાલિધ્યની માનસિક શક્તિ ઉપર આધાર ન રાખતા સુવાચરમાં જેટલું અને તેટલું મનને કેળવી લેવું જોઈએ તથા જાણવું જોઈએ કે તે અવસ્થામાં જે જે રેવા તહેમને પાડી હશે જે જે મતો જાણ્યા હશે તથા જે જે સિદ્ધાંતો રચાયા હશે તેજ ગમે તો સારા હશે કે ખોરા હશે પણ તહેમના બાલિધ્યના જીવનમાં ઠેક મુધી કામમ રહેશે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મનુષ્યમાં અનેક પ્રેરણાઓ હોય છે તે સર્વેનું અગ્રે વર્ણન આપવું એ અશક્ય છે, કારણ કે તેમ કરવામાં પ્રત્યેક પ્રેરણાની ઉત્પત્તિ, તહેનો આવિર્ભાવ તહેને ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ વિગેરનું વિગતવાર વિવરણ કરવું પડે અગ્રે ઉદાહરણ રૂપે આપણે લખની પ્રેરણાને લઈ તહેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરીશું.

સાધારણ રીતે જે જે વસ્તુઓ કુરના અથવા વિકાગપણાનું આપણને જ્ઞાન કરાવે તે વસ્તુઓ આપણમાં લગ્ન ઉત્પન્ન કરે છે

જે કોઈ વસ્તુ આપણને ઇચ્છા કરે અથવા આપણે નાશ કરે તેની તરફ આપણે ભય ધરાવીએ છીએ તથા તેનો નાશ અથવા તેને ઇચ્છા કરવાની પણ ઇચ્છા સખીએ છીએ. આવી વસ્તુની સમક્ષ આપણે આ બેમાથી કઈ પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તીએ, ભયથી દોઢી જર્મીયું કે તેની રક્ષામાં થઈ તેનો નાશ કરીશું એ પહેલેથી કહી શકાતું નથી પરંતુ તે વખતે વસ્તુની તથા આપણી સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. ભયના શારીરિક ચિહ્નો ક્રોધ તથા વિપવવાસનાનાં ચિહ્નોની માફક ધણા તીવ્ર અને એકદમ જણાઈ આવે તેવા હોય છે. પરંતુ મનુષ્ય જેમ જંગમી અવસ્થામાંથી સુધરેલી અવસ્થામાં ચડે તેમ ભયના કારણે જોછા થતા જાય છે. જંગમી સ્થિતિમાં દરેક મનુષ્યને પોતાને જ પોતાનું રક્ષણ કરવાનું હોય છે તથા ભય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓથી પોતાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું તેનું જ્ઞાન તેને હોવું નથી. આમ હોવાથી તેના જીવનમાં ભયના પ્રસંગો ધણા હોય છે સુધરેલી સ્થિતિમાં આથી ઉલટું જ હોય છે. કારણ કે જ્ઞાન વડે એક તો ભયના કારણો જોછા લાગે છે અને બીજું આત્મરક્ષણના સાધનો વધારે હોય છે. આવી રીતે સુધરેલી પ્રજાઓમાં અને તેમાં ખાસ કરીને સહેરામાં રહેનારા ધણાખરા મનુષ્યોને તો ખરેખરા ભયનું તો માત્ર નામ જ ખબર હોય છે અને જંગલમાં ભય ઉપ જીવનારી વસ્તુઓ વિશેની ખરી વાતો પણ તેમને નવસંકલ્પની માફક લાગે છે. દરેક પ્રકારની મગવડવાળા ધરમાં ઉઠેલા પુરુષને વાઘના પગમાં સપડાવાથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય તેની ખરી કલ્પના કદી પણ થઈ શકતી નથી અને એવો અનુભવ મનુષ્યના જીવનમાં સંભવિત છે એ પણ એને આશ્ચર્યજનક જણાય છે. આ પ્રમાણે ભયનો અનુભવ જો કે જોછો થાય છે છતાં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ છીએ કે ભય એ એક ખરેખરી પ્રેરણા છે અને તરતના જન્મેવા બાળકમાં જે પ્રેરણાઓ જણાય છે તેમાંની તે એક છે. ન્હાના બાળકોમાં બીજા કારણો કરતાં અવાજોને લીધે ભય વધારે

ઉત્પન્ન થાય છે. મા. પેરેઝ નામનો મૃદસ્થ જણાવે છે કે “ત્રણ અને દસ મહિનાની વચ્ચેની વયના બાળકો આખરી દેખાતી વસ્તુઓ કરતા કાનથી સંભળાતી વસ્તુઓથી વધારે બ્હીએ છે. એક સામાન્ય મહિનાની ઉમરના બાળકે કોઈ મકાનને આગ લાગી હતી ત્યારે ભડકા વિગેરે જોઈને કંઈ પણ ભય અથવા આશ્ચર્ય દર્શાવ્યો નહોતો અને તે ઉપરુ દમતુ હતું પરન્તુ આગ હોલવનારાઓના રણુશિગડાના તથા વરાળ ચંત્રના પેડાના અવાજોથી તેને તરત ભય ઉત્પન્ન થયો અને રોવા માડ્યું. વળી આટલી ઉમરે કાંઈ છોકરું વરસાદના તોફાનમાં વીજળી ચવાથી બ્હીતું નથી પરન્તુ ગર્જના સાંભળીને બ્હીએ છે. આવી રીતે અનુભવ વિનાના બાળકોને ભય ચતુ કરતા કણ્ડારા વધારે ઉત્પન્ન થાય છે.” મોટી ઉમરે પણ અવાજોથી ભય વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. જમીન અગર દરિયા ઉપર વરસાદનું તોફાન તેના અવાજોથી વધારે ભય ઉપજાવે છે. કોઈ જનાવર આપણા ઉપર ફક્ત ધસી આવતું હોય તેના કરતા ધુરંદર અથવા ભસતું ભસતું આવતું હોય તો વધારે બ્હીક લાગે છે

વિચિત્ર એટલે પૂર્વે ન જોયેલા માણસો ને જનાવરો પણ ભય ઉત્પન્ન કરે છે કેટલીએક વખત એમ જાને છે કે કોઈ બાળક બહુ જ ન્હાતું હોય ત્યારે વિચિત્ર જાતુઓ કે પ્રાણીઓને જોઈને ભય દર્શાવતું નથી પરન્તુ પાછળથી એકાએક બ્હીવા માડે છે. આનું કારણ એ છે કે હેતા ભયની ગ્રેસ્થા વિકાસ પામેલી હોતી નથી અને પછીથી ત્યારે તે વિકાસ પામે છે ત્યારે એકાએક ભય ઉત્પન્ન થાય છે કાળા વસ્તુઓ અને ખાસ કરી અધારી જગાઓ ધણી વખત ભય ઉત્પન્ન કરે છે ઘણે અંશે આનું કારણ એ છે કે આવી જગાઓથી કોઈ માણસ અથવા જનાવર આપણા ઉપર હુમલો કરશે એમ આપણે જાણતા હોઈએ અથવા અનુભવ્યું હોય અને તેથી ભય લાગે પરન્તુ તે કેટલેએક અંશે આપણા માનસિક બંધારણમાં વરસપરંપરાથી ઉતરેલો હોય છે. આપણે પહેલેથી જાણતા

હોઈએ કે અમુક અધારી જગોમા કંઈ પણ જીક ઉત્પન્ન કરે તેણે નથી છતાં થોડી દાણ મુધી તો અન્નર જના લય લાગે છે આનું કારણ એમ જણાય છે કે આપણા પૂર્વજોને અધારી જગો માયી એટલો લય જણાતો હોવો જોઈએ કે અન્ધારાનો અતુલ્ય અને અવની લામણી એ જે વચ્ચે મનમા ગાઠ સાદચર્ય બધાયેલું હોય જોઈએ અને તેથી આ સાદચર્ય વરાધર પગથી ઉતરી આપણા માનસિક તેમજ શારીરિક બધારણુમા જડાઈ ગયેલું જણાય છે

બધી વખત હંચી જગાઓ લય ઉત્પન્ન કરે છે આ લય પણ પ્રેરણાત્મક હોય છે કારણ કે જો કે આપણે જાણતા હોઈએ છીએ કે આપણે સહીસનામત છીએ તથા પડવાનો ખામ સહન નથી છતાં મનમા થોડો વલો લય લાગે છે

આ સર્વ ઉપરાત અતીન્દ્રિય વિષયો પણ એક પ્રકારનો લય ઉત્પન્ન કરે છે આ બધામાં કલ્પનાનો વ્યાપાર વિશેષ હોય છે એમનત અને અધારી જગો હોય, ચોર અવાજ થતા હોય, કોઈ આકૃતિ જણાતી હોય, તમા આપણી ધારણાથી વધક ઉદ્ભવે થતું હોય, ત્યારે ભૂત, ત્રેત વિગેરેની કલ્પના મનમા થઈ આવે છે અને લય ઉત્પન્ન થાય છે ખાસ કરીને જ્યારે આપણી ધારણાથી ઉત્તર તથા હૃદયના કમળી વિશ્લેષ થતું હોય તેમ કંઈ જણાતું હોય ત્યારે આવો લય વધારે જણાય છે

આપણે જેટલો દોષ જોઈએ તે એકાએક આપણી ખુશ્મી કોઈના ચલાવ્યા વિના દાનતી જણાય તો સ્વાભાવિક રીતે લય ઉત્પન્ન થાય છે આ વિશેષ અધમ પ્રાણીઓ ઉપર પણ કરેલા પ્રયોગથી જણાય છે કે તહેમને પણ કંઈ અણુધારેલું બનવાથી જુ બલ લાગે છે એક કુતરાની ખાવાની વરણને એનાથી ખવાય એવી રીતે દોરી બાધીને એમનામા આવી ત્યારે અણુધારેલી રીતે વરણને હાલતા જોઈ તે કુતરાને અલગત લય ઉત્પન્ન થયો હતો ઉત્ક્રાંતિવાદના નિયમોથી જોતા બીજા પ્રેરણાઓની માફક બધી પ્રેરણા પણ આપણા શ્રવનને

છે કે
વરુ
ના
ત્યારે

ઉપયોગી છે અને તેથીજ આપણા શારીરિક જઘારણુમાં
રહેવી છે. સર્વે દાનિકારક અથવા નાશકારક વસ્તુઓથી
માટે ભયની પ્રેરણા એ એક મુખ્ય માધન છે અને એમ પણ
સહાય કે આ સાધન જે એક સ્વાભાવિક લક્ષણ તરીકે આપણું
મનમાં હોય તેા મનુષ્ય જાતિના નાશ પણ ક્યારનાએ થઈ ગયેા
હોત પરન્તુ જે કે ભયની પ્રેરણા આપી રીતે આપણા આત્મ
સંરક્ષણ માટે જરૂરની જાણાય છે છતાં એટલું પણ જાણાય છે કે
ભયના આવેશથી શારીરિક હાનિ પણ થાય છે અને કાંઈ વખત
અત્યંત ભયને લીધે એકાએક હૃદય જંધ પડી મરણ થવાના
દાખલાઓ પણ જાને છે

આમ છતાં ઉત્ક્રાંતવાદના નિયમો વડે ભયના કેટલાએક
આવિર્ભાવો ઉપર ૫૩ પ્રકાર પડે છે ઉદાહરણ તરીકે આધારણ
ભયમાં કાતો આપણે દોડી જઈએ છીએ અથવા તો એક જગોગે
જાણે પડાવાત થયેા હોય તેમ સ્થિર અને અચળ થઈને ઉભા
રનીએ છીએ આવી રીતે ઉભા રહેવું તે કેન્દ્રમાં એક પ્રાણીઓ ભયથી
જાણે મરી ગયા હોય તેમ પડી રહે છે, તે વ્યાપારનું અવતરણ છે
આ વ્યાપારની ઉપયોગિતા એ છે કે જ્યારે એક પ્રાણીની પાછળ
ખીનું પ્રાણી દોડતું હોય અને પેલું પ્રાણી જ્યારે ભયથી જાણે તે
મરી ગયેલું હોય તેમ અચળ પડી રહે ત્યારે ખીનું પ્રાણી તેને
દૂરથી દાવતું ચાલતું ન દેખે અને તેથી તેનું ખાન તેની ઉપરથી
જતું રહે અને તેને દેખતું પણ જન્ધ થાય છે. કારણ કે અધમ
પ્રાણીઓના ચતુરો ચત્રાવમાન વસ્તુઓ કરતા સ્થિર વસ્તુઓથી
ધણાં ઓછા આકર્ષાય છે આ પ્રમાણે ભયમાં સ્થિર ઉભા રહેવાની
સ્થિતિ પ્રાણીઓને ખોતાના આત્મ સરક્ષણ માટે ઉપયોગી નીવડવાથી
વચપર પરાના નિયમ પ્રમાણે આપણા શારીરિક જઘારણુમાં જડાઈ
રહેવી છે એમ માનવાનું કારણ મને છે

મકરણ બાવીસમું.

ઈન્દ્રિય શક્તિ.

આત્માર નુકી આપણે પ્રેરણાથી એટલે આપણા મનના કઈ પ્રયત્ન વિના ઉત્પન્ન થતા કાર્યો વિશે જોયું આવા કાર્યો પ્રાણી માન કરી શકે છે અને લેવું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તે સર્વ કર્તાની ઈન્દ્રિય તથા ધારણા વિના પરાવર્તિત રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ હવે આપણે ઇન્દ્રિયાત્મક કાર્યો એટલે જે કાર્યો ઉત્પન્ન કરવાને આપણે પેલેથી ઇન્દ્રિય તથા ધારણા કરી હોય તેના કાર્યોનું સ્વરૂપ જોઈશું વાસ્તવિક રીતે આવા કાર્યો મનુષ્ય જાતિથી થઈ શકે છે કારણ કે શુદ્ધિની માર્ગ વિકાસ પામેની ઈન્દ્રિય શક્તિ એ સર્વ પ્રાણીઓમા મનુષ્યનું વિસિદ્ધ લક્ષણ છે પરંતુ આની સાથે એટલું માત્ર રાખવાની જરૂર છે કે ઇન્દ્રિયાત્મક કાર્યો આપણી શારીરિક તન્ત્રના ગ્રીણ વ્યાપારો છે અને પ્રેરણાત્મક કાર્યો પ્રાથમિક સ્વરૂપ ધરાવે છે. આપણા તન્ત્રચક્રની ગ્યના એવી રીતે ઉત્પન્ન પામેની છે કે પ્રથમ તો અમુક પ્રોત્સાહનો અમુક જાતના પરાવર્તનો આપણા શારીરિક ઉપજાવે છે અને આવા પ્રેરણાત્મક કાર્યો અમુક રીતે થાય છે અને લેખનું અમુક પરિણામ આવે છે એવો અનુભવ થયા પછી ઈન્દ્રિય શક્તિ વડે તે પરિણામ ઉપજાવના ગારે પેલેથી ધારણા કરીને ઇન્દ્રિયાત્મક કાર્યો કરી ગકીએ જીએ ગયાંત્ જેની રીતે ઇન્દ્રિયો વડે મળતા શકારોના અનુભવ સિવાય વિચારો થઈ શકતા નથી તેના જ રીતે પ્રેરણાત્મક કાર્યોના અનુભવ વિનાય ઇન્દ્રિયાત્મક કાર્યો થઈ નહતા નથી એક નજાત કેઈ પ્રેરણાત્મક કાર્ય થયું હોય તો તે આપણા સ્વરૂપમા જગાઈ રહે છે અને પછીથી તે કાર્ય આપણે ધારીએ હારે ઇન્દ્રિય શક્તિ વડે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે પરંતુ તે પેલા તો તે કાર્ય આપણી ઇન્દ્રિય શક્તિની બહાર જ રહે છે. આ ઉપરથી આપણી ઇન્દ્રિય શક્તિ મુખ્ય નિયમ તરીકે એમ નહી

કરી શકીએ કે આપણા શુભનની પ્રથમ આવરણક મરત એ છે કે પ્રેરણારૂપે ઇન્દ્રિય નિહિત ઉત્પન્ન થતાં જુદીજુદી ગતિઓના અનુભવો (ચારો) કે સ્મરણમા જડાઈ રહેવા જોઈએ.

હવે સર્વ પ્રકારના ગતિઓના અનુભવોના બે પ્રકાર હોય છે. એક પ્રકાર, સ્થાનિક ગતિના અનુભવો અને બીજો પ્રકાર અસ્થાનિક ગતિના અનુભવોનો છે.

આપણા શરીરના જે કોઈ અવયવ કોઈ ચલાયમાન વસ્તુની સાથે સંનિર્ઘર્ષમા આવે અથવા શરીરના જે કોઈ ચલાયમાન અવયવ સાથે કોઈ વસ્તુ સંનિર્ઘર્ષમાં આવે તે જ અવયવમાથી રનાયુ પ્રસક્તો વડે જ્યારે ગતિનો અનુભવ થાય ત્યારે તેને સ્થાનિક ગતિ કહી શકાય. કારણ કે શરીરના જે સ્થાનમા ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સ્થાન ગતિનું જ્ઞાન પણ કરાવે છે. જેમકે આપણે કોઈ વસ્તુ ઉપર હાથ ફેરવીએ અથવા કોઈ હાલતી વસ્તુ ઉપર હાથ ફેરવીએ અથવા કોઈ હાલતી વસ્તુ ઉપર હાથ રાખીએ તો હાથમાથી ઉત્પન્ન થતા પ્રસક્તો વડે જ ગતિનું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ જ્યારે શરીરના એક ભાગમા ગતિ થતી હોય અને તેની અસર કોઈ બીજા ભાગ ઉપર થઈ તે બીજા ભાગ વડે ગતિનો અનુભવ મળતો હોય અથવા તો ચલાયમાન વસ્તુને જેમાથી અથવા સાલગ્યાથી ગતિનું જ્ઞાન થતું હોય ત્યારે તે ગતિને અસ્થાનિક ગતિ કહી શકાય કારણ કે ગતિનું પોતાનું સ્થાન અને જે ઇન્દ્રિય સ્થાન વડે તેનો અનુભવ મળતો હોય તે જને જુદા હોય છે જેમકે કોઈ હાલતી વસ્તુને જોવાથી અથવા કોઈ ગતિમાન વસ્તુના અવાજને સાલગ્યાથી ગતિનો જે અનુભવ થાય તેને ગતિનો પરસ્થાનિક અનુભવ કહી શકાય હવે જન્ને પ્રકારના અનુભવોમા રહેલા પ્રકારના અનુભવ વડે આપણા શરીરના કોઈ ભાગ ઉપર પ્રેરણા ગતિનું જ્ઞાન થાય છે. આપણે આખો બન્ધ કરીને પડી રહીએ અને કોઈ માણસ આપણા હાથ અથવા પગ ઉપાડીને અમુક સ્થિતિમા મુકે તો તે સ્થિતિ કઈ છે

હેતુ આપણને તરત જાન થાય છે. અને બીજા હાય કે પગને આપણે તેજ સ્થિતિમાં આંખો ઉઘાડ્યા સિવાય મુકી શકીએ છીએ, તેવી જ રીતે આપણે જો અંધારામાં હિંમતથી એકદમ જાગૃત થઈએ તો આપણા શરીરના ભાગો કંઈ સ્થિતિમાં છે તે આપણે જોયા વિના જાણી શકીએ છીએ. કારણ કે તેમાં સ્થાનિક ગતિનો સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો વડે અનુભવ થાય છે. આમ હોવાથી પદ્માધાત-કે કોઈ બીજા કારણ સર કોઈ અવયોના જ્ઞાન તન્મુએ જુદા પડી ગયા હોય તો તે અવયવો વડે સ્થાનિક ગતિનો અનુભવ મેળવવાની શક્તિ નહીં થાય છે. એક ઓકરો કે જેની જમણી આખ અને ડાહ્યા કાન સિવાય બધાં અંગો જુદાં પડી ગયા હતા તેના વિશે લખતાં ગ્રો. સ્ટ્રબેલ જણાવે છે કે " તે દરદીના શરીરના અન્તિમ સ્થાનો ઉપર ગમે તેટલી ગતિ જઠારથી પડોચાડીએ પણ તેને કંઈ ખબર પડતી નહીં. ફક્ત જ્યારે સાધાઓ અને ખાસ કરીને ઘુંટણના સાધાઓ જોરથી ખેંચાતાં હોય ત્યારે તેને માત્ર ખેંચાણની થોડી લાગણી ઉત્પન્ન થતી પરન્તુ તે કયા ભાગમાં થાય છે તેની તેને કોઈક જ વખત ખબર પડતી. ધણી વખત તેની આખો ઉપર પાટા બાંધીને તેને ચોરડામાં ફેરવી મેજ ઉપર સુવાડેલો તથા તેના હાથપગોને વિચિત્ર અને ધણી અગવડ-વાળા સ્થિતિમાં મુક્યા હતા પરન્તુ તેને કોઈ સ્થિતિનો શક પણ પડતો નહતો અને જ્યારે પાટો છોડી દેતા ત્યારે પોતાની સ્થિતિ જોઈ તેને અત્યંત આશ્ચર્ય થતું. તેને જ્યારે ઉઘો લટકાવતા ત્યારે તે ફેર આવવાનું કહેતો હતો. પરન્તુ તેના કારણની એને ખબર પડતી નહીં. પાછળથી જ્યારે તેના અવયવોને ગોઠવતા કંઈ અવાજો થતા તે ઉપરથી તેને જણાવું કે તેના શરીર ઉપર કંઈ થાય છે. સ્નાયુઓના યાકતું જાન તેને હતું હમણું તેની આંખો બંધ કરીને જો તેને હાથ ઊંચો કરવાનું અને એજને એમ રાખવાનું કહ્યું હોય તો તે કંઈ પણ હરકત વિના રાખી શકતો. એક જો મીનીટ પછી હાથ ડૂળવા માડતો અને તેને ખબર પડ્યા વિના

હેલેજ પડી જતો અને હજી દાઘ ઉંચા રાખી મુઠવાને તે શક્તિમાન છે એમ જણાવતો. હેના દાઘની આંગળીઓને સ્થિર પકડી રાખી દોષ તો હેને ખજર પડતી નહિ અને તેમ છતાં તે એમ ધારતો કે તે દુષ્ટેલીને ઉપાડવાસ કરી શકે છે.

આ પ્રમાણે ગતિના અનુભવો બે પ્રકારના હોય છે. અને જ્યારે જ્યારે આપણે કંઈ ગતિ વ્યાપાર કરવાનો હોય ત્યારે આ એમાંથી જે પ્રકારની તે ગતિ થવાની હોય હેનો વિચાર મનમાં પહેલેથી ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. અર્થાત્ ગતિ વ્યાપારના પરિણામનો વિચાર પહેલેથી મનમાં હોવો જોઈએ. દરે ગતિના પરિણામની કલ્પના સંવાદક તન્તુઓના વ્યાપાર વડે પણ થાય છે અને તેથી એમ કહી શકાય કે દરેક ગતિવ્યાપાર થતા પહેલાં સ્નાયુઓમાંથી સંવાદક તન્તુઓ માર્ગે મગજમાં આવતા પ્રવાહોથી ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. દરે આપણે ઉપર જોધ મથા છીએ કે જ્યારે જ્યારે આપણે ગતિ ઉત્પન્ન કરવી હોય ત્યારે ડાઘ પણ સ્નાયુઓનું આકુંચન થવું જોઈએ. જેમકે આપણે ચાલવું હોય ત્યારે પગના સ્નાયુઓનું આકુંચન થાય છે; દાઘવની ડાઘ વસ્તુ પકડવી હોય તો દાઘના સ્નાયુઓનું આકુંચન થાય છે, માથું એક બાજુએથી બીજી બાજુ ફેરવવું હોય તો મથા તથા માથા સ્નાયુઓનું આકુંચન થાય છે વિગેરે. દરે કેટલાએક શારીરિકશક્તીઓનું માનવું એમ છે કે દરેક ગતિ વ્યાપારમાં ઉપર જણાવેલા બે પ્રકારના વિચારો ઉપરાંત સ્નાયુઓનું આકુંચન ઉત્પન્ન થવા માટે જે તન્તુ વ્યાપાર મગજમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉદ્વાદક તન્તુઓ માર્ગે સ્નાયુઓ તરફ જાય છે તે તન્તુ વ્યાપાર અમુક ગતિ માટે કેટલો જોઈએ હેનો વિચાર પણ પહેલેથી થવાની જરૂર છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક ગતિ વ્યાપાર માટે મગજમાં આવના તેમજ મગજમાંથી જતા એટલે કે સંવાદક તન્તુ વ્યાપારો તેમજ ઉદ્વાદક તન્તુ વ્યાપારો થવાની જરૂર છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો સ્નાયુઓમાંથી સંવાદક તન્તુઓ માર્ગે

મગજમા આવતા પ્રવાહોવડે સ્નાયુ પ્રસક્તો તથા ત્હેમની કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ મગજમાથી ઉદ્ધવાદક તન્તુઓ માર્ગે સ્નાયુ ઓમા જઈને આક્રંચન ઉત્પન્ન કરનારા પ્રવાહો પશુ એક જાતનું પ્રત્યક્ષ મનમા ઉત્પન્ન કરે છે અને દરેક ગતિ વ્યાપાર થતા પહેલાં આના પ્રત્યક્ષની કલ્પના મનમા હાય છે તથા આ કલ્પનાવડે અમુક ગતિ કેટલી બળવાન છે અને ત્હેને ઉપગમવામા કેટલો પ્રયત્ન રહેલો છે તેનું જ્ઞાન થાય છે એમ માનવામા આવે છે દુવે મગજમાથી સ્નાયુઓમા જતા ઉદ્ધવાદક તન્તુ પ્રવાહો થવાની સાથે આના કાંઈ માનસિક વ્યાપારનું જ્ઞાન થાય છે કે નહિ તે વિશે શારીરિકશાસ્ત્રીઓમા ઘણો મતભેદ છે અને ઘણાઓનું માનવું એમ છે કે એ વ્યાપાર માત્ર તન્તુ વ્યાપાર જ છે અને તે ઉત્પન્ન થતી વખતે માનસિક પ્રેરણા ત્હેનું કંઈ પણ જ્ઞાન થતું નથી ગતિ ઉપગમવાના વ્યાપારમા સ્નાયુઓમાથી મગજમા આવતા સવાદક તન્તુ પ્રવાહોવડે જે પ્રસક્તો તથા ત્હેમની કલ્પનાઓ હાય તેજ હોય છે અને અમુક ગતિ કેટલી બળવાન થશે અને ત્હેને કરવામા પ્રયત્ન કેટલો જેમશે તેનો વિચાર આ સવાદક તન્તુ વ્યાપારે ઉત્પન્ન થતા પ્રસક્તોની કલ્પના ધ્યાથી જણાય છે જેમકે કોઈ વસ્તુને ઉપાડવાની ગતિ કરવામા કેટલો પ્રયત્ન કરવો પડશે ત્હેનો વિચાર તે વસ્તુને ઉપાડવાથી કેટલો ભાર જણાશે અર્થાત્ દાઢના સ્નાયુઓમાથી મગજમા જતા તન્તુ પ્રવાહોવડે કેવું સ્નાયુ પ્રસક્ત ઉત્પન્ન થશે ત્હેની કલ્પના કરવાથી થાય છે કોઈ પણ પ્રત્યાત્મક ગતિ વ્યાપાર શરૂ કરતી વખતે આપણે આપના મનનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરીશું તો જણાશે કે ગતિ વ્યાપાર પુરો થયા પછી કેવો જણાશે ત્હેની કલ્પના મનમા હોય છે અને આની કલ્પના શિનાય બીજો કોઈ મનોવ્યાપાર જેમકે મગજમાની સ્નાયુઓમા જતા ઉદ્ધવાદક તન્તુ પ્રવાહની લાગણી એટલે કે ધમ્મજવડે સ્નાયુઓમા અમુક બળ પ્રેરવાની લાગણી જણાતી નથી. ધારો કે આપણે અમુક સ્થળે જવું

હોય તો તે કાર્ય કરવાની રહેવા તરત જે કંઈ વિચાર આપણા મનમાં હોય છે તે તે રચના તથા આપણ ત્યા પહોંચવું હોય તો તે હોય છે આવી કલ્પના અને ગતિ વ્યાપાર અર્થાત્ કાર્ય તે બે વચ્ચે કંઈપણ બીજો મનોવ્યાપાર જણાતો નથી અને એટલું જણાવાની જરૂર છે કે અરેખ્ય ધ્વજાત્મક વ્યાપારો કે જહંમા અમુક કાર્ય કરવું કે બીજું એવી પસંદગી કરવાની હોય તો તે જે કાર્ય કરવાનો અનંત નિશ્ચય કયો હોય તે કરવું એવી અનંતરાણી મનોવ્યાપાર કલ્પના અને કાર્ય વચ્ચે હોય છે આવી અનંતરાણી સ્વરૂપ આપણે આગળ જોઈશું પરંતુ અહીં આપણે હોય તે અવગણના કરી શકીશું કારણ કે તે અનંતરાણી સર્વે ધ્વજાત્મક કાર્યોમાં સમાનરૂપ અને સરખી રીતે હોય છે અને તેથી હોય વડે ઉદ્ભવેલ તન્મય બાન થતું નથી કારણ કે આ પ્રસાદ સર્વે કાર્યોમાં સમાન નથી પરંતુ દરેક કાર્યના વિશિષ્ટ ગુણ છે આ સર્વે દૃષ્ટીકત ઉપરથી જણાશે કે ધ્વજાત્મક કાર્યો થતા વખતે આપણા મનમાં જે કંઈ જણાય છે તે કાર્યોના દ્વિતીય પ્રકાર પરિણામોની કલ્પના તથા જે કાર્યો વિશે મનમાં વિગ્રહ હોય તેમાંથી અમુક કાર્ય કરવાની અનંતરાણી તે બેજ છે

આની રીતે દરેક ધ્વજાત્મક કાર્ય થતા હોય તરત આપણા મનમાં જે કલ્પના વ્યાપાર હોય છે હોય કાર્યોત્પત્તિક વ્યાપાર ચિત્તન કહીશું આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ગતિ બે પ્રકારની હોય છે અને તે બન્ને પ્રકારોની કલ્પનાને આપણે રચાનિક ગતિની કલ્પના અને અરચાનિક ગતિની કલ્પના કહીશું હવે પ્રથમ થાય છે કે રચાનિક ગતિની કલ્પના જ કાર્યોત્પત્તિક વ્યાપાર હોય છે કે અરચાનિક ગતિની કલ્પના પણ કાર્યોત્પત્તિક વ્યાપાર અર્થ શકે ? અર્થાત્ કોઈ કાર્યની આપણા શરીરના સનિકર્ષમાં આવીને થતી કંઈ અસરની કલ્પના કર્યાથી તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે શરીરના સનિકર્ષમાં આવ્યા વિના હોય જોઈ સામજેલી વિગેરેની અસર

કલ્પના પણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે ? આ પશ્ચાત્તે ઉત્તર એ છે કે બન્ને પ્રકારની કલ્પનાઓ વડે કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કોઈ કાર્ય પ્રથમ શીખતી વખતે સ્થાનિક ગતિની કલ્પના કર્યાથીજ તે થાય છે પરંતુ જેમ જેમ તે કાર્ય કરવાનો અભ્યાસ પડતો જાય છે, તેમ તેમ સ્થાનિક ગતિની કલ્પનાઓ મનમાંથી ઓછી થતી જાય છે અને અસ્થાનિક ગતિની કલ્પનાઓ ત્હેમનું સ્થાન લઈ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે; કારણ કે જે વસ્તુમાં આપણને કંઈ રસ અથવા પ્રયોજન હોય છે તે વસ્તુ મનમાં ટકે છે અને બીજી વસ્તુઓ મનમાંથી નીકળી જાય છે. સાધારણ રીતે કાર્ય કરવામાં ત્હેની સ્થાનિક અસર એટલે કે આપણા શરીરના કોઈ અવયવ ઉપર થતો ગતિ વ્યાપાર ઓછો રસિક અને પ્રયોજનવાળો હોય છે. આપણને જે જરૂરનું છે તે કાર્યનું અંતિમ પરિણામ હોય છે. આ પરિણામ જોયા, સાંજળ્યા, કુંધ્યા વિગેરે ઇન્દ્રિય વ્યાપારોથી એટલે કે અસ્થાનિક ગતિ વ્યાપારોથી જણાય ■ અને તેથી ત્હેમની કલ્પના વધારે પ્રયોજન ધરાવતી હોઈ મનમાં વધારે થાય છે. બાળક જ્યારે પ્હેલાં ચાલતાં શીખે છે ત્યારે ત્હેના મનમાં પગ ઉપાડીને મુકવાની સ્થાનિક ગતિની કલ્પનાઓ હોય છે. અર્થાત્ પગ ઉપાડતાં જે સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો મળે તે પ્રત્યક્ષોની કલ્પના ગતિને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ ચાલતા બરોબર આવડ્યા પછી જ્યારે જ્યારે ચાલવાનું હોય છે ત્યારે ચાલતી વખતે કયા સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો મળશે ત્હેની કલ્પના કાર્યમાં હોતી નથી પરંતુ જે પ્રયોજન માટે આપણે ચાલતા હોઈએ તે પ્રયોજન એટલે ચાલવાના પરિણામનો વિચાર આપણા મનમાં હોય છે. જેમકે કોઈ સુરક નિશાળે જતો હોય તો ચાલવાનો ગતિ વ્યાપાર શરૂ કરતી વખતે તેના મનમાં ચાલતાં ચાલતાં આ સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો મળશે ત્હેની કલ્પના હોતી નથી પરંતુ ત્હેનું નિશાળે જઈ પહોંચવું એવી અસ્થાનિક ગતિનો અથવા દૂરનો વિચાર હોય છે. ચાલવાનું શરૂ કરતી વખત નિશાળે જવું જ એવી મનમાં

અંતરાંગ હોય છે અને પોતે ચાલવાની ક્રિયા માનસિક રીતે માનસિક પ્રયત્ન વિના થયા કરે છે. જે જે ઇચ્છાત્મક કાર્યોમાં અમુક એવો મનમા વિમલ નથી હોતો તે સર્વેમા આ પ્રમાણે થાય છે. આવા કાર્યોમા જે કંઈ અંતરાંગ રહેતી છે તે કાર્ય યશ કરતી વખતે જ તે કાર્ય કરવું એવી હોય છે. ‘કોઈ માણસને કપડાં બદલવાં’ એવો વિચાર આવે કે તરત પછીથી ઇચ્છાના પ્રયત્ન વિના પોતાની ટેવ પ્રમાણે એક પગી એક કપડાં ઉતારે છે. બધી વખત આપણને ‘હેઠળ જવું’ એવો વિચાર અર્થાત્ અંતરાંગ થાય છે કે તરત આપણે હેઠળ ઉતરી જઈએ છીએ અને ફક્ત પરિણામના વિચારથી પ્રેરાયેલું તે કાર્ય એવી માનસિક રીતે થાય છે કે ઉનપી પગી આપણે હેઠળ આવ્યા છીએ એવું ચોક્કસ જ્ઞાન થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ કોઈ મુશ્વેલાકારેલો અથવા મુશ્કેલ ગતિ વ્યાપાર કરવામા તે વ્યાપારની સ્થાનિક કંપનાઓ એટલે કે તે ગતિથી આપણુ ચરીર ઉપર કેવી લાગણીઓ થશે એવા વિચારો મનમા રાખ્યાથી તે કાર્ય સધાવું નથી. એક પાતળી લાકડી ઉપર ઉભે અદર ચાલવું હોય તો જેમ આપણા પગ ત્હેના ઉપર કેવી રીતે પડે છે ત્હેના વિચાર ઓછો કરીએ તેમ વધારે સારી રીતે ચાલી શકાય છે કોઈ વસ્તુ ઝીપવી હોય તે ઝીપવી વખતે હાથને તે કેવી લાગશે ત્હેના વિચાર ક્યાં કરતા આપણી આંખો એના ઉપર બરાબર ચોગી હોય તો ત્હેને ઝીપવાનો વધારે સંભવ રહે છે. તેમજ કોઈ વસ્તુ હાથમા ઝીપીને અમુક નિશાની ઉપર ફેંકવી હોય તો તે નિશાનો ઉપર આખ સ્થિતિ રાખ્યાથી તે કાર્ય પાગ પડશે પરન્તુ ફેંકતા પ્હેલા હાથની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવા રહીએ તો નિશાન ચુગી જવાનો સંભવ રહે છે. |

ઉપરની સર્વે હકીકત ઉપરથી કાર્યની પૂર્વે ચતો વિચાર કેવા પ્રકારનો હોય છે તે સ્પષ્ટ રીતે સહમજશે. આ વિચાર કાર્યમાં સ્થાનિક અથવા અસ્થાનિક પરિણામો અને બધી વખત અસ્થાનિક

એટલે દૂરનો પરિણામોનો જ હોય છે. આપણે જોઈએ કે આવા વિચારોવડે આપણું કાર્ય શું થશે તે નહીં થાય છે પરંતુ માત્ર આવા વિચારોથી જ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય કે નહીં તે હવે આપણે જોવાનું છે અર્થાત્ પ્રશ્ન એ છે કે કોઈ કાર્યના ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય પરિણામોની માત્ર કલ્પના કર્યોથી કાર્ય પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થઈ શકે કે આવી કલ્પના ઉપરાંત કાર્ય ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં 'આ કાર્ય કરવું' એવી અન્તરાગ્રા અથવા ઈચ્છાત્મક નિશ્ચયની જરૂર છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ જોઈ કે કેટલીએક વખત કાર્ય ઉત્પન્ન થવાને માત્ર આવી કલ્પનાજ બસ છે અને કેટલીએક વખત અન્તરાગ્રાની જરૂર હોય છે. અહીં વધારે જણાવવાનું એ છે કે અન્તરાગ્રા વિનાના માત્ર વિચારથી પ્રેરાતાં કાર્યોનો પ્રકાર આપણા ચેતનનું મૂલ, સાદું અને પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે. અન્તરાગ્રાવાળા કાર્યો કે જોને ખરેખરી રીતે ઇચ્છાત્મક કાર્યો કહી શકાય તે કાર્યો વધારે શક્તિ અને પાછળથી વિકાસ પામેલાં હોય છે. પ્રથમ આપણે પહેલા પ્રકારનાં કાર્યો કે જોને વિચારાત્મક કાર્યો કહીશું હોમનું વિવેચન કરીશું અને પછી અન્તરાગ્રાવાળા અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક કાર્યોનું સ્વરૂપ જોઈશું.

જે કાર્યનો વિચાર જ તે કાર્યને તરત તથા મનમા કંઈ આનાકાની વિના ઉત્પન્ન કરે તેને વિચારાત્મક કાર્યો કહી શકાય. આ કાર્યોમાં વિચાર અને કાર્ય એ બે વચ્ચે ખીલે કંઈ મનોવ્યાપાર હોતો નથી. આપણા જીવનનાં ઘણાખરાં કાર્યો આવી રીતે થાય છે. કોઈની સાથે વાત કરતે કરતે આપણા કોઈ ઉપર ધૂળ ચોંટી જણાય અને વાતને બંધ કર્યો સિવાય ધૂળને ખંજેરી નાખીએ અથવા માથે ખલુજ આવતી હોયને ખણીએ અથવા મોં ઉપર માખી બેઠેલી જણાય ને તેને હાડીએ વિગેરે કાર્યોને વિચારાત્મક કાર્યો કહી શકાય. અહીં આપણે મન વડે કંઈ પણ આસ નિશ્ચય કરતા નથી પરંતુ વિચાર આવ્યો કે યાન્ટ્રિક રીતે

કામ થાય છે. તેવીજ રીતે આપણે કંઈ વાચતા હોઈએ તથા સ્નાતો ખાયો પાસે પડ્યો હોય અને વાચને વાચને થોડા થોડા વખતને અન્તરે સ્ના પીતા જઈએ તે કામ પણ માત્ર સ્ના પીવાના વિચારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. દારમોનિયમ વગાડના હોઈએ તો એક પછી એક કળ દાખવાના માત્ર વિચારવડે જ આગળીએ ફરે છે અને અભ્યાસ પડ્યા પછી તો આપણે રેવના પ્રકરણમાં જોયું તેમ વિચાર વિના પણ યાત્રિક રીતે આગળીએ ફરી વળે છે. આપણું ચાલવું, ખેંચવું, ઉઠવું, દરવું, ફરવું વિગેરે રાજના અનેક કાર્યો આવી રીતે થાય છે.

હવે આ સર્વે કાર્યોનું મુખ્ય સ્વરૂપ અને માત્ર વિચારથી જ ઉત્પન્ન થતા હોવાનું કારણ એ છે કે તે કાર્યો કરતી વખતે મનમાં હેમનું પ્રતિબંધન કરનાર કંઈ પણ વિચાર હોતો નથી. કાંતો મનમાં હેમના વિચાર સિવાય બીજા કોઈ વિચારો હોતાજ નથી અથવા તો જે વિચાર હોય છે તે તે વિચારોના પ્રતિબંધક હોતા નથી જ્યારે આવા પ્રતિબંધક વિચારો કાર્યના વિચાર સાથે હોય છે ત્યારે મનમાં વિચારોનો વિમ્મદ સાર થાય છે એક સામાન્ય ઉદાહરણ તરીકે, શિયાળાની ઠંડી સહવારે બેઠા ઉઠવાની મુરકેથી ફરેક પુરૂષ સ્વપ્નજે છે. અહીં ટાંકના વિચાર ઉઠવાના વિચારનું પ્રતિબંધન કરે છે. ધણા વાચકોના અનુભવમાં ફરે કે આ વિમ્મદને લીધે એકાદ કલાક સુધી પણ પડી રહેવાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ઉઠવામાં મોડું થશે અને તેથી કંઈ કામ કરવાનું હોય તે રહી જશે તથા એમ પણ વિચાર આવે છે કે નહીં હવે તો ઉઠવુંજ જોઈએ છતાં પથારીમાં પડી રહેવું એટલું સારૂ લાગે છે અને જહારની ટાંક ખમવાનો વિચાર એટલો નાપસંદ લાગે છે કે મન કંઈ ચોક્કસ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતું નથી તથા કોઈ વખત ઉઠવાની અણી ઉપર પણ હોઈએ અને મન પાછું હઠે છે. આવી રીતિ કેટલાએક વખત ચાલ્યા પછી અન્તે જ્યારે ઉઠવાનો વિચાર જળવાન થાય છે અથવા તો બીજા

વિચારમાં પડી જઈએ અને કોઈ અગત્યનું કામ કરવાને વિચાર એકાએક મનમાં આવે ત્યારે આપણે એકદમ ઉઠીને ઉભા થઈએ છીએ. આવી રીતે જ્યારે તે વિચારના અતેરાવરૂપ બીજા વિચાર મનમાં હોતો નથી અથવા તે બીજા વિરોધી વિચારો ફરતા તે વધારે બળવાન હોય છે ત્યાં સુધી મન ઘોળાયા કરે છે પરંતુ જો આ કાર્ય બાધક વિચાર નજીક પડે છે કે તરત ઉઠી જઈએ છીએ. આ ઉદાહરણ ઉપરથી સર્વે ઇચ્છાત્મક કાર્યોની ઉત્પત્તિ સ્કંધશ્ચ શકારો. આપણા ધણા વિચારોનું કાર્યમાં પરિણામ આવતું નથી, ત્હેનું કારણ એજ છે કે તે શણે ત્હેમના બાધક વિચારો પણ મનમાં હોય છે. અને આ પ્રબળ વિચારોના વિરોધથીજ ત્હેમની કાર્ય સાધક શક્તિ નિર્બળ થઈ જાય છે. પરંતુ એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે જો કે આવી સ્થિતિમાં કાર્ય થતું નથી પરંતુ કાર્ય થવાનું વલણ તો રહ્યા કરે છે જ. અર્થાત્ કોઈ ગતિ અથવા કાર્યને દરેક વિચાર તે ગતિ અથવા કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું વલણ ધરાવે છે. બીજા વિરોધી કારણોને લીધે તે ખુદી રીતે ઉત્પન્ન ન થાય તે જુદી વાત છે પરંતુ આ વલણ તો હમેશા હોય છે જ. ધણી વખત કોઈ કાર્ય જોવામાં અથવા ત્હેના વિચારમાં આપણે તક્ષીન થઈ ગયા હોઈએ છીએ એટલે કે ત્હેના બાધક વિચારો મનમાં ન હોય તો તે કાર્યમાં થતી ચેષ્ટાઓ આપણાથી થઈ જાય છે. જેમકે કોઈ માણસ દોડે ફેંકતો હોય અને ત્હેના હાથની ગતિ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપીએ તો આપણા હાથના સ્નાયુઓમાં રહેલા તન્તુઓ પણ ઉત્તેજિત થઈ જાય છે અને કોઈ કોઈ વખત હાથ પણ જેમ દોડે ફેંકવામાં હાલે તેમ ચોડા ધણે હાલે છે. કોઈ દોડતા માણસની આંખોમાં કંપના કરીએ તો આપણું સરીર પણ દોડવાની તૈયારીમાં હોય તેમ થઈ જાય છે. આ સર્વે ઉપરથી આપણે નીચે પ્રમાણે નિયમ બાંધી શકીએ કે કાર્યની દરેક કંપના ચોડે ધણે અંશે તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે અને જ્યારે આવી કંપનાની સાથે ત્હેના

એકે પ્રતિજન્યક વિચાર મનમાં હોતો નથી ત્યારે પૂર્ણ અંગે તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. |

દ્વે આ નિયમમાં એકો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત જે આખા માનસ-શાસ્ત્રનો એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે તે એ છે કે આપણા ચેતનનું સ્વરૂપજ કાર્યોત્તમ છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય સંસ્કાર તથા વિચાર કંઈ પણ કાર્યમાં પરિણામ પામવાનું વલણ ધરાવે છે. તત્ત્વશાસ્ત્રના શબ્દોમાં કહીએ તો ઇન્દ્રિય સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થઈ સંવાદક તન્ત્ર માર્ગે મગજમાંથી નીકળી સ્નાયુઓમાં જઈ હેમનું આકુચન ઉત્પન્ન કરવાનું વલણ ધરાવે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે સારા કાર્યોમાં પ્લેબા કાર્યનો વિચાર થાય અને પત્ની કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા ખીલ કંઈ મનોઆપાર થાય એમ હોય નથી, વિચાર પોતેજ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન હોય છે અને કાર્ય કરવા માટે અન્તરાગ્રાની જરૂર તો જ્યારે કોઈ વિરોધી અને પ્રતિબંધક વિચાર સાથે હોય ત્યારેજ પડે છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે મનનું સ્વરૂપ માત્ર વિચારાત્મકજ છે અને વિચાર ઉપરાન્ત જ્યારે ઇચ્છા શક્તિનો વ્યાપાર થાય ત્યારેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે આ માન્યતા પ્રમાણે ઇચ્છા શક્તિ અને ક્ષેત્રો જુદા જુદા માનવામાં આવે છે. પરન્તુ વસ્તુતઃ એવું ઉજ નહીં વિચારશક્તિ, ભાવનાશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિ એ ત્રણે એકજ મનમાં જુદા જુદા સ્વરૂપો છે તથા હેમના ક્ષેત્રો પણ એક જ હોય છે આ બુદ્ધિરેની માન્યતા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે આપણા ધણા વિચારો બાહ્ય રીતે કાર્યમાં પરિણામ પામતા નથી અને તેથી એમ મનાય છે કે ઇચ્છાનું બળ હોય ત્યારેજ વિચારમાંથી કાર્ય પરિણામ પામે પરન્તુ ઉપર આપણે જે જોઈ ગયા હેનું તાત્પર્ય એ છે કે માત્ર વિચારમાંથી કાર્યનું ઉત્પન્ન થવું એ આપણા ચેતનનો નિયમ છે અને કાર્યમાં પરિણામ પામ્યા વિનાના વિચારો તો અપવાદરૂપે હોય છે અને તે પ્રકારનો મનોઆપાર હોય પરન્તુ અન્તે તે કાર્યમાં પરિણામ

પામવાનું વચ્ચે ધરાવે છે. વિચારાત્મક કાર્યો આપણા મનના સાદામાં સાદાં કાર્યો છે અને તેમનું સ્વરૂપ સ્થૂળજન્ય પછીજ ખરે-ખરું ધર્મજ્ઞાત્મક કાર્યોનું સ્વરૂપ સ્થૂળજન્ય થકાય તેમ છે. આ વિષય બંધ કરતાં પહેલાં એટલું બોલવાની જરૂર છે કે કોઈ પણ વિચાર વડે કાર્ય થવાનું વચ્ચે હોય તો તેને વિરોધી વિચાર મનમાં રાખી તેને દાખી દેવા માટે કંઈ ખાસ અન્તરાત્મ અર્થાત્ ધર્મજ્ઞાને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર વખત જરૂર હોતી નથી. જેવી રીતે સાત કાર્યોમાં માત્ર એક વિચારનું અસ્તિત્વ કાર્ય માટે બસ છે તેમ તેના વિરોધી વિચારનું માત્ર અસ્તિત્વ તેને દાખી દેવાને બસ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે હાથની એક આંગળી સીધી રાખીને તેને જાણે વાકી વળતાં કોઈએ એમ માત્ર કલ્પના કરીશું તો તે વાકી વળવાની તૈયારીમાં રહેશે પરંતુ વળશે નહિ. કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તેનું વાકું ન વળતું એ વિચાર પણ આપણી કલ્પનાના અંશ તરીકે મનમાં હોય છે. એ વિચાર જો આપણે મનમાંથી કઢાડી નાખીએ અને ફરી તેના વાકું વળવાનો જ વિચાર રાખીએ તો તમને કંઈપણ પ્રયત્ન વિના આંગળી વાકી થઈ જશે. આવી રીતે કાર્યસાધક વિચારની આથે તેનો બાધક વિચાર પણ જો મનમાં બળવાન હોય તો કાર્યને દાખી દેવામાં કંઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. તેમજ બ્યારે બાધક વિચાર નિર્મળ થઈ જાય અથવા મનમાંથી નીકળી જાય, ત્યારે કંઈ પ્રયત્ન વિના કાર્ય પોતાની એજે જ થાય છે. ખીજા એક વસ્તુ એ માદ રાખવાની છે કે જો તેને આપણે ઉપર ગતિ અથવા કાર્ય કહી જમા છીએ તે માત્ર બદારની વસ્તુઓ ઉપર ચતી ગતિ અથવા કાર્યો નથી પરંતુ આપણા શરીરમાં તથા શરીર ઉપર ચતા ફેરફારોનો પણ કાર્યોમાં સમાવેશ થાય છે. કારણ કે તન્તુચાલની દૃષ્ટિએ જોતાં સ્નાયુઓના આકુચનો એ સર્વ કાર્યો છે. આવી રીતે જેમ ચાલવું, દડો ફેંકવો, ગાડી હાકવી, વિગેરે કાર્યો તેમ જલા અડાવવા, નદસકાસ પ્રહાવવા, શ્વામ કલાડવો, આખો હલાવવી વિગેરે પણ કાર્યો છે.

દવે આપણે આપણા ઐતિહાસિક જીવનના ઉચ્ચ પ્રકારના કાર્યો કે જાહેરાત અન્તરાષ્ટ્ર તથા નિશ્ચય કરવાની જરૂર દોષ છે તેમનું સ્વરૂપ જોઈએ. આવાં કાર્યોમાં આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એકાદ વખતે પરસ્પર બાધક વિચારો મનમાં દોષ છે અમુક કાર્ય કરવાની ઈચ્છા દોષ તો ફેટલાએક વિચારો તે કાર્ય કરવા તરફ દોષ છે અને ફેટલાએક તેથી વિરુદ્ધ દોષ છે આ સિધ્ધિમાં શુ કરવું તે વિશે મન વિચારમાં પડી જાય છે અને અન્તે જે બાજુ તરફ ઈચ્છાનું બળ વધારે દોષ છે તે કાર્ય કરવાની અન્તરાષ્ટ્ર અર્થાત નિશ્ચય થાય છે. જેમ કેઈ કાર્ય વધારે શુભવાદા ભરેલું દોષ છે એટલે કે તેના સાધક તથા બાધક વિચારો અનેક દોષ છે તેમ મનમાં વિચાર વધારે આવે છે અને નિશ્ચય ઉપર આવવા વાર લાગે છે ધડીઆગના ભોલકની માફક મન આમતેમ ચોસા ખાય છે અને છેવટે જ્યારે કંઈપણ નિશ્ચય ઉપર આવે છે ત્યારે શાન્તિ મળે છે. દવે આવી રીતે નિશ્ચય ઉપર આવવાના અનેક પ્રકારો છે આમાના મુખ્ય પાંચ પ્રકારો છે જે આપણે દવે જોઈશું.

આમાના પ્રથમ પ્રકારના નિશ્ચયને શુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચયનું નામ આપી શકાય છે આ પ્રકારમાં અમુક કાર્ય વિશે નિશ્ચય થતા પહેલાં તેની તરફની તેમજ તેની વિરુદ્ધ દલીલો વિશે મનમાં પૂર્ણ વિચાર આવે છે અને અન્તે જે બાજુ તરફ દલીલનું પ્રમાણ વધારે દોષ તે તરફ મન પોતાની ઝેરે વળે છે ત્યાં સુધી આવા નિશ્ચય ઉપર મન આવતું નથી, ત્યાં સુધી તે વિષય મનમાં ઘોળવા કરે છે તેને લગતા વિચારોની તુલના મનમાં થાય છે અને કાર્ય થતું નથી. જ્યારે આસપાસની સંવર્ણ બાજતોનો વિચાર કરી અમુક કાર્ય કરવું જોઈએ એવો શુદ્ધિપૂર્વક સંકલ્પ થાય ત્યારે જ કાર્ય થાય છે. આ પ્રકારના નિશ્ચયમાં કેઈ કાર્ય કરવાને આપણી પોતાની ઈચ્છા ગૌણરૂપે હોય છે અને કાર્ય કરવાના સંજ્ઞા કારણોની પ્રતીતિ વડે જ મનમાં નિશ્ચય થાય છે અર્થાત આપણી કાર્યોત્પાદક

શક્તિને શુદ્ધિના નિવૃત્તિમાં રાખીએ છીએ અને આપણી વૃત્તિ ગમે તે તરફ હોય પરંતુ શુદ્ધિને જે ખર્ચ લાગે તે તરફ જ મનનો સંકલ્પ થાય છે. આવી રીતે શુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચયનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે અમુક બાબત વિષે સઘળો વિચાર કર્યો પછી જે તરફ વધારે શુદ્ધિનું પ્રમાણ હોય તેનો નિશ્ચય થાય છે.

બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના નિશ્ચયમાં કોઈ બાબત વિષે પુરેપુરો વિચાર થયા પહેલાં મન નિશ્ચય ઉપર આવી જાય છે. ધણી વખત એમ બને છે કે કોઈ બાબત વિષે બે જુદા રસ્તાઓ હોય અને તે બેમાંથી અમુક એક સ્વીકારવા વિષે મનમાં કંઈપણ મબળ કાનણ જણાતું ન હોય. બન્ને રસ્તાઓ સરખી રીતે સારા કે સરખી રીતે ખરાબ જણાતા હોય અને બેમાંથી કયો સ્વીકારવો તેનો મનમાં નિશ્ચય થઈ શકતો નહીં હોય. આવી અનિશ્ચય અને સંદેહની સ્થિતિમાં મન જ્યારે લાગે વખત રહે છે ત્યારે આપણે કંઠાળા જાહેર છીએ અને કંઈપણ નિશ્ચય ઉપર ન આવવા કરતા ગમે તો ખોટા રસ્તાના નિશ્ચય ઉપર પણ આવવું વધારે સારું છે એમ જણાય છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે મનનું આન્દોલન હોય છે ત્યારે કોઈ આકર્ષિત વસ્તુ વ્યથા જનાવડે મન બેમાંથી એક રસ્તા તરફ આપણા મનનું વલણ દબે છે અને તે તરફ આપણો નિશ્ચય બધાય છે. બીજા પ્રકારના નિશ્ચયમાં જે આકર્ષિત વસ્તુવડે આપણો નિશ્ચય બંધાઈ જાય છે તે વસ્તુ આપણા મનની નહિ પરંતુ બાહ્ય હોય ■ એટલે કે કંઈ બહારના જનાવ વડે આપણું મન બેમાંથી એક રસ્તા તરફ આકર્ષિત રીતે દોરાય છે. અને બીજા પ્રકારમાં નિશ્ચય જો કે બીજા પ્રકારની મારફત આકર્ષિત રીતે જ થાય છે પરંતુ તે નિશ્ચય કેવળ બહારના કોઈ જનાવ ઉપરથી થતો નથી પરંતુ આપણા મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. બેમાંથી કયો રસ્તો લેવો એ વિષે મન જ્યારે અત્યંત સંદેહ અને શૂંચવાડાની સ્થિતિમાં આવે ■ ત્યારે અંતે ધણી વખત આપણું મન કંઈ પણ સારા

ખોટાની તુલના કર્યા શિવાય તથા બદારના કંઈ બનાવથી પ્રેરાયા શિવાય અમુક એક રસ્તા તરફ આકર્ષિત રીતે વળી જાય છે અને પછીથી તે રસ્તા તરફ યાત્રિક રીતે કાર્ય થાય છે આ નિશ્ચયનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે બહુ વખત અચરણમા રહેલું મન અન્યતે જ્યારે એક રસ્તા તરફ છૂટે છે ત્યારે આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના જોસ અને ઉત્સાહથી તે માર્ગમા આગળ વળે તે એટલે કે તે કાર્ય કરવામા જો કે સારા ખોટાનો વિવેક મનમા હોતો નથી પરંતુ તેને બદલે સાધારણ કાર્યોમા કાર્યશક્તિનું જગા લેના કરતાં વધારે હોય છે આપણી વિવેક શક્તિ જાણે ગિયર હોય અને કાર્ય શક્તિ દોડતી હોય તેમ જણાય છે સાધારણ પુરોમા આ પ્રકારનો નિશ્ચય બહુ જોવામા આવતો નથી પરંતુ જે પુરોને હંડો વિચાર કરવાની શક્તિ બહુ ન હોય પરંતુ અત્યંત કાર્ય શક્તિ હોય તેઓમા ખાસ કરીને જોવામા આવે છે સામાન્ય રીતે એમ બને ■ કે જે પુરોમા ખોટાનો વિચાર કરવાની ટેવ મળે હોય તેઓ જો કે ખોટું કાર્ય બાગે કરે પરંતુ સતત વિચારોને લીધે કાર્યશક્તિ એટલી ક્ષીણ થઈ જાય છે કે લેમનાથી થોડા જ કારો વાસ્તવિક રીતે થઈ શકે છે અને લેમનો ઘણો ખર્ચ વખત તો સારા ખોટાનો વિચાર કરવામા જ જાય છે આથી હનગી રીતે પ્રવૃત્તિમાન પુરોમા કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિ બહુ હોય છે ત્યારે સારા ખોટાનો વિચાર કરવાની ટેવ હોતી નથી અને જે કાર્ય તરફ મન વળે તે કાર્ય તરફ ચોંટાણુ મૂલ્ય જગ વાપરે તે આવા પુરોથી જો કે ખોટા કાર્યો ઘણી વખત થાય છે પરંતુ તેની સાથે જગતના ઇતિહાસમા નોંધ લેવા લાયક મહાન કાર્યો લેમનાથી જ થાય છે. |

ચોથા પ્રકારનો નિશ્ચય હિપલા જે પ્રકારો સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે અને લેમા પશુ નિશ્ચય આકર્ષિત રીતે થાય છે આ પ્રકારનો નિશ્ચય જ્યારે કંઈ પશુ બદારના અથવા મનના કારણથી

એક પ્રકારની માનસિક સ્થિતિમાં બીજા પ્રકારની માનસિક-સ્થિતિમાં આવી જઈએ ત્યારે ચાલ છે. ઉદાહરણ તરીકે રમતીઆળ અથવા ખેલકાર સ્થિતિમાંથી મંજીર અને ઉલોગી સ્થિતિમાં મન આવી જઈ જે કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય ચાલ તે આ પ્રકારનો નિશ્ચય છે. તેમ તેમ આપણી ઉમર તથા વિચારો બદલાતાં જાય છે તેમ તેમ આપણા મનની સ્થિતિઓ બદલાતી જાય છે અને તેની સાથે કાર્યો કરવાના નવા સંકલ્પો મનમાં થતા જાય છે. ખેલાં જે વસ્તુઓમાં આપણું મન આસક્ત હોય તે વસ્તુઓ પાછળથી નજીવી અથવા ખોટી જણાય ■ અને જે અગત્યની વસ્તુઓ તરફ આપણે ખેલાં દરકાર કરી ન હોય તે વસ્તુઓ તરફ મન ચોંટે છે અને તેમનાવડે આપણા આખા વર્તન ઉપર એવી અસર ચાલ છે કે જાણે આપણે ખેલા કરતાં બીજા જ કોઈ હોઈએ. આવી રીતે નવી માનસિક સ્થિતિઓ કે જહેને આપણે મનની જાગૃતિ, અન્તર્દીપનો પ્રકાશ વિગેરે કહીએ છીએ તે સ્થિતિઓ ઉદભવ પામવાથી મન ખેલાં જે અનિશ્ચયની સ્થિતિમાં હોય તેમાંથી નિશ્ચયની સ્થિતિ ઉપર આવે છે.

પાંચમા પ્રકારના નિશ્ચયનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે અમુક એક માર્ગ ઉપર આવવાનો નિશ્ચય કરવામાં ઐત્ત્રિક પ્રયત્ન બહુ કરવો પડે છે. આ પ્રકારના નિશ્ચયમાં કાર્યના જુદા જુદા માર્ગો વિગે જુદિ-પૂર્વક વિચાર કર્યો હોય કે ન કર્યો હોય પરન્તુ નિશ્ચય ઉપર આવતાં ઐત્ત્રિક વ્યાપાર મોટા પ્રમાણમાં થતાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. જુદા જુદા માર્ગો વિગે વિચાર કરીને એક માર્ગને ખસા તરીકે જુદિ વ્યાપારવડે જાણ્યો હોય પરન્તુ તે જુદિ વ્યાપાર કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે નબળો હોય તો ■ પ્રમાણે કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં પ્રયત્ન સાથે ઐત્ત્રિક વ્યાપાર કરવો પડે છે તથા જો આવો જુદિ વ્યાપાર થયો ન હોય તો મને તે માર્ગમાં કાર્ય કરવા માટે પણ ઐત્ત્રિક પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે છે. ઉપર જણાવેલા નિશ્ચયના પ્રકારો અને આ પ્રકાર વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ છે કે જ્યારે તે પ્રકાર

રોમાં અમુક એક માર્ગનો નિશ્ચય થતી વખતે બીજો માર્ગ મનમાંથી દેવળ અથવા લગભગ નીકળી જાય છે, ત્યારે આ પ્રકારના નિશ્ચયમાં બન્ને માર્ગો ઠેક સુધી મનમાં ઘોળાયા કરે છે અને ઐચ્છિક મગ વડે જ અમુક એક માર્ગનો નિશ્ચય કરવો પડે છે સાધારણ રીતે આપણે જે નિશ્ચય હમેશા કરીએ છીએ તેમાના ધણાખરા આવા પ્રયત્ન વિનાના હોય છે અને જે કે નિશ્ચય કરતા પહેલાં જ્યારે અન્ય માર્ગો મનમાં હોય ત્યારે તે વખતે અમુક માર્ગ પસંદ કરવામાં ધણે ઐચ્છિક પ્રયત્ન કરવો પડે તેમ જણાય છે છતાં નિશ્ચય થતી વખતે બહુ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી પરંતુ આ પ્રકારના નિશ્ચયમાં તો નિશ્ચય કરતી વખતે જ ધણું ઐચ્છિક બળ વાપરવું પડે છે સર્વે સુદ્ધ હૃદયસ્થિતિમાં કાર્યો કરવામાં આવા ઐચ્છિક પ્રયત્નની જરૂર રહે છે અને આવા ઐચ્છિક પ્રયત્ન તેજ આપણા હૃદય કાર્યોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે હવે આવા પ્રયત્નનું સ્વરૂપ શું છે અને આપણા કાર્યો ઉપર તેની ની અસર થાય છે તે જરા વગર વિસ્તારથી જોઈશું.

ઉપરના એક પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે આપણા સર્વ ચેતન વ્યાપારો કાર્યાત્મક છે અર્થાત્ પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર સ્નાયુઓનાં આક્રમ્યનો ઉત્પન્ન કરવાનું વનણુ ધરાવે છે પરંતુ આ નિયમની સાથે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે મનોવ્યાપાર યોગ્ય પ્રમાણમાં બળવાન હોય ત્યારે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે નમળા મનોવ્યાપારો અને તેથી હેમતા સહચારી નમળા તન્તુ વ્યાપારો સ્નાયુઓમાં કંઈપણ સ્પષ્ટ ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાને અશક્તા હોય છે કેટલાએક મનોવ્યાપારો સ્વાભાવિક રીતે, સખગ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાએક નિમગ્ન હોય કે કેટલપણ વ્યક્ત ક્રિયા ઉત્પન્ન કર્યા વિના નષ્ટ થાય છે હવે જ્યારે સખગ મનોવ્યાપારોની ક્રિયા નિયંત્રિત કરવા માટે હેમને ઓછા બળવાન કરવાની જરૂર હોય અથવા નિર્મળ મનોવ્યાપારોને બળવાન બનાવી કંઈ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવું હોય ત્યારે ઐચ્છિક પ્રયત્નની

ખાસ જરૂર પડે છે. આવા પ્રયત્નવડે કોઈ સખજ મનોવ્યાપારને હેના કરતાં વધારે બળવાન મનોવ્યાપાર મનમાં ઉત્પન્ન કરી દાખી શકાય છે તથા નિર્જન મનોવ્યાપારને બળવાન બનાવે એવા વ્યાપારો પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ઘણી વખત આપણા વિચારો એવા નબળા હોય છે કે તેઓ પોતાની મેળે કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી અને હેમને કાર્યમાં મુકવા માટે ઈચ્છા બળ વાપરવાની જરૂર રહે છે. હવે આવા પ્રયત્ન દરેક પુરુષને સરખી રીતે કરવો પડે તેમ નથી; જે પુરુષની ઈચ્છા શક્તિ દૃઢ હોય છે તથા વિચારો યોગ્ય રીતે બળવાન હોય હેને સાધારણ રીતે પ્રયત્ન ઓછો કરવો પડે છે. તથા ખીજાઓને વધારે કરવો પડે છે તેમ એક જ પુરુષમાં જુદી જુદી વખતે વધારે ઓછો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે છે. મન જે વખતે કોઈ કાર્ય માટે ઉત્સાહમાં હોય છે ત્યારે ઓછા પ્રયત્નની જરૂર રહે છે અને જ્યારે શિથિલ હોય છે ત્યારે વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ટુંકામાં આપણે એટલું કહી શકીએ કે જ્યારે સાધારણ રીતે ઓછા બળવાન મનોવ્યાપારોને વધારે બળવાન કરવા હોય તથા વધારે બળવાન મનોવ્યાપારોને ઓછા બળવાન બનાવવા હોય ત્યારે ઈચ્છા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે છે.

હવે જુદા જુદા મનોવ્યાપારો કુદરતી રીતે જુદી જુદી કાર્યો-ત્યાગક શક્તિ ધરાવે છે અને જે પુરુષના મનના વ્યાપારોનું બળ કુદરતી રીતે જેટલું બેઠ્ઠું તેટલું હોય હેની ઈચ્છાશક્તિને આપણે સામાન્ય અથવા વિકાર રહિત ઈચ્છાશક્તિ કહી શકીએ. આવી વિકાર રહિત ઈચ્છાશક્તિ ધરાવતી એ સાધારણ નિયમ છે અને કોઈ પુરુષમાં આવા કુદરતી નિયમનો ભંગ હોય અર્થાત્ ઈચ્છા-શક્તિ વિકારમય હોય તો તે અપવાદરૂપ છે. આવેરા, વાંચના, લાગણી વિગેરે વસ્તુઓને લગતાં મનોવ્યાપારો, સુખ દુઃખના વિચારો, જે વિચારોને કાર્યમાં મુકવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તેવા વિચારો તેમજ સ્વર્ગ અથવા કાળમાં નજીક વસ્તુઓને લગતા વિચારો-આ

સર્વે મનોવ્યાપારો સ્વાભાવિક રીતે જળવાનું હોવાનો મુખ્ય ધરાવે છે. આથી ઉત્પન્ન રીતે કાળ અથવા સ્થળમા દૂર વસ્તુઓના વિચારો, ભાવવાચક વિચારો, ટેવ વિનાના વિચારો, તથા ગ્રેસ્ક્રાઓ સાથે કષ્ટપદ્ય સંબંધ વિનાના મનોવ્યાપારો સ્વાભાવિક રીતે ધણી ઘોડી કાર્યોત્પાદક શક્તિ ધરાવે છે. આવા વ્યાપારોને જ્યારે કાર્યમા મુકવાના હોય છે ત્યારે ઐચ્છિક પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે છે.

હવે કોષ્ટપદ્ય ધ્વજાતમક કાર્યોમા જ્યારે પરસ્પર વિરોધી વિચારો મનમા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે દરેક વિચાર પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાનું વચણ ધરાવે છે અને અન્તે સર્વે વિચારોના મનોવિગ્રહમા એક વિચાર પ્રભાવે કાર્ય બહુ ઉભાવળથી નહીં તેમ બહુ ધીમેથી પણ નહીં એની રીતે થાય છે. કોષ્ટ વખત કાર્ય જલ્દી થાય છે તો પણ વિરોધી વિચારોની પરસ્પર ઘુમના મનમા થોડા વખતમા થાય છે અને ત્હેનો નિશ્ચય થતા પ્હેલા કાર્ય કરવા માટે કયો માર્ગ ઉત્તમ છે ત્હેનું જ્ઞાન થાય છે જે પ્રમાણમા વિચારોનું બળ કુદરતી રીતે હોયુ બેધએ તે પ્રમાણમાજ હોય અને કાર્ય આ પ્રમાણમા પરિણામને અનુસરીનેજ થાય છે ત્યારે ધ્વજાતો વ્યાપાર યોગ્ય અને વિકારરહિત હોય છે પરન્તુ જ્યારે આ પ્રમાણમા ભંગ થાય છે ત્યારે ધ્વજાશક્તિ વિકારમય હોય છે. મનની આવી વિકારમય સ્થિતિને લીધે કાલો કોષ્ટ વિચાર થવાની સાથેજ ત્હેનો વિરોધી અથવા ત્હેને દામી દેનાર વિચાર મનમા ઉત્પન્ન થવા શિવાય એકદમ કાર્ય થાય છે. અથવા તો બે કે વિરોધી વિચારો મનમા ઉત્પન્ન થાય છતાં જળવાનું વિચારોનો કુદરતી પ્રમાણમા ભંગ થાય છે.

હવે આવી રીતે કુદરતી પ્રમાણનો ભંગ થવાથી એન્નિક વ્યાપારની બે સ્થિતિઓ સંભવિત છે એક સ્થિતિ એ છે કે જેમા અસાધારણ કાર્યો કરવાનું વચણ એટલું સખત હોય છે કે તે અટકાવી શકતા નથી અને બીજી સ્થિતિ એ છે કે જેમા કાર્ય કરવાની શક્તિ

પણ એટલી નબળી પડી ગયેલી હોય કે સાધારણ કાર્યો પણ યથા શક્તિ નથી; પ્રથમ પ્રકારની સ્થિતિને આવેગમય હચ્છા અને બીજા પ્રકારને અવરોધમય હચ્છાનું નામ આપીશું. આપણે પ્રથમ આવેગમય હચ્છાની સ્થિતિ તપાસીશું.

આવેગમય હચ્છા બે પ્રકારની હોય છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે હચ્છાત્મક કાર્યમાં બે પ્રકારના વિચારો હોય છે. એક પ્રકાર કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારાઓનો અને બીજો કાર્યને દાખી દેનારાઓનો હોય છે અને આ પ્રકારના વિચારોનું બળ અમુક પ્રમાણમાં હોય છે. આથી આવેગમય હચ્છા બે રીતે હોઈ શકે. એક તો કાર્યને દાખી દેનારા વિચારોની કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા વિચારોના પ્રમાણમાં સ્વાભાવિક રીતે જોઈએ તેના કરતાં વધારે નિર્જનતાવાળી હચ્છા અથવા કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા વિચારોની કાર્યને દાખી દેનારા અર્થાત્ અવરોધક વિચારોના પ્રમાણમાં સ્વાભાવિક રીતે જોઈએ તેના કરતાં વધારે બળવાન હચ્છા; જેવી રીતે કોઈ ઘોડા માઠી વધારે જોરમાં જવાનું કારણ એ હોય છે કે હાંકનાર એટલો નબળો હોય કે સાધારણ ઘોડાને પણ નિયંત્રણમાં ન રાખી શકે અથવા તો ઘોડાઓ એટલા બધા તોફાની હોય કે કોઈ પણ હેમને દાખમાં રાખી શકે નહિ. તેવીજ રીતે અહીં પણ મન આવેગમય હોવાનું કારણ કંતો જોઈએ તે કરતાં ઓછા દાખને લીધે હોય અથવા તો જોઈએ તે કરતાં વધારે આવેગને લીધે હોય.

પ્રથમ આપણે અવરોધક વિચારો ઓછા હોવાને લીધે મન આવેગમય થાય છે તે વિષે જોઈશું. મણાએક મનુષ્યોથી કોઈ કાર્યનો વિચાર થવાની સાથે તે કાર્ય એટલી ત્વરાથી થાય છે કે તેના અવરોધક વિચારોને ઉત્પન્ન થવાનો વખતજ મળતો નથી. સંચળ અને હીમતવાન પુરોમાં આ લક્ષણ ધણે ભાગે જોવામાં આવે છે. કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ બહુ ઉલ્લાસ જતો હોય તેમ હેમની ચેષ્ટાઓ ઉપરથી જણાય છે અને ચાર પાંચ માણસ એક

હોય તો વાતોમાં પણ તેઓ અગ્રેસર હોય છે. આના પુરુષ જે સારી ક્ષુદ્ધિવાળા હોય તો ત્યાં આગળ પડતો લાગ લઈ શકે છે. અને જે કે સારા ખોટાનો વિવેક કરવાનો હેતુને અવકાશ રહેતો નથી પરંતુ જે કાર્ય તે ધારે છે તે ઘણે ભાગે ફોટોમન્ટ રીતે પાર પાડી શકે છે. અવરોધમય ઇચ્છાવાળો પુરુષ આ સંઘર્ષ કરવાને ખોતને શક્તિમાન માનતો હોય ખરો પરંતુ તેના મનમાં અવરોધક વિચારોનું બળ એટલું બધું હોય છે કે તેનાથી કોઈ કાર્ય જાલસીથી થઈ શકતું નથી અને મોટા સાદસ કામો તો કરી શકતો જ નથી. આવેગમય પુરુષના મનમાં ખટકો તથા પરિશ્રામનો વિચાર હોતો નથી તથા જે ક્ષણે જે વિચાર મનમાં આવે તે ક્ષણે તેજ વિચારથી મન ભરેલું હોય છે. આ કારણને લીધે જે તેનામાં અપૂર્વ કાર્ય શક્તિ જણાય છે, તેના વિચારો કે લાગણીઓ કંઈ બહુ બળવાન જ હોવા જોઈએ તેમ નથી પરંતુ અવરોધક વિચારોનો અભાવ તેજ તેની પ્રકૃતિનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે.

સાધારણ રીતે બાલ્યાવસ્થામાં મન આવેગમય હોય છે. કારણ કે શાનના અભાવને લીધે કોઈ કાર્યના અવરોધક વિચારો મનમાં હોતા નથી પરંતુ જેમ જેમ મોટી ઉંમર થતી જાય તેમ તેમ કાર્યો વધારે નિયંત્રિત અને અંકુશવાળા થાય છે. અળઓનાં છવનમાં પણ આ પ્રભાવે જોવામાં આવે છે. જે પળઓ ઓછી સુધરેલી હોય છે તેઓ કેટલાએક પ્રકારના સાદસો અને પરાક્રમો કરી શકે છે કે જે સુધરેલી અળઓ હેમની હિચ્છા ભાવનાઓને લીધે કરી શકતી નથી.

હવે આવી રીતે આવેગમય હોવા એ કેટલીએક બાબતોમાં ખોટું અને કેટલીએક બાબતોમાં સાચું પણ છે. જનસમાજમાં જેમ વિચારવન્ત પુરોનો જરૂર છે તેમ હિસાબી તથા શક્તિમાન પુરોનો જરૂર હોય છે, અને ફુનિયાના ઇતિહાસમાં અમર થયેલા પુરો સાદસિક અને પરાક્રમી જોવામાં આવે છે. અલગત આવા પુરો

આવેગમય હોવા ઉપરાંત બુદ્ધિશાળી તથા વ્યવહારકુશળ હોય છે પરંતુ તેઓનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હોય છે કે અમુક વિચાર ચવાની સાથે તેના અવરોધક વિચારોથી મનને કંઈપણ ગુંથવાડામાં નાંખ્યા શિવાય તે પાર પાડી શકે છે. જે પુરોષને વિચાર જ કરવાની બહુ દેવ હોય તેઓ સારા ખોટાનો વિવેક કરી શકે છે. ખરા પરંતુ મદાન કાર્યો તો તેઓને ઘણાં જ કઠિન જણાય છે. કેટલાએક વિષયો કે જેમાં વિચારની જ બહુ જરૂર હોય તેમાં તેઓ નિપુણ હોય છે અને આવેગમય પુરોષો જે જુલો સાધારણ રીતે કરે તે જુલો તેઓ કરતા નથી પરંતુ જે કાર્યોમાં આવેગમય પુરોષો જૂલ કરતા નથી અથવા તો જૂલને સુધારી શકે છે તે કાર્યો ખીન કાષ્ઠથી થઈ શકતાં નથી અને તેથી જનસમાજની લેખને ઘણી જ જરૂર રહે છે.

કેટલાએક પુરોષો સાધારણ રીતે આવેગમય ધ્રુવવાળા હોતા નથી પરંતુ કેટલાએક વિષયોમાં લેખનું મન એટલું આવેગમય થઈ જાય છે કે તે વિષયના અવરોધક વિચારો ઉત્પન્ન ચવાનાં અવકાશ રહેતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે ક્રોધ દાર્દ્ર્યો માથુસ ખીજ બધી બાબતોમાં પોતાનું મન રોકી શકતો હોય પરંતુ જ્યાં દાર્ પીવાનો વિચાર આવે છે તે તરત લેખનું મન એટલું ઉત્કેશાઈ જાય છે કે ક્ષણવાર પછે દારના ગેરકાયદાનો વિચાર મનમાં થતો નથી અથવા યાય છે તો ઘણા ઓછા જળવાળા હોય છે. ઘણાખરા દાર્દ્ર્યોને પ્રજીશું કે તેઓ એટલી બધી વખત-દાર પીવાની ધ્રુવને વરા કેમ થઈ જાય છે તો તેઓ ઘણે ભાગે એમ જવાબ દેશે કે લેખને પોતાને જ લેખના કારણની રહમજણ પડતી નથી. દારનો નીશો ઉતર્યા પછીની દુઃખમય સ્થિતિની કલ્પના લેખને પીધા પહેલાં થતી હોય અને અંતે પોતે શરીર તથા પૈસે ખુવાર થશે એમ તેઓ જાણતા હોય છતાં દાર પીવાની ધ્રુવ એટલી આવેગમય હોય છે કે તે ધ્રુવ હોય ત્યાં સુધી તેઓ બહુ જુલો જાય છે, અને તે સ્થિતિનું લેખને

બાન પણ રહેતું નથી. આવી રીતે ક્રોધ, વિષય વાસના વિગેરે રાગો જે પુરુષમાં બહુજ બળવાન હોય છે, તેઓ તે રાગના અસ્તિત્વ કાળમાં ગાંઠા થઈ જાય છે, અને તેને રોકનારા વિચારો મનમાં ઉત્પન્ન પણ થઈ શકતા નથી. આવા પુરુષો જે વિષયમાં આવેગમય હોય તે વિષયમાં તેઓ બહુ જલદીથી ઉરકેરાઈ જાય છે અને અન્તે તેમનું મન ઉરકેરાઈને એટલું ટેવાઈ જાય છે કે નહિયા કારણથી અને ક્રોધ વખત કારણ વિના પણ આવેગમાં આવી જાય છે. હીરદીરીયાના દરથી પીડાતા પુરુષોમાં આ લક્ષણો ખાસ કરીને જોવામાં આવે છે. વારંવાર દિલગીરીની લાગણીને તાજે થઈને રોવાથી તેઓનું મન એટલું રોગિષ્ટ બની જાય છે; અર્થાત્ રોવાના વ્યાપારની સાથે સંબન્ધ ધરાવનારા જ્ઞાનતન્ત્રો ઉરકેરાવાને એટલા બધાં ટેવાઈ ગયેલાં હોય છે કે બદારના કારણ વિના પણ તેઓ રોયા કરે છે અને તેઓ પોતે પણ રોવાનું કારણ આપી શકતા નથી. આપન્ત આવેગમય થવાથી મન કેટલું રોગિષ્ટ બની જાય છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આવા પુરુષો આપે છે.

હવે આપણે આવેગમય ઇચ્છાના બીજા પ્રકાર વિશે જોઈશું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ એ છે કે કાંઈના અવરોધક વિચારો મનમાં કુદરતી પ્રમાણમાં હોય છે ખરા પરન્તુ કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનારા વિચારો એટલા અપૂર્વ રીતે બળવાન હોય છે કે તે કાંઈ રોકી શકાતું નથી પ્રથમ પ્રકાર કરતા આ પ્રકારમાં કાંઈને ઉત્પન્ન કરનારા વિચારનું બળ ધણું વધારે હોય છે. કારણ કે જ્યારે પહેલા પ્રકારમાં અવરોધક વિચારોનો અભાવ હોય છે અથવા બહુ નબળા હોય છે ત્યારે આ પ્રકારમાં તેઓ યોગ્ય રીતે હોવા છતાં પણ કાર્ય થવા વિના રહેતું નથી. આવા પ્રકારના મનવાળા પુરુષો ઘોડા હોય છે પરન્તુ કંતિ તેઓ મહાન પુરુષો હોય છે અથવા દિવાના પુરુષોને મળતા આવે છે. અમુક વસ્તુ તરફ તેઓની ઇચ્છા એટલી તો સખ્ત હોય છે કે જમે તેના અનિષ્ટ પરિણામને સહન કરીને પણ પોતાની

ધર્મજ્ઞને તૃપ્ત કરવાને તેઓ તૈયાર હોય છે. સાધારણ માણસને તો આવી સ્થિતિની વાસ્તવિક રીતે કલ્પના કરવી તે પણ કઠિન છે. દારૂ પીવાની અત્યંત જળવાન ધર્મજ્ઞવાળા પુરુષો આ સ્થિતિનું એક ઉદાહરણ છે. એમ જણાવવામાં આવે છે કે આવા પુરુષો એટલે સુધી કહે છે કે “દારૂનો શીશો ઝોરડાના એક ખુણામાં હોય અને મ્હારી તથા તેની વચ્ચે તોપના ગોળાઓ છૂટ્યા કરતા હોય છતાં પણ તે શીશો લેખને મ્હોઝે માંડવાની ધર્મજ્ઞને હાલવી શકે નહીં.” “મ્હારી અને દારૂના શીશાની વચ્ચે નર્કનો ખાડો હોય અને તે શીશાને પકડતાજ નર્કમાં પડીશ તે હું જાણુનો હોઈ છતાં પણ હું તે શીશો લીધા વિના રહું નહીં” વિગેરે. અમેરિકામાં સીન્સીનાટી સંસ્થાનનો ડૉ. મસી નામનો ગૃહસ્થ નીચેની વાત જણાવે છે. “થોડાં વરસો પહેલાં આ સંસ્થાનમાં ગરીબોને પાળવાના ઘરમાં એક દારૂડીઆને રાખવામાં આવ્યો હતો. થોડા દિવસ સુધી એણે દારૂ મેળવવાને ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ તે ફાલ્યો નહી. અંતે તેણે એક વિચિત્ર યુક્તિ ક્રિતેહમંદ રીતે કરી. તે ઘરમાં જ્યાં લાકડાઓ પડ્યાં રહેતા હતા ત્યાં જ્યાં એક કુહાડી લાદને એક ઘા વડે પોતાને; એક હાથ કાપી નાખ્યો અને આવા લોહીવાળા હાથ સાથે ઘરમાં દોડી જઈને છુમ પાડી કે ‘થોડો દારૂ લાવો.’ મ્હારો હાથ કપાઈ ગયો છે.’ ગલરાટમાં ને ગલરાટમાં કોઈએ મ્હોટો ખાલો બરીને દારૂ આપ્યો. તરતજ તે દારૂડીઆએ પોતાનો લોહીવાળો હાથ ખાલમાં નાખ્યો અને પછી ખાલો મ્હોટે માડીને બધો દારૂ પી ગયો, પીધા પછી જાણે ખુશ થયો હોય તેમ બોલ્યો કે ‘હાશ, હવે મ્હને જન્મ વળ્યો.” બીજી એક વાત ડૉ. ટરનર જણાવે છે કે એક દારૂડીઓ મહિના સુધી દાકતરની સરવારમાં હોનો. તેવામાં જ દારૂથી બરલા શીસાઓ કે જેમાં મરી ગયેલાં ગ્રાણીઓ સાચવી રાખવા માટે મુક્યાં હતા તેમાંથી બધો દારૂ જાનેમાનો પી ગયો. એને જ્યારે એમ પુછવામાં આવ્યું કે આતું અનિષ્ટ કામ તે કેમ કર્યું ત્યારે તેણે

જવાબ દીધો કે 'સાહેબ, જેવી રીતે મદારા દાયના ધખકારને કાશુમાં રાખવામાં મદારામાં સક્રિય નથી તેમ દારૂ પીવાની તપ્પાને પણ કાશુમાં રાખવાને હું અચકત છું.'

આ ઉદાહરણોથી જણાશે કે આ પ્રકારની આવેગમય ઇચ્છા તે એક પ્રકારનો માનસિક રોગ જ છે.

ધણી વખત મનમાં કોઈ વિચાર નજીવો હોય છે છતાં તે એટલો બળવાન હોય છે કે જ્યારે તે પાર પડે ત્યારે જ મનને જંપ વળે છે. ખાસ કરીને નમળા મનના પુરોના જીવનમાંથી આવા ધણી ઉદાહરણો મળી શકે છે. આવા કોઈ પુરૂષના મનમાં એમ આવે કે એના હાથ ગંદા લાગે છે. હવે તે સારી રીતે બાંધતો હોય કે એના હાથ ગંદા નથી પણ ગંદા લાગવાનો વિચાર એના શાગિષ્ટ મનમાં એટલો બળવાન હોય છે કે જ્યારે તે હાથ ધૂવે ત્યારે જ એને જંપ વળે અથવા તો કપડાં ખેંચતો હોય અને એને વિચાર આવ્યો કે તે બરાબર નથી ખેંચાયાં તો પાછાં કઢાઢીને ફરીથી ખેંચે ત્યારે જ તેનું મન ઠેકાણે આવે. સાધારણ માણસના જીવનમાં પણ આવા દાખલા ને કે થોડે અંશે પરસ્પર કોઈ કોઈ વખતે બને છે. ધણી-ખરાના અનુભવમાં હશે કે રાત્રે સૂતા પછી વિચાર આવે કે બારણું બંદરથી બંધ કરવું રહી ગયું છે અને ત્હેની સાથે એમ પણ વિચાર આવે કે બંધ થયું છે છતાં બંધ ન કર્યાનો આવેગમય વિચાર મનને એટલો સતાવે છે કે ઉઠીને જ્યારે તેની ખાત્રી કરીએ ત્યારે જ નિરાતિ હંધ આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે આપણે આવેગમય ઇચ્છા વિષે જોયું. હવે અવરોધક ઇચ્છાનું સ્વરૂપ દુકામાં જોઈશું. જેમ આવેગમય ઇચ્છામાં અવરોધ ધણો ઝોહો હોય છે અથવા અવરોધ ધણો વધારે હોય છે તેમ અહીં વિચારોનો આવેગ ધણો ઝોહો હે થ છે, અથવા અવરોધ ઇચ્છાશક્તિના કુદરતી વ્યાપાર માટે એટલું જરૂરનું છે કે કોઈ કાર્ય પ્રેરક તથા અવરોધક વિચારોની મનમાં ટુલના થવી, જોઈએ તથા

એ વૃક્ષનાને અનુસરીને પછીથી કાર્ય થવું જોઈએ. પરંતુ મનની અવરોધક સ્થિતિમાં જો કે પરસ્પર વિરોધી વિચારોની વૃક્ષના થાય છે ખરી છતાં કાર્ય થવું જ નથી. અથવા થાય છે તો જુદીજ રીતે થાય છે. આ સ્થિતિમાં જો કે મનની જુદા જુદા વિચારોની વૃક્ષના કરવાની વિવેક શક્તિ સારી પેઠે રહે છે પરંતુ વિચારોના માનસિક વિગ્રહમાં મનની કાર્યશક્તિ એટલી ધીણુ થઈ જાય છે કે જે વખતે જે કાર્ય કરવું જોઈએ તે થવું નથી અને થાય છે તો ખોટું થાય છે. આવા મનવર્તો પુરુષ ધણા ઉચ્ચ આશયવાળો હોય તથા સારા ખોટાનો વિવેક ખૂબ સારી રીતે કરી શકતો હોય પરંતુ તેના આશય પ્રમાણે અમુક નિશ્ચય અથવા કાર્ય કરવાનું હોય તે નિષ્ફળ નીવડે છે. તેનું જ્ઞાન ખીજા કાર્યોત્સાહી પુરુષો કરતાં ઘણું વધારે હોય પરંતુ જ્યારે આવા પુરુષો ઉત્સાહ અને હિંમતથી સાહસો તથા હર્દિન કાર્યો કરી શકે છે ત્યારે આ પુરુષ માત્ર પાછળથી જૂનો કહાડે છે, ખખડે છે, ટીકાઓ કરે છે, વાધાઓ ઉઠાવે છે, તથા મનમાં અર્ધા નિશ્ચયો કર્યા કરે છે. કાર્યોત્સાહી પુરુષ કરતાં એના અપાજ ધીમે અને જુસ્સો ઓછો હોય છે તથા તેનાં વાક્યો પણ આશ્ચર્યજનક નહીં પરંતુ ઘણું ખરું સંશયમયજનક હોય છે. એના વિચારો તથા કાર્યો વચ્ચે વિરોધ જોવામાં આવે છે. અને જો તે પોતે એ વિરોધ ખીજા પુરુષ કરતાં વધારે સારી રીતે સ્વમંત્ર શકતો હોય છતાં તેને દૂર કરવાને તે હિંમેશાં અશક્ત હોય છે. પરિણામ એ આવે છે કે એના વિચારો જો કે ખીજા પુરુષો કરતાં વધારે સારા હોય છે પરંતુ કાર્યો વધારે નમજા તથા ખોટાં હોય છે.

ઉપરની સર્વે હકીકત ઉપરથી જણાશે કે જ્યારે જ્યારે પ્રેરણાત્મક અથવા તેવ પ્રમાણે ચતાં કાર્યને રોકી લેઈ કાંઈ દૂર વસ્તુના વિચાર અથવા તેવ પડ્યા વિનાના વિચારને કાર્યમાં મુકવાનું હોય ત્યારે ઔચ્છિક પ્રવર્તનની જરૂર પડે છે તથા જ્યારે અત્યંત આવેગમય વિચારોને રોકવા હોય તેમજ અત્યંત અવરોધક વિચારોને

દાખી દેવાના દોષ ત્યારે પણ ઠરજ બગરડે પ્રયત્ન કરવો પડે છે હવે આ પ્રયત્નનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ રીતે આપણે જાણીએ છીએ કે ઐત્તિક પ્રયત્નની તે એમ જાનની શક્તિ છે અને જે નિયામના પોતાના બળમાં આ શક્તિનું બળ ઉમેરાય છે તે નિયામ બળવાન થાય છે અને કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે ત્યારે કોઈ પાર્થ ઉપર બહારથી અનેક બળો લાગુ કરવામાં આવ્યા હોય ત્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે જે દિશામાં એથી એણે પ્રતિરોધ હોય અથવા સૌથી વધારે આકર્ષણ દોષ તે દિશામાં તે પદાર્થની ગતિ થાય છે પરંતુ આ નિયમ આપણા મનને લાગુ પડતો નથી જે જે જોઈએ છીએ બગરડે બધો ઉપયોગ કરવાનો હોય અને સ્વાભાવિક રીતે બધું જોઈ બગરડે ધનવતા વિચારો અથવા આ કાર્યો પાર પાડવાના દોષ તે સર્વ કાર્યો કરતા જે દિશામાં મનને લઈ જવું પડે છે તે દિશા એથી વધારે પ્રતિરોધની દિશાની જાણ થાય છે જે પુરૂષ પોતાના શરીર ઉપર હાકારના વહાકાપને કમપણુ ફૂળની છુમ પાડ્યા વિના સહન કરે છે અથવા જે પુરૂષ લોકોની મનોહરને પણ સહન કરીને પોતાની ફરજને તામે થાય છે તે પુરૂષ સૌથી વધારે પ્રતિરોધ તથા પ્રયત્નની દિશામાં કાર્ય કરતો હોય એમ તેને જાણાય છે તથા પોતાના આવેગો તથા લાનચોને જાણે છતતો હોય તથા વશ કરતો હોય એમ તેને લાગે છે પરંતુ એમ દારૂડીઓ અથવા પ્રીક્ષુ પુરૂષ પોતા ॥ મિતાદારપણાને અથવા દિ મનને જાણે છતતો હોય તેમ કહી શકાય નહીં અર્થાત્ અનીતિમાન પુરૂષ નીતિમય બાવનાઓ છતતો હોય એમ કહી શકાય નહીં પરંતુ તે બાવનાઓ કરતા હેમના વિરૂદ્ધના જે મનોવ્યાપારોનું બળ સ્વાભાવિક રીતે વધારે હોય છે હેમનાથી ધસકાઈ જાય છે એમ કહી શકાય અને નીતિમય પુરૂષ તો પોતાના આવેગો ઉપર છત મેળવે છે એમ જ કહી શકાય વિપરીત અથવા અનીનિમય પાને માટે એમ કહી શકાય કે તે

ધ્રુવશક્તિનાવડે પ્રયત્ન કર્યા વિના પોતાની બળવાન વૃત્તિઓને તાબે થાય છે, અથવા ને પોતાના હિત્ય આશયો શૂંચી જાય છે અથવા પોતાની ફરજો તરફ વિમુખ રહે છે વિગેરે. એટલે કે પોતે પ્રયત્ન રહિત યદને જે દિશામાં સૌથી ઝાઝો પ્રતિરોધ છે તે દિશામાં કાર્ય કરે છે. આથી હિત્ય નીતિમાન પુરુષ માટે એમ કહી શકાય કે તે ઐતિહાસિક પ્રયત્નવડે પોતાની હિત્ય ભાવનાઓ કે જાહેરી કાર્યોત્પાદક શક્તિ સ્વભાવિક રીતે ઝાઝી હોય છે, તેમને બળવાન બનાવે છે અને જે કાર્યોમાં આવે પ્રયત્ન વધારે રહેલો હોય છે તે કાર્યો ધણુખટ કરે છે. મનના આવેગો, રાગો, વિષમ વાસનાઓ જેમ વધારે બળવાન હોય છે એટલે કે જેમ પ્રતિરોધ વધારે હોય છે તેમ પ્રયત્નની વધારે જરૂર રહે છે તથા તેઓ થોડા હોય છે તો પ્રયત્ન થોડો જોઈએ છીએ. આ ઉપરથી નીતિમય કાર્યની એક ટુંકી વ્યાખ્યા જોઈતી હોય તો એમ કહી શકીએ કે અમુક સંજોગો વચ્ચે સૌથી વધારે પ્રતિરોધની દિશામાં જે કાર્ય થાય તેને નીતિમય કાર્ય કહી શકાય. આ સર્વે હકીકત ઉપરથી જણાશે કે આપણે ધારીએ તેમ ઐતિહાસિક પ્રયત્ન વધારે ઝાઝો કરી શકીએ છીએ અને તે કેટલો કરવો તેનો આધાર સ્થાનેના આવેગોનું બળ કેટલું છે એના ઉપર રહેલો છે.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે કેટલાએક વિચારો આવેગમય અને કેટલાએક અવરોધમય હોય છે. હવે આપણે આમ હોવાનું એક મુખ્ય કારણ તપાસીશું. સાધારણ રીતે આપણે જાણીએ છીએ કે વસ્તુઓ તથા વસ્તુઓના વિચાર કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. હવે આપણા મનો-વ્યાપારોનો એક મુખ્ય નિયમ છે કે દરેક શુદ્ધિવ્યાપાર તથા ધ્રુવ વ્યાપારની સાથે થોડાવણો લાગણીનો વ્યાપાર હંમેશા રહેલો છે. અર્થાત્ આપણે જે જે વિચાર આવે તથા જે જે કાર્ય કરીએ તેની સાથે આનંદ કે દુઃખની થોડી મણી પણ લાગણી મનમાં ઉત્પન્ન થાય.

છે. આવી લાગણીની કાર્ય ઉપર અસર થાય છે તથા કાર્યનું સ્વરૂપ લાગણીપટ્ટે બદલાય છે અને ધીમે ધીમે આનંદ તથા દુઃખની લાગણીઓ કાર્યોમાં આવેશ તથા અવરોધ ઉત્પન્ન કરી સકે છે. આને એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે કોઈ આનંદ વિગેરેના વિચાર ખાસ કરીને અનન્દલાયક જ હોવો જોઈએ તેમ નથી તથા કોઈ દુઃખના વિચારનો વિચારે ખાસ કરીને દુઃખમય-હોવો જોઈએ તેમ નથી. ધણી વખત તો આનંદનો વિચાર અને ખાસ કરીને ભૂતકાળમાં અનુભવેલો આનંદનો વિચાર મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે તથા ભૂતકાળમાં સહન કરેલા દુઃખોનો વિચાર આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ એટલું તો સત્ય છે કે વર્તમાન આનંદ કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા વર્તમાન દુઃખ કાર્યને દાખી દેવાનાં બળવાન કારણો છે અને તેથી આનંદ તથા દુઃખના વિચારો પણ જે વિચારો મનને આવેગમય તથા અવરોધમય બનાવે છે તેઓમાં મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. હવે મનના બીજા બધા વિચારો સાથે આનંદ તથા દુઃખની લાગણીઓના વિચારો શો સંબંધ ધરાવે છે તે જોઈશું.

સ્વાભાવિક રીતે જો કોઈ કાર્ય આનંદજનક જણાય તો જ્યાં સુધી આનંદ મળે ત્યાં સુધી આપણે ફરી ફરીને કરવાનું વશણ ધરાવીએ છીએ. તથા જો તે દુઃખમય જણાય તો તંહેને અટકાવવાનું વશણ ધરાવીએ છીએ એટલે કે આનંદ તથા દુઃખના વિચારો કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા અવરોધ ધણી બળવાન રીતે કરે છે. હવે આપણા સર્વે કાર્યો ઉપર આનંદ તથા દુઃખના વિચારોની અસર એટલી બધી હોય કે કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓનું માનવું એમ છે કે આનંદ મેળવવાના તથા દુઃખનું નિવારણ કરવાના વિચારો જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અર્થાત્ જે જે કોઈ કાર્ય આપણે કરીએ છીએ તે કોઈ પણ પ્રકારના આનંદ મેળવવાના અથવા દુઃખનું નિવારણ કરવાના હેતુથી કરીએ છીએ અને જે કાર્યોમાં આવો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાવો ન હોય તેમાં પણ દરના

વિચાર કરીએ તો કોઈ પણ પ્રકારના આનન્દ માટે જ તે યાય છે અને તેથી ચાટ રીતે પણ તે હેતુ એ કાર્યોમા રહેવો છે. આ મતને આનન્દવાદ કહેવાય છે અને માનસશાસ્ત્ર તથા નીતિશાસ્ત્રના મુખ્ય વાદોમાનો તે એક છે. પરંતુ ખરી રીતે જોતા આ મત જૂન ભરેલો છે ઉપર આપણે જોયું તેમ આનન્દ તથા દુખના વિચારો કાર્યોને જળવાન રીતે ઉત્પન્ન કરનારા વિચારોમા મુખ્ય છે પરંતુ ફક્ત તેઓજ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એમ માનવું જૂનભરેલું છે. આપણી પ્રેરણાઓ, આવેશો, લાગણીઓ વિગેરે કાર્યો આનન્દ કે દુખના હેતુ વિના ઉત્પન્ન યાય છે. આપણે હસીએ છીએ અથવા રોડીકાઈએ છીએ તે હસવા કે રોડીકાવાના આનન્દ માટે કરતા નથી. શરમાઈએ છીએ તે કંઈ સરમાવાથી થતા દુખનું નિવારણ કરવા માટે સરમાતા નથી તેમજ કોષ, રોક્ષ, કે બ્લીકની લાગણીને વરા થઈ જે કાર્યો કરીએ છીએ તે કઈત્હેમનાથી મળતા આનન્દ માટે કરતા નથી આ સર્વે કાર્યોના પ્રેરણાહીન આનન્દ કે દુખના વિચારો નહિ પરંતુ કોઈ વિચેરેલી વસ્તુઓ અથવા ત્હેમના વિચારો પોતેજ છે ચેતન અને ગતિ વ્યાપારના પ્રકરણોમા આપણે જોઈ ગયા હોય કે પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર ચોટી ધગી કાર્યો-ત્પાદક શક્તિ ધરાવે છે, અને જો કે આનન્દ કે દુખની લાગણીઓમા તથા ત્હેમના વિચારમા આ શક્તિ જળવાન રીતે રહેલી છે જના તે શક્તિ ત્હેમનામાજ છે, એ માન્યતા જૂનભરેલી છે. અમુક વ્યાપાર સ્વાભાવિક રીતે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે અમુક જ જગ મનમા કેમ ધગવે છે, તેનો નિર્ણય અનુપ્યના ઉત્ક્રાન્તિના નિયમોવડે કરી શકાય તેમ છે. માનસશાસ્ત્રને તે મનોવ્યાપારના સ્વરૂપો નિરીક્ષણવડે જેમ જણાય છે તેમ ગ્રહણ કરવાના છે, અને આમ જોતા આપણું ચેતનજ કાર્યોત્પાદક શક્તિવાન છે એમ નિ સંશય જણાવે છે.

જેવી રીતે પ્રેરણાત્મક કાર્યોમા આનન્દ તથા દુખના વિચારોનો અવકાશ હોનો નથી તેવી રીતે જોતે આપણે વિચારાત્મક

કાર્યો દહી ગયા તથા જે કાર્યો કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તેમાં પણ આ વિચારો ચતા નથી. દરરોજ જે કાર્યો આપણે કરીએ છીએ, જેમકે કપડા પહેરવાં, ચાણવું વિગેરે કેવળ ટેવ પ્રમાણે થાય છે. જેવી રીતે શ્વાસ લેવાના આનન્દ માટે શ્વાસ લેતા નથી તેવી રીતે કંઈ લખવાના આનન્દ માટે લખતા નથી પરંતુ મનમા થતા વિચારોને મોઢો લેવા માટે લખીએ છીએ. આવાં અનેક કાર્યોના ઉદ્દેશરણો આપી શકીએ કે જે આનન્દ ઉત્પન્ન કરવાના, દુઃખનું નિવારણ કરવાના હેતુ વિના થાય છે. કેટલીએક વખત તો કંઈ કાર્યથી રહેજ શારીરિક કે માનસિક દુઃખ ઉત્પન્ન થતું હોય છતાં માત્ર તે દુઃખનો અનુભવ લેવાને કાર્ય ફરી ફરીને કરીએ છીએ. જે કે આમ કરવું અસાધારણ હોય છે છતાં ઘણી વખત આવાં કાર્યો થતાં જોવામા આવે છે અને ખાસ કરીને વિકારમય મનવાળા પુરોના ઇવનમા આ પ્રકારના કાર્યો વધારે જોવામા આવે છે. આપણો દાત દાસતો હોય અને આપણે જાણુતા હોઈએ કે જીભ વડે ત્હેને દલાવ્યાથી દરદ થશે છતાં કોઈ કોઈ વખત માત્ર દરદનો સ્વાદ ચાખવાને પણ દલાવીએ છીએ. થોડી દુર્ગંધ આવતી હોય તો તે ગંધ કેવી ખરાબ છે તે ચોક્કસ કરવાને પણ આપણે ફરી મુઠીએ છીએ. વિકારમય મન થવાને લીધે દુઃખ જાણી જોઈને સહન કરવા મનનું વલણ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે એક વિદ્યાર્થી એક વખત પોતાની કાલેજના મક્કનની એક ખંડારીમાંથી બુરકો મારીને પડી ગયો હતો તથા સપ્ત ઇંડા પામ્યો હતો. હવે બીજો એક વિદ્યાર્થી તે પેલા વિદ્યાર્થીના મિત્ર હતો ત્હેને તે ખંડારીની પાસે યઇને વારંવાર જવું આવવું પડતું હતું અને જ્યારે જ્યારે તે ત્યાંથી જાય ત્યારે પોતાને પોતાના મિત્રનું અનુકરણ કરવાની ઈચ્છા થઇ આવતી. આ ઇચ્છા જોના મનમા એટલી બધી ધોળાવા લાગી અને એનું મન એટલું વિકારમય થઇ ગયું કે ત્હેણે ત્હેના ગુરને જઈને કહ્યું કે જ્યારે ખંડારીમાંથી પડીશ ત્યારે ખંડારા જીવને નિર્જાત થશે

તેના ગુણે જાણ્યું કે એમ ક્યાં સિવાય એનું મન કોણે નહિ આવે તેથી કહ્યું કે ‘હીક, પડવુ ન એમ ને તારા મનમા નિશ્ચય થયો હોય તો તું નક્કી પડ-ગે.’

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જાણીને કે માન આનન્દ મેળવવાનો કે દુઃખ તજવાના વિચારો જ કાર્યોમા આવેગ ઉત્પન્ન કરતા નથી. જે સરત ઉપર વસ્તુઓનો આવેગ તથા અવરોધ ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ આધાર રાખે છે તે મરતને ને એક જ શબ્દમા ને આપણે દર્શાવવી હોય તો ‘રસ’ શબ્દમા તે સર્વેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. રસમા વસ્તુ કે વિચારમા આનન્દજનક, દુઃખમય, ટેવાઈ ગયેલી, મનમા આખો દિવસ લાગ્યા કરતી વિગેરે અનેક વસ્તુઓ તથા તેના વિચારોનો સમાવેશ થાય છે. અમુક સંજોગો વચ્ચે ને વસ્તુ આપણા ચેતનમા ગુપ્ત રથાન ધરાવતી હોય એટલે કે તેના ઉપર અમુક વખતે આપણું મન અર્થાત્ ધ્યાન ચોટલું હોય પછી તે આનન્દજનક હોય કે ગમે તે હોય તે વસ્તુને રસમય કહી શકાય અને જે વિચાર આની રીતે મનમા અમુક ક્ષણે રસમય હોય તે વિચાર તે ક્ષણે કાર્ય કરતી વખતે આવેગમય અથવા અવરોધમય હોય છે. આ ઉપરથી આપણે એક આમાન્ય નિયમ બાધી ગણીએ કે અમુક ક્ષણે જે આપણું ધ્યાન રોકે છે તે વિચાર પ્રમાણે કાર્ય થાય છે કોઈ કાર્ય વિગેરે અમુક એક વિચાર આપણું મનમા લાગીએ અને તેના ઉપરજ આપણું મનનું ધ્યાન રોકીએ કે જેથી ખીજે કોઈ વિચાર મનમા ઉત્પન્ન થઈ પહેલા વિચારને મનની ખંડાર કઢાડી ન મુકે તો તે વિચાર પ્રમાણેજ કાર્ય થાય છે આ નિયમ પ્રેરણાત્મક, વિચારાત્મક તેમજ ક્રિયાત્મક સર્વે પ્રકારના કાર્યોમા લાગુ પડે છે. અને કાર્યોનો આવેગ તેમજ અવરોધ તેના ઉપર આધાર રાખે છે જેમ કોઈ કોઈને અનુદ્રુણ વિચાર ઉપર મનનું ગ્રહણું ધ્યાન હોય છે તે કાર્યનું આવેગમય રીતે ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે તેમજ કોઈ કાર્યના પ્રતિકૂળ વિચાર ઉપર મનનું સનનું

ધ્યાન દોરું તે તે કાર્યનાં જ્ઞાપ જવાનું કારણ છે. જો આવા પ્રતિકુળ વિચારો જેમકે સંદેહો, વિરમ્બો આંતરિક વિગરને કોઈ માણસ બૂની જાય અથવા લેમના ઉપર ધ્યાન ન આવે તો તેના કાર્યશક્તિના આવિર્ભાવનો પાર જ ન રહે !

હવે આવી રીતે કોઈ કાર્યને લગતા વિચાર અથવા ઈચ્છા ઉપર મનનું એકાગ્ર ધ્યાન દોરું તે ઇચ્છાના માનસિક વ્યાપારનો અન્ત છે કારણ કે તે પછી કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા જે સર્વે વ્યાપારો થાય છે તે કેવળ શારીરિક વ્યાપારો છે. એક વખત મનમાં ઇચ્છા જગવાન થઈ પછી તે ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્ય થઈ શકે નહીં. તે માત્ર તન્તુવ્યાપારોના નિયમો ઉપર આધાર રાખે છે. ઇચ્છાનો વ્યાપાર તો કાર્યને લગતો વિચાર મનમાં વ્યાપી રહેવાની સાથે સંબન્ધ થાય છે. આપણે કંઈ લખવાની ઇચ્છા કરીએ ને લખવાનું કાર્ય તરત થઈ શકે છે પરન્તુ જોઈ જાવાની ઇચ્છા કરીએ છતાં તે કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. જ્યાં જોઈ જાવાનો વ્યાપાર તો મનમાં છેજ અને લખવાના તથા જોઈને જાવાના બન્ને વ્યાપારો એક સરખી રીતે ઇચ્છા વ્યાપારો છે. લખવાની ક્રિયામાં થયું હાય પણ્ઘાતથી રહી ગયા હોય તો લખી ન શકાય પરન્તુ લખવાની ઈચ્છાનો વ્યાપાર તો જેમ માધારણુ માણસમાં થાય તેવી જ રીતે થાય છે.

હવે આપણે એચ્છિક વ્યાપારનું અરેખક રહસ્ય સ્વમજી શકીશું. આ રહસ્ય સ્વમજી ઉપરની સર્વે દકીકત જાણ્યા પછી કહિત નથી. મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે કયા વ્યાપારવડે કાર્યને લગતો વિચાર મનમાં રિચરખણે દકી શકે છે ? પ્રત્યક્ષ, ધ્યાન, સાદચર્ય વિગેરેના પ્રકરણોમાં આપણે જોઈ કે લેમને લગતા વિચારો ઈચ્છાશક્તિના પ્રયત્ન વિના મનમાં આવે છે અને તેથી રીતે મનમાં ઉત્પન્ન થવાના નિયમો પણ્ઘ આપણે જોઈ ગયા. અર્હાત્ત જે વિચારો જિજ્ઞે આપણે જોવાનું છે તે ઈચ્છાશક્તિના પ્રયત્ન વડે મનમાં દકી

રહેતા વિચારો વિષે છે. અને તેમને લગતો મુખ્ય નિયમ એ છે કે આવા પ્રયત્નવડે ધ્યાન આપીને કોઈ કઠિન વિચારને મનમાં સળંગ પકડી રાખવો તેજ ઔચિત્ક વ્યાપારનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

દરેક પુરુષ આ નિયમનું સત્ય પોતાની મેળે સ્વભાવે શકે તેમ છે. કારણ કે પુરુષ માત્રને આવા માનસિક વિચલનો અનુભવ થાય છે. કોઈ દુષ્ટ અને બળવાન આવેગ મનમાં વ્યાપી રહ્યો હોય ત્યારે નીતિ માર્ગમાં કાર્ય કરતાં શી મુશ્કેલી જગ્યાએ છે ? કાર્ય કરવામાં જે શારીરિક વ્યાપારો થાય તે કરવાની મુશ્કેલી હોતી નથી. કોઈ માણસને કોઈના આવેરામાં જાણ દેવી અથવા મુંઝા રહેવું તે બેમાથી એકે તેમને માત્ર શારીરિક વ્યાપારો તરીકે જોતા કઠિન નથી. અનીતિના ધર તરફ જવું અથવા, ત્યાંથી દૂર રહેવું એ બન્ને કાર્યોમાંથી શારીરિક દષ્ટિએ જોતા એકે કાર્ય કઠિન નથી પરંતુ જે મુશ્કેલી છે તે માનસિક છે. કોઈના આવેરામાં મુશ્કેલી રાખે તે ન બોલવાની ધ્રુવિજ્ઞા ઉપર ગનને ચોટાડવું તથા અનીતિના ધર તરફ ન જવાના વિચારને મનમાં સળંગ રીતે સ્થાપવો તેજ ખરેખરી મુશ્કેલી છે. જે પુરુષનું મન બળવાન હોતું નથી તેને જ્યાં કંઈ પણ આવેગ મનમાં થાય છે ત્યારે તે આવેગને વધારવાના વિચારો તેના મનમાં આવના જાય છે અને જે તેની વિરુદ્ધ કોઈ વિચાર થાય તે તરત તેના અવરોધી વિચારોના બાર તળે દબાઈ જાય છે. સાધારણ રીતે પણ એમ બને છે કે આપણે ખુશીમાં હોઈએ તો સારા વિચારોજ મનમાં આવે છે અને ખરાબ વિચારો જેવા થાય છે તેવા દબાઈ જાય છે. દિલગીરીમાં હોઈએ છીએ ત્યારે મનને ઉદ્વેગમાં નાખનારા વિચારોથી જ મન બરાબેલું રહે છે. જ્યારે કોઈ વિષયવાસના વૃક્ષ કરવા તરફ મન લોડે છે ત્યારે તેની વિરુદ્ધ નીતિમય વિચાર ક્ષીણ સ્થિતિમાં પણ જો મનમાં આવે છે તો તે તરફ નિર્લક્ષ્ય થઈ જવાનું વધુ દમોશા રહે છે તથા તે વિચારને મનમાંથી જેમ બને તેમ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે. જે પુરુષની

હજીશક્તિ ધણી દદ દોષ તેજ પુર વિષયવાસનાઓના બળવાન
 આવેગમા પણ શુદ્ધિના શીલ અવાજને વળગી રહી અન્તે તે
 અવાજને પોતાના મનમા વ્યાપી રહેવા દે છે કોઈપણ વિચાર
 જ્યારે મનમા આવી ગીતે વ્યાપી રહે અને ઈચ્છા બાં વડે ટકી
 રહે ત્યારે જ તે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન થાય છે અને આ
 પ્રમાણે ટકી રહેવા માટે મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે તેના ઉપર એકાગ્ર
 ચિત્તવડે ધ્યાન આપવું જોઈએ આવી રીતે ધ્યાન આપવાને પ્રયત્ન
 કરે તો જ ઈચ્છાશક્તિના વ્યાપારનું રહસ્ય છે અને એ પ્રયત્નનું
 મુખ્ય કાર્ય એ છે કે બીજા બધા વિચારોને મનમાથી દૂર કરી જે
 વિચાર પ્રમાણે કાર્ય કરવાનું હોય તેજ વિચાર ઉપર મનને ચોટાડવું

હવે જેવી રીતે બીજા બધા વિચારોને મનમાથી કઢાડી કાઢ
 અમુક વિચારને મનમા સ્થાપવો એ હજીશક્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે,
 તેવી રીતે અમુક કાર્ય ન કરવાના વિચારોને પણ મનમા દબ કરી
 તે ચોટાડવો એ પણ હજીશક્તિનું એકલું જ મુખ્ય કાર્ય છે ગ્રાહ
 અનિષ્ટ કાર્ય કરવા તરફ મનનું વળ જણાવું હોય તો તે કાર્યના
 વિચારને મનમાથી કાઢી કઢાડવા માટે ઐચ્છિક પ્રયત્નની જરૂર
 રહે છે આ પ્રયત્ન જ્યારે નળવો હોય છે ત્યારે અનિષ્ટ કાર્ય
 કરવાની હજી મનમા સજા થતી જાય છે અને તે કાર્ય ન કર
 વાના વિચારને મને તે જ્ઞાના કઢાડી તેમનાથી દૂર રાખવાનું વળ
 રહે છે કોઈ દારૂડીઆને દારૂ પીવાની જ્યારે જ્યારે હજી થાય છે ત્યારે
 ત્યારે અનેક જ્ઞાના કઢાડીને ન પીવાના વિચારને કુખાડી દે છે
 થાક લાગ્યો છે, સરદી જેવું જણાય છે મનુ સુકાય છે, નવી જાતનો
 દારૂ છે, શ્રમ પડે તેવું કાર્ય કરવાનું છે વિગેરે અનેક જ્ઞાનાઓને
 મનમા ઉત્પન્ન કરી કાર્ય નિરોધક હજીને ઘણી દે છે પરંતુ આ
 સધળા વિચારો જદને દારૂ પીવાથી દારૂડીઆ બની જઈ અનેક
 કુખો સંભવ કરવા પડે છે એ વિચારને હજી શક્તિના પ્રયત્નવડે
 મનમા સજા રીતે રાખો હોય તો દારૂ પીવાની દરેક લાલચના

જોરથી મન હાલી શકતું નથી. પ્રત્યેક ધ્રુવજ્ઞા વ્યાપારમાં આવી રીતેનો પ્રયત્ન મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. કોઈપણ નીતિમય કાર્ય કરવામાં તે કાર્યના વિચારને પ્રયત્નવડે મનમાં ટકાવી રાખી તેને બળવાન બનાવવો તે જ તે કાર્યનું નૈતિક સ્વરૂપ છે.

આ મર્મ વિવેચનનો સાર એ છે કે ધ્રુવજ્ઞા વ્યાપારની માનસિક ક્રિયાનું લક્ષ્ય જિન્દુ કે જહેના ઉપર ધ્રુવજ્ઞાનો વ્યાપાર થાય છે તે હમેશાં કાર્યનો વિચાર હોય છે તથા આપણી ધ્રુવજ્ઞા શક્તિને જે કોઈ વસ્તુથી અવરોધ થઈ શકે તે કોઈ વિચારને ધ્યાનપૂર્વક મનમાં ટકાવી રાખવાની જે મુરકેલી પડે તે જ છે. આવા વિચાર ઉપર મનનું લક્ષણું ધ્યાન આપવું તેજ ધ્રુવજ્ઞાત્મક વ્યાપારનું લક્ષ્ય છે.

હવે ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે આ પ્રકારનો ઐચ્છિક પ્રયત્ન આપણે ધારીએ તેમ વધારે જોઈએ વાપરી શકીએ છીએ. અર્થાત્ કોઈપણ કાર્યમાં અમુક વિચારને બળવાન બનાવવા માટે જે પ્રયત્ન કરવો પડે તે હમેશાં અમુક બળવાળો જ હોય તેમ કંઈ નથી. પરંતુ તેને વધારે જોઈએ કરી શકીએ એમ આપણને લાગે છે. કયા કાર્યમાં કેટલા બળવાળે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એનો આધાર કાર્ય કરનારા મનનું બંધારણ, કાર્યના અવરોધક વિચારોનું બળ વિગેરે વસ્તુઓ ઉપર રાખે છે. હવે આવી રીતે આપણા મનનો પ્રયત્ન વધારે જોઈએ કરી શકીએ છીએ, એ જ ખરું હોય તો આપણી ધ્રુવજ્ઞા સ્વતંત્ર છે એમ માનવાનું કારણ મળે છે પરંતુ આ માનસિક પ્રયત્ન-બળ જો હમેશા એક જ હોય એટલે કે જે કોઈ વિચાર આપણા મનમાં આવે તે આપણા માનસિક પ્રયત્નથી સ્વતંત્ર રીતે આવે તો આપણી ધ્રુવજ્ઞા પરતંત્ર છે એમ માનવું જોઈએ. મનુષ્ય ધ્રુવજ્ઞા સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર છે એ નીતિશાસ્ત્રનો એક મહત્ત્વ પ્રશ્ન છે અને તે વિશે પણ કાળથી બે વિરુદ્ધ મતો માનવામાં આવ્યા છે. એક મત પ્રમાણે આપણી ધ્રુવજ્ઞા એકા વખતે અનેક કાર્યોમાંથી જે એક કાર્ય મનને પસંદ પડે તે કરવાને શક્તિમાન છે અર્થાત્

સ્વતન્ત્ર છે. બીજા મન પ્રમાણે અમુક વખતે અનેક કાર્યોમાંથી કયું કાર્ય આપણે કરીશું તે પર્વદ કરવાને આપણી ઇચ્છા સ્વતન્ત્ર નથી પરન્તુ કોઇ કાર્યના વિચારનું આપણુ મનમાં જે પ્રમાણે બજા હોય છે તે પ્રમાણે ઇચ્છા દોરાઇ જાય છે. અર્થાત્ હેનો વ્યાપાર કાર્યને લગતાં મનની બહારના કારણથી નિયન્ત્રિત થયેલો હોય છે અને તેથી તે પરતન્ત્ર છે. દરે આ જે વિરુદ્ધ મતોમાંથી કયો મત ખરો છે હેનો નિર્ણય માનસશાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિન્દુવડે થઇ શકતો નથી પરન્તુ નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વધારે ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિન્દુથી થઇ શકે તેમ છે. માનસશાસ્ત્ર તો ફક્ત કઇ દિશામાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થઇ શકે તે સૂચવે છે અને આ દિશા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઔચિત્ક પ્રયત્ન આપણે ધારીએ તેમ વધારે ઝાઝો કરી શકીએ છીએ કે નહીં તે છે. માનસશાસ્ત્ર જો કે આ પ્રમાણે નિર્ણયની દિશા સૂચવે છે પરન્તુ તેના પોતાથી તે નિર્ણય થઇ શકતો નથી. અમુક સંયોગો વચ્ચે કોઇ વિચારને મનમાં ટકાવવા માટે અમુક બળવાળો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તેનાથી વધારે કે ઓછો પ્રયત્ન થઇ શકતો હોત કે નહીં તે ચોક્કસ રીતે કહી શકાતું નથી. આવી રીતે ચોક્કસ કહી શકવું તે પ્રયત્ન કરનારના મનની અન્તરિથિતિ ગણિત-પૂર્વક ચોક્કસતાથી જાણતા હોઇએ તો જ જની શકે છે. આવી અન્તરિથિતિ માનસશાસ્ત્ર કે શારીરશાસ્ત્ર બંનેથી શકવાને હજી સુધી તો અશક્ત છે અને શક્તિમાનુ થવાનો સંભવ પણ નથી. મોર્ડ કાર્યમાં ઔચિત્ક પ્રયત્ન થયો છે કે નહિ તે આપણે આત્મ નિરીક્ષણ વડે જાણી શકીએ છીએ ખરા પરન્તુ જોટલો થયો તેટલો જ શા કારણથી અને કયા નિયમો પ્રમાણે થયો તે માનસશાસ્ત્ર ચોક્કસ રીતે કહી શકતું નથી. પહેલા પ્રકરણમાં આપણે જોઇ ગયા તેમ માનસશાસ્ત્રનો પ્રદેશ મનના બાહ્ય આવિર્ભાવોને લગતો છે. અને તેથી જ્યાં મનની આન્તરિથિતિમાં ઉતરવું પડે તેમ હોય ત્યાં તે અટકે છે. ઇચ્છા શક્તિના વિષયમાં તે શક્તિના વ્યાપારના સમાન્ય નિયમો,

મનોવ્યાપારોનું કાર્યોત્પાદક તથા કાર્ય વિરોધક લક્ષણ, પ્રયત્ન સહિત ધ્યાન વડે મનમાં સ્થપાઈ રહેવાનું હેમનુ સ્વરૂપ, ઔચ્છિક પ્રયત્ન, કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા અવરોધ સાથેના સંઘર્ષ, આ વિગેરે ઇચ્છાના બાહ્ય વ્યાપારોનો જ માનસશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં સમાવેશ થાય છે. ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર એ પ્રશ્નને અલગ રાખી માનસશાસ્ત્ર ઇચ્છા સક્રિયનું સ્વરૂપ શું જણાવે છે તથા તેની ક્રિયા શા શા વ્યાપારોમાં રહેલી છે તે વિષયમાં સંકુચિત ગ્રંથ છે. આ સર્વ વિવેચન હિપરથો જણાવે કે ઇચ્છા શક્તિના વ્યાપારમાં માનસિક પ્રયત્ન બહુ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. કેવળ માનસશાસ્ત્રના નહીં પરંતુ નીતિશાસ્ત્રના દૃષ્ટિગિન્દુથી પણ આવા પ્રયત્નના વ્યાપાર ધણા ઉપયોગી છે.

આપણા જીવનનો વિકાસ કઈ દિશામાં થશે તેનો આધાર ઇચ્છાશક્તિ ખીલવવામાં કેટલો પ્રયત્ન કરવાને શક્તિમાન હોય તેના ઉપર રહે છે. આપણી શીલકત, શારીરિક બળ, હુદ્ધિ વિગેરેને આપણા પોતાના માનીએ છીએ તથા હેમના વડે આપણું અનેક ઉપાધિઓથી ભરેલું જીવન ગાળી શકવાને સમર્થ માનીએ છીએ. પરંતુ આ સર્વ વસ્તુઓ કરતા જે વસ્તુને આપણે ખરી રીતે આપણી પોતાની જ કહી શકીએ તથા જે વસ્તુથી આપણા જીવનની ખરી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ શકીએ તે આપણી ઇચ્છાશક્તિનું બળ જ છે. ખીજી વસ્તુઓ જેને આપણે આપણી પોતાની કહીએ છીએ તેઓ સર્વેની ઉત્પત્તિ થોડે ધણે અંશે બાહ્ય કારણોને લીધે હોય છે. પરંતુ ઇચ્છાશક્તિ વાપરવાનો આપણા મનના પ્રયત્નને માત્ર આપણે નહીં પણ આપણા પોતાનું જ એક મુખ્ય સ્વરૂપ છે એમ જણાય છે. જે પુરૂષ ઇચ્છાશક્તિ વડે સખજ પ્રયત્ન કરી શકે છે તે ફનીયાની અનેક લાલચોમાંથી પસાર થઈ પોતાનું જીવન જીવ્યતર બનાવી શકે છે. બ્યારે નિર્મળ માનસિક પ્રયત્નવાળા પુરુષનું મન પવનના દરેક ઝપાટાથી જેમ ગાડના પાદમાં દાલે તેમ લાયક ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓથી દાવી જાય છે. ડાર્ક કાય

સ્વતન્ત્ર છે. બીજા મન પ્રમાણે અમુક વખતે અનેક કાર્યોમાંથી કયું કાર્ય આપણે કરીશું તે પર્મદ કરવાને આપણી ઇચ્છા સ્વતન્ત્ર નથી પરન્તુ કોઇ કાર્યના વિચારનું આપણા મનમાં જે પ્રમાણે બળ હોય છે તે પ્રમાણે ઇચ્છા દોરાઈ જાય છે. અર્થાત્ તેનો વ્યાપાર કાર્યને લગતા મનની જ્ઞાપના કારણથી નિયન્ત્રિત થયેલો હોય છે અને તેથી તે પરતન્ત્ર છે. હવે આ બે વિરુદ્ધ મતોમાંથી કયો મત ખરો છે તેનો નિર્ણય માનસશાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિન્દુવડે થઈ શકતો નથી પરન્તુ નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વધારે ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિન્દુથી થઈ શકે તેમ છે. માનસશાસ્ત્ર તો ફક્ત કંઈ દિશામાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થઈ શકે તે સુધયે છે અને આ દિશા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઔચિત્ક પ્રયત્ન આપણે ધારીએ તેમ વધારે ઓછો કરી શકીએ છીએ કે નહીં તે છે. માનસશાસ્ત્ર જો કે આ પ્રમાણે નિર્ણયની દિશા સુધયે છે પરન્તુ તેના પોતાથી તે નિર્ણય થઈ શકતો નથી. અમુક સંયોગો વચ્ચે કોઈ વિચારને મનમાં ટકાવવા માટે અમુક બળવાળો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તેનાથી વધારે કે ઓછો પ્રયત્ન થઈ શકતો હોત કે નહીં તે ચોક્કસ રીતે કહી શકાતું નથી. આવી રીતે ચોક્કસ કહી શકવું તે પ્રયત્ન કરનારના મનની અન્તરિચ્છતિ મથિત-પૂર્વક ચોક્કસતાથી જાણતા હોઈએ તો જ બની શકે છે. આવી અન્તરિચ્છતિ માનસશાસ્ત્ર કે શારીરશાસ્ત્ર બંનેથી શકવાને હજી સુધી તો અશક્ત છે અને શક્તિમાનુ થવાનો સંભવ પણ નથી. કોઈ કાર્યમાં ઔચિત્ક પ્રયત્ન થયો છે કે નહિ તે આપણે આત્મ નિરીક્ષણ વડે જાણી શકીએ છીએ ખરા પરન્તુ જોડેલો થયો તેટલો જ શા કારણથી અને ક્યા નિયમો પ્રમાણે થયો તે માનસશાસ્ત્ર ચોક્કસ રીતે કહી શકતું નથી. પહેલા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ માનસશાસ્ત્રનો પ્રદેશ મનના બાહ્ય આવિર્ભાવોને લગતો છે. અને તેથી જ્યાં મનની અન્તરિચ્છતિમાં ઉતરવું પડે તેમ હોય ત્યાં તે અદક છે. હવે શક્તિના વિષયમાં તે શક્તિના વ્યાપારના સામાન્ય નિયમો,

મનોવ્યાપારોનું કાર્યોત્પાદક તથા કાર્ય વિરોધક લક્ષણ, પ્રયત્ન સહિત ધ્યાન વડે મનમાં સ્થપાઈ રહેવાનું હોમનું સ્વરૂપ, ઔચિત્ક પ્રયત્ન, કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા અવરોધ સાંચેનો સંગ્રહ, આ વિગેરે મધ્યજ્ઞના આજ વ્યાપારોનો જ માનસસાસ્ત્રના પ્રદેશમાં સંભાવેલ થાય છે. હ્રસ્વજ્ઞ સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર એ પ્રશ્નને અલગ રાંખી માનસસાસ્ત્ર મધ્યજ્ઞ શક્તિનું સ્વરૂપ શું જણાય છે તથા તેની ક્રિયા શા શા વ્યાપારોમાં રહેલી છે તે વિષયમાં સંકુચિત રહે છે. આ સર્વે વિવેચન ઉપરથી જ્યોત્ષ્ણે કે હ્રસ્વજ્ઞ શક્તિના વ્યાપારમાં માનસિક પ્રયત્ન થવું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. કેવળ માનસસાસ્ત્રની નહીં પરંતુ નીતિસાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિન્દુથી પણ આવા પ્રયત્નના વ્યાપાર થવું ઉપયોગી છે.

આપણા જીવનનો વિકાસ કઈ દિશામાં થશે તેનો આધાર મધ્યજ્ઞશક્તિ ખીલવવામાં કેટલો પ્રયત્ન કરવાને શક્તિમાનું હોય તેના ઉપર રહે છે. આપણી મૌલિકતા, સારીરિક બળ, છુદ્ધિ વિગેરેને આપણાં પોતાનાં મનીએ છીએ તથા હોમના વડે આપણું અનેક ઉપાધિઓથી બેરહું જીવન ગાળી શકવાને સમર્થ મનીએ છીએ. પરંતુ આ સર્વે વસ્તુઓ કરતા જે વસ્તુને આપણે ખરી રીતે આપણી પોતાની જ કહી શકીએ તથા જે વસ્તુથી આપણા જીવનની ખરી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ શકીએ તે આપણી મધ્યજ્ઞશક્તિનું બળ જ છે. ખીછ વસ્તુઓ જેને આપણે આપણી પોતાની કહીએ છીએ તેઓ સર્વેની ઉત્પત્તિ થોડે થણે આંશે જાય કારણેને લીધે હોય છે. પરંતુ મધ્યજ્ઞશક્તિ વાપરવાનો આપણા મનના પ્રયત્નને માત્ર આપણે નહીં પણ આપણા પોતાનું જ એક મુખ્ય સ્વરૂપ છે એમ જણાય છે. જે પુરૂષ મધ્યજ્ઞશક્તિ વડે સજ્જ પ્રયત્ન કરી શકે છે તે દુર્લભની અનેક લાક્ષણોમાંથી પસાર થઈ પોતાનું જીવન ઉચ્ચનરુ બનાવી શકે છે. જ્યારે નિમજ્ઞ માનસિક પ્રયત્નવાળા પુરુષનું મન પવનના દરેક ગપાટાથી જેમ ઝાડના પાંદડાઓ દાલે તેમ ભ્રમ્ય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓથી લાપી જાય છે. કોઈ દાય

કરતી વખતે અનેક વસ્તુઓ દોવા છતાં જે પુરુષ પોતાના મનમાં ધારણા વિચારને જ પુરો પાડવા પ્રયત્ન કરે છે તથા “બસ મ્હારા વિચારનેજ બર ધાવીશ” એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી તે પ્રમાણે વર્તે છે તે પુરુષ ખીજાઓને વિકટ જણાતા ઘણાં કાર્યો સ્વેચ્છાઈથી કરી શકે છે. જે કાર્યોમાં સામાન્ય પુરુષો યાદીને પાછા દરે છે તે કાર્યો આવા પુરુષ પોતાની પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિના જોર વડે સાધી શકે છે, જન-સમાજને પોતાના વિકાસ માટે આવા પુરુષોની ઘણી જરૂર રહે છે. કારણ કે સામાજિક સુધારણા માટે જે ખંત તથા લોઢાની નિન્દા વિગેરે અનેક મુશ્કેલીઓથી મન ડગવા ન દેવા માટે પ્રબળ ઇચ્છા-શક્તિ જોઈએ છીએ તે આવા પુરુષોમાંજ હોય છે. તેનું જીવન દેશના યુરકોને આદર્શરૂપ બને છે તથા પ્રયત્ન વડે મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાશક્તિનો કેટલો સુધી ખીચી શકે છે, તેનું દક્ષત પુરું પાડી માનસિક સુધારણા માટે પ્રયત્ન કરતા પુરુષોમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

માનસશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાન.

હવે આપણે માનસશાસ્ત્રના વિવેચનના અંત ઉપર આવ્યા છીએ. મનની વિચારશક્તિ, જાવનાશક્તિ તથા ઇચ્છાશક્તિનું બાહ્ય સ્વરૂપ તથા તેમના વ્યાપારના નિયમો આપણે જોયા. આ સર્વે ઉપરથી વાચનારને સ્વાભાવિક રીતે વિચાર આવશે કે માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હજી ઘણું અપૂર્ણ છે. હેઠ્ઠા પ્રકરણમાં જ આપણે જોઈ ગયા કે ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર એ પ્રશ્નનો નિર્ણય માનસશાસ્ત્ર કરી શકતું નથી. નીતિશાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિન્દુએ ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે એમ માનવાનું કારણ મળે પરંતુ આ શાસ્ત્ર તો તે વિશે કંઈપણ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતું નથી. આ ઉપરાંત ઘણી એવી જાગતો છે કે જે માનસશાસ્ત્રને લેઈમતું સત્ય સિદ્ધ કર્યા વિના સીધારી લેવી પડે છે.

પરંતુ આગા હજી માનસશાસ્ત્રનો હોય નથી વિશ્વ એટલું અગાધ અને વિશાળ છે કે પ્રથમ તો ત્હેના વિભાગોનું કટકે કટકે જ્ઞાન અપાદન ગ્રાંથી શિવાય મનુષ્ય શુદ્ધિને હંધપણ બીજો ઉપાય નથી હવે આવી રીતે કટકે કટકે પ્રત્યેક વિભાગનું વિસ્તૃત જ્ઞાન મેળવવા માટે મુખ્ય જરૂરનું એ છે કે જે વિભાગનો અભ્યાસ કરવાનો હોય ત્હેને બીજા વિભાગોથી જોમ બને તેમ અન્ય રાખી ત્હેની જ વિગતો ઉપર લક્ષ સંક્રિયિત કરવું જોઈએ પરંતુ મુશ્કેલી એ છે કે આમ કરવામાં વાડે ઘણું અરો કુદગતના નિયમોથી વિરુદ્ધ વર્તવું પડે છે કારણ કે હરતમા તો એવો એક વિભાગ નથી કે જે બીજા વિભાગો સાથે ગાઢ અને પરસ્પર નિકટ સંબંધ ધરાવતો ન હોય અને તેથી દરેક વિભાગનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન બીજા વિભાગનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યાથી જ મળી શકે છે. આ મુશ્કેલી ઘણી મોટી છે પરંતુ ત્હેને પહોંચી વળવા માટે આપણી પાસે એજ રસ્તો છે કે પ્રત્યેક વિભાગના નિયમોનું પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન મેળવી અન્તે સર્વ નિયમોને એકઠા કરી તથા તેમને એક બીજાના દૃષ્ટિબિન્દુથી તપાસી જે તત્ત્વ નીકળે તે ઉપર સકળ વિશ્વના જ્ઞાનના પ્રગન્ધની રચના કરવી આ રચનાને તત્ત્વજ્ઞાનનું નામ આપી શકાય આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રત્યેક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ અમુક વિભાગમાં સંક્રિયિત હોઈ પોતાની વિગતોને બધમેસતા કેટલાએક સિદ્ધાન્તો કે જોડેમનું સત્ય પોતાથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી ત્હેમને માની લેવા પડે છે માનસશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં પણ આવા કેટલાએક સિદ્ધાન્તો છે જોડેમાનો મુખ્ય એક એ છે કે પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર કેઈ પણ તન્તુ વ્યાપારની સાથે સાદૃશ્ય વરાવે છે હવે આ સિદ્ધાન્તવડે માનસિક પ્રદેશમાં ઘણી બાબતો સહમબધ નડે છે અને માનસશાસ્ત્રના ઘણા અસ નિયમો આ સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલા છે પરંતુ ‘સાદૃશ્ય’ નું અર્થ સ્વરૂપ શું છે તે વિશે આપણાથી અહીં કહી શકાતું નથી મનોવ્યાપારો તથા તન્તુ વ્યાપારો એક બીજાથી કેવળ ભિન્ન તથા સ્વતન્ત્ર

વસ્તુઓ છે કે તન્તુ વ્યાપારો મનોવ્યાપારોના કારણે છે ૧. અને વ્યાપારો એકજ વસ્તુનાં બે ભુદાં ભુદાં સ્વરૂપો છે, એ ૩. આપણા શાસ્ત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તથા દરેકની તરફ તેમજ વિરુદ્ધ કારણો પણ મળે છે પરન્તુ જ્યાં સુધી મનોવ્યાપાર તથા તે વ્યાપારનું અન્તર્સ્પર્શ્ય શું છે તે જાણી શકાતું નથી ત્યાં સુધી પ્રશ્નો આપણી સમક્ષ ઉભા જ રહે છે. ઉપરનાં પ્રકરણોમાં આપણે પ્રત્યેક મનોવ્યાપારની વસ્તુ સુદ્ધિત લેવા અનેક વ્યાપારોની અને હોય છતાં તે વ્યાપારને એક તથા અપૃથક્કરણીય વ્યાપાર તરીકે માન્યો છે. તેમજ તન્તુ વ્યાપારની ક્રિયા એટલે આપણા મગજની સામગ્રી ક્રિયા એમ માન્યું છે. કારણ કે એ માન્યતા મન તન્તુઓ વિશે આપણા હાલના જ્ઞાન પ્રમાણે સીધી જોઈ શકાય તેવી જણાય છે. અલુવાદ જો ખરો હોય તો આપણું મગજ તે તન્તુશાસ્ત્રનું એકમ નથી પરન્તુ મગજના અણુઓજ ખરા તત્વો છે અને તેથી પ્રત્યેક અણુમાં યતો તન્તુ વ્યાપાર એ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે એટલે મગજના નમય વ્યાપારોને મૂળ તત્ત્વ તરીકે નહિ પરન્તુ પ્રત્યેક મૂલ્યમ તન્તુ વ્યાપારને મૂળ તત્ત્વ તરીકે ગણવો જોઈએ. આ રીતે વિવિધ ભક્તો હાલ પ્રચલિત છે અને હાલ આપણે એટલે જ અટકવું પડે તેમ છે. પરન્તુ માનસશાસ્ત્રીઓ તથા તન્તુશાસ્ત્રીઓ આ વિષય વિશે હાલ અનેક શોધોગળ તથા પ્રયોગો કરી રહ્યા છે અને આશા છે કે હૃદયની મહેનતના પરિણામે ભવિષ્યમાં મગજ તથા મનના વ્યાપારો ઉપર વધારે પ્રકાશ પડશે.

બીજો એક પ્રશ્ન જે માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉદ્ભવે છે તે એ છે કે મનોવ્યાપારો તથા હૃદયની વસ્તુઓ અર્થાત્ પ્રત્યેક જ્ઞાનમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેય સંબંધ શો સંબંધ છે તે બંને ભુદાં જ છે કે વાસ્તવિક રીતે એક જ છે ? જો હાલ તરીકે કોઈ જુદી વસ્તુ તરફ નજર કરતા જુદા રંગનું જે પ્રલક્ષ મળે છે તે હાલ આ પ્રત્યક્ષમાં જુદું હોવાનો સ્વલ્પ પ્રત્યક્ષ નામનો વ્યાપારમાં છે કે